مهراڻ

ABC CERTIFIED

نمبر1- سال 2010ع

سنڌي ادبي بورڊ

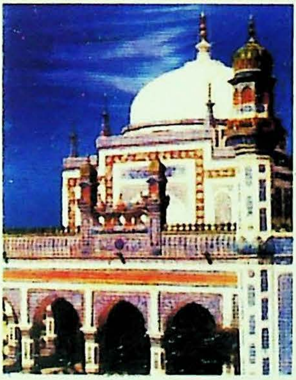

هيءَ جالات لطيف جي

جَرَ ۾ ڦوٽو جِئَن، لَهرِيُون لَڳندي اُڏِ ٽِئي،
تُون پڻ آهِين تِئَن، دُنيا ۾ ڪو ڏِينهَڙو.

(شاھ- 'سر سريراڳ')

پاڻيءَ کي جَرُ ۽ جَلَ بہ چئبو آهي، شايد اهي لفظ سنسڪرت مان آيا هجن، جر تي ڦوٽي جي ۽ داھ جن ڏٺي هوندي، تن کي اهو منظر مغز ۾ وينل هوندو! ايڏو عارضي جو ڏسندڙ کان لحظي ڪونہ ليندو. رڳو هوا تي پيو نهندو ۽ ڊهندو، هوا جي جهوٽي سان چڙهندو چولي يا لهر سان پاڻي ج متان، شفاف وجود وارا ڦوٽا نهندا ۽ غائب ٿيندي پيا نظر ايندا ۽ وجود وڃائيندا پيا ڏسبا، جڻ تہ پنه ڪا حيثيت ڪانہ هين وڏي پاڻيءَ جي وسيع وجود ۾، ننڍڙي نہ نيبهہ ڪندڙ حيثيت وڃائي ويا. فنا في صوفين جو نظريو بہ هوبهو ان اندازي جو آهي. الله جي عظيم هستيءَ ۾، هن نيستيءَ واري وجود ۾ ٿاٻا ٿيڙ کائي، هيءُ بندو، بيهڪ وري بہ پنهنجي اصلي بنياد ۾ ڪندو. جڏهن ٿيڻو ائين ئي آهي جهان ۾ ارڏائي ڇاجي؟ ڇو نہ فرمانبرداريءَ جي فن سان، سائين سان سرخرو ٿجي؟

ڊاڪٽر عزيزالرحمان ٻگهيو
ڪتاب: 'بيت نہ پر آيتون آهن' ص 10
ڇپائيندڙ: ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنا

"منجهانئن ڪيئي مون وٽ آيا، ۽ چيائيون، "اسان کي ڪا صلاح ڏي!"

مون جواب ڏنو:

"اهڙي تہ خاص صلاح مون وٽ ڪانهي، جيڪا اوهان کي ڏيئي سگهان.

ٻاهرينءَ دنيا ڏانهن اوهان جا پنهنجا جيڪي رد عمل آهن، اوهان جي عملن جو انهن تي ئي دارومدار آهي. —

۽ آءٌ ٻاڻ بہ اوهان جي اِن ٻاهرينءَ دنيا جو ئي هڪ جزو آهيان.

منهنجي ڳالهين مان، ۽ ٻڻ ٻين جي ڳالهين مان، اوهان اهو ئي ڪجهہ جذب ڪندا، جنهن کي اوهان ٻاڻ لاءِ موزون ۽ مناسب سمجهندا.

پر جيڪڏهن اهو ڄاڻڻ ٿا گهرو تہ جنهن ماحول ۾ اوهين رهو ٿا، تنهن ۾ اوهان کي ڇا ڪرڻ گهرجي.

تہ ٻوءِ هڪوار چپ ڪري، پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڏسو."

- فرئنڪ نائون شينڊ

ڪلرڪ اسٽريٽ، صدر بازار، ڪراچي ـ سن 1900ع ۾.

ABC CERTIFIED

ٽماهي

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 60 | جنوري ـ مارچ 2010ع | نمبر-1

P- 47612
10.12.10

عمريان گذريان پيان پار...

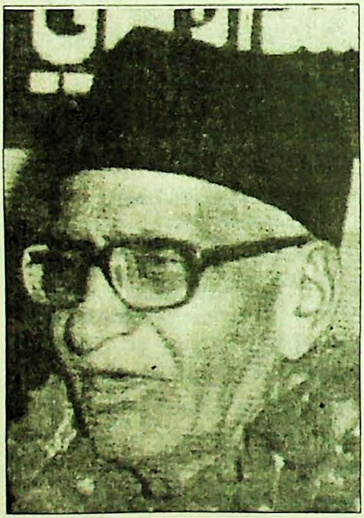

غلام رباني آگري جي
عبدالواحد سنڌي ني لکيل
آخري يادگار تحرير

سرپرست

پير مظهرالحق
سينئر وزير ۽ وزير تعليم سنڌ
چيئرمين، سنڌي ادبي بورڊ

نگران اعليٰ

شيخ عزيز
وائيس چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ

نگران

پروفيسر سيد زوار حسين شاهه نقوي
سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

ايڊيٽر

طارق عالم

اسسٽنٽ ايڊيٽر

دين محمد ڪلهوڙو

سنڌي ادبي بورڊ
ڄام شورو، سنڌ

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

ٽماهي مهراڻ

(Regd No. NS-20) سنڌي ادبي بورڊ چام شورو، سنڌ

The "**Mehran**", Quarterly
Vol: 59. No 4-3/2009
(Established in 1955)

* An ageold leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan and abroad.
* Contemporary creative writings, history, civilization, education, music, folklore, archaeology, lexicography, General culture of Sindh and translations from world literature are the main topics of material usually published in this periodical.
* Published by *SINDHI ADABI BOARD* for the promotion of Sindhi literature with the financial assistance of *PAKISTAN ACADEMY OF LETTERS* Islamabad.

• Publication contact:
Editor, Mehran Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro
Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
2771276
Fax: 2771602
(E.mail: sindhiab@yahoo.com)
Website: www.sindhiab.com
www.sindhiadabiboard.o

ايڊيٽوريل بورڊ

قاضي خادم
ڊاڪٽر غلام محمد لاکو
نصير مرزا

Subscription contact:
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

خريداريءَ لاءِ رابطو:
مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ
فون نمبر 2633679

سالياني چندو: ٽي سؤ رپيا
في پرچو: پنجهتر رپيا

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh, Pakistan.

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

سوچ — لوچ

نوٽ: سنڌ جي مڃيل سينئر ۽ جونيئر اديبن کي گذارش ٿي ڪجي ته اينلڊ مهراڻ 2010/2ع کي 'غلام رباني آگرو نمبر' ڪري شايع ڪرڻ جا آسوند آهيون، ليکڪ حضرات کي گذارش آهي ته جيترو جلد ممڪن ٿي سگهي، غلام رباني آگري صاحب جي فن ۽ شخصيت تي پنهنجون لکڻيون، تماهي 'مهراڻ' جي ايڊريس تي موڪلي ڏين، ته جيئن اينلڊ پرچو وقت سِر شايع ڪري سگهجي. (ادارو)

سنڌي ادب، هڪ بيمثال قصه گو اديب کان محروم ٿي ويو...

منهنجي ڳوٺ قمبر ۾ ورهاڱي کان اڳ جي ٺاهيل نيرولي بازار آهي، جتي نِيرَ جا وڏا کونر پريل هوندا هئا. جڏهن اتفاق سان ڳوٺ جو ڪو ٻار ٻاهر ۾ سڙي پوندو هو ته ملائٽ کيس ڪٽي وجي ان نِيرَ ۾ ٻوڙيندا هئا، ته هو ٺيڪ ٿي ويندو هو. بازار جي مٿان نيڻ نهار تائين رسين تي نِيرَ ۾ ٻوڙيل ٿان، هلڪن جهوٽن تي، هوا ۾ لهرين هڻندڙ درياهه جو ڏيک ڏيندا رهندا هئا.

بازار جي پڪ سِرَي فرش تي جڏهن دڪانن ۽ قديم گهرن جا پاڇا، سانجهي، ويلي فرلسي، جيئن وڃائجي ويندا هئا، ته منهنجي ڳوٺ جي اها بازار، ڪنهن الف ليليٰ جي ڪهاڻي، جي منظر جو ڏيک ڏيڻ لڳندي هئي. پوءِ رات ۾ تبديل ٿي ويل سانجهي جي انهيءَ بازار ۾ ڪنين جي دڪان ٻاهر رکيل استري ولرن صندلن تي، ڳوٺ جا قصه گو ڪانپ ڪيئي پنهنجو قصو اتان شروع ڪندا هئا، جتان هنن پوئين رات اڌ ۾ ڇڏيو هوندو هو.

اسان ڳوٺ جا ڪجهه ٻار به هر رات، داستان گو جي نه ڪٽندڙ قصي کي ٻڌڻ بيءَ رات جي انتظار ۾ بسترن ۾ وڃي سمهي پوندا هئاسين، ۽ جاڳ ننڊ جي جهوٽن ۾، سڄيل قصي جي عجب دنيا جا سير ڪندي آخر ننڊ ۾ الوپ ٿي، ويندا هئاسين.

ان ياد کي ورهيه گذري ويا، ڪوٺن ولرين وڏين استرين جي جاءِ بجليءَ جي نازڪ استرين سنڀالي. منهنجي ذهن ۾ اها نيرولي بازار، ڪنين جي لوڏن سان استرين مان چڻندڙ رَڪَ ۽ منجهائيندڙ نڪرندڙ روح پرور ڪڙڪا خود الف ليليٰ جي داستان جو حصو بڻجي ويا ته سنڌي ادب سان عشق جي شروعات ٿيم، ڪتابن سان ڪچهريون ڪندي هڪ ڏينهن، اهڙي ئي هڪ قصه گو اديب جي لکڻين سان ملاقات ٿي وئي. سنڌ جو اهو حيرت انگيز One and only ڪٿا ڪار غلام رباني آگري نالي وارو هڪ عجب شخص هو.

جنوري 18 جي صبح جو، جڏهن سنڌي ادب جي ان بيمثال ڪٿا ڪار ليکڪ جي وڇوڙي جي خبر موبائيل تي پهتل SMS ۾ پڙهيم، ته منهنجي دل سنڌس لوڇتي وڇوڙي جي ڏک ۾ ٽڏي وئي، ان گهڙيءَ محسوس ٿيم، منهنجي ڳوٺ جي نيرولي بازار جا نيرَ سان ڀريل کونر ٽڪي پيا هجن ۽ سمورو نير، قديم بازار جي پڪ سِرَي روڊ تي اُلٽي پيو هجي. رسين ۾ ٽِنل نيرَو درياهه رنگ متائي ڪارو ٿي ويو هجي، ڪنين جي هٿن مان ڪوٺن واريون استريون جڏائجي ويون هجن، ۽ سٽارن ڀري رات هيٺ، ڳوٺ جي ان اتهاسڪ بازار ۾ قصو ٻڌائيندڙ، املڪ سيني جي فانوس ۾ دل جي لاٽ ٽڙڪي اجهامڻ سبب، هڪ دفعو ٻيهر- سنڌ ۾ قصه گوئي جي روايت کي اڌ ۾ ڇڏي ويو هجي!

ان ۾ ڪي ٻه رايا ٿي نٿا سگهن، ته غلام رباني آگرو صاحب برصغير جي وڏن ڪهاڻيڪارن سنجهان هڪ هو. ڳلهه ڪلڻ پڪيڙڻ ۽ سميٽڻ جو فن منجهس پختو ۽ ڀرپور هو. سندس سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري شپ واري پوئين دور ۾، کيس لکندي به ڏٺوسي. هن جي لکڻ جو ڍنگ، سنڌ جي مڃيل وڏن ليکڪن کان نرالو هو. هو ڪمپيوٽر آپريٽر عبدالصمد ٻير کي ٻهرين ٻه ٽي لکيل پنا ڪمپوز ڪرڻ لاءِ ڏيندو هو جڏهن اهي پنا وٽانس پروف ٿي واپس ورندا هئا ته تعداد ۾ وڌي ڏهه پندرنهن بڻجي ويندا هئا. اهڙيءَ ريت هر پروف کان پوءِ

پنن جو تعداد وڌندو ويندو هو ۽ مضمون ‘قلمي قصہ گوئي’ سان ٺمتار ٿيندو نوان رخ اختيار ڪري اڳتي ئي اڳتي وڌندو رهندو هو. تان جو ٻن ٽن صفحن وارو مضمون، ٽيهن چاليهن صفحن جي پکيڙ اختيار ڪري وٺندو هو. اهڙي ريت، ان ليک جي ڦهلاءُ ۾ ڪوريئڙي جي جار واري اهڙي نہ نفاست، سونهن ۽ سگهہ پيدا ٿي پوندي هئي، جو پڙهندڙ جيتن جڳين وانگر سندس انداز تحرير جي جار ۾ جڪڙجي ويندا هئا.

بيشڪ، رباني صاحب انهن چند ليکڪن مان هو، جيڪي پنهنجن پنجن صفحن جي تحرير تي، پنج سؤ پيرا نظرثاني ڪرڻ کان بہ نہ ڪيٻائيندا آهن. گارشيا مارڪيز چوائي: ”مان پنهنجن پندرهن صفحن جي ڪهاڻيءَ تي پندرنهن سؤ پيرا لکڻ لاءِ تيار رهندو آهيان“ جيڪو خود هڪ تخليقڪار لاءِ بيحد وڏو پورهيو هوندو آهي.

رباني صاحب وٽ قصہ گوئي جو فن فقط لکڻ تائين محدود نہ هو بلڪ قدرت کيس ان ڏات سان ايترو تہ نوازيو هو، جو جڏهن ڪا ڳالهہ ٻڌائيندو هو تہ ٻڌندڙ ان ڳالهہ جي طوالت جي باوجود هڪ لحظي لاءِ بہ پنهنجو ڌيان هٽائي نہ سگهندو هو.

هو پنهنجي غيرمعمولي صلاحيتن سبب، هميشہ اهم عهدن تي فائز رهيو. جنهن ۾ سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، پرووائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي، چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، چيئرمن اڪيڊمي ادبيات، ميمبر فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن، ڪنسلٽنٽ ٽو دي ريجنل ڊائريڪٽر، سيڪريٽري شيخ اياز فائونڊيشن وغيره جا عهدا اچي وڃن ٿا. سنڌي ادبي بورڊ جي واڌ ويجهہ ۽ ترقيءَ ۾، غلام رباني آگري صاحب جو شروع کان اهم ڪردار رهيو.

رباني صاحب، تماهي مهراڻ ’شيخ اياز نمبر‘ ۾ پنهنجي مضمون جي صفحي 420 تي ضمير جي باري ۾ راءِ ڏيندي لکيو آهي تہ:

”هن دنيا ۾، هر مهذب انسان، پنهنجي ضمير اڳيان جوابدار آهي ۽ ضمير جو آواز الهامي آواز ڪونہ آهي، اهو انسان جي پنهنجي اندر جو آواز آهي ۽ سندس اختيار ۾ آهي ته ڀلي ان کي ٻڌي يا ڀلي ٻڌي تہ ان کي ٻڌي وٺيس تہ لنوائي ڇڏي“

ڪميٽيڊ ليکڪ جيئن تہ علم ماڻهو نہ هوندو آهي، ان ڪري هن جو ضمير، سندس هر لکيل لفظ سان گڏ سندس ڪردار مان بہ واضح ٿيندو آهي. آگرو صاحب ۽ شيخ اياز هڪ ٻئي جا ڄاڻو دوست بہ هئا تہ همعصر ليکڪ بہ جيڪي اڄ جسماني طرح موجود نہ آهن، هنن ٻنهي بيمثال ليکڪن قرتيءَ تي رهي، پنهنجو اختيار استعمال ڪندي پنهنجي سوچ مطابق ضمير جي آواز کي ٻڌو ۽ ان تي عمل ڪيو.

رباني صاحب، اياز تي لکيل ان مضمون جي صفحي 421 تي ڊاڪٽر اينيميري شمل جي اسلام آباد ۾ جرمن سفير وٽ رهائش واري پيراگراف ۾، جرمن سفير جي وڏتان، هڪ جرمن ڪوهہ پيما ٽولي جي، نانگا پربت تي ڪوهہ پيمائي جو قصو بيان ڪندي لکيو آهي:

”ان ٽولي جي اڳواڻ کي نانگا پربت جي سڀ کان اتاهين چوٽيءَ کي سر ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هو. شروع ۾ کيس وڏي ڪاميابي بہ ٿي، ڪافي مٿي چڙهي ويو. پر، اوچتو پير ترڪي ويس، هزارن فٽن جي بلنديءَ تان پهاڙ جي پاڇي ۾ اچي ڪريو، تہ ساهہ ئي ڪونہ ڪنيائين. سندس وصيت موجب، لاش کي ان ئي هنڌ دفن ڪري باقي زالون ۽ مرد واپس موٽيا. سندس قبر تي جيڪو ڪتبو لکيل آهي، تنهن ۾ فقط ٽي لفظ لکيل آهن. پر وڏي معنيٰ وارا آهن. مون جرمن سفير کان پڇيو تہ اهي لفظ ڪهڙا آهن؟ جواب ڏنائين One To One“.

اهو ٻڌائي رباني صاحب لکي ٿو تہ: ”اياز، وفات کان پوءِ ڀٽائيءَ جي پاڇي ۾ دفن ٿيو.“

شيخ اياز ۽ رباني صاحب هن صديءَ جا وڏا تخليقڪار هئا. رباني صاحب کي قدرت ڪٿا ڪاريءَ جي حيرت انگيز قوت سان نوازيو هو تہ شيخ اياز کي اهڙي طاقت عطا ڪئي هئي، جو هو ادبين جي ’ڪوهہ پيما ٽولي‘ جو اڳواڻ بڻجي، سنڌي ادب جي نانگا پربت جي اتاهين چوٽيءَ کي سَر ڪرڻ جي ازلي عشق ۾ پير ترڪي وڃڻ (هارٽ اٽيڪ) کان پوءِ ’ڀٽائيءَ‘ جي پاڇي ۾ اچي ابدي ننڊ سمهي رهيو ۽ پنهنجي پٺيان لکين مداح ڪوهہ پيما / شاعرن، ادبين جي نہ ڪٽندڙ ڪيپ ڇڏي ويو. ساڳيءَ طرح سنڌي ادب جو بينظير ٽڙنگل اديب غلام رباني آگرو بہ پنهنجي پٺيان هزارين چاهيندڙ غمزده ڇڏي پنهنجي اباڻي ڳوٺ محمد خان آگرو، تعلقو ڪنڊيارو- نوشهروفيروز، جي قبرستان ۾ ڪنهن وڻ جي ڇانوَ هيٺ ابدي ننڊ وڃي سُتو.

گُونئرَ ڪَيو غرَڻ، ماهُ! مُنهنجو چنڊڙو
ڏکوئِن مَرَڪُ مَٿي سَڳَرَ پَٽڙو.
(شاهہ)

جيئي لطيف- جيئي لطيف جي ٻولي
- طارق عالم

چوليون

وکر سو وهاءُ

هيون آباد محفلون جن جي دم سان...

- عبدالڪريم "گدائي" 13
- استاد بخاري 14
- ابراهيم منشي 15
- سرشار عقيلي 16
- آثم ناٿن شاهي 17
- انور پيرزادو 18

شاعري

- امداد حسيني 21
- غلام حسين 'مشتاق' سچاروي 25
- عنايت بلوچ 26
- محبوب سروري 27
- احمد خان مدهوش، 28
- اياز گل 29
- ادل سومرو 30
- 'سوز' هالائي 31
- يوسف شاهين 32
- مير عبدالرسول "مير" 33
- حميد شهيد هالائي 34
- اطهر منگي 35
- ذوالفقار سيال 36
- مختيار ملڪ 37
- سائينداد ساند 38
- مير محمد پيرزادو 39
- مقصود گل 40
- علي دوست عاجز 41
- حيدار سولنگي 42
- روبينہ ابڙو 43
- مالڪ ملاح 45
- خليل عارف سومرو 46
- بخشل بلغي 47
- ستار پيرزادو 48
- محبوب پٽي، ميرزا فياض علي فياض 49
پرير پتافي 50
عارف مظهر 51
- ابرار ابڙو 52
- ڪوثر هالائي 53
- احسان دانش، علي چوهاڻ ڪيبرائي،اقبالِ ابڙو 54
- ساغر ابڙو 55
- جام آدرش، رضوان گل 56
- ستيہ 57
- سائل پيرزادو، ڪريم بخش پيرزادو 58
- فراق هاليپوٽو 59
- علي اظهار 60
- علي آڪاش 61
- پشپا ولڀ 62
- طارق عالم 63
- آرمينيائي شاعر — پروفيسر سليم سهتو 64

ڪهاڻيون

- جاڻ سڃاڻ / فياض چند ڪليري 67
- هڪڙي هئي 'دل بلجي'...! فياض چند ڪليري 68
- ڪليسا ۾ شام — قاضي اياز مهيسر 74
- 233 — لياقت رضوي 78
- چنڊ جي ڪرڻن جو زهر — شبنم گل 82
- هڪ سڄ ۽ پاڇا — عذرا مغل 87
- حادثو — شگفته شاهه 93
- رڳو بارش ئي ڪهاڻيون پڙهي ٿي! — جمن احمداڻي 102
- ڪرامتون — توفيق الحڪيم / مراد علي مرزا 104
- توهان ڪي چاهيو...؟ — خالدا ملڪ / ننگر چنا 109

متفرقه

- مولانا عبدالواحد سنڌي (شخصيت) — غلام رباني آگرو 115
- آئزڪ بيشوس سنگر (پروفائيل) — هيلن بينيڊڪٽ / عبدالقادر جوڻيجو 124
- فيض احمد 'فيض' ڪجھ يادون ڪجھ ڳالهيون (يادگيريون) — پروفيسر محمد حسن / يوسف سنڌي 144
- پارس دائري — نسيم پارس گلا 152
- سورهيه بادشاهه جون علمي خدمتون (ليک) — حافظ مهراڻ سڪندري 159
- شيام جشنگهاڻيءَ جي شاعري (ايپاس) — ڊاڪٽر جڳديش لڄاڻي 163
- زنده هوندي به جڻ مري ويو آهيان.... (تاثر) (حفيظ شيخ جي ياد ۾) — ڪامريڊ ڪريم بلوچ 167
- تيرٿ بسنت جيون جي جهلڪ ۽ رچنائون (تحقيق) — مُرليڌر جيٽلي 170
- راڳ ۽ وراڳ جو ڪلاسيڪي شاعر ڀرتري هري (ايپاس) — ولي رام ولڀ 180
- تون ياد وري آئين (اسلام مصطفيٰ جي ياد ۾) — الطاف شيخ 184
- "ڪويءَ جي ڪٿا" تي هڪ نظر (ايپاس) — ڪوثر هالائي 188
- توڪان ٿيندي ڏار (تاثر) — امام راشدي 190

تحقيق

- آڳاٽن سنڌي بيتن جو ناياب ذخيرو — ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 193
- جي. ايم سيد تنين سنڌ لاءِ جدوجهد ۽ حشو ڪيولراماڻي — آزاد قاضي 198
- خطاطيءَ ۽ ڪتابت جي فن ۾ "ياوندا لاکا" جي ڪلهوڙا گهراڻي جون خدمتون — دين محمد ڪلهوڙو 203
- شاهه لطيف جي سُر سسئيءَ ۾ "پاڻ" — استاد لغاري 222
- اداري جا تازا ڇاپيل ڪتاب (اشتهار) 226
- سنڌي ادبي بورڊ جا اسٽاڪسٽ 227
- آگرو صاحب - جيئن مون ڏٺو (خاص مضمون) — نصير مرزا 229

پاڻ وڃائي پاڻ تي آيس، پنهنجو آهيان پاڻ.

ڪير آهين ڪنهن کي تو ڳولين،
سڀ ڪجهه توسان ساڻ.

(مهدي شاهه)

وڪرسووهاءِ

فقير، سيد غلام مهدي شاهه جهانيان

ڪتاب جو نالو: **مهدي ٿيو مهندار**

مرتب: **سيد سمر علي مخدوم جهانيان**

پبلشر: **هادي مهدي اڪيڊمي**

صفحو 155/145

مهدي شاهه

ڪافي

پاڻ وڃائي پاڻ ٿي آيس، پنهنجو آهيان پاڻ.

ڪير آهين ڪنهن کي تو ڳولين،
سڀ ڪجهه توسان ساڻ.

منصور واري مام تي محڪم،
ڪوهه ڪڏئون ڪنهن جي ڪاڻ.

اهو انصاف عشق جو آهي،
چوطرف چانداڻ.

مظهر ۾ ٿي آيس ”مهدي“،
هر سان هڪ هڪاڻ.

ڪافي

جو تو پاڻ لڪائين، ڇڏ عاشقن سان اٽڪل،
اٿئي طالبن جي توڪل.

اندر وينو آهين، ڪيئن چوان ته ناهين،
دم دم حڪم هلائين، واهه واهه وٺيا تنهنجا ول ڇل.

عاشقن اندر ۾، ثابت ڪيئي سر ۾،
ظاهر زير نه زبر ۾، ٿئين راز سان رلمل.

ڪل تي آهين قادر، ظالمن تي زابر،
صابرن سان صابر، جهٽ پٽ ڏکين ٿو جهل جهل.

اچي ڪيئي اظهاري، بيرنگ بيک بهاري،
مولا ”مهدي“ جي مهنداري، ڀڳا ڀؤ مڙوئي پل پل.

هيون آباد محفلون جن جي دم سان...

احسن ڪربلائي

[جنم: 1- مارچ 1897ع وفات: 28- اپريل 1962ع]

غزل

صبر سان سوز ۾ ڪو پاڻ کي ڳاري ته سهي،
شمع وانگر ڪو ٻري رات گذاري ته سهي.

دولتِ دل پوءِ فدا ڇو نه ڪندس جي مون کي،
دلربا هڪڙي گهڙي پر ۾ ويهاري ته سهي.

ڇو نه ٿي ذره، دل مهر درخشان اندم،
مهر جي چشم سان محبوب نهاري ته سهي.

فخر عيسيٰ ٻيو سوا يار جي ڪير آهي جو،
قم چئي عاشقِ بيجان جيئاري ته سهي.

حسن شيرين سندو ڪوناٺي ٿو هر ڪو فرهاد،
جان شيرين کي مگر ان تان ڪو واري ته سهي.

فاني دنيا ۾ ته هر ڪو ٿو سڏائي قانع،
شڪر حق جو ڪو ڪري زندگي ڳاري ته سهي.

سڀ سخندان سڏائن ٿا مگر اي "احسن"،
شاهه وانگر ٻه سٽڙي ڪي سنواري ته سهي.

عبدالڪريم "گدائي"

[جنم: 1- جنوري 1901ع وفات: 28- جنوري 1978ع]

گيت

سُک جو کو سنسار بڻايون، سُک جو کو سنسار!
گورا ڪارا سڀ خالق جا، جوڙ سڀيئي هڪ مالڪ جا،
ڇاجي نفرت، فخر وڏايون، مذهب پنهنجو پيار:
بڻايون سُک جو کو سنسار.
هڪٻئي لاءِ حقارت ڇاجي، انسانن کان نفرت ڇاجي؟
ڪينو ساڙ ڪدورت ڇاجي، ڇا جو هي تڪرار:
بڻايون سُک جو کو سنسار.
ذاتيون پاتيون، فخر وڏايون، رنگ نسل جون سڀ ارڏايون،
آهن جنگ فساد جو باعث، زهر سندو پرچار:
بڻايون سُک جو کو سنسار.
جنگ و جدل آهي ڇوڏاري، انسانن جو رت آ جاري،
ساڙي آهي دنيا ساري، نفرت جي پرچار:
بڻايون سُک جو کو سنسار.
رنگ و نسل سڀ ڊونگ اجايا، پيٽ بکئي ڇا سانگ بڻايا،
ڇا گوري ۾ ڇا ڪاري ۾، ساڳيو آه ستار:
بڻايون سُک جو کو سنسار.
مذهب مسلک پيار 'گدائي'، هندو مسلم سک عيسائي،
جوڙ سڀيئي هڪ مالڪ جي، سڀ ۾ ساڳيو يار:
بڻايون سُک جو کو سنسار.

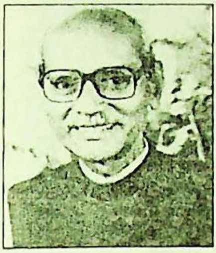

استاد بخاري

[جنم: 16- جنوري 1930ع   وفات: 9- آڪٽوبر 1992ع]

وائـــي

ٻاروتڻ ڪان ٻلَ، پَجرن پيا تا پَلَ، جيجل، آءٌ جلان!
جيجل آءٌ جلان، اورڻ ڏينم امان!

جوڀن، عشق، اڀرا جذبا، جهلجن پو ٻہ اجهلَ،
جيجل آءٌ جلان!

تڙپي، تاڻي ڪاڻ پرينءَ جي، چڪ چا ڄاڻي چَلَ،
جيجل آءٌ جلان!

پَنيا وار پَنڻ ڪَن هُن ري، ڳوڙها ڳاڙن ڳلَ،
جيجل آءٌ جلان!

هو جو منهنجو هانءُ ڪٺي ويو، دِهِ ۾ دلبر دَلَ،
جيجل آءٌ جلان!

پَنيٺ عشقُ "بخاري" بنبو، ڪنهن کي ڪهڙي ڪَلَ،
جيجل آءٌ جلان!

ابراهيم منشي

[جنم: 15- جنوري 1934ع وفات: 31- جولاءِ 2003ع]

وائي

چاھ چاندوڪيون راتڙيون،
تو بنا ٿيون کھن ڪاتڙيون.

چپ تنھنجا چُريا، ٻول تنھنجا ٻُريا، ساز جڻ ڪي سُريا،
لار ماڪيان مٺيون لاتڙيون.

پاڻ توتان وارجي، اجان بہ تو نڪارجي، وري وري بہ وارجي،
تن من تنھنجيون تاتڙيون.

تون سُمھين تہ ساھ ۾، مُشڪ ٿئي ھوا ۾، اندلٺ أھاء ۾،
جوڀن پائي جھاتڙيون.

مٺان تو ماڪ ميندڙن، جڻ ٿي ورڪا موتين، ننڍڙا ٻلب جيئن ٻرن،
اکيون ڏسڻ لئہ آتڙيون.

تون تہ ياڳن ڀري، چال تنھنجي چري، اوڀري اوپري،
گھٽ گھٽ تولئہ گھاتڙيون.

ڪر تون پردو پري، منھن ۾ مشعل ٻري، سج سجدا ڪري،
"منشي" ٿين ملاقاتون.

سرشار عُقيلي

[جنم: 21- جنوري 1907ع وفات: 15- جنوري 1972ع]

ڪلام

نہ محفل آهي سا محفل نہ جنهن ۾ يار هجي،
مگر هجي تہ پو اينهين جو هم ڪنار هجي.

وصالِ يار جي اي دل نہ آرزو ڪر تون،
ڪري سو جنهن ڪي قيامت جو انتظار هجي.

نہ تير، تير ڪو تيرِ نظر جي مٽ آهي،
نہ تير، تير ٿئي جو نہ دل جي پار هجي.

خمار ڏين تہ اهو ڏي خمار اي ساقي،
جو قبر مان بہ اُٿان تہ بہ اجان خمار هجي.

بهار منهنجي اي "سرشار" دلبهار جي هٿ،
ٿيو ڇا باغ، جهان ۾ ڪٿي بهار هجي،

آثم ناٿن شاهي

[جنم: 2- جنوري 1937ع وفات: 6- آڪٽوبر 2006ع]

وائـــي

سَچُ نہ ماريو زهرَ- وٽي،
بازي ويو سقراط کٽي.

گهوري جانِ، وڃي تہ وڃي،
ماٺو مقصد کان نہ هٽي.

اڄ، ڪنهن جي دَرشن جي بک،
سِڪَ جو پٽي ٿي هانءُ ڇٽي.

سامُنهن: نيڻ- نِهارَ نہ ڪا،
ڪيئن اڄوڪي سانجهہَ ڪَٽي؟

داٽو- داٽو ڏار نہ ڪر،
ساٿي! دل جو سَنگُ سَٽي!

ڏاهپَ ڏاڍا ڏنبَ ڏنا،
ڏاتِ پريا ٿر ڏُک ڏٽي[1].

اهڙو ڪو ڇنجورُ هجي،
پيڙائن جي پاڙَ پٽي.

آثم! سچ جو ساٿ ڏِجانءِ،
جيونُ جيڪي ڏِينهن ٻہ- ٽي!!

---

(1) ڏٽي = لتاڙي پرڻ.

انور پيرزادو

[جنم: 25- جنوري 1945ع وفات: 07- جنوري 2007ع]

چو ته لفظ ۽ جملا...

سوچان ٿو
تصوير جُڙي نه سگھندي
چو تہ لفظ ۽ جملا...
ايڏا پيڙهيل ناهن
جيڏا منهنجي ڳوٺ جا
ماڻهو آهن
لفظ ڪنهن رئندڙ ٻار جي
اک مان ٽِمندڙ ڳوڙها ناهن
ليڪا آهن
خالي ليڪا آهن...!

◈

ماڻيٽو اونو

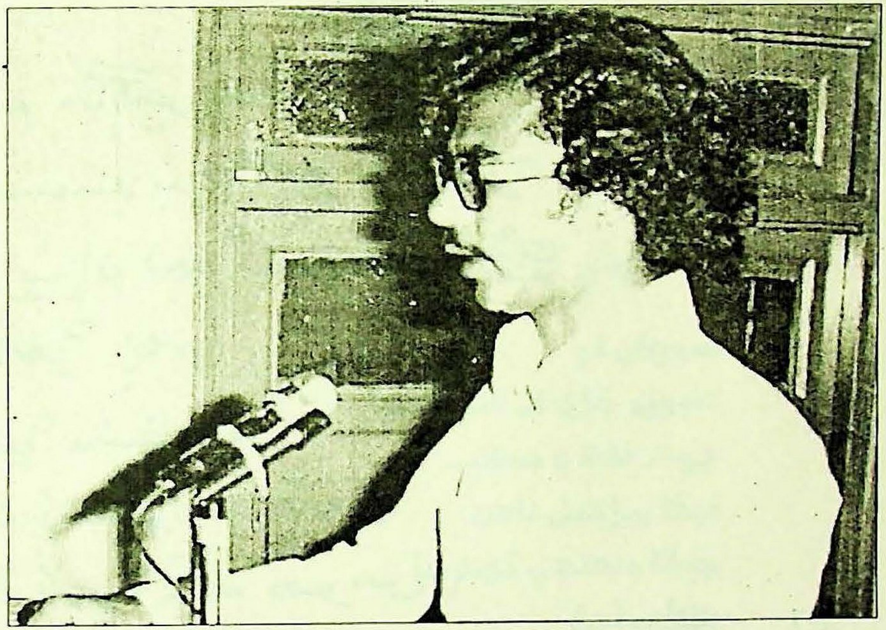

دک جو ڪونهي ڪوئي دنگ،
جيون ڪاريهر جو ڏنگ.

جنم: 2 فيبروري 1954ع

وفات: 18 فيبروري 1981ع

شاعري

امداد حسيني

غزل

بندوق جي ناليءَ منجهان گذري رهي هئي رات جڻ
جا ڏينهن جو جيتي هئي بازي اُها ٿي مات جڻ

ٽيڙو اُيا هئا ٽياس جڻ، ڪَتيون مُڏيون جڻ ڪاتِيون
پانڊيئڙو ڪو هو تہ هو هرگس انهيءَ لئہ مات جڻ

جا ڏِس هئي بي ڏِس هئي، هر ڏس پتو هو لاپتا
ڪنهن جي بہ وس ۾ ڪانہ هئي اِيءَ صورتِ حالات جڻ

هرڪا گهڙي گولي هئي سپ ساعتون سنگين جنءَ
جو پهر هو سو قهر هو باروت جي برسات جڻ

پوتار جي هڪ ذات ٿي اعليٰ هئي ارفع هئي
باقي هئا جي ڳوٺ ۾ سي سپ هئا ڪمذات جڻ

اي سنڌڙي اي جنڌڙي اي جنڌڙي اي سنڌڙي
ڪهڙي ڳهلي آهي هوا لهسي وئي هر لات جڻ

"امداد" اڳيان ڪورو پنو ڪورو پنو رهجي ويو
سُڏڪي رهيو هو ڏانءُ ۽ ڏسڪي رهي هي ذات جڻ

امداد حسيني

غزل

جڏهن مان ياد ايندي سانءِ تون گهبرائجي ويندين
وسارڻ جا وڏائي وس ڪندين پر گهائجي ويندين

اگڻ تي ڇهڪ ٻڄجي لهنديون ٿولاءِ ڇانوڪيون
بهارن ۾ ٽڙڻ گهرندين مگر ڪومائجي ويندين

جڏهن منهنجي وفا جو ذڪر ٿيندو تنهنجي محفل ۾
تڏهن پنهنجي جفا تي بيوفا شرمائجي ويندين

ڪڙو لڳندو ته لڳندءِ آءٌ آهيان لوهه پائيندين
دريءَ، در سان ڪڏهن ديوار سان ٽڪرائجي ويندين

انهيءَ ۾ ڏوهه ڪو منهنجو نه هوندو ۽ نه ٻئي ڪنهن جو
تڙپ هوندي ته پنهنجي هوندني تڙپائجي ويندين.

امداد حسيني

ياد ڏياريان توکي!

مون ڪڏهن ڳيت رچيا هئا تولاءِ
تو ڪڏهن ڳيت اُهي ڳاتا هئا
چا اِهو ياد ڏياريان توکي
تنهنجا منهنجا به ڪڏهن ناتا هئا!

چا اِهو ياد ڏياريان توکي
تہ ڪِلياسين ۽ رُناسين گڏجي
مُند بي مُند پيا جيڪي مينهَن
مِينهَن سي مِينهَن پِناسين گڏجي!

هڪ ملاقات

ڪيترين شامُن ۽ راتين
ڪيترن ڏينهن پُڄاڻان
مُرڪندي ۽ مَرڪندي
ڪيڏي اُڪير ۽ سِڪَ مان آهيان مليو
اڄ مليس توسان تہ مون کي اِنءَ لڳو
جڻ
ڪيترين شامُن ۽ راتين
ڪيترن ڏينهن پُڄاڻان
پاڻ سان آهيان مليو!

اِهو مرڻ ۽ جيڻ!

ڦُڙو ڦُڙو ٿي جيڻ ۽ ڦُڙو ڦُڙو ٿي مرڻ
اسان کان ڪونہ پُڄي ٿو اهو مرڻ ۽ جيڻ

لِکڻ لکڻ نہ هجي، سو بہ ڪهڙو آهہ لِکڻ
پڙهڻ ڪڙهڻ نہ هجي، سوبہ ڪهڙو آهہ پڙهڻ

کِلڻ بہ آهہ جي خواري تہ ڪهڙو آهہ کِلڻ
رُئڻ رياءُ هجي، سو بہ ڪهڙو آهہ رُئڻ

پرينءَ ڏي جو نہ پُرڻ، سو بہ ڪهڙو آهہ پُرڻ
خدا کان جو نہ گهُرڻ، سو بہ ڪهڙو آهہ گهُرڻ!

امداد حسيني

سي بہ ڪي ڏينهن هئا

سي بہ ڪي ڏينهن هئا گذري ويا
ڪنڌ منهنجو تہ ڪُلهو تنهنجو هو
لڙڪ منهنجا تہ رَئو تنهنجو هو
زخم منهنجا تہ پَهو تنهنجو هو
اڄ اِئين ناهہ تہ تون پاڻ بہ سوچ
ڇا سڄو ڏوهہ رڳو منهنجو هو!

اُنهيءَ منظر ۾

چنڊ ساڳيو هئو
۽ سمنڊ بہ ساڳيوئي هئو
لهر پٺيان لهر اُئين ئي ڊوڙي
پر اُنهيءَ پهر
اُنهيءَ منظر ۾
تون اُها تون نہ هُيين
آءٌ اُهو آءٌ نہ هوس!

غلام حسين ’مشتاق‘ سچاروي

غزل

هڪ جسم ۽ هڪ جان مثل پاڻ گڏوگڏ،
پنهنجو آ جڻڻ توڙي مرڻ هاڻ گڏوگڏ.

توساڻ منا اهڙو اثر نينهن جو ناتو،
گل ساڻ جيئن باغ ۾ سرهاڻ گڏوگڏ.

چمڪي ٿو چمن دل جو رڳو تنهنجي اچڻ سان،
جنهن ريت رهي چنڊ سان چانڊاڻ گڏوگڏ.

تسڪين ملي تنهن جي اچڻ ساڻ ٿي دل کي،
پر من ۾ رهي هجر جو مانداڻ گڏوگڏ.

جيئن مشڪ مٺي منجهه لڪائي نٿو سگهجي،
عاشق سان ائين عشق جا اهڃاڻ گڏوگڏ.

پنهنجو آ جڙيل يار جنب روز ازل کان،
جيئن سنڌ سگهوري سان هي مهراڻ گڏوگڏ.

محبوب رچيل روح ۾ آ اهڙي طرح سان،
پاڻي ۾ ٿيا پاڻ ۾ آلاڻ گڏوگڏ.

مون درد رکيا تنهنجا سنڀالي ائين دل ۾،
جڻ سون سان ٿي سون سندي کاڻ گڏوگڏ.

تون من جي سمنڊ ۾ ائين آهين سمايل،
جڻ موتي مٺيادار صدف ساڻ گڏوگڏ.

ممڪن نه مڃي جو آ جدا جر کان جياپو،
هر وقت هي ”مشتاق“ به توساڻ گڏوگڏ.

عنايت بلوچ

غزل

پيار کي سمجهين نہ سمجهين، پر ڪڏهن ايندو تہ ڪر،
جنهن کي تُنهنجي تانگهہ آ، سا دل وٺي ويندو تہ ڪر.

◈

تون ڀلي چاهين تہ ڪنهن کي پلي پنهنجو نہ ڪر،
دل ڏتارڻ لئہ مگر، ڪنهن جو ڪڏهن ٽيندو تہ ڪر.

◈

دل جي زخمن جي ڪا مرهم ناهي جي تو وٽ سڄڻ،
پنهنجي آمد سان اندر جا چاڪ چوريندو تہ ڪر.

◈

تُنهنجي ڇيڙن جي ڇُرڻ ۾ رنگ پيو آ رقص پيو،
شور مان يا ٻاجهہ مان ڪي ٻول ٻوليندو تہ ڪر.

◈

ڪيترو لوڪان لڪي مون ڪان پري ٽينديون پرين،
پنهنجي گهيڙن ۽ گهٽن، ڳلين ۾ گهوليندو تہ ڪر.

◈

دلربا ڪان ناهي هرگز ڪا "عنايت" جي اُميد،
پوءِ بہ پر بيدرد سان تون حال اوريندو تہ ڪر.

محبوب سروري

غزل

سڏڙا ھي ستي لوڪ جا، اڌ رات جون آھون،
مون تنھن جي محبت جو ڪيو ماڻ مٿاھون.

پاتيون تو ڳلي منھنجي ۾ ٻئي ڀھڪندي ٻانھون،
پيو روڄ رقيبن ۾ دشمن ڪيون دانھون.

شل پيار پراھون نہ ٿئي منھنجي پرين جو،
پرواھ نہ آھي جي ٿيو پنڌ پراھون.

رستا ٿا چون مرحبا صد مرحبا مُرڪي،
اڄ تنھنجي مسافر جا چمن پير ٿيون راھون.

بي ذوق سان ڳالھيون نہ ڪجن سونھن ۾ سڪ جون،
بي درد اڳيان ڪين ڪجن درد جون دانھون.

مينوشي جو الزام لڳو مون تي اجايو،
منھن يار جو ڏسندي ٿيون مخمور نگاھون.

”درويش خدا مست“ جڏھن جوش ۾ آيا،
قدمن ۾ ڪِريون قيصر و ڪسريٰ جون ڪلاھون.

ھر روز اڙي تو ڪري، اطلاع نٿو ڏي،
ٻڌ پرده نشين! ھاڻ تون دربان جون دانھون.

”لاتقنطو“ جو آسرو الله ۾ آھي،
رب تن جو ٿيو واھرو، جن جون ويون واھون.

مشڪل ۾ ٿيو نيٺ آ ”محبوب“ مددگار،
اڄ گردشِ دوران ڪان ڏنيون پيار پناھون!

احمد خان مدهوش

غزل

توکي وساريان ڪيئن؟ گڏ حال قال ۾ آن،
خيما کُپائي وينو منهنجي خيال ۾ آن.

جي مان وڃي ٿو ويهان، رنگين محفلن ۾،
اُت ٻي عجيب حاضر، حسن و جمال ۾ آن.

جي مان وِهانءُ ڪنهن جي، تي ٿو وڃان ٿِي ساڏِي،
ڍُهلن جي ڌام ڌڪ ڌڪ، ڌُو ڌُو ڌمال ۾ آن.

جي ٿي وڃان ٿو حاجِي، مڪي طواف جي لئه،
اُت ٻي صدا ڪندڙ جي هرهڪ سوال ۾ آن.

جي مان ڪليسا، ۽ بُتڪدا گهمان ٿو،
اُن جاءِ تي ٻه وڄندڙ گهَن گهَن گهڙيال ۾ آن.

جي مان مسيت اندر سجدا ڪيان ٿو ثابت،
روزي نماز واري خصلت خصال ۾ آن.

جي مان سگهڙ سڏائي، ڪنهن ميڙ ۾ وڃان ٿو،
قربن ڀري ڪچهري قيل و مقال ۾ آن.

جي مان مشاعرن جي مجلس مٿل ڏسان ٿو،
لفظن جي جوڙجڪ ۽، بندش محال ۾ آن.

سمجهان ائين سڄڻ ٿو موجود چار سُو آن،
مشرق، جنوب، مغرب، شامل شمال ۾ آن.

تنهنجي لِکڻ چپڻ جو، ڪنهن کي نه ڪو پتو پيو،
”مدهوش“ جي الائي ڪهڙي مثال ۾ آن.

اَياز گُل

وائــــي

جاڳي هڪڙي ٻولي،
گولي گولي گولي،
مؤلا! جڳ جو ڇا ٿيندو؟
روزُ ٿئي ٿي ڇيهاڙيون،
جيونَ جي هي چولي،
مؤلا! جڳ جو ڇا ٿيندو؟
پيارُ ويو ٿيِ تنها تنها،
نفرت ٽولي ٽولي،
مؤلا! جڳ جو ڇا ٿيندو؟
رنگن بدران رَتُ جي آهي،
هر پاسي ٿي هولي،
مؤلا! جڳ جو ڇا ٿيندو؟
هيءَ حياتي پنهنجي آخرَ،
ڇو نہ ٿئي ٿي سؤلي؟!
مؤلا! جڳ جو ڇا ٿيندو؟
شاعرُ سوچي هھڙي جڳ ۾،
اڪِ اُجايو ڪولي!
مؤلا! جڳ جو ڇا ٿيندو؟
جاڳي هڪڙي ٻولي،
گولي گولي گولي،
مؤلا! جڳ جو ڇا ٿيندو؟

صوفياڻو ڪلام

رَنگي، ڪيئن بيرَنگي!
دِل وارو، ڪيئن بيدِل آهي؟
جنهن جنهن پاڻُ سُڃاتو ناهي،
تنهن- حياتي ڙنگي،
دِل وارو، ڪيئن بيدِل آهي؟
عشقُ رکيو سي اَندر، باقي،
هر شيءِ ٻاهر ٽنگي،
دِل وارو، ڪيئن بيدِل آهي؟
دُوئي، ڏارُ ڪري ڪيئن سگهندي؟
وحدت سان ڇا وَنگي،
دِل وارو، ڪيئن بيدِل آهي؟
ڪيڙا ڪينَ ڏکن ماڻهوءَ کي،
ننگَ ڏکي ٿو ٽنگي،
دِل وارو، ڪيئن بيدِل آهي؟
ڪهڙا دَمَ دِلاسا دِلبرَ!
ڪهڙا سائي، سَنگي؟
دِل وارو، ڪيئن بيدِل آهي؟
رُوح انهيءَ ۾ ڪيسين رهندو؟
ٽَنَ ۾ ڪيڏي ٽنگي،
دِل وارو، ڪيئن بيدِل آهي؟
دهشتَ، وحشتَ، جنگ، فسادَن،
ذاتِ اسان جي ڏنگي،
دِل وارو، ڪيئن بيدِل آهي؟

ادل سومرو

(نثري نظم)

ڪڏهن نہ ڪنندڙ اُڃَ

ادبي تنظيمن ڪي
منهنجين ڪمزورين جي خبر آهي
ڪتاب جو مهورت
پروگرام جي صدارت
اعزاز ۾ هڪڙي شامُ
واڪاڻ ۾ لکيل مضمون
ميڊل يا تعريفي شيلڊ
عظمت جو سرٽيفڪيٽ
اِنهن سڀني جي ڪري
منهنجا ڪن فقط ساراهہ ٻڌڻ جا
مريض ٿي ويا آهن
ڪنهن بہ ننڍڙي خاميءَ
ظاهر ٿيڻ تہ،
سڄي وجود تي جڻ
ماڪوڙا ڊوڙڻ لڳن ٿا
رياست جا وزير ۽ ڪامورا
پنهنجيءَ تعريف ۾
مون کان بيان ڏياريندا آهن
۽ پوءِ مون لاءِ
صدارتي ايوارڊ جي
سفارش ڪندا آهن
مهانتا جي انهن مرحلن کان پوءِ بہ
منهنجيءَ دل ۾ خواهش رهندي آهي
ورسين جي
جو تہ شهرت جي اُڃَ
مرڻ کان پوءِ بہ نٿي لهي.

(نثري نظم)

ويو سالُ گذري

چيو تو هو سائين!
تہ هن سال پنهنجو
ننڍو گهر ڪو ونبو
۽ مرضيءَ سان رهبو
اسين دربدر
ڪين ٿينداسين هاڻي.
سِپاٽي سِپاٽي
ڪندي، ڪيئي ڏينهڙا
ويا ڏور ٿيندا
اتو، ڪنڌُ، چانور
رهيا خواب پنهنجا.
ويو سالُ گذري
رڳو ٻِلَ پرينديِ
۽ مسواڙ ڏيندي
ڪرائي جي گهرَ ۾.

يوسف شاهين

انتظار

هيڏو دل تان بار، لهي تہ ڪيئن لهي،
هُن جي اچڻ جو انتظار، لهي تہ ڪيئن لهي.
انئي پهر جنهن لاءِ آهيان گُم سُم،
اهو دل تان دلدار، لهي تہ ڪيئن لهي.
هتي مينهن ۽ نينهن جي متان ڪو ڳالهہ ڪري،
اهڙو ڏُوئين تان ڏهڪاءُ، لهي تہ ڪيئن لهي.
آءٌ فقط تنهنجوئي طلبگار آهيان،
اِن عرض تان عرضدار، لهي تہ ڪيئن لهي.
جي واجهائين بي در، تہ ڪڍي ڪانگن کي ڏيان،
اهڙو نيڻن تان خُمار، لهي تہ ڪيئن لهي.
هيءُ حياتي آهہ "يوسف"، تنهنجي حوالي،
ان ڳالهہ تان خُبدار، لهي تہ ڪيئن لهي.

بيت

ڳالهہ ڳجهائتي، ويڙهي مون ويئي،
پچان پاڻ ڪان، پاٽا منجهہ پيهي،
چو سورَ سيبئي، پلئہ سنڌ پيا.

◈

ڳالهہ سونل سنڌ جي، ڪيان هت ڪيهي،
هِت پلجن پرڏيهي، ڏيهي سوگها ساهہ ۾.

◈

ڪڏهہ لهندو لوهہ، ڪڏهہ ويندو ڪال،
وَرَ وَرَ ويچارا، ساڳيو ڪن سوال،
ههڙو پسي حال، ڪرٽ پون ڪپار ۾.

◈

سڏڙيا ساهہ جا، تارئون ڪين ترن،
ٻڏي نيٺ مرن، سي ٻڪ پاڻيءَ ۾.

◈

ڏونگر جيئن ڏوري، سسئي ساڄن ڪاڻ،
ائين سنڌ هاڻ، روزي گس ويچ جا.

يوسف شاهين

انتظار

هيڏو دل تان بار، لهي تہ ڪيئن لهي،
هُن جي اچڻ جو انتظار، لهي تہ ڪيئن لهي.
انئي پهر جنهن لاءِ آهيان گُم سُم،
اهو دل تان دلدار، لهي تہ ڪيئن لهي.
هتي مينهن ۽ نينهن جي متان ڪو ڳالهہ ڪري،
اهڙو ڏوٿين تان ڏهڪاءُ، لهي تہ ڪيئن لهي.
آءٌ فقط تنهنجوئي طلبگار آهيان،
اِن عرض تان عرضدار، لهي تہ ڪيئن لهي.
جي واجهائين بي در، تہ ڪڏي ڪانگن کي ڏيان،
اهڙو نيڻن تان خُمار، لهي تہ ڪيئن لهي.
هيءَ حياتي آهہ "يوسف"، تنهنجي حوالي،
ان ڳالهہ تان خُبدار، لهي تہ ڪيئن لهي.

بيت

ڳالهہ ڳجهائتي، ويڙهي مون ويئي،
پڇان پاڻ ڪان، پاٿا منجهہ پيهي،
چو سوز سيپيئي، پلئہ سنڌ پيا.

◈

ڳالهہ سونل سنڌ جي، ڪيان هت ڪيهي،
هِت پلجن پرڏيهي، ڏيهي سوگها ساهہ بہ.

◈

ڪڏهہ لهندو لوهہ، ڪڏهہ ويندو ڪال،
وَرَ وَرَ ويچارا، ساڳيو ڪن سوال،
ههڙو پسي حال، ڪرٽ پون ڪپار بہ.

◈

سڌڙيا ساهہ جا، تارئون ڪين ترن،
ٻڏي نيٺ مرن، سي ٻڪ پاڻيءَ بہ.

◈

ڏونگر جيئن ڏوري، سسئي ساڄن ڪاڻ،
ائين سنڌ هاڻ، روڙي ڳس ويچ جا.

▣

مير عبدالرسول "مير"

ڪافي

لڳاتار لُونءِ ۾ لڳي لاڙ تنهنجي،
سَمائي سَوائي سڄڻ! ساڙ تنهنجي!

نڪا رات آهي، نڪو ڏينهن آهي،
تري تات آهي، ٻِلو نينهن آهي،
انئي پهر آهي طلب تار تنهنجي!

رَڳن منجھ راڻا! رهي روز 'رون رون'،
تپي ٿَن جون تندون، تنوارين 'تون تون'،
ملي موجَ مَنَ ۾ مٺيادارَ تنهنجي!

نه اوهي نه واهي، نه واهرَ وسيلو،
سوا تنهنجي ساجنَ، هلي ڪونه هيلو،
تڳي توهه تنهنجي طلبگار تنهنجي!

عنايت ڪبي ٿي، رعايت ڪبي ٿي،
حمايت ڪبي ٿي، شفاعت ڪبي ٿي،
هِتي ڏارَ تنهنجي، هُتي ڏار تنهنجي!

نڪا ابتدا آ، نڪا انتها آ،
جو آيو، اڱاميو عطائي عطا آ،
ڀلي آ، ڀليءَ ڪان ڀليڪار تنهنجي!

ڏکيءَ دل ۾ دردن جي ڏڏڪارَ آهي،
وِلهيءَ کي ورهه ڪان وِٺي وارَ ناهي
ڪبي ٿي مسيحائي، منٺارَ تنهنجي!

مِٺي مُشڪَ جي مُشڪَ موهيو جُڳن کان،
ٻُڇي ڪو ٻَوَن ڪان، گلابي ڳُلن ڪان،
مڙيئي ٿَڻان مٿي، "مير" مهڪار تنهنجي!

حميد شهيد هالائي

غزل

تنهن جون يادون شمار کان ٻاهر،
سلسلو هي قطار کان ٻاهر.
ذات جو هڪ دوڪان ڪوليو آ،
هڪڙي ڏاهي، بزار کان ٻاهر!
هي نگاهون! او-الامان! معافي!!
او چريا! ٻَج ترار کان ٻاهر!
رُت بسنتي هي انقلاب آندو!
آشيان هو، بهار کان ٻاهر!
ڪانپ ڪولي هلو، سرِ ميدان،
ٻڀ جي نڪرو، حصار کان ٻاهر.
مست نظرن مان جنهن به پيتو آ،
سو شرابي آ بار کان ٻاهر!
حيرت آهي، "شهيد" زنده آ!
تنهنجي ٻانهن جي پيار کان ٻاهر!

غزل

هرڪو پڇي سوال، ته آهيان اُداس ڇو؟
توکي نه ڪجهه خيال، ته آهيان اُداس ڇو؟
مون کان سڄي جهان جون خوشيون ڪسي پرين!
مرڪي پڇين ٿو حال، ته آهيان اُداس ڇو؟
توکان سوا جيئڻ کي مان سمجهان گناهه ٿو،
ٻيو کهڙو ڏيان مثال، ته آهيان اُداس ڇو؟
ڪنهن جي به اونءَ اِهه نه ڪنهن جو آ انتظار!
وايون مگر بتال، ته آهيان اُداس ڇو؟
ڪجهه ڪونه هو، ته ڪيئن نه سدا ڇهڪندو رهيس!
هاڻي مليو آ مال، ته آهيان اُداس ڇو؟
ڪٿ مهربان ماءُ، جا پيشاني کي چُمي،
مون کي ڪندي ڌمال، ته آهيان اُداس ڇو؟
اِن آسري تي آئا اجان ٻيو جيان "شهيد"،
مون کان پڇي هو شال! ته آهيان اُداس ڇو؟

اطهر منگي

نظم

ذهن جون سپ ڳڙڪيون

ذهن جون، سپ ڳڙڪيون، تولئہ ڪُليل،
منهنجي سوچن جو، تون آهين، سوجهرو!
دور رهندي، دور تون، ناهين پرين!
هي انوکو، دل جو آهي، مامرو!

واڄ جا ڪاتنا سگهن، بيهي ٿا پر،
دل جي ڌڙڪن، ڪانہ ٿي، بيهي سگهي!
نانءُ تنهنجي سان، ڦهلجي مَهڪ ٿي،
روح جي رونق، نٿي، رُڪجي سگهي!

سپ ڏگها رستا، ويڙهجي ٿا سگهن،
تون نہ چاهين، ڪيئن ڪو، توڏي اچي!
مان، زماني سان، پُڄي پوندس مگر،
مون کي اُن لئہ، ساٿ ٿو: تنهنجو کپي!

ٿنهنجي عظمت، منهنجي چاهت جو اصول،
مون نہ ڪو، سِڪَ جو سڳو، آهي چنو!
مان ٿيان خود غرض، ڪيئن ٿو ٿي سگهي....!
مون . کي ڏاهپ آ، سبق، اهڙو ڏنو.

ذهن جون سپ ڳڙڪيون، تولئہ کليل،
منهنجي سوچن جو تون آهين سوجهرو!
دور رهندين دور تون، ناهين پرين!
هيءَ انوکو دل جو آهي، مامرو!

◙

ذوالفقار سيال

آزاد نظم

هي بي رنگ چهرا
هي بي نانءُ ماڻهو
آوارا هوائون
وحشي نظر ۾
صفا چپ چاپ
ڊنل ۽ اڪيلا
پراوا بورڊ لڳايون
وينا آهن
جو هو پنهنجي نالي ۾
جيئڻ جو ٽيڪس
ادا ڪرڻ جي
قابل ئي ناهن
۽ بنا ٽيڪس جي
هو پنهنجي درن تي
نالي واريون تختيون
هڻي نٿا سگهن!

دعـــائـــون

ماڻهن دعائون گهري
سک ورتا
مون انهن سکن کي
دردن سان ڌوئي
صاف ڪيو،
جنهن مان وقت جي مير
۽ لالچن جو چيڙهه
نڪري ويو،
مان ان سچ ۾ سفيدي
۽ پيار جي چمڪ اوتي
منافقي جي هوا کِدي
سڪائي ڇڏي،
هاڻي مان دعا گهران ٿو:
اي مالڪ!
منافقيءُ کان بچاءِ
سک ۽ پيار جي،
ويرين کان
محفوظ رک!!

مختيار ملڪ

غزل

منهنجا توسان ڪهڙا ناتا:
او اڻ ڇلتا، او اڻ ڇلتا!
درد جي رشتي پاڻ ٻڌي ٿا، جڳ ۾ وڇڙون سڄلتا،
او اڻ ڇلتا، او اڻ ڇلتا!
سپنن جهڙي جاڳَ اسان جي، نيڻ سدا مڌ ملتا،
او اڻ ڇلتا، او اڻ ڇلتا!
درد نگر ۾ تو مون گَنجي، گيت پريت جا ڳلتا،
او اڻ ڇلتا، او اڻ ڇلتا!
پيار تہ منهنجو سيني سان آ، نيڻ اوهان لئہ آتا،
او اڻ ڇلتا، او اڻ ڇلتا!
جڳ جي جن سان نفرت آهي، سيئي دل سان لاتا،
او اڻ ڇلتا، او اڻ ڇلتا!

آهيان ويڳاڻو،
تنهنجي سڪ ٻنا.
ڏيئو منهنجي ذات جو، اجهو اُجهاڻو!
تنهنجي سڪ ٻنا.
نيڻن ۾ ڪن ٻاڙلن، ٿلهيو نڪاڻو،
تنهنجي سڪ ٻنا.
رستي منجهہ رُلي پيو، پنهنجي لاڏاڻو،
تنهنجي سڪ ٻنا.
ڪنهن سان ريجهي ڪونہ ٿو، اندر اياڻو،
تنهنجي سڪ ٻنا.
سڪ جي سرَ تي سونهنڙ، ڪنول ڪوماڻو،
تنهنجي سڪ ٻنا.
ڪونهي انت ۽ ماڳ ڪو، پنڌ هي پراڻو،
تنهنجي سڪ ٻنا.

وائـــي

منهجا ساٿ ڏٺي، هئہ هئہ هينئڙو هيڪلڙو.
سور تہ مون سان اڻ ڳڻيا، مان ۾ هڪ ڄڻي،
هئہ هئہ هينئڙو هيڪلڙو.
موتي جيون- مالهائن جا، ڇڄي پيا تہ ڄڻي،
هئہ هئہ هينئڙو هيڪلڙو.
او سڀ ڏک ڏئي وڃو، سارا سُک ڪٺي،
هئہ هئہ هينئڙو هيڪلڙو.
موٽ ۾ ماڻيون نفرتون، ڏئي سڪ گهڻي،
هئہ هئہ هينئڙو هيڪلڙو.
دل ڌرتيءَ تي پيار پرين، پهرين مينهَن ڪٺي،
هئہ هئہ هينئڙو هيڪلڙو
ساجن سرمو پانئيان، تنهنجي پير پٽي،
هئہ هئہ هينئڙو هيڪلڙو
واري هن وجود کي، ويندس نيٺ وٽي.
هئہ هئہ هينئڙو هيڪلڙو

سائينداد ساند

غزل

مَن، هتان هُو مَٽي،
ڪجهه تہ غمڙو گهٽي.
سانديان ساهہ ۾،
هُن جون مُرڪون جهٽي
جي جيون وڻ هُجي،
مان چڙيان ها پٽي.
مُنهنجي قسمت ڏِسو،
ڦُول ويو آ ڦٽي.
پنهنجا دُشمن گهٽا،
دوست آهن هٽي
مُون ڪي ماريو مِٽيءَ،
مان وڃان ٿو ٽٽي،
’داد‘ آهي رَسي،
پيو وڇوڙو وَٽي.

غزل

روح ريجهي نہ ٿو،
هاڻ جيئجي نہ ٿو.
غم گهٽايون مگر،
روز بيئجي نہ ٿو
جيئڻ دنيا ٿي چئي،
ايئن ٿيئجي نہ ٿو
پيا وڻون روز پر،
ڏک ڏيئجي نہ ٿو.

غزل

چوڪري سُتي هئي،
روشني سُتي هئي.
هاءِ هُن جون بند اکيون،
شاعري سُتي هئي.
پوپٽن اڃي چيو،
سانوري سُتي هئي
جيستائين مان جڳُس،
زندگي سُتي هئي
روپ جسم جو وٺي،
آرسي سُتي هئي
’داد‘ پنهنجي ڀاڳ جي،
هر خوشي سُتي هئي.

مير محمد پيرزادو

گيت

هُرلا هلندا نارَ، بنين پر،
هرلا هلندا نار!

•

جهرجهنگ ڪنبا، ٻيجا چنبا، هڪلي ويندي جهار،
ڪيچ ڪٺي مان ٽيئي پوندا، جنهن مان جڙندي ٻار،
ڳانديءَ تان هو ڳَليندا پيا،
پيلهون ناهي ٻار- هرلا هلندا نار!

•

آپُون، نيسر، پوڪ به ٽيندي، هوءَ به وهيءَ جو پُورُ،
پورهئي مان به نه ٻاند چڙائي، چاهت ٻر پي چُور،
سنگ سنگ منجهه سرائيت ٽيندي،
ساجن ڪنهن جي سار- هرلا هلندا نار!

•

پکي پکڻ پيا لاتيون لنوندا چوڏس جڻ ڪي چنگ،
تازي آيل پاڻيءَ تي پيا ٽپندا ڪُڏندا ڪنگ،
لهنڊڙ سج جي لامر منجهان ڪا،
وجندي جڻ ته ستار- هُرلا هلندا نار!

•

ٻاڦ بنين جي ٻارن تي جو ڪٺڪن تي ٽيا پهريان پاڻي،
جن مان چونبڻ جيتن ڪارڻ پُجي پکي ڪُنياڻي-
جنهن جو ٻولڻ ساز وجي جڻ،
جڻهن ڪري تنوار- هرلا هلندا نار!

•

مند به موٽي ماڳ پُڳي آ، ساجن موٽي آءُ،
هيڏا سيءَ نه هيڪل ڪنبا، لڳي اُتر جو واءُ،
پُر وِس پريتم، بيوس بنجي،
ڏبرا ڪيان آ چار- هرلا هلندا نار!

مقصود گل

غزل

نظر جي تير سان ڦٽي، لڇڻ بہ ڪونہ ٿو ڏئي،
گناهہ ڇا ثواب ڇا، پڇڻ بہ ڪونہ ٿو ڏئي.

ضمير جون حقيقتون، فقيہ جون فضيلتون،
چئي بہ ڪونہ ٿو سگهي، چوڻ بہ ڪونہ ٿو ڏئي.

عجيب بي نياز ڪي، ڪجي ڀلا تہ ڇا ڪجي،
اچي بہ ڪونہ ٿو پرين، اچڻ بہ ڪونہ ٿو ڏئي.

حبيب جي حضور ۾، عجيب هي عدالتون،
کلڻ تہ آ گناهہ پر، روئڻ بہ ڪونہ ٿو ڏئي.

غريب بي گناهہ جو، نصيب آ نگاهہ جو،
ڏسان ڏسڻ گهران مگر، ڏسڻ بہ ڪونہ ٿو ڏئي.

مقيم دل ۾ ٿو رهي، پري بہ ڪونہ ٿو ڪري،
مِلان ملڻ گهران مگر، ملڻ بہ ڪونہ ٿو ڏئي.

عجب اکين جي آر جو، پري ٿو خُم خمار جو،
پيئي بہ ڪونہ ٿو پرين، پيئڻ بہ ڪونہ ٿو ڏئي.

پري نہ آ پساهہ کان، سدا رهي ٿو ساهہ سان،
پرين پسڻ گهران مگر، پسڻ بہ ڪونہ ٿو ڏئي.

دکي دکي ٻران بہ ڇا، جلي جلي جيئان بہ ڇا،
مرڻ تہ آ محال پر، جيئڻ بہ ڪونہ ٿو ڏئي.

حَسينُ رخ حجاب ۾، گلن ۾ ”گُل“ گلاب جو،
چمان نظر ڇهاءُ سان، چمڻ بہ ڪونہ ٿو ڏئي.

علي دوست عاجز

گيت

ڪيئي گيتَ لِکي،
چوٽي ساڻ ٻڌي چڙيانءِ!
سِر لاهڻ جي ريت ٿئي،
ڪنهن ڪان نيٺ سِکي!
ڪيئي گيت لکي،
چوٽي ساڻ ٻڌي. چڙيانءِ!
ڏيهاڙيءَ جيان اڄ ٻہ تون،
نڪتي آنهہ ڏِکي!
ڪيئي گيت لِکي،
چوٽي ساڻ ٻڌي چڙيانءِ!
جيڏو جوڀن جان- وَٺو،
تيڏي تاڙ تِکي!
ڪيئي گيت لِکي،
چوٽي ساڻ ٻڌي چڙيانءِ!
توريءَ ٻُوءِ بهارَ جي،
ڪلندي پو ٻہ ڪِکي،
ڪيئي گيت لِکي،
چوٽي ساڻ ٻڌي چڙيانءِ!

دل ڀڳي جُڙي سگهندي!

دل تہ ناهي ميري پر،
پو ٻہ چاهي روئڻ ہر!
پو ٻہ چاهي ڏوئڻ ہر!
اهڙي ڪيئن جُڙي سگهندي!
پو ٻہ دل جُڙڻ چاهيو،
جڻ وري ٽُٽڻ چاهيو.
خون جي ٻَها کهڙي!
دل ڀڳي جُڙي سگهندي!؟
زندگي مُڙي سگهندي!؟

◙

حُبدار سولنگي

توبنا

تو بنا جڻ مان مُئل،
پَٽَ تي پيل،
لاش کنهن "ڪاري" ڪيل ماڻهوءَ جو
ڪوبہ ويجهو ڪين ٿو منهنجي اچي!

◈

توبنا مان مري رهيو آهيان،
پر حقيقت ۾ جي رهيو آهيان،
توکي اڳ ۾ ڏٺو هو نيڻن سان،
هاڻ دل سان ڏِسي رهيو آهيان!

◈

زندگيءَ ۽ وجود جي وچ ۾،
تند جيڪا هئي محبت جي،
جنهن ڳنڍيو هو وجود جيوڻ سان،
تو بِنا تندُ سا ٽٽي پئي آ!

◈

زندگيءَ جي
سمنڊ اندر
مان ٻُڏان ٿو
يا
تران ٿو
مان جيئان ٿو
يا
مران ٿو
ڪو پُڇڻ وارو نہ آهي!

▣

غزل

جاڳندي جاڳندي سُمهي پياسين،
ننڊ سان رات نيٺ پرتاسين.
چاهہ دل ۾ ڪي جو ڇُهنڊڙي پاتي،
ننڊڙي ٻار جيئن ڇرڪياسين.
ٻن وجودن جو هڪڙو پاڇو ٿي،
رات ساري اڱڻ تي جهومياسين.
ڳهرجي لهر ۾ لُڙهي وياسين،
رات تنهنجي اکين ۾ ترسياسين.
هڪٻئي جي اُداس جيون کي،
خواب آلين اکين جا ارپياسين.
ڳالهہ دل جي ٻُڌيسين دل سان ٿي،
پيار جو سڏ ٿيو تہ پهتاسين.

▣

روبينه ابڙو

غزل

ڪِٿِ سوچ، ڪِٿِ سريرُ، ڪِٿِ خيال آهي ڪن ۾،
ڪيڏو وجود وِکري آهي ويو حصن ۾.

ساري وجود اُندر تنهن هو ڪيو پڙاڏو،
توڙي مون نانءُ تنهنجو هوريان وَتو چپن ۾.

هر لفظ ٿو لُڇي ڏِس، هر سِٽ پيئي سُڏڪي،
مون سِڪ تنهنجي سَرتا! اوتي چڏي آ فن ۾.

چالنه هِنيانءُ هاريو، جذبن ڏي ڪجهه نهاريو،
همدم، اُتو او ساٿي! چو ڏارَ حوصلن ۾.

تو وِک هنئي وڏائي ۽ سوچ هنئي اُڏاٽي،
تو پويان پوءِ نظرون گُم ٿي ويون گسن ۾.

بَس شرط آهي ڊولا، جذبا هجن جُوالا،
نه ته چاهي سَنگ اندر، چا آهي فاصلن ۾.

ريڪاڙن سي به جيڪي بي فائدا سموريون،
اَج سوچيو آ ويهي ڪجهه ناهي ٻيو هٿن ۾.

چالنه لکين ٿي ايڏا، تنگ ٿي چيو تو جيڏا،
ڪجهه لُڙڪ ٿُهڪ، سارون، چاهي ٻيو خطن ۾؟

غزل

ٻلا جي راهه ۾ ڪو راهبر ناهي ته چا ٿي پيو،
سفر جاري آ، جي ڪو همسفر ناهي ته چاٿي پيو؟

اسان بس روز ويندا هون، اسان جي جڻ ته عادت آ،
اسان جو جي اُتي ڪو منتظر ناهي ته چا ٿي پيو؟

اسان ڏِس گيت گل ۽ نيڻ راهن ۾ وڇاياهِن،
اجا ٻي آجيان جو جي قدر ناهي ته چا ٿي پيو؟

ٿهر جو ڪيفُ آهي ڪو ڪَلالن ۽ پيا ڪن ۾،
ٻلي ساغر پيالن ۾ اثر ناهي ته چا ٿي پيو؟

اسان واٽون سُجاڻون ٿا وَرن وَڪڙن ڪي جاڻون ٿا،
ڏِٺل جي نينهن جو اڳ ۾ نگر ناهي ته چا ٿي پيو؟

اڙي ٿُر جا رهڻ وارؤ! نه گهبرايو نه گهبرايو،
اسان ڏس نيڻ برسايا، ڪڪر ناهي ته چا ٿي پيو؟

وجڻ ميهار ڏي لوڪو! ٿيو آ فرض ۾ شامل،
ٻلي سائر بنا بي رهگذر ناهي ته چا ٿي پيو؟

سيئي جاڻن اُنا ڪنهن ڪنهن ڏکايو ۽ رُ ـ آ،
اسان جي وات تي ڪوئي اکر ناهي ته چا ٿي پيو؟

روبينه ابڙو

غزل

عشق جو ايئن اختصار نه ڪر...
شرم ڪي پي ته شرمسار نه ڪر...

دل آ هڪڙي ته عُمر پڻ هڪڙي،
حسرتن کي پرين هزار نه ڪر...

جي خوشيون هن خريديون گڏجي،
درد ڪي پي ته ڌار نه ڪر...

مون رکيو ڳالهه ڪيئي جنمن جي،
ڪنهن ڇيئي منهنجو انتظارُ نه ڪر...؟

ڪونهي ڪوئي پَرار تي پاڇو،
درد درياهه کي تون پار نه ڪر...

سازَ جي تيز وهڪرن ۾ لُڙهي،
پنهنجي اکڙين کي آبشارُ نه ڪر...

سونهن ساڄاهه کي نه هڻ گولي،
سوچ ۽ سُرت سنگسار نه ڪر...

پنهنجي دُوريءَ سندو ڪو دَشت ڏئي،
لمحي لمحي کي ڪوهسارُ نه ڪر...

تون نئون ڪو جهان جُوڙي ڇڏ،
منهنجيون ناڪاميون شمار نه ڪر...

ماڻڪ ملاح

گيت

اڙي سرتيون،
سجڻ ساريان،
اکين جون ٽي، ڪُنبون هاريان،
روئان ٿي قافلي وارا!
پچان ٿي قافلي وارا!

سمنڊ تون ٿو ڪڏين ايتر،
ڪنارا ٿئي جڙيل جيتر،
ڪنارن جو ٿَنڊ تنهنجي حياتي هيءَ وڃائيندو،
ڪُنن ڪڙڪا ڇتيون ڇوليون، تنهنجو سينو نہ ڳلائيندو،
ڇڪي ڇوليءَ جي ساڙهي ڪي،
نچي جا لهر جي ڏارا!
روئان ٿي قافلي وارا!

اينئن منهنجو هجڻ آهي،
اينئن منهنجو ڪلڻ آهي،
پهاڙين ڏي وڃڻ وارين، انهن ڪيچن قطارن ۾،
پنهون هو چنڊ چوڏهينءَ جو، ڀنڀورڪي بازارن ۾،
رڳو آئون تہ اُن ريءَ ڇا،
ٿيا هِن راج ويچارا!
روئان ٿي قافلي وارا!

ٻِڏٽڪيون رات جون ٻوليون،
ويڳاڻيون ٿيون رهن ڇوليون،
اسين روشن هجون توڙي، هجڻ تنهنجو ضروري آ،
اسين جوڀن هجون توڙي، ٻَرڻ تنهنجو ضروري آ،
سيئي سهڪي ڪري ٿر ٿر،
ڇُون پيا چَنڊ ڪي تارا،
روئان ٿي قافلي وارا!

رَڙي ٿي منڊ جي خوشبوءِ،
سَڙي ٿي ڏوپ ٿي خوشبوءِ،
اوسارن ٿا اوسارا ڪي، وڻن جا پن بيراڳي،
ڏنارن جا تہ بوٽيندا، ڇپر ۾ ڇَن بيراڳي،
پني ڇولي تہ فطرت جي،
پُسائي ماڪَ سان چارا،
روئان ٿي قافلي وارا!

اکين ڪي ٿي مَليان ڳوهيان،
صدائون سُنڪ ۾ سويان،
مليو جڻ مَڏ موڪيءَ جو، حُسن جي هاڪ اهڙي آ،
وَڏِيل چانهي يا مَڏ ملتو، چپن جي ڦاڪ اهڙي آ،
سنياري يادگيرين ڪي،
رهن ٿا نيڻ آسارا،
روئان ٿي قافلي وارا!

ڪڏهن چوٽي ورائيندي،
ڪنهن پوتي ورائيندي،
سينگاريو ساهہ سُرهي سان، اسان ڪي تو تہ هو ماڻڪ!
جهونگاريو چاهہ پنهنجي سان، اسان ڪي تو تہ هو ماڻڪ!
تنهنجي وڇڙڻ رسمي سان،
اسين اٿپورا اڏارا،
روئان ٿي قافلي وارا!
پچان ٿي قافلي وارا!

خليل عارف سومرو

غزل

پيار جي تحفظ بقا جي لاءِ،
مان جيئان ٿو بس وفا جي لاءِ.
جو ڪٿين ٿو سِر تي اي نادان،
پاپ ايذا ۽ هڪ انا جي لاءِ.
ساٿ هن جو ڪجهه گهڙيون نعمت آ،
ڪاش منهنجو ٿئي، سدا جي لاءِ.
ايترو مايوس ناهيان ٿيو جو،
هٿ ڪٺان ٿي نه دعا جي لاءِ.
خوشبو يا بارود جي بُو آٿي،
در کُليل رهندو هوا جي لاءِ.
ڪاميابيون ڏئي جي "عارف" کي ته،
ڪر ذڪيو ناهي خدا جي لاءِ.

غزل

سمنڊ ناهيان، هوا به ناهيان،
اڪيلو آهيان، خُدا به ناهيان.
سماج بي حس، رُڪا روّيا،
تڏهن ته ڏيندو صدا به ناهيان.
ٻجو ٿا چالڻ، پجو ٿا چالڻ،
وِچون به ناهيان، بَلا به ناهيان.
جهان سارو خفا خفا آ،
دغا به ناهيان، جفا به ناهيان.
پري هنڌ جو نه ڪر بهانو،
نه چنڊ آهيان، خلا به ناهيان.
جهان جيسين، مان تيستائين،
اڳي ته ٿيٺو فنا به ناهيان.
ٻري رهيو هان، ڳري رهيو هان،
"خليل عارف" چتا به ناهيان.
اڪيلو آهيان، خدا به ناهيان،
سمنڊ ناهيان، هوا به ناهيان.

بيت

هي جا منهنجي شاعري، آهي خوشبو ڪيٺ،
پَل ڪو منهنجا بيت، پيٽي سونهن سُڳنڌ سان.

•

پنهنجي ليکي واٽ سان، رمندو آهيان مان،
چرڪي پوندو هان، ٽيندي آ ڪيڪارجي

•

ٽاڪو ٽاڪو خواب جِڻ، ويني ٽاڪي ٽي،
ڪيڏو موهي ٿي، پرت پريندڙ چوڪري

•

ساهت ڪيتر ٻر هتي، ڪيڏا روشن نانءُ،
چا، تن ٻر آءٌ، آهيان هڪ ڪِرٽي جيئان.

•

سارِي مون ڪي سار جو، تيز تکو ٿو ٿئو،
چنڊ پرين ڪي چٺو، ننڊ ته موٽائي ڏئي.

•

اُپريو ڪو آڪاس تي، ٻٽجي ستارو،
ڪيڏو سگهارو، لڪندو آ هِن لوڪ لڻ.

•

هي جا جهيٽي لاٽ ٿي، منهنجي منهن پوي،
ٻَتي ٿي چوي، سُمهي هاٿي ننڊ ڪر.

•

هُو جو پوڙهو جهور ٿو، خوشبو ڦهلائي،
محفل مهڪائي، وينو پنهنجي واس سان.

بخشل باغي

غزل

اسان جي درد ۾ آهي، اُهائي تازگي اجا،
گُلن جيئان ٽڙي ٿي اڄ ٻه دل ۾ عاشقي اجا

قدم، قدم تي مليا دوست، زندگيءَ ۾ ڪيترا،
ملي نٿي پوءِ ٻه چو، اسان کي دوستي اجا؟

منهنجي پيرن مان ڦٽن ٿا، ڪئي هر روز پيچرا،
منهنجي مزاج ۾ ساڳي، اُها آوارگي اجا.

مِٽائي جڏ اِها خودي، مِٽيءَ سان ٿي مِٽي ملي،
متان ٿئي چٽنگ ڪا ڏکي، ڀسم ٿي، خاڪ ٿي اجا.

تون خودڪشي، جي روپ ۾ ٿي مِل اچي او مهربان!
ٻڌاءِ تون ڪيسين رهي، مُنتظر هي زندگي اجا؟

ڏسان ٿو روز پاڻ کي، گهڙي، گهڙي گمان مان،
ڳالهائي چو نہ ٿي مون ساڻ منهنجي آرسي اجا

لڳي ٿو روح جي رڻ تي، تنهنجو احساس برف جيان،
اکين ۾ تنهنجي بدن جي، ٿڌي آ چاندني اجا.

ستار پيرزادو

گيت

ويھ ته ڳرھيون ڳوٺن وٽن جون،
آءٌ ھلي تون پاءِ.
وڇڙين وراڪا واھ جا ڪيا،
پرديس تي توکي ڏينهن پيا،
ڏس پيٽ سڪي ٿي تولئہ ماءُ،
آءٌ ھلي تون پاءِ.
مينگھ ملھاري دلڙي واري،
ڊائي آ ھرڪا تاساري،
محبن سان ٿيٺي ڪو من ملاءُ،
آءٌ ھلي تون پاءِ.
ويڙھہ ٻر آھن مينهن اُنا،
ساوا ٿي ويا ڪيت ٻنا،
ساڳ پليءَ جو وٽ ڪو ساءُ،
آءٌ ھلي تون پاءِ.
سرھو ھرڪو مُکُ ڏسان ٿي،
پرت ونڊين روز پسان پئي،
ڇوڙيلين جو ڏس ھي چاءُ،
آءٌ ھلي تون پاءِ.
اڄ سرتا سارا توکي سارن،
ٿا تولئہ واٽون روز نهارن،
تن جو ڏس تون پاڻ لڳاءُ،
آءٌ ھلي تون پاءِ.
وھڪيل پيي سڀ ھاڻ مڙن ٿيون،
چوڏس چاڏيون خوب ڳڙن ٿيون،
ڏُڏُ ڪير مکڻ اڃي تون کاءُ،
ويھ ته ڳرھيون ڳوٺ وٽن جون،
آءٌ ھلي تون پاءِ.

◘

محبوب پتي

غزل

جيڪو رنگ ڪنوڻ ۾ آهي،
تنهنجي اک چنيڻ ۾ آهي.

رات تنهنجي سنيرڻ ۾ آهي،
صبح تنهنجي مُرڪڻ ۾ آهي.

چو تو وڻ وڍين او قاتل،
آکيرو هن وڻ ۾ آهي.

ڪير شڪاريءَ کي سمجهائي،
ساڳيو ساهه هرڻ ۾ آهي.

موت جو ڀيهر الڪو ڪونهي،
ڪيڏو لطف مرڻ ۾ آهي.

ڪُوڙ هميشه رسوا آهي،
جنهن جو پير ڏٻڻ ۾ آهي.

گهر کي گهر کان باهه لڳي ٿي،
بگهڙ لڪل هر ڏڻ ۾ آهي.

جلد پکيئڙا موٽي ايندا،
هاڻي سج لهڻ ۾ آهي.

◙

ميرزا فياض علي فياض

غزل

اي صبا دلربا کي چئج سلام،
منهنجا ان مه لقا کي چئج سلام.
جنهن سان هر موڙ تي وفا مون ڪئي،
منهنجا ان بي وفا کي چئج سلام.
جنهن جفائن مٿان جفائون ڪيون،
منهنجا ان پُرجفا کي چئج سلام.
جنهن رياڪاري ڪئي هميشه ٿي،
منهنجا ان بي ريا کي چئج سلام.
راهه جنهن پُرخطر هي ڏيکاري،
منهنجا ان رهنما کي چئج سلام.
پارسائي تي پنهنجي ناز ڪيو،
منهنجا ان پارسا کي چئج سلام.
ڪئي سندم پيشوائي جنهن "فياض"،
منهنجا ان پيشوا کي چئج سلام.

◙

پريم پتافي

وائي

بيهي منهنجي واٽ تي،
جوڀن ڀڳ نئي پَل،
پنهنجي راهه رَمي ويو.
ڳنهي سِر ڏياچ جو،
موت بڻي بيجل،
پنهنجي راهه رَمي ويو.
وڙهندي ويڙهه وَجود جي،
سائي هڪ نسل،
پنهنجي راهه رَمي ويو.
مون کي ڪيڏا پُور ڏئي،
چهرو نيل ڪنول،
پنهنجي راهه رَمي ويو.
شاعر! تون ته اتيئي پر،
تنهنجو هوش عقل
پنهنجي راهه رَمي ويو.

وائي

ڍوليا! وِسرن ڪيئن،
ڳانڍاپي جون ڳالهڙيون.
اُپريو اچن اوچتو،
منهنجي تن من ڪيئن،
ڳانڍاپي جون ڳالهڙيون.
آيا سانوڻ مينهڙا،
توريءَ مهڪن ڪيئن،
ڳانڍاپي جون ڳالهڙيون.
چا تو آهن وِسريون!؟
او-ڙي جوڀن ڪيئن؟
ڳانڍاپي جون ڳالهڙيون.

عارف مظهر

(نظم)

ڪيئن ڀلا وسرن

ننڍپڻ جا لمحا
بابل جون ڏمڪيون
جيجل جا دڙڪا
ڀلا ڪيئن وسرن.
ٻارن سان جهيڙا
۽ جهيڙن تي جهيڙا
ڀلا ڪيئن وسرن.
باغ ۾ گلڙن جون
ٽاريون ٽوڙيندي
مالهي جا واڪا
ڀلا ڪيئن وسرن.
ٻيريون ڌوٽيندي
ٻيرن جا ڪڙڪا.
ڀلا ڪيئن وسرن.
مسجد جي پڙ ۾
هو گجين جا جهڳٽا
تن ۾ مان ڪرندڙ
منا ڏنگ ڏوڪا
ڀلا ڪيئن وسرن.
خاموش ڪوهن ۾
پنهنجا ئي پاڇا
ڀلا ڪيئن وسرن.
سگريون ميڙيندي
ڪنڊيءَ مان هو مچريل
ماڪيءَ جا مکا
ڀلا ڪيئن وسرن.
ڀريون ڏينهن ڀٽي
۽ سائينءَ جا جملا
هيڏي آءُ ٻچڙا
ڀلا ڪيئن وسرن.
بابا ڏينم رپيو
منهن تي ڏئي ٻانهن
روئڻ ۽ سڏڪا
ڀلا ڪيئن وسرن.
ڏاڏي سان گڏجي
هيڏي هوڏي جانچڻ
مسجد ۾ سجدا
ڀلا ڪيئن وسرن.
لاٽون ڏور ڇڏا
جهرندڙ ديوارون
عجب تن جا پاڇا.
ڀلا ڪيئن وسرن.
ڀلا ڪيئن وسرن.

◙

ابرار ابڙو

غزل

عجب آواز جلبن جي قطارن مان ڪنن تي پيو،
ڪا رمز ۽ راز جبلن جي قطارن مان ڪنن تي پيو.

اکين کي وجد، پيرن کي مليو آ رقص صحرا ۾،
سُبحاني ساز جبلن جي قطارن مان ڪنن تي پيو.

اکين جو نينهن نوڙت سان خدا جي سامهون آيو،
اِهو انداز جبلن جي قطارن مان ڪنن تي پيو.

اکيون، احساس، خوشبو ٿي هوائن ۾ اُڏي نڪتا،
نڪورو ناز جبلن جي قطارن مان ڪنن تي پيو.

هُئي خاموش جذبن جي ڪهاڻي ڪنهن زماني کان،
۽ ڪو آغاز جبلن جي قطارن مان ڪنن تي پيو.

غزل

شام جو مون کي ٻه ٻانهون پاڻ ڏي گهلي ويون،
منهنجي جيونَ کي پناهون پاڻ ڏي گهلي ويون.

آلا خيالن جي دريءَ مان پئي تڪيو اونداهه کي،
روشنيءَ جهڙيون نگاهون پاڻ ڏي گهلي ويون.

آرسيءَ ۾ زندگيءَ جي شور کي ٻيٺي تڪيم،
۽ چپن جون سرد آهون پاڻ ڏي گهلي ويون.

سانوريءَ جي سار پنهنجي ساٿ ڏي مون کي سڏيو،
ڳوٺ جون خُسناڪ راهون پاڻ ڏي گهلي ويون.

زندگيءَ جي هيڪلائپ ۾ جڏهن ٻڏندو ويس،
قافلي وارن جون ڪاهون پاڻ ڏي گهلي ويون.

ڪوثر هالائي

نظم

ڪا دل ڪٿي پڳي
تہ ڪا دل ڪٿي پڳي،
۽ هِن پڳل دل ۾،
سمورين پڳل دلين جو،
تڏو وڇايل آهي.

دل جا رستا

ڪيڏا نہ وشال ۽ آباد هئا،
دل جا دروازا ڪيترا تہ هئا،
ڪيتريون نہ گهٽيون هيون،
پر انهن مان،
اهڙن تہ ماڻهن جو گذر ٿيو،
جو رستا ۽ گهٽيون ويران،
۽ دروازا بند ٿي ويا.

ڪَتا

هڪ خواب جي ڪٿا آهي،
تاج محل ڀڏي ويو،
۽ سيني عاشقن،
پاڻيءَ ۾ ٽپو ڏئي ڇڏيو.

قَسم

چئني موسمن جو قسم!
هاڻ ڪنهن بہ موسم ۾،
توکي نہ ساربو،
نہ پڪاربو.

احسان دانش

غزل

ڪيڏي سندر سار رکي ويو نيڻن ۾،
تيز تکي تلوار رکي ويو نيڻن ۾.
ساڀيائن جا پنڇي زخمي ٿيندا ويا،
سپنن جا سنسار رکي ويو نيڻن ۾.
دل ڏرتيءَ تان گُل سڙي ويا چاهت جا،
هي ڪهڙا هٿيار رکي ويو نيڻن ۾.
ٿڪ ته پاڻيءَ ڦوٽا ها گر ٿيندا ويا،
پل ۾ لُڙڪ هزار رکي ويو نيڻن ۾.
چپ سدائين لاءِ اجارا رهجي ويا،
ءِ هو ڪيڏا ناز رکي ويو نيڻن ۾.
جيون جو هي سمنڊ ڪٺي جهاڳي سگهندس،
زخمن جا انبار رکي ويو نيڻن ۾.

علي چوهاڻ ڪيبرائي

غزل

سنڌ پنهنجي شاهه پنهنجو،
پوءِ ٻه ڏکيو ساهه پنهنجو.
شاخ پنهنجي واهه پنهنجو،
آ مِنو درياهه پنهنجو.
کيت پنهنجا، چيٽ پنهنجا،
هر ٻني ۽ ڳاهه پنهنجو.
روزڪاري روز لاشا
خون پنهنجو ماهه پنهنجو.
سينڌ پنهنجي سيڌ پنهنجي،
ياد ڪر تون چاهه پنهنجو.
دوستي تي مخلصي تي،
آ علي ويساهه پنهنجو.

اقبالِ ابڙو

وائـــي

خوشبوءِ وانگي تون،
دل ۾ داخل ٿي وئين.
توڪان اڳ اوندهه هئي،
جُگنوءَ وانگر تون،
دل ۾ داخل ٿي وئين.
هوريان هوريان 'حق' جي،
هُو هُو وانگي تون،
دل ۾ داخل ٿي وئين.
چيري من جي ماٽ کي،
ڪُو ڪُو وانگي تون،
دل ۾ داخل ٿي وئين.

ساغر ابڙو

ريشم جهڙي ڇوڪري

ريشم جهڙي ڇوڪري، پشم جهڙا خواب
ڳجهون سارو ڳوٺ آ، اڏرن سَوَ عقاب
جانيءَ جي جباب ساغر سَت رهائيو.

ريشم جهڙي ڇوڪري، پشم جهڙا ڳُل،
ساڙي سندس سونهن ني، کهڙي هن کي کُل،
ايڏي عشق اُتل، دل ۾ ڪيئن دبائيان.

ريشم جهڙي ڇوڪري، پهڻ سندو پنڌ،
منزل معنوريءَ سندي آريءَ جو آڳنڌ،
کهڙو ڪٿي ڪنڌ، سرتين ۾ ساجن سوا.

ريشم جهڙي ڇوڪري، خوشبو جهڙا خيال،
سَهي جهڙو هينئڙو، هرڻي جهڙا چال،
سڄي چڻ ته سوال، شاعر سوچن جن تي.

ريشم جهڙي ڇوڪري، ڪينجهر ڪنڌيءَ تي،
هن جي مٺ ٽيندي ڪٿي ڪاڻي حور پري،
ڇاهڪ سان ڇري، جنهن ڇارو ڇام ڪٽائيو.

ريشم جهڙي ڇوڪري، سا ڇا سلماڻي،
رهي ڪاڪ ڪنڌيءَ تي، راڻين جي راڻي،
جنهن جي ڪهاڻي، دانا ديوانا ڪري.

ريشم جهڙي ڇوڪري، اُٺي ٿي سپنا،
هن جي منڙي من ۾ ڪا جا ڪلپنا،
جيءَ سندي جپنا، سپنن کي ساپيا ڪندي.

جام آدرش

غزل

ڪينءَ نغمي جيان توکي ڳائي سگهيس،
۽ نہ پنهنجن چپن سان لڳائي سگهيس.

پنهنجو سنگر نہ ٿي هڪ ريکا ۾ هو،
تنهنجي ماٿي نہ بنديا سجائي سگهيس.

تون هوا جان ڇهي مون کي وئينءَ هلي،
هڪڙو افسوس توکي نہ پائي سگهيس.

پيار تنهنجو پچن ٿي چپن تي رهيو،
راز دل ۾ نہ اهڙو لڪائي سگهيس.

تو وفا جو ڪئي پر نہ مون کان سان ٿي،
مان نہ آدرش، توسان نڀائي سگهيس.

رضوان گل

غزل

مان صدين جو گهايل ماڻهو،
راهن منجهہ رُلايل ماڻهو.

ڪينن ٿو وينو ڳولهي ڦولهي،
پنهنجو پيار وڃايل ماڻهو.

مرڪون ٿي مفلوج ويون هن،
دونهينءَ درد دکايل ماڻهو.

اونداهين ۾ پيو ٿو ٻڪي،
دل جو ديپ اجهاٽيل ماڻهو.

لفظن ۾ ڪي تير لڪل ها،
ٿي ويو ڪيڏو گهايل ماڻهو.

"گل" جي خوشبو ڪير کسي ويو،
او گلزار مان آيل ماڻهو.

ستيہ

نثري نظم

۽ هلڪي چاپ درد جي

هلڪي چاپ درد جي
مون سان گڏ هلي ٿي
بيشمار ماڻهو
مون سان ملڻ جي دعويٰ رکن ٿا
۽ ڪو مسلسل مون کان وڇڙندو رهي ٿو
مان ڪابہ دعويٰ نٿو ڪري سگهان
ڇو تہ ملڻ ۽ وڇڙڻ
ٻيئي قيمت گهرن ٿا
جا مون وٽ ڪانهي
نتيجي ۾
يا تہ مون کي بي رخي ملي ٿي
يا رحم ڪاڏو ٿو وڃي
ٻنهي صورتن ۾
ويچارگي کان بچڻ لاءِ
مان وڌيڪ خالي پڻو گڏ ڪيان ٿو
۽ اڪيلائپ جي غلام گردشن ۾ داخل ٿيان ٿو
جتي شمار ۾ نہ ايندڙ هڪ ڦيري دؤران
تنهنجي پرسان گذران ٿو
پر تون مصروفيت جي چادر ويڙهي
سمهي پوين ٿي
۽ اجنبيت
منهنجي چوڌاري گهيرو سوڙهو ڪري ٿي وڃي
ان ئي لمحي
منهنجي بادل بڻجڻ جي خواهش جو
هڪ حصو پورو ٿئي ٿو
۽ مان ڪڏهن بہ ساڪت نہ رهڻ تي
مجبور ٿي پوان ٿو
۽ مسلسل هلندو رهان ٿو
هلندو رهان ٿو
۽ هلڪي چاپ درد جي
مون سان گڏ هلي ٿي.

سائل پيرزادو

تو ـ منتظر...!

هيءَ جا پٽ تي ول ڦٽي آ،
پار وتيءَ جي پايل آهي.

چنوري تي اچ چنڊ ڪڙيو آ،
تنهنجي سِڪَ ۾ گهايل آهي.

اُٽ تي خالي ڪلي جڻ ڪا،
منهنجي دل اُجايل آهي

ڪُولهين جو هو ڳوٺ ٻنن تي،
گهاگهري جيئن وڇايل آهي.

ڪنڌيءَ هيٺان ٻڪرين جو ڌڻ،
سانوڻ لاءِ واجهايل آهي.

ڪارونجهر تي مورن جو من،
اينڊو جو هارايل آهي.

سائل تنهنجي سِڪَ ڪٿي جو،
ڪارونجهر تي آيل آهي!

◙

ڪريم بخش پيرزادو

پُراڻو خط

اڄ تنهنجي،
ڊنل ڪتاب مان،
مون کي پنهنجو هڪ
خط هٿ آيو.
محسوس ٿيم،
جڻ مون ڪي به تون،
ان خط جيان،
دنيا جي پيڙ ۾،
وساري ڇڪي آهين،
فرق صرف ايترو آهي،
تہ اُهو خط،
لفظن جي پيڙ ۾،
پنهنجي وجود کي،
برقرار رکي سگهيو آهي،
پر مان!
دنيا جي هجوم ۾،
پنهنجو وجود،
وڃائي ويٺو آهيان!!

◙

فراق هاليپوٽو

نثري نظم

ڪٿي مون ۾ ٻَجي نہ پوين...؛

تون مون کي تعمير ڪرڻ لاءِ
موهن جي دڙي جي مٽي ڪٺي آئي آهين!
منهنجا جهونا ڦٽ، پنهنجي جواني ياد ڪري
چرچ جي ڪبوترن جيان، مون ۾ هُو هُو ڪري رهيا آهن
فنا جو فلسفو مون کي دير سان سمجهہ ۾ آيو
نہ تہ آءٌ توکي اڳ ۾ حاصل ڪري چڪو هجان ها!
چپن ۾ دٻجي ويل سپيئي لفظ
مَلبو هٽڻ جو انتظار ڪري رهيا آهن
تنهنجي ڳالهين جي پنڌ، مون کي ٿڪائي وڌو آهي
۽ آءٌ پنهنجي شاعريءَ ۾ وڻ بہ ناهيان پوکي سگهيو
تون موهن جي دڙي جي نرتڪيءَ جيان
مون ۾ هر هر ڇو ٿي نچين؟
ڪٿي مون ۾ ٻَجي نہ پوين!
ڪنيار تہ سڀ مون سان ڪاوڙيل آهن
منهنجي اکين جي آوي توکي سازي ڇڏيندي
تون پاڻ کي ڳولهي ۽ ڳالهائي پوءِ مون سان ملڻ اچجانءِ!
آءٌ لاڙ جو گهميل شاعر آهيان
مون کي تعمير ڪرڻ لاءِ
تنهنجون مُرڪندڙ اکيون ئي ڪافي آهن
موهن جي دڙي جي مٽي منهنجي اجل جو ڪارڻ بنجي پوندي

علي اظهار

نظم

Hair Band

تنهنجا
سپ واعدا
تنهنجي
وارن ۾ ٻڌل
ڳاڙهي هيئر بينڊ جهڙا آهن
جنهن کي تون
جڏهن چاهين
ڇوڙي ڇڏين!!

سنگم

تنهنجي پير جي صدا
منهنجي دل جي
ڌڙڪنن جي آواز سان
ڪيڏي
ملندڙ جلندڙ آهي.

انتظار جو موتيو

خواب
اکين ۾ ڦٽندا آهن
۽
اکين ۾ ئي ڪومائجي ويندا آهن
ڪومائيل خوابن جا
ڪَکَ پَنَ
جيترو ممڪن ٿي سگهي
ڪيڏي ڇڏڻ گهرجن
نه ته
اکين ۾
انتظار جو
موتيو لهي ايندو آهي!!

پرس ۾ پيل اتهاس

تون
تاريخون
نه ڳڻيندي ڪر
ڇو ته
نه ڄاڻ ڪيتريون صديون
هر لمحي
تنهنجي
پرس ۾ پيل هونديون آهن.

علي آڪاش

نظم

الهہ ڪڏهن ڪان نيري نڀ ۾،
تارن وارو ماڻهو ڦري ٿو
چنڊ جي چاڌي هيئن ازل ڪان،
چالهہ آخر اونڌي آهي؟
پاڪي ٻنجي چو چاندوڪي
ڏنُ پريندي آ ڏرتيءَ جو
ڪنهڙي چاڪيءَ جي لهہ آخر
اُڀ جي ڪهاڻي جي چوڌاري
اُٿ جيان هو سج ڦري ٿو
ڇا سڀ ڪجهہ هيءَ اتفاقي آ؟
ڇا هئن ڇنجي؟
هڪ وڏو طوفان ڳهليو هو
جنهن ۾ ڪيئي ڪڪ اُڏاڻا
ملي سِلي سڀ ايئن سماڻا
جُڙي پيو هو پاڻ مرادو
هيءَ جڳ جو جهونو آڪيرو
يا هئن ڇنجي؟
هيءَ تہ سارو سڀ ڪان نيارو
پورهيو آهي ڪنهن پنڇيءَ جو
جنهن پنهنجي من جي مرضيءَ سان
تيلو تِيلو چوندي سوئي
پيار مان پوئي
هيءَ آڪيرو جوڙيو آهي
پورو سٺ وِلوڙيو آهي

پشپا ولڀ

Pay it Forward

جنهن کي جيترو مليو آهي
اهو جي پاڻ ۾ ورهائجي
ڇو نه ائين ڪجي
جيڪو آهي مليو
ورهائجي.
ڏيئي سان ڏيئو ٻاري
سڄو شهر جڳمڳائجي.

هڪ ٽانڊاڻي ۾ ڪيتري روشني آهي
ٽانڊاڻن کي دعوت ڏيئي
سڄي نهر جڳمڳائجي.

جيئن هڪ هٿ سان ٻيو هٿ ملي
ائين هٿن جي هڪ سنگهر ٺاهجي
ڪوئي نه ٽوڙي سگهي
اهڙي هڪ زنجير ٺاهجي

مان ڪيترو جيئندس،
تنهنجي زندگي ڪيتري
ڪير هن حسابن ۾ پوي
اهڙو ڪجهه ڪجي
ماڻهو رهي نه رهي
رڳو سچ جي ريت هلائجي
ڇو نه ائين ڪجي.

طارق عالم

غزل

شخص آهي يا ڳوٺ جو منظر،
ڳوٺ اندر آ، ڳوٺ جو منظر
ڏور تارو گگن ۾ پيو ٽمڪي،
پيش منظر ۾، ڳوٺ جو منظر
گهر ۾ سانجهه ڪندي وڃن چوڙيون،
ٿو ٻڌي مُرڪي، ڳوٺ جو منظر
راهه ايندي ڪجي ويو چاري تان،
ٿي ويو حيران، ڳوٺ جو منظر
دشمنين جو ڪڙو چڙهيل چوڌس،
گوڙ گهمسان، ڳوٺ جو منظر
مسجدن کان رُسي وئي آذان،
ڪيڏو سنسان، ڳوٺ جو منظر
ڏنڌُ ۾ چڙ ته راهه پيو ڳولي،
ماڪ وسنديءَ ۾، ڳوٺ جو منظر

ياد، هڪ مهڪ جي...

منهنجن هٿن ۾
نارنگيءَ جي شاخ ۾ لٽڪيل
نارنگين جي مهڪ،
اڄ بہ تازه آهي
جن سان، گهڻو وقت پهرين
کيڏندو رهيو هئس ٻارَ جان،
قسم سان
اها منهنجي حياتيءَ جي
سڀ کان قيمتي مهڪ آهي

جيڪي قلمن ۾ پيدا ٿيا آهن تنهنجي؛
متان اهو سوچين ته گلن جي فصل انهن کي آندو آهي؛
ته جيئن اهي منهنجي نئين رهائش کي سنوارين،
اهي آهن گيت جيڪي مون نه ڳاتا،
جيڪي لڪل هئا منهنجي سيني اندر،
محبت جا لفظ جيڪي مرڻ گهڙي تائين،
ڪڏهن نه اچي سگهيا منهنجي چپن تي.
جوشيلون سٽيون آهن اهي گل، جيڪي،
ڳجهي دنيا کان آهن مون تنهنجي لاءِ موڪليون،
فقط قبر آهي وچ ۾ رڪاوٽ بڻيل.

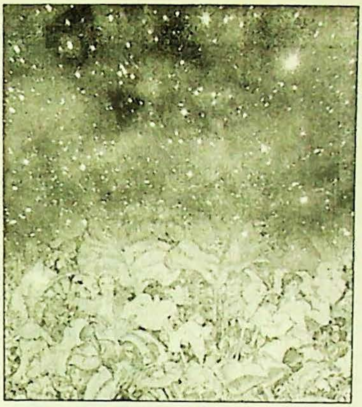

پروفيسر سليم سھتو

ترجمو/شاعري

آرمينيائي شاعر

مشهور آرمينيائي شاعر 'اوورانيس تومانيان' سن 1869ع ۾ ڄائو. هو آرمينيائي عوام جو عظيم ترين قومي شاعر تي گڏريو آهي. سندس شاعري گهڻين ئي خوبين سان مالامال آهي. هن پنهنجي شاعريءَ ۾ آرمينيا جي قدرتي منظرن، رهڻ سهڻ، رسم و رواج، عوامي حڪايتن کي ڏاڍي سهڻي انداز ۾ پيش ڪيو آهي. هن پنهنجي شاعري ۾ آرمينيا جي ماڻهن جي مڪمل طرح ترجماني ڪئي آهي. سندس وفات سن 1923ع ۾ ٿي. سندس ٻن نظمن جو ترجمو پيش ڪجي ٿو:

ڪنهن ڏينهن

منهنجي پياري ڪنهن ڏينهن
منهنجي قبر کي جو ڏسڻ تو اچين
منهنجي قبر وٽ رنگين گل
هر طرف پکڙيل جي تون پسين
ته اهو متان سوچين ته اهي عام گل آهن

تارن سان ڳالهه

آسمان تي چمڪندڙ تارؤ،
اونداهي راتين جي اڪ توهان آهيو
ڳاڙهن شعلن وانگر ٻرندڙ
مُرڪ جي ڪري ٻهڪندڙ
مُرڪندا هئا، توهان جهڙيءَ طرح سان
انهن ڏينهن ۾ جڏهن ننڍو هوندو هيس مان
هوبهو چمڪ ۾ توهان ئي وانگر
تيز هيس، جوش سان ڀريل مان
شوخ هيس، کيڏندو ڪڏندو هيس.
ڏک سان ڪوبه واسطو ڪونه هوم،
اڄ به ڪِلو ٿا هميشه جينءَ؟،
جڏهن ته مان ڪمزور ٿي چڪو آهيان
جهور ٿي وير آهيان روئان ٿو ڏک وچان،
اعتماد جي قوت وڃائي چڪو آهيان
۽ سياڻي به توهان چمڪ دمڪ سان ڪري
مرڪندؤ منهنجي قبر تي

◈

فريئر اسٽريٽ، صدر بازار، ڪراچي ـ سن 1900ع ۾.

فياض چنڊ

قاضي اياز مهيسر

لياقت رضوي

شبنم گل

جمن احمداڻي

ننگر چنا

عذرا مغل

مراد علي مرزا

شگفته شاه

کھاڻيون

"موقعي ۽ محل جي لحاظ کان مزاح جو عنصر منجهس بدرجه اتم موجود آهي. اهڙو ڪو واقعو يا ڳالهه جڏهن هو ڊرامائي انداز ۾ ايڪشن ۽ ايڪسپريشن سان ٻڌائيندو آهي ته کلي کلي کيرو ٿي وڃبو آهي. لکڻ لاءِ کنهن ماحول جي کا ضرورت نه پوندس، کيترو به گوڙ شور ڇو نه هجي ان جي پرواه نه ڪندو. پهرين لکڻيءَ ۾ ئي ليک ڪمپليٽ ڪري وجهندو. انهيءَ جو سبب اهو به آهي ته هو پلاٽ ذهن ۾ رکي ڪهاڻي نٿو لکي پر سڄي ڪهاڻي اٿندي ويهندي گهمندي ڦرندي توڙي ڊرائيونگ ڪندي پاڻمرادو ذهن جي ديڳ ۾ پيئي پچندس؛ جڏهن پچي راس ٿيندي تڏهن قلم جي ڏوئي سان ائين جو ائين کڻي ڪاغذ جي ڊش ۾ وجهندو. 'نوٽ ڏرتي' پهرين ڪهاڻي اٿس جا وڃي ٿي ڏينهون ڏينهن وڌندي ۽ وقت وٺندي. ان لاءِ حميد کي گهڻي حيراني آهي. هو ڪهاڻي فيئر ڪرڻ مان نه ڄاڻي، ڪاغذن تي جيتري ڪاٽ ڪوٽ، ليڪا لينگها ڏيا نه هوندا، تيتر مزو نه ايندس. لاشعوري طرح سان هن جو هر عمل ماضيءَ جي منجهيل زندگيءَ جو هڪ عڪس به ٿي سگهي ٿو. هن ڪوڙ ڪتاب پڙهيا آهن، جيڪي ياد نه هوندي به ڊسڪشنس وغيره ۾ سمورن حوالن ۽ مثالن سميت ياد اچي ويندا اٿس. هن وٽ ڇهه ست سو ڪتاب آهن پر افسوس ته انهن کي طريقي سان سنڀالي رکڻ جي في الحال حالتون اجازت نٿيون ڏينس ۽ اهي ٻورين وغيره ۾ بند آهن، گهڻي ڀاڱي ته ڪجهه به ويا اٿس. جيسين ڪتابن جي سنڀال جو ڪو جوڳو انتظام ٿئي، تيسين هو پنهنجا ڪتاب ڪٻٽ جي پويان، هيٺان ۽ مٿان پيو لڪائيندو جو انهيءَ ۾ ئي انهن جي سلامتي آهي. هن کي هر قسم جا ڪتاب پڙهڻ جو جنون جي حد تائين شوق آهي، پوءِ ڪٿي اهو تفريحي ادب هجي يا سندس سڪيلڊي پنڙي هوشوءَ جي ڪورس جو ڪتاب. هن کي آٽو بائيگرافيون پڙهڻ خاص طور سان وڻنديون آهن.

- ماهتاب محبوب

(ڪتاب "ويريون"، صفحو: 12-13)

چيندڙ: زندگي پبليڪيشن حيدرآباد

چاڻ سڃاڻ

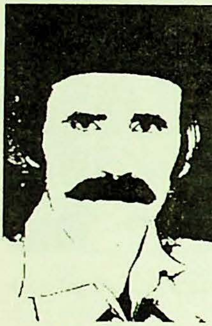

• **نالو:** فياض حسين ڪليري

• **ادبي نالو:** فياض چند ڪليري

• **پيدائش:** 25- مئي 1974ع

• **جنم شهر:** نوابشاهه

• **والد:** مرحوم غلام مصطفيٰ خان ڪليري

• **تعليم:** پرائمري اپوا اسڪول نوابشاهه
ميٽرڪ ايڇ ايم خوجه هاءِاسڪول نوابشاهه
انٽرميڊيٽ (پري انجنيئرنگ) گورنمينٽ بوائز ڊگري ڪاليج نوابشاهه
بي.اي (آنرز اڪنامڪس) سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو
بي.ايڊ پائيٽ نوابشاهه

• **روزگار:** 1990ع ۾ روزاني ڪاوش ۾ سب ايڊيٽر طور صحافت جي شروعات ڪيم، بعد ۾ مسلسل 20 سالن تائين حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ جي مختلف سنڌي اخبارن ۾ سب ايڊيٽر، نيوز ايڊيٽر ۽ رپورٽر طور ڪم ڪندو رهيس.
ٻن سالن کان ڪنڊيارو ۽ هاڻ نوابشاهه ۾، خانگي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ لينگوئيج ٽيچر طور پڙهائي رهيو آهيان.

• **لکڻ جي شروعات:** 1986ع کان "گل ڦل"، "سنڌي ٻارڙا" ۽ اخبارن جي ٻارڙن جي صفحن ۾ شاعري، مضمون ۽ ڪهاڻيون لکڻ سان ڪيم، 1988ع ۾ پهريون "غزل" پندرنهن وار عبرت مئگزين ۾ شايع ٿيو، ۽ ان کان پوءِ لڳاتار شاعري، مضمون، ڪالم، افسانا، ڊراما لکي رهيو آهيان.

• **ڇپيل/ اڻ ڇپيل مواد:** ڪهاڻين جي ٻن مجموعن ، شاعريءَ جي ٽن مجموعن ، ڊرامن جي هڪ مجموعي ، اپياس ۽ تحقيقي مضمونن جي هڪ ڪتاب، اخباري ڪالمن جي ٻن مجموعن جيترو مواد موجود، وسيلا ۽ واسطا نه هئڻ سبب ڪتاب ڇپجي نه سگهيا آهن. (هاڻ مرڪزي سيڪريٽري جنرل يوسف سنڌي جي توجهه سان شاعريءَ جو پهريون مجموعو **"نه اپريو چنڊ ڪو دل تي"** ڇپائيءَ جي آخري مرحلي ۾ آهي.)

• **سماجي، ادبي تنظيمن سان وابستگي:** • 91-1990ع کان سنڌي ادبي سنگت شاخ نوابشاهه سان مسلسل لاڳاپو آهي، ٻه ڀيرا نوابشاهه ۽ هڪ ڀيرو سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو جو سيڪريٽري، ضلعي نوابشاهه جي سنڌي ادبي سنگت شاخ جو رابطه سيڪريٽري رهيو آهيان.
• سنڌ جي دانشورن، اديبن، صحافين جي تنظيم 'جرنلسٽ اينڊ ٿنڪرز فورم' جو باني چيئرمن، عورت فائونڊيشن ۽ "سجاڳ" جو ميمبر، لبرل فورم جو ڊسٽرڪٽ ڪوآرڊينيٽر، ايڇ.آر.سي.پي ۽ ايمنسٽي انٽرنيشنل جو ميمبر رهي چڪو آهيان.

• **مڃتا ايوارڊ ۽ سندون:** هيل تائين ضلعي نوابشاهه جي مختلف علمي، ادبي ۽ صحافتي تنظيمن طرفان بهترين صحافي، بهترين ڪهاڻيڪار، بهترين شاعر، بهترين ڪالم نگار، بهترين محقق طور ايوارڊ ۽ ڪيئي سندون ۽ سرٽيفڪيٽ ماڻي چڪو آهيان. سال 2005ع ۾ سنڌ اسيمبلي طرفان بهترين ڪالم نويس طور گولڊميڊل ڏنو ويو.

• **ايڊريس:** گهر نمبر A/7 سيڪنڊ اسٽريٽ تاج ڪالوني، نوابشاهه
Email: innocent-writer2k9@yahoo.com
Cell: 0301-3217137

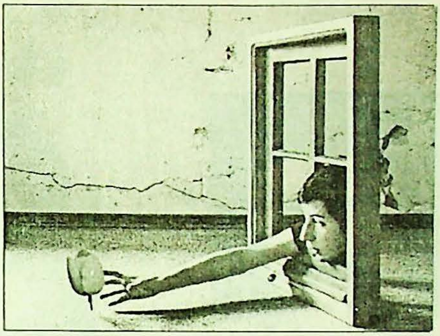

فياض چنڊ ڪليري

ڪهاڻي

هڪڙي هئي 'دل باجي'...!

مان اڄ تائين پنهنجو پاڻ کي هُن جو قاتل محسوس ڪندو آهيان!

هوءَ جا اڪثر اُداس ۽ خاموش رهندي هُئي!

هُن کي ڪارا گلاب ۽ سورج مُکيءَ جا گل بي حد وڻندا هُئا.

هوءَ گهڻو ڪري بليڪ ۽ يلو ڪلر جا سُوٽ پهريندي هُئي!

روز رات جو ڊائري لکڻ هُن جو معمول هُيو.

ڊسمبر جي جنهن' ٿڌڙي صُبح جو اسان جي پاڙي منجهان، هُن جي شاديءَ جي ڏوليءَ بدران، لاش کڃيو هو، مان پنهنجي ڪمري جو دروازو بند ڪري ڏاڍو رُنو هوس!

هوءَ سراپا حُسن هئي، هُن جي هرادا ۾ غضب جي بي نيازي ۽ خودسري هُئي، هوءَ بظاهر جيتري خاموش، گنڀير ۽ سنجيده هُئي. اندران اوتري ئي معصوم، بي ضرر ۽ نازڪ هُئي، پر مون کي هُن جي ڪاوڙ بي انتها وڻندي هُئي!

هوءَ جڏهن گهڻي ڪاوڙ ۾ ايندي هئي ته پنهنجي خوبصورت، نازڪ مخروطي آڱرين وارن هٿن جون مُٺيون پڪوڙي، هيٺين چَپ کي ڏندن سان چڪيندي، ڏاڙهونءَ داڻن جيان ڳاڙهي لال ٿي ويندي هئي، اُن سمي هوءَ اُن ننڍڙي ريشمي وارن واري گڏيءَ جهڙي معصوم ۽ وڻندڙ ٻارڙيءَ لڳندي هُئي، جنهن کي ٻي اولاد انسان وڏي حسرت وچان هنج ۾ کڻي سراپا دُعا بڻجي پوندو آهي! هوءَ چوندي هُئي، "ڳوڙها بزدلن جا هوندا آهن، بهادر انسان جون اکيون رت روئينديون آهن ۽ سوجهري جو سنديس ٻڌجي پونديون آهن."

هُن جي بي ڊپائي ۽ خودسري هُن جي دشمن بڻجي پئي!

جنهن رات هُن جون اداس اکيون هن ڪان هميشہ جي لاءِ رُسي ويون هيون ان نياڳي رات ڪان پهريان واري صبح جو، ڊسمبر جي ٿڌڙي پهر ۾ هن پنهنجي ڊائريءَ تي، پنهنجو فيصلو لکيو هو.

"جڏهن زندگي اوچتو، اجنبي رستو مُڙي ويندي آهي، تڏهن بي وفا حالتن جو طوفان اُميد جو آخري ڏيئو بہ وسائي ڇڏيندو آهي...."

"هوءَ حد کان وڌيڪ ذهين هُئي." (پاڙي جي اڪثر ماڻهن جي لاءِ)

"هوءَ ائبنارمل ڇوڪري هُئي" (منهنجيءَ دل جو اعتراف)

هُن جي پيءُ ۽ ماءُ جي وچ ۾ مستقل پيدا ٿيل نفرت ۽ ڪروڌ جي توهرن هن جي نازڪ ۽ نفيس ذهن ۽ خيالن کي منتشر ڪري ڇڏيو هو!

هوءَ چوندي هئي، "انسان کي خواب نہ ڏسڻ گهرجن، خوابن جو عادي انسان، زندگيءَ جي

پيانڪ ۽ ڪرپناڪ حقيقتن سان مُنيا ملائي نہ سگهندو آهي...."

پر مون کي ويساهہ آهي تہ هوءَ انيڪ خواب ڏسندي هئي، هن جون سدائين اڻ ڏٺل ڪائناتن جي سحر ۾ موجزن رهندڙ اکيون مونکي ان خواب جي تشريح لڳنديون هيون. جنهن خواب ۾ تتل پريل، هڪ ٻئي کان ناراض رهندڙ هڪ خاندان جي خوبصورت ۽ معصوم ڇوڪري، اهڙي شهزادي جي انتظار ۾ پٿرائجي وئي آهي، جيڪو ايندو، سندس پياسن چپن ۾ پنهنجي چپن سان ٻيهر روح ڦوڪيندو ۽ ڪيس گهوڙي تي ويهاري هميشہ هميشہ جي لاءِ وٺي ويندو...!

مون ڀيرين ڏوهہ اُهو ڪيو جو، ڪائنس اٺ سال عمر ۾ ننڍو هئڻ جي باوجود، سندس خوابن جي طلسماتي محل ۾ داخل ٿيڻ جي ڪوشش ڪيم....!!

سندس المياتي موت پڄاڻان، احساس جرم ۽ ندامت کان پاند ڇڏائڻ لاءِ مون سندس آخري پنجين نمبر ڀيڻ سان شادي بہ ڪئي، پر سندس خاموش ۽ پراسرار موت واريءَ رات کان پوءِ مان اڄ تائين ڪڏهن بہ پُوري ننڊ سمهين نہ سگهيو آهيان. هوءَ مختصر ڪِلڻ، مختصر ڳالهائڻ وانگر روزانو ڊائري بہ مختصر لکندي هُئي. پر سندس لفظن منجهان اُداسي ائين عيان هوندي هُئي جيئن سندس اکين منجهان ڏک ليئا پائيندو هو. هن ٺيڪ ئي لکيو هو، 'ڪجهہ زخم ايڏا گهرا هوندا آهن، جيڪي وقت سان گڏ پرجي تہ ويندا آهن، پر انهن جا نشان سدائين ساوا رهندا آهن... '

(اٿپوري اڳياڙي)

هوءَ اڪثر اداس ۽ خاموش رهندي هئي!

سندس پيءُ جنس جو وڏو واپاري وياجي هو! ست حج ڪري اچڻ باوجود پٽس جي اندر جو پنو اڇو ٿي نہ سگهيو هو....!

پُٽ جو اولاد نہ ڄڻي ڏيڻ سبب سندس ماءُ، پٽس لاءِ گهر جي فالتو پراڻي سامان جيان استعمال جي شيءِ بڻجي رهجي وئي هئي!

هوءَ پهريئي ڄائي هئي!

ماڻس پاران پيرن، فقيرن جي درگاهن تي باسون باسڻ، حڪيمن طبيبن کان سُتيون ڦڪيون وٺي واپرائڻ جي باوجود بہ جڏهن هن هڪٻئي پٺيان ڏيئرن کي جنم ڏنو، تڏهن گهر جي وڏي آڳنڌ تي پُٽ جي بانبڙا پائڻ جي اڌوري حسرت، پٽس جي دل ۾ ماڻس لاءِ مستقل خالي پٽي جو سبب بڻجي وئي!

هوءَ اڃان ڪاليج ۾ پڙهندي هئي تہ سندس دراز گيسُو، ڪٽاريون اکيون ۽ طلسم بدن سندس دشمن بڻجي پيون، گهر کان ڪاليج ۽ ڪاليج کان گهر تائين پاڙي جي لوفر ڇورن جو تعاقب، انٽر پاس ڪرڻ ڪانپوءِ پٽس جي غيرت جو سوال بڻجي پيو ۽ خواب گهر جي چار ديواريءَ سان مٿو ٽڪرائي ٽڪرائي بيءِ موت مري ويو....!

سندس چنيءَ جو نالو تہ ريشمان هُيو، پر پڙهائي بند ٿيڻ بعد پاڙي جي ٻارن کي ٽيوشن پڙهائيندي پڙهائيندي ڪنهن ٻارڙي جي چپن منجهان بيساختہ نڪتل "دل باجي" لفظ تہ پڪو ٿي ويو، جو ڪنهن کي ياد بہ نہ رهيو تہ ڪيس ڪڏهن ريشمان بہ پُڪاريو ويندو هو...!

اُن زماني ۾ مان ائين درجي ۾ پڙهندو هوس. منهنجي حسابن ۽ سائنس جي سبجيڪٽن سان بنهہ نہ لڳندي هئي، انهن پيرڊن ۾ مان ٻاراڻا رسالا پڙهندو هوس ۽ پنهنجي ڪاپين تي ڇوڪرين، پوپٽن ۽ گُلن جون ڪچيون ڦڪيون تصويرون ٺاهيندو رهندو هوس. ڊرائنگ سان جنون جي حد تائين عشق ڪارڻ منهنجا ڪلاسي مون کي پينٽر بابو ڪري پُڪاريندا هئا تہ فخر وچان ڪيڙن ۾ نہ ماپندو هوس.

بابو شهر ۾ هڪ وڏي بيڪريءَ تي مينيجريءَ، جو ڪم ڪندو هو. معاشي حالتون

بهتر نه هئڻ جي باوجود سندس خواب هيو ته مان ۽ منهنجي وڏي ڀيڻ پڙهي لکي ڪو مقام ماڻيون. ادي وڏي ته پڙهڻ ۾ پڙ هوندي هئي پر مون بابت جڏهن ڪلاس ٽيچر بار بار بابي کي شڪايت ڪئي، تڏهن غربت مون کي ڪنهن پروفيشنل ٽيوٽر کان ٽيوشن پڙهائڻ واري مقصد آڏو ديوار چين بڻجي بيهي رهي، نيٺ امان جي صلاح تي بابو، مون کي دل باجيءَ وٽ ٻه سؤ روپيا ماهوار ٽيوشن فِي تي پڙهائڻ لاءِ راضي ٿيو!

اها ڳالهه ٽڙڻ جي مند هئي، مارچ مهيني جي پهرين تاريخ امان مون کي ساڻ ڪري، دل باجيءَ جي گهر وٺي هئي.

وڏو، ڪشادو گهر، ويڪري وسيع آڳند جي وچ ۾ ريل گاڏيءَ جي ٻڙين جيترو ٻاهرين دروازي تائين ٽائلس جي خوبصورت فرش وچان ڪچو حصو ڇڏيل، جنهن ۾ گلاب، موتيئي، نازبو، ميندي جا ٻوٽا، زيتون ۽ ڏاڙهونءَ جا وڻ پوکيل هُئا. گهر جو خوبصورت پراڻي واٽڪي دؤر جو، ڪاٺ جي جعفرين سان ڍڪيل ورانڊو، ورانڊي ۾ فرش مٿان سهڻو قالين وڇايل، وچ تي نازڪ نفيس ۽ جنديءَ جي مهارت سان ٺهيل صوفه سيٽ پيل، سامهون ديوار تي پراڻي دؤر جو (شايد ڪنهن انٽيڪ شاپ تان خريديل) وال ڪلاڪ ۽ وڏيون وڏيون آئل ڪلر سان خوبصورت لينڊ اسڪيپ پينٽنگز ڏسي، آئون اچرج ۾ پئجي ويو هوس، هڪ ڪُند ذهن مُلي جو گهر ايڊو آرٽسٽڪ.....! (اڳتي هلي پتو پيو ته اها سونهن دل باجيءَ جي اميءَ جي ذهن جي هئي...) ورانڊو اُڪري، اسان اُن ڪُشادي، پلوڪلر جي ديوارن واري ڪمري ۾ پهتاسين، جتي چئني پاسي، ننڍڙا ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون، رنگ برنگي ڪپڙن ۾ ملبوس اهڙي ته سليقي ۽ تربيت سان ويٺل هُئا جو ڪمرو ائين ٿي لڳو، ڄڻ ڪو خوبصورت گلدستو هجي جنهن ۾ قسمين قسمين گل سينگاريل هجين...!

سامهون ٽيبل تي سليقي سان رکيل ڪتابن تي نوٽ رکي، هٿ جي ڪنول تي ڪاڏي رکيو، ٻارن جي چرپر تي نظر رکندڙ ڪاري سُوٽ ۾ ملبوس ڇوڪريءَ تي جيئن ئي اسان جي نظر پئي ته امي چيو:

”بابو! دل باجيءَ کي سلام ڪيو...“ مان اجان تائين خوبصورت گهر، ڪمري ۽ اُن ۾ ويٺل اُداس اکين واري ڇوڪريءَ بابت ذهن ۾ گڏ وچڙ ٿيندڙ خيالن کي هڪ ڪرو نه ڪري سگهيو هوس، تڏهن به ڪِيت ڏيندي ڪيس پهريون ڀيرو سلام ڪيو هوم...!

دل باجيءَ جي ساڄي پاسي ٻارائي ڪُرسيءَ تي ويٺل اڌڙوٽ عمر واري عورت جي اکين ۾ به اُهائي اُداسي هُئي، جيڪا دل باجيءَ جي اکين منجهان چغلي هڻي رهي هُئي. اُن ڳنڀير ۽ بردبار عورت کي ڏسي دل ئي دل ۾ ويساهه سان چيم ته، ”هوءَ دل باجيءَ جي ماءُ ٿي آهي.“ روايتي حال احوال کان پوءِ امان، دل باجي ۽ سندس امڙ ڏانهن التجا ڀريئي انداز ۾ ڏسندي، مون کي ٽيوشن پڙهائڻ جي گذارش ڪئي.

امان جي گذارش کان پوءِ دل باجيءَ جي امڙ جُون زماناشناس اکيون مون کي پيرن کان وٺي سِر تائين ائين جانچڻ ۽ پرکڻ لڳيون جيئن گهريتڙي عورت جي اک، ڪنڀر کان دلو خريدڻ وقت، دلي کي نڪي نوڪي پڪ ڪندي آهي.

”ادي ڀلي ڪري آئين!... ريشمان مجبوري ڪارڻ ٽيوشن ڪانه پڙهائيندي آهي... پيو ته ڏسين پئي نه...“ دل باجيءَ جي امڙ ڪمري ۾ موجود ٻارن ڏانهن اشارو ڪندي چيو، ”سڀ ننڍڙا ٻارڙا آهن ۽ الله حياتي ڏئين تنهنجي پُٽ کي مُڇن جي ساوڪ...!“

دل باجيءَ جي ماءُ، مون کي غور سان ڏسندي امڙ کي اڌوري ڳالهه جي رومال ۾ پنهنجو اُلڪو ۽ ڳڻتي ويڙهي ڏنا.

”ڀيڻ! تون بلڪل ٺيڪ پئي چوين... پر منهنجو پُٽ به نيائين جهڙو ائين... پاڙي اوڙي

جي شناس، ننڍي وڏي جي عزت ڪرڻ ڄاڻي ٿو... توهان اسان جي حالن کان ته واقف آهيو، ڪنهن ماستر وٽ پڙهائڻ جيتري سگهه ڪانهي ڪا...

هُن ڳنڀير عورت کي اسان جي غربت تي رحم آيو يا امڙ جي ايلازن تي قياس... سو راضي ٿي وئي...!!

ائين آءٌ به دل باجيءَ جي ننڍڙي ۽ معصوم ڪائنات جو حصو بڻجي ويس... پهرين ڏهاڙي دل باجي مون کي پڙهائڻ بدران، مون کان منهنجي روزمره جي زندگي، پسند، ناپسند، وندر ورونهن بابت مختصر سوال ڪندي رهي ۽ پهريون پيرو ملڻ کان پوءِ هوءَ مون کي حد کان وڌيڪ سنجيده، خشڪ مزاج ۽ خود پسند ڇوڪري محسوس ٿي هُئي...!!

اُن ڏينهن پهريون پيرو مون دل باجيءَ کي دل جي نگاهه سان ڏٺو هو. جڏهن سڄي پاڙي جي خاموشي شرير ٻارن جي شغل ڪارڻ وڄندڙ ڦٽاڪن سان زخمي ٿي رهي هُئي... دل باجيءَ کي شور بلڪل پسند نه هو... پر جڏهن پڙهائيءَ جو وقت پورو ڪري وڃڻ لڳا، تڏهن دل باجيءَ جي اکين ۾ ڪائنات جي وشالتا جيڏي اُميد چمڪڻ لڳي، هُن سڀني ٻارن سان مخاطب ٿيندي چيو. ”دوستو! توهان کي خبر آهي نه، اڄ ڀلاري رات آهي. اڄ انسان جي ايندڙ سال جي ڀاڳ جو فيصلو ٿيندو آهي، توهان جڏهن پنهنجا ننڍڙا پتڪڙا هٿ کڻي دعا گهرو، تڏهن دل باجيءَ کي ضرور ياد ڪجو. الله سائين ٻارڙن جي دُعا جلد پوري ڪندو آهي...“ ۽ ان رات، زندگيءَ ۾ پهريون پيرو، مون خالق ڪائنات کي روح سان سجدا ڪيا هئا... جڏهن دُعا لاءِ هٿ کنيا هُيم ته پنهنجي ذات لاءِ ڪجهه به گهُري نه سگهيو هوس..... ۽ اُن رات پهريون پيرو دل باجي منهنجي دعائن جو دستور بڻي هُئي...!! دل باجيءَ جي شخصيت جي خوبصورتي، معصوميت، عقيدت ۽ سچائيءَ جا رنگ هوريان هوريان مون تي منڪشف ٿيڻ لڳا... هڪ ڪٽر مذهبي پيءُ جي ڌيءُ هئڻ جي باوجود، هوءَ پنهنجي روح ۾ فقيري طبعيت رکندڙ هُئي. هوءَ پابنديءَ سان نماز پڙهندي هُئي، پر ڪڏهن ڪڏهن سڄي سڄي رات مصلي تي گذاري ڇڏيندي هُئي. رمضان شريف ۾ روزا به نه رکندي هُئي پر جي فقير ماني جي صدا هڻندو هو ته پنهنجي حصي جي سموري ماني ڪيس ڏئي ڇڏيندي هُئي ۽ پاڻ رات جو ٻُک تي سمهي رهندي هئي..! محرم جو چنڊ ڏسبو هو ته چاليهي تائين صرف ڪارو لباس پائيندي هُئي، محرم جي ڏهاڪي دؤران پيءُ کان چوري روزانو سهيلين سان گڏجي امام بارگاهه ويندي هُئي.. ڏهينءَ جي ڏينهن پنهنجي هٿن سان سبيل ناهي، ٻارن کي پياريندي هُئي، ڏهاڪي دؤران، سندس اکيون مستقل طور شام غريبان جو عڪس بڻجي پونديون هُيون، اسان کي وڏي عقيدت وچان ٻڌائيندي هُئي ته: ”محرم جي ڏهاڪي دؤران ڪربلا جا شهيد اسان جي گهرن ۾ ايندا آهن ۽ ڏسندا آهن ته ڪير سندن غم کي پنهنجو غم بنائي ٿو....“

جيئن جيئن دل باجيءَ جي گهري ۽ پراسرار شخصيت مون تي کُلندي وئي تيئن تيئن هوءَ منهنجي حواسن، خيالن، سوچن، خواهشن ۽ خوابن تي حاوي ٿيندي وئي....! ۽ پوءِ مون لاءِ آچر جو ڏهاڙو، قيامت جو ڏينهن بڻجي پيو، اُن ڏينهن دل باجيءَ وٽ نه وڃڻ ڪري وقت صدين جيڏو طويل ٿي ويندو هو....! مون لاءِ اسڪول جي پڙهائيءَ کان وڌيڪ ٽيوشن اهم بڻجي وئي! اسڪول ۾ هوندي به آئون پنهنجو پاڻ کي دل باجيءَ وٽ ويٺل محسوس ڪندو هوس... اسڪول جي موڪل ٿيڻ وقت روز دل باجيءَ جي لاءِ ڪارا گلاب پٽڻ جو فرض سبق کان وڌيڪ ياد رهندو هو، اتفاق سان جي ڪنهن ڏينهن اسڪول جي باغ ۾ هڪ به ڪارو گلاب نه هوندو هو ته شديد گرميءَ جي ڏهاڙن ۾ ٽاڪ منجهند جو، ٻه ڪلو ميٽر پنڌ ڪري، خوجه گارڊن منجهان ڪارا گلاب پٽي ايندو هوس.... گل وٺندي دل باجيءَ جي

اکين جي چمڪ ۽ سندس نازڪ نفيس هٿن جو ڇهاءُ مون کي بي انت لذت ۽ مسرت جي سمنڊ ۾ لوڙهڻ لڳندو هو. دل باجيءَ کي گلن بابت حيرت انگيز شناس هوندي هئي، آئون جڏهن به خوجه گارڊن مان گلاب پٽي ايندو هوس، تڏهن گلن جي پنکڙين کي چپن تي رکي، اکيون پُوري طويل ساهه کڻي چوندي هئي. "بابو! تون ڏاڍو سُٺو ڇوڪرو آهين، منهنجي لاءِ ايڏو پنڌ ڪري پري کان گُل آندا اٿئي...." ۽ اُن ڏينهن منهنجي باطن کي الائي ڪٿان سگهه ملي وئي هئي، چپن مان بيساخته نڪري ويو هو.... "پوئنرو گُلن جي جوانيءَ جو رکوال جو ٿيو...." نندڙي وهيءَ، وڏو جملو...! دل باجيءَ جي اکين ۾ پهريون ڀيرو پردو لهي آيو.... اُهو پردو حياءَ جو هُيو يا احتياط جو، قبوليت جو هو يا ڌڪار جو.... سمجهي نه سگهيو هوس...! منهنجي جملي کان پوءِ دل باجي وينل بارن ڏانهن ڏٺو... جيڪي ان حقيقت کان بي نياز ٿي پڙهي رهيا هُيا ته، ڪنهن دل جو اظهار، قبوليت جو قرضدار ٿيڻ چاهي ٿو...!!

ڪن پل جي وٿيءَ کان پوءِ دل باجيءَ جو چهرو نارمل ٿي ويو! هُن هڪ پتڪڙو دل تي برپا ٿيل قيامت کي جهٽيندي به اٿجاٽائيءَ جو ڪمال انداز اپنايو ۽ مون ڏانهن ڏسڻ کان سواءِ چيائين، "بابُو! پنهنجي پڙهائيءَ ڏانهن ڌيان ڏيڻ جي ڪوشش ڪيو...."

منهنجي نندڙي وجود تي قابض ٿيل محبت جو ديوتا، بيباڪ ٿي ويو، ردِعمل ۽ نتيجن کان بي نياز ديوتا "جڏهن ڪنهن جي اکين جي اُداسي سمورو ڌيان چورائي وٺي ته پوءِ ڪوئي ڌيان ڪٿان آڻي..." هاڻ دل باجيءَ جون اکيون حيرت جو جزيرو بڻجي پيون... هوءَ مون کي ائين گهُورڻ لڳي، ڄڻ اُتي آس پاس ڪو ٻيو انسان ڳوليندي هجي....

"Babu! Do you know what are you saying?"

ديوتا ٻيهر ڳالهايو، "ها.... مون کي بس اهو پتو آهي ته، مان اهو ڪجهه چوان پيو جيڪو ڪجهه محسوس ڪندو رهيو آهيان....".

شايد دل باجيءَ جي ضبط جو بند ٽٽي پيو هو، هوءَ سراپا سوال بڻيل اکين سان مون ڏانهن ڏسندي، ڪجهه دير لاءِ ڪمري مان اُٿي هلي وئي هئي...!! اُن ڏينهن پهريون ڀيرو، منهنجي وجود منجهان اڻاتن احساسن جي خوشبوءِ وڪرندي محسوس ٿي هئي، منهنجي ذهن ۽ دل تي جذبن ۽ احساسن جون نيون معنائون لهي، اُڀري رهيون هُيون. اندر ۾ دنيا جي وڏي ڪاميابي حاصل ڪرڻ جو احساس جرڪي رهيو هُيو.... انهن ڏينهن ۾ منهنجي زندگي جا ڄڻ رنگ ڍنگ ئي بدلجي ويا هُئا... شايد محبت ئي آهي، جيڪا انسان کي جيئڻ جي معنيٰ ۽ موهه ڏئي ٿي....!

..... پر هُن کي محبت ئي ماري ڇڏيو هو...!

اُن ڏينهن هوءَ ڏاڍي خوش هُئي... ڪيس بليڪ ڪلر جو ڪارو سُوٽ پهريل هُيو... اُن ڏينهن پهريون ڀيرو، مون سندس اکين ۾ خوشيءَ جا احساس ڏٺا هُئا....

هوءَ، نندڙن ٻارن جي ڳلن تي ٺڪيون ڏيندي چئي رهي هُئي، "دعا... ڪيو... دوستو.... اڄ توهان جي دل باجي، ان جي حصي جي ٿي وڃي، جيڪو..." هوءَ شرم ٻُوٽيءَ جيان ويڙهجي سيڙهجي ٿي وئي....

"بابو! منهنجون هٿ ريکائون ڏس....! هُن الائي ڇو، ڪهڙي جذبي تحت پنهنجا بخمل هَٿ، منهنجي هٿن ۾ ڏئي ڇڏيا... سندس هٿن جي نرم ۽ نازڪ ڇهاءُ، منهنجي وجود ۾ انيڪ احساسن ۽ ڪيفيتن جي رم جهم برپا ڪري ڇڏي... مون کي پتوئي نه هُيو ته، سندس هٿن جو اهو ڇهاءُ مون لاءِ آخري امانت هُيو... هوءَ منهنجي هٿن ۾ پنهنجا هٿ ڏئي، الائي ڪهڙا خواب ڏسي رهي هُئي... اسان کي خبر ئي نه هُئي ته، ڪهڙي مهل ڪمري ۾ سندس والد وارد ٿي، اسان کي ڪي ڪن ڏسندو رهيو هو.

"ريشمان...."

سندس پيءُ جي ڪاوڙ، ڪروڌ ۽ شڪ ۾ ٻُڏل رڙ، هُن جي وجود ۾ ڏڪڻي برپا ڪري ڇڏي... پڻس، اسان کي نفرت وچان ڏسندو هليو ويو...! دل باجي، جيڪا ڪجهه گهڙيون اڳ چوڏهينءَ رات جي چنڊ جيان مهڪي، ٻهڪي رهي هئي، سندس سراپا، اماوس جو روح بڻجي ويو....

"بابُو... تون هاڻ وڃ... جيسين مان نياپو نه موڪليائين نه اچجانءِ... دعا ڪجانءِ... دل باجي، منهنجي مٿي تي هٿ ڦيريندي چيو...! اُن ڏينهن، دل باجيءَ جي گهر کان، پنهنجي گهر تائين ايندي سڄي واٽ، منهنجا نيڻ وسندا رهيا... مان پنهنجي گهر ته آيو هوس، پر لڳو هوم، ڄڻ پنهنجو پاڻ دل باجيءَ وٽ ڇڏي آيو آهيان...! اُها رات، مون کي بخار جا مُچ ٻَري رهيا هُئا... سڄي رات، عجيب لُڇ پُڇ هُئي. صُبح جو اُٿيو هوس ته، سڄي پاڙي ۾ اها خبر باهه جيان پڙڪي اُٿي هُئي، "دل- باجي مري وئي...!" منهنجي پيرن هيٺان ڌرتي ڇڏائجي وئي....!!

اُن ڏينهن کان، دل- باجيءَ جي ننڍي ڀيڻ سان شادي ڪرڻ واري رات تائين، مون پاڻ کي، دل- باجيءَ جي موت جو ذميوار پئي سمجهيو ۽ ان احساس جُرم ۾ مبتلا رهيس ته، دل- باجي ۽ مون کي ڏسي وٺڻ کان پوءِ پڻس سندس تذليل ڪئي هوندي ۽ هوءَ....!

شاديءَ رات، سندس ننڍي ڀيڻ پهريون ڀيرو انڪشاف ڪيو هُيو (ڪيس منهنجي احساسن جي پروڙ به نه هُئي...) ته، دل- باجي خودڪشي ڪئي هُئي...! سندس خودڪشيءَ جو ڪارڻ بعد ۾، سندس ڊائري پڙهي معلوم ٿيو هُيو، جنهن ۾ هُن لکيو هو...

"بابا سائين...! منهنجي بي انتها چاهت جي باوجود، منهنجي ماسات ۽ ماسيءَ کي منهنجو سڱ ڏيڻ کان انڪار ڪيو، ڇاڪاڻ ته سندن گهر جي ڇت تي علم پاڪ لڳل آهي... بابا سائينءَ، جيڪڏهن منهنجو رشتو ڏيڻ کان انڪار ڪيو ته هن کي، منهنجي غريب ماسيءَ جي حد کان وڌ تذليل ڪرڻ ۽ کين ڪافر چوڻ جو ڪو به حق نه هو... هي ڪٽرپڻو... ڪيترين دلين جو جنازو ڪڍندو آخر ......!؟"

۽ اهڙي ريت فرقيواريت دل- باجيءَ جي محبت کي ماري ڇڏيو....!!

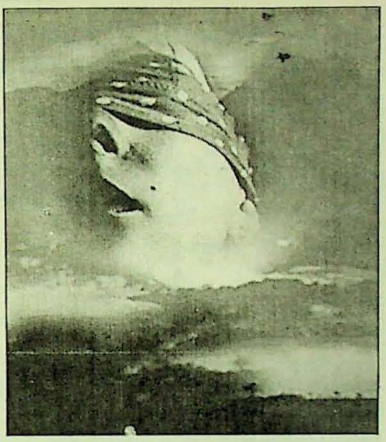

ڪهاڻي

قاضي اياز مهيسر

ڪليسا ۾ شام

ڪليسا ۾ شام ٿي وئي هئي. مريم جي اکين ۾ اداسي ڏسي، ڪرسمس جو وڻ خاموش ٿي ويو هو. سانجهه جي گلابي آسمان کان پهرين، ڪارن ڪڪرن سياري جي شام جا منظر مَٽائي ڇڏيا هئا. مينهن پرجي آيو هو ۽ سيءُ سيسڙاٽ ڪندو ڪليسا جي اندر گهڙي آيو هو. صحيفي جي صفحن تي رکيل عينڪ جو پارو ڪرڻ لڳو هو ۽ عينڪ بنان ٻه اکيون، برف ٿي ويون هيون. پادريءَ جون پنبڙيون ائين اڇيون ٿي ويون هيون جيئن برف باريءَ ۾ وڻن جون ٽاريون. هن ڪليسا کي پنهنجي عمر ڏني هئي، پر بدلي ۾ ڪيس سواءِ برف بارين جي ٻيو ڪجهه به ملي نه سگهيو هو. سندس عينڪ صحيفن جي صفحن تان هڪ ٻي برف باريءَ جي موسم پڙهي ورتي هئي ۽ سندس اکيون مسيحا جي مجسمي جيان پٿر ٿي ويون هيون.

اوچتو، ڪليسا جو در کلي ٿو ۽ گلابي ڳلن واري هڪ حسين عورت اندر داخل ٿئي ٿي. " فادر برگينزا !" سندس ڇير ڇهڙو آواز سرديءَ جو سينو چيريندو، پادريءَ جي ڪنن تائين پهچي ٿو. عينڪ ڇرڪي، اکين کي ڳولهڻ لڳي ٿي پر اکين کي ڪا به اٽڻ ڪونه هئي. پادري ڪرسيءَ تي آهليو پيو هو ۽ سندس اکيون ڪليسا جي دريءَ مان نظر ايندڙ شهتوت جي شاخن کي گهوري رهيون هيون. ڪليسا ۾ رات کان پهرين ئي اوندهه گهري ٿي وئي هئي. هوءَ جيئن ئي شمعدان جون ميڻ بتيون ٻارڻ لڳي ٿي ته هڪ آواز کيس ڇرڪائي ڇڏي ٿو، "مريم!". "جي، فادر.. برگينزا"، "توهان مون کي ڪيئن سڃاتو؟" "مون کي تنهنجو ئي انتظار

هو." پادري اٿي ويهي ٿو ۽ مريم ڏانهس وڌڻ لڳي ٿي. نراس اکين کي آس ملي ٿي ۽ شهتوت جون ٽاريون جهولڻ لڳن ٿيون.

"چاليهه سال، فادر برگينزا، چاليهه سال ٿي ويا توهان کي هن ڪليسا ۾ !"، مريم سندس پر واري ڪرسيءَ تي ويهندي چيو. "ها......!" پادري پنهنجي ها کان پوءِ ڪجهه پل سانت ٿي ويو. چاليهه سالن جي ان سفر سندس پنبڙين تي چاندي بُرڪي ڇڏي هئي ۽ مريم جي ان جملي ڪيس ان سفر جي گردشن جي ياد ڏياري ڇڏي هئي. "۽ تون، ڏهن سالن ۾ ٿڪجي پئينءَ !"، پادري ڪيس نهاريندي چيو. "نه ...!" مريم مرڪندي چيو، "مان ٿڪي نه هئس، بس منهنجو سفر طئي ٿي ويو هو." "ايترو جلدي؟"، پادريءَ وراڻيو، "سفر طئي ٿي ويو، ۽ تون هتي موجود آهين!" مريم ڪا گهڙي خاموش ٿي وئي. ٿوري دير کان پوءِ پادريءَ جي اکين ۾ نهاريندي چيائين، "سفر

وجود جو ئي تہ آهي، ۽ سفر ڪان پوءِ وجود ختم نہ، پر وڌيڪ سگهارو ٿي ويندو آهي.“ ”سگهارا وجود خواهشن جي پويان ناهن پڄندا...!“ پادريءَ اونهو ساهہ کڻندي چيو، ”تون پريسٽيس جو عبا لاهي، ڇا ڳولهڻ نڪتي آهين؟“ ”مان پريسٽيس ناهي وئي هئس، فادر برگينزا، هئس نہ...“ مريم شوخ ٿيندي چيو، ”۽ اها مرضي منهنجي نہ، پر انهن جي هئي جن مون کي ننڍي عمر ۾ ئي ڪانوينٽ جي ديوارن جي اندر ڌڪي ڇڏيو هو.“ مريم هڪ لمحي جي خاموشيءَ کان پوءِ وري ڳالهائڻ شروع ڪيو، ”۽ توهان کي ڪهڙي خبر تہ مون ڪانوينٽ جي خالي ۽ وسيع ايوانن ۾ ڪيترين پريسٽيسز کي ڪُڙهندي ڏٺو آهي. عبادت گاهہ کي ڪنهن جي خواهشن جو قتل گاهہ نہ هجڻ کپي !“

فادر برگينزا جي عينڪ ۾ مريم جو عڪس ٿوري دير لاءِ فريز ٿي وڃي ٿو ۽ درين جي وٿين مان برفيلي هوا جي زوردار لهر اچڻ شرط ئي ڪليسا جي شمعدان جون روشنيون لڏي وڃن ٿيون. پادري شاهديءَ جي آڱر سان پنهنجي سيني تي صليب جو نشان ناهي، مريم ڏانهن ڏسڻ لڳي ٿو. ”مان تو سان بحث ڪرڻ چاهيان تہ ڪري سگهان ٿو،“ پادريءَ چيو، ”پر، اهو بحث لاحاصل ئي رهندو. تو جڏهن سوچي ڇڏيو آهي تہ وڌيڪ سوچڻ جي ضرورت ناهي رهي شايد !“ ”۽ توهان ڇا سوچيو آهي، فادر برگينزا ؟“ مريم سندس اکين جي گهرائيءَ ۾ لُوهہ پائيندي چيو. ”مان ! مون کي ڇا سوچڻو آهي، مريم!“ پادريءَ حيرت واري انداز ۾ پڇيو. ”پوءِ توهان منهنجو انتظار ڇو پئي ڪيو، فادر برگينزا؟“ ”انتظار، نہ نہ،“ پادري هٻڪندي چيو، ”مون کي بس اندازو هو تہ تون هتان وڃڻ کان پهرين مون وٽان ضرور ٿيندي ويندينءَ.“ ”تہ پوءِ توهان کي اها بہ خبر هوندي تہ مان هتان اڪيلي ڪانہ ويندس !“، مريم مرڪندي چيو.

پادري پنهنجي ڪرسي تان اٿي ڪليسا جي ساڄي ڪنڊ ڏانهن وڌڻ لڳي ٿو ۽ ماچيس ٻاري مسيحا جي مجسمي جي پرسان رکيل شمعدان روشن ڪري ڇڏي ٿو. ” هتي روشنين جي ضرورت آهي، مريم!“ هو مريم ڏانهن بنان ڏسڻ جي ڳالهائڻ لڳي ٿو. ”ڳڏ ڪنهن سان آئي هئينءَ، جو اڪيلي وڃي نہ سگهندينءَ ؟ اڪيلائيءَ جو سفر اڪيلو ئي طئي ڪري سگهبو آهي، ۽ تون جيڏانهن وڃي رهي آهين، اتي اڪيلائيءَ ڪان سواءِ ڪجهہ بہ ناهي.“ پادري اهو چئي دريءَ جي ويجهو بيهي رهي ٿو ۽ شيشي تي پونڊڙ موسم جي پهرين برسات جي ڦڙين ڏانهن غور سان ڏسڻ لڳي ٿو. ”هن سال شديد سرديءَ جي اڳڪٿي آهي،“ هو پنهنجي منهن ڳالهائڻ لڳي ٿو، ”۽ شديد برف باريءَ جي بہ.“

”ڪليسا ۾ روشنين جي ضرورت آهي تہ پوءِ ڪليسا ڪان ٻاهر تہ انهن جي وڌيڪ ضرورت هوندي، فادر برگينزا !“ مريم بنان ڇُرڻ جي جواب ڏئي ٿي، ”۽ مان اڪيلي ان جي ڪري نہ ويندس ڇو جو مان اڪيلي نہ آئي هيس. هي سفر اڪيلائيءَ جو نہ، پر ساٿ جو سفر آهي.“ هڪ پل جي خاموشيءَ ڪان پوءِ هوءَ وري ڳالهائڻ لڳي ٿي، ”مان جنهن سان گڏ آئي هيس، ان کي ڪانوينٽ ۾ گهرڻ جي اجازت نہ هئي ۽ هو مون کي اوسيتائين ڏسندو رهيو هو جيسيتائين مان هن کي ديوارن جي قيد ڏانهن ويندي نظر آئي هئس. لوهي دروازن ۽ پٿر جي ديوارن ۾ منهنجي غائب ٿيڻ ڪان پوءِ هو ڪيترا پهر اتي ئي بيٺو رهيو هوندو، مون کي خبر ناهي، پر اهو يقين اٿم تہ هو پنهنجي پٿر ٿيڻ ڪان پهريان اتان هليو ويو هوندو !“، مريم ٿڌو ساهہ ڀريندي چيو.

”تون پنهنجي پيءُ جي باري ۾ ٿي چوين نہ؟“ پادري ائين چيو جڻ ڪيس ڏهہ سال پهرين ڪانوينٽ ۾ ايندي ڏٺو هجي. ”نہ، فادر برگينزا، مان ان جي باري ۾ ٿي چوان جنهن کي توهان پيءُ چوندا آهيو.“ مريم بي چينيءَ جي ڪيفيت ۾ ڪرسيءَ تان اٿي، بيبي مريم جي مجسمي ڏانهن وڌڻ لڳي ٿي ۽ پنهنجي منهن ٻڙڪڻ لڳي ٿي، ”خدا ۽ پيءُ ۾ ڪجهہ

ته فرق هجڻ کپي، مون سان گڏ منهنجو خدا آيو هو، منهنجو پيءُ نه، ۽ نه ئي توهان جو پيءُ، مسٽر برگينزا!“ مريم جو آواز لرزڻ لڳو هو ۽ لهجو شوخ ٿي ويو هئس. ”منهنجو خدا منهنجو پيءُ ناهي، نه ئي توهان جو خدا توهان جو. مون کي خدا جو قسم ته خدا پيءُ ٿيڻ کان پاڪ آهي.“ مريم جي اکين ۾ پاڻي پرجي آيو هو، پرلرزندڙ چپن تي مريم جي مجسمي جهڙي مرڪ تري آئي هئس.

پادريءَ جا وار ڪاندارجي ويا هئا ۽ جسم ڪنبي رهيو هئس. اکين مان عينڪ ڪري پئي هئس، ۽ سندس پنبڻ وڏيڪ اڇا نظر اچي رهيا هئا. ڪيس پنهنجو جسم پڪل ٻير وانگر ڏوٽيل محسوس ٿي رهيو هو. هو پنهنجي ئي پير تان ٿاٻڙجي ڪرڻ وارو هو جو مريم وڌي ڪيس ڪرڻ کان بچائي ورتو هو ۽ ڪيس ڪرسيءَ تي ويهاري سندس هٿن ۽ پيرن جون تريون مهٽڻ لڳي هئي. ”مان ٺيڪ آهيان،“ پادري جهيڻي آواز ۾ ڳالهايو، ”پر مريم ....“ هن ساهي پٽيندي چيو، ”ڪانوينٽ ۾ رهندي، تو هي ڳالهيون ڪيئن سمجهيون؟“ مريم سندس منهن تي هٿ ڦيريندي چيو، ”ائين ئي مسٽر برگينزا، جيئن توهان هن ڪليسا ۾ رهندي سمجهيون.“ پادريءَ جون اکيون ڪليسا جي درين جي شيشن وانگر آليون ٿي ويون هيون ۽ هو مسلسل مريم جي منهن ڏانهن نهاري رهيو هو.

”مس مريم!“، پادريءَ جهيڻي آواز ۾ ڳالهائڻ شروع ڪيو، ”توکي هتان اڪيلو ئي وڃڻو پوندو. مان، عمر جي هن حصي ۾ هن ڪليسا کان الڳ نه ٿو ٿيڻ چاهيان. مون کي ڪليسا جي ۽ ڪليسا کي منهنجي عادت ٿي وئي آهي، ۽ چاليهن سالن جي اها عادت ڇڏڻ ايتري آسان ناهي، مريم!“ مريم ڪجهه لمحن جي خاموشيءَ کان پوءِ پادريءَ جي اکين ۾ نهاريندي ڳالهائڻ لڳي ٿي، ”مون توهان کي ڪليسا ڇڏڻ لاءِ ڪڏهن چيو آ، فادر برگينزا؟ ڪليسا کان ٻاهر نڪري، توهان اِن کان الڳ ٿورئي ٿي ويندا. مان صرف توهان کي هنن ديوارن ۽ کوڙن عقيدن جي قيد مان آزاد ڏسڻ ٿي چاهيان. زندگيءَ کي عادتن جي سهاري نه ڇڏڻ گهرجي، فادر برگينزا! عادتن جي زندگي ٿيندي آهي، پر زندگيءَ کي ڪنهن به عادت جي عادت نه ٿيڻ گهرجي.“ پادري ڪجهه به نه ڳالهايو ۽ ڪجهه گهڙيون اکيون ٻوري پولارن ۾ گم ٿي ويو.

اوچتو، ڪنوڻ جو هڪ تيز شعاع سندس اکين ۾ گهري وڃي ٿو ۽ پادري اکيون کولي ڪليسا ۾ نهارڻ لڳي ٿو. سندس سامهون مريم پنهنجو ڪارو رين ڪوٽ پائي، ان جا بٽڻ بند ڪري رهي هئي. ”تون وڃين ٿي، مريم؟“، پادريءَ جي نڙيءَ ۾ ٿوهر ڦٽي آيا هئا. ”ها، فادر برگينزا ۽ مان اڃا به چاهيان ٿي ته توهان مون سان گڏ هلو.“ مريم پنهنجا وار ٺيڪ ڪندي چيو. ”نه مريم“، پادري ڪليسا جي ڪُنڊن ڏانهن نهاريندي چيو، ”مون سوچي ڇڏيو آهي ۽ مان چاهيندي به توسان گڏ نه ٿو هلي سگهان. جيڪا آزادي مون کي ڪليسا ۾ ملي آهي، مان ان آزاديءَ کي ڪليسا کان ٻاهر گهٽڻ نه ٿو چاهيان. ها پر، مان خوش آهيان ته تو ڪانوينٽ جي قيد مان رهائي حاصل ڪري ورتي آهي.“ ”ته اهو توهان جو آخري فيصلو آهي؟“ مريم جي اکين ۾ پاڻي پرجي آيو هو. ”ها....“ پادري پنهنجي ڪرسيءَ تان اٿندي چيو، ”پر تون، هن طوفاني رات ۾، اڪيلي ڪيئن ويندينءَ، مريم؟“ ”مان جنهن رات ڪانوينٽ ۾ قيد ڪئي وئي هيس فادر برگينزا، اها به هڪ طوفاني رات هئي، ۽ جيڪو طوفان مون کي قيد ٿيڻ کان نه روڪي سگهيو هو، اهو مون کي آزاد ٿيڻ کا ڪيئن ٿو روڪي سگهي!“ مريم ٽٽو ساهه پريندي چيو، ”۽ فادر برگينزا، مان اڪيلي تڏهن به نه هئس، ۽ مان اڪيلي اڄ به ناهيان.“

پادريءَ جو جسم دريءَ مان نظر ايندڙ شهتوت جي وڻ جيان ڪنبي رهيو هو جڏهن موڪلائڻ مهل مريم ڪيس پنهنجي پاڪر ۾ پري ورتو هو. پنهنجي زندگيءَ ۾، هن ڇهاءَ جو اهو احساس ، هن ڪان پهرين، ڪڏهن به محسوس نه ڪيو هو. ”فادر برگينزا!“ مريم جي آواز ۾ سرءُ جي پتن جي سرسراهٽ جهڙي سرگوشي پرجي آئي هئي، ”جي توهان ڪي منهنجي پاڪر جو ئي انتظار هو ته اج ڪان پوءِ، توهان جو اهو انتظار به ختم ٿي ويو.“ پادري ڪجهه به ڳالهائي نه سگهيو هو. سندس ڳالهائڻ جي ڪوشش ۾ ٿوهر جي ڪنڊن جو احساس حاوي ٿي ويو هو. مريم ڪي ڪليسا ڪان ٻاهر ويندو ڏسي، فادر برگينزا بت بڻجي ويو هو، سنگمرمر جو اهو بت، جنهن ۾ ڪنهن سنگتراش سندس عمر جا سڀ ڳهنج فريز ڪري ڇڏيا هئا.

ڪليسا ڪان ٻاهر بر..ات تيز ٿي چڪي هئي. مريم پنهنجي رين ڪوٽ جي ٻاهران ۽ اندران پڄندي، تِرِدگيءَ جي ان موڙ تي بيهي رهي هئي جتان ڪيس ڏهه سال پهرين ڪنهن آخري الوداع چئي هئي ۽ هو ڪيس ايسيتائين ڏسندو رهيو هو، جيسيتائين هوءَ پٿر جي ديوارن ۾ اوجهل نه ٿي وئي هئي. مريم، پنل اکين سان، آخري دفعو پوئتي نهاريو. ڪنوڻ جي چلڪن ۾، ڪانوينٽ ۽ ڪليسا جون عظيم الشان عمارتون نظر اچي رهيون هيون، اهي عمارتون جيڪي خدا جي نالي تي ناهيون ويون هيون.

”هو به بت ٿي ويو هوندو..“ مريم سوچڻ لڳي، ”نه، نه..“ هوءَ پنهنجي ئي خيال کي جواب ڏيڻ لڳي، ”بتن سان رهي، جڏهن مان بت نه ٿي سگهيس، ته هو ڪيئن ٿي سگهيو هوندو!“ مريم، بي يقينيءَ جي ڪيفيت ۾، جيئن ئي اڳتي وڌڻ لڳي ٿي ته ڪيس ڪو احساس گلاب جي پنکڙين جيان ڇهي وڃي ٿو. سندس چپن تي مرڪ تري اچي ٿي ۽ ڪجهه گهڙين ڪان پوءِ، هوءَ سڳنڌ جي ان رستي تي هلڻ شروع ڪري ٿي، جنهن رستي جي ڪنهن موڙ تي هو سندس انتظار ڪري رهيو هو. هو جيڪو ڏهن سالن ڪان صنوبر جي وڻ سان ٽيڪ لڳايون، پنهنجي هٿن ۾ گل جهلي، سندس اوسيئڙي ۾ بيٺل هو.

ڪليسا ۾ رات ٿي وئي هئي. فادر برگينزا جي اکين ۾ اداسي ڏسي، ڪرسمس جو وڻ خاموش ٿي ويو هو. صحيفن جي صفحن تان، هڪ ٻي برفباريءَ جي موسم پڙهي، سندس اکيون برف ٿي ويون هيون. هن ڪليسا کي پنهنجي عمر ڏني هئي، پر بدلي ۾ ڪيس سواءِ برف بارين جي، ٻيو ڪجهه به ملي نه سگهيو هو.

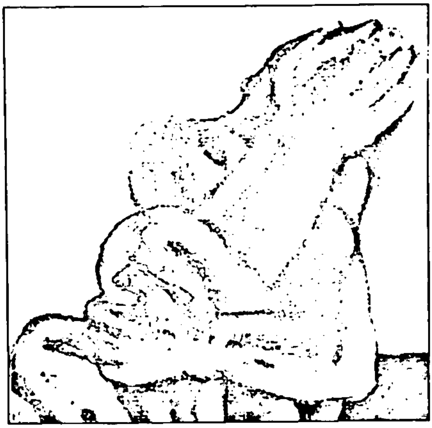

خوشيءَ ۾ اڪثر ڪيس پاڻ کي مارڻ به وسري ويندو هو. تنهن هوندي به پنج هزار پنج سؤ ٻيانوي ڪلاڪن (ڪيس اُن بنگلي ۾ آئي اجان ايترو ٽائيم ٿي ٿيو هو) ۾ هن تيرهن هزار نو سؤ اسي ڀيرا خودڪشيءَ جي بي جگريءَ سان ڪوشش ڪئي هئي. مرڻ ۾ مسلسل ناڪاميءَ ڪري، نيٺ ناڪامي به ٿڪجي پيئي هئي ۽ هو به بيزار ٿي ان نتيجي تي پهتو هو ته اهو محض اتفاق ته نه ٿو ٿي سگهي جو ڪير ايڏا ڀيرا مرڻ چاهي ۽ هر ڀيري ساڳيءَ طرح بچي وڃي. ايتري روانيءَ ۽ يڪسانيت سان، جيڪڏهن ڪنهن کي، ڪو ساڳيو خواب، رڳو هفتي تائين به نظر اچڻ لڳي ته هو شايد ان کي يا ته ڪنهن روحاني واردات جو اشارو جو سمجهڻ لڳندو يا چريو ٿي ويندو. پر هو نه ڪنهن روحاني

لياقت رضوي

ڪهاڻي

233

انگي حساب جو انگ 233، هميشه کان، هن کي هڪ غير جمهوري ۽ نا انصافي سان ڀريل نمبر لڳندو هو، ڇاڪاڻ ته حسابن جي ان نمبر ۾ انگ ٻن (2) جي نمائندگي ائين ٿيل هئي، جيئن وفاق ۾ ڪڏهن آزاد ملڪ رهندڙ صوبي سنڌ جي نمائندگي ٿيل هئي. ۽ ٻيو ته هڪڙي ٻن(2)جي انگ پويان، ٻن، ٽن (3) جي انگن جو لڳڻ،ڪو انصاف ته ڪو نه هو. پر پوءِ جڏهن، پنجابي فلمن جي هڪ ولن پاران، سنڌ جي شاعر شاهه لطيف جي نالي سان قائم ڪيل هڪ رهائشي اسڪيم جي بنگلي نمبر 233 ۾ هُو، مسواڙ تي اچي رهيو هو ته باوجود شديد نظرياتي اختلافن جي هن 233 جي انگ کي دوستن وانگر قبول ڪيو هو هيءُ محض اتفاق ڪونه هو ته جڏهن کان هو، 233 ۾ اچي رهيو هو، تڏهن کان، هر گهڙي خود کي،دل جي گهرائين سان مارڻ جا پروگرام، ايڏي خوشيءَ سان ناهيندو هو، جو ان

واردات مان گذريو هو ۽ نه وري چريو ٿيو هو (اهو به پنهنجي خيال موجب) جو ته ان ڳالهه لاءِ هن وٽ هڪ نه پر به دليل هئا. جيڪي هن پنهنجي دماغ کي به اجا ڪونه ٻڌا يا هئا.

ايترا دفعا مرڻ جي تمنا ڪرڻ سان جئين 'مرڻ جي تمنا 'مري ويندي آهي، ائين ايترا دفعا زنده بچڻ سان، زنده رهڻ جي معنيٰ به ختم ٿي ويندي آهي. اها ڳالهه هو بقول سندس، نشي ۾ ۽ نشي ڪانسواءِ آساني سان سمجهي ويو هو.جڏهن ته وري به بقول سندس ٿي اها ڳالهه ٻين کي مشڪل سان به سمجهه ۾ ڪا نه ايندي هئي. پوءِ ٻيا ائين سمجهندا هئا ته اها سندس غلط فهمي هئي. جيڪا ڳالهه هو ڪلي ڪونه مڃيندو هو. البت پنهنجي جنهن گهري غلط فهميءَ جو هن کي علم هو، اها هيءَ هئي ته هو سمجهندو هو 5592 ڪلاڪ اڳ ۾، پنهنجيءَ محبت کان وڇڙي، سنئو اچي، بنگلي نمبر 233 تي نازل ٿيو هو، ڪنهن فرشتي

وانگر يا ڪنهن شيطان وانگر 233 تي نازل ٿيڻ کان اڳ ۾ جان لاڪ هن کي ڪونه ٻڌايو هو ته ’فرشتي وانگر‘ يا شيطان وانگر‘ اصل ۾ حالتن تي منحصر ڪندو آهي. پر جي هو ڪيس ٻڌائي به ها ته سواءِ ڪلڻ جي، هو ٻيو ڪجهه ڪونه ڪري ها. چاڪاڻ ته ’محبت ۾ وچڙي وڃڻ‘ ايڏو ته پراڻو، بوسيده ۽ لازمي ڪم هو، جنهن ۾ هن کي لڳندو هو ته نه رڳو محبوبائن جا مائٽ، انساني ڪلچر، بدتميزيءَ جي حد تائين ماڻهوءَ جو عظيم ڪارنامو يعني سماج، محبوبائون ۽ خود عاشق پاڻ به غليظ نموني ملوث هئا. جيئن به هو، هن جي اڳوڻي ڪي به پرواهه ڪونه هئي. هن ڇا ڪيو هو ته طبعيات جي قانونن کي نظر انداز ڪندي، پاڻ سان لاڳو ڪيل وقت کان، ڪلچر جي افزائش جي ڪري جنم ورتل انساني خوف کان، جينياتي نقص ڪري پيدا ٿيل لالچ کان ۽ معاشرتي علمن جي اصولن تحت قائم ڪيل لاجواب ڪيل مقابلي کان، خود کي خود ئي الڳ ڪري ڇڏيو هو. اهو ته ڇا، هن ته دنيا ڀر جي اديبن جي پسنديده ترين موضوع ۽ انساني اندر ۾ ڪنهن پراسرار جادو ئي جزيري جهڙي مُحبتَ ۽ جيون جي واحد خوبصورت ترين شيءِ يعني سيڪس کان به خود کي الڳ ڪري ڇڏيو هو. برابر ان سڀنيءَ سيڪنڊن جي وارتا لاءِ سنڊس خوش آئنده ڪمينگيءَ سان، پنگ جي ڪونڊي پيئڻ جي عادت، هن جي وڏي مدد ڪئي هئي. پوءِ به جئين هو، ’نه سوچيندو‘ هو، ان ۾ نشي جو ڪو عمل دخل ڪو نه هوندو هو، باقي جي ان ۾ هن جي ياد جي پهاج فراموشيءَ جو ڪو عمل دخل هيو ته ٻي ڳالهه هئي. بهرحال هو هڪ مڪمل لاپرواهي سان پنهنجي آزاديءَ جا بخيا اُڌيڙڻ لاءِ هر وقت تيار رهندو هو. پر پوءِ به ڪڏهن، ڪيرڪيگارڊ، سارتر، ڪامئو يا ڪافڪا سان الجهڻ جي هن کي ضرورت ئي محسوس ڪونه ٿيندي هئي. ايسٽائين جو آئن ريڊ سان به هو ڪو نه اُلجهندو هو، جيڪا پنهنجي نتيڙڻ جي ڪجهه دلسوز تاريخ ۾ ڪم ايندڙ حادثن جي رد عمل ۾، خوامخواهه ريڊيڪل انڊيويڊيولزم جي حد تائين هلي هئي، جڻ جدلياتي ۽ تاريخي ماديت جي شڪار انسانيت جي ڪم عقليءَ جي سزا. سڄي دنيا کي ڏيندي ڪوڙ ڪونهي ڪڏهن ڪڏهن چرس جا جام سگريٽ پي، باٿ روم ۾ شاور ڪولي ڪرسيءَ تي ويهي مصنوعي رم جهڙ ۾ هو ڪنهن ڪنهن مهل تصور ڪندو هو ته جي ڪپڙن پاتل آئن ريڊ کي پنهنجي اگهاڙي آلي بدن سان ڳرانڙي پائي پرچائي ۽ انسان ذات جي تاريخ تي بنان پشيماني ڪلڻ سيڪاري ته شايد هوءَ راضي ٿي وڃي. پر ڪهڙيءَ ڳالهه تي، ڪنهن نئي نظرئي تي ؟!

تڏهن وري هو خود ئي لاجواب ٿي ۽ آئن ريڊ کي وساري پنهنجي ننگي بدن کي پنهنجي تصور ۾ آڻي خوش ٿيندو هو. هڪ دفعي اونهاري ۾ هن ائين شاور هيٺيان اگهاڙو ويهي، پاڻ کي پاڻي تصور ڪيو هو ته ڪيس ڏاڍو مزو آيو هو. هڪ پيري وري سياري ۾ هن شاور جي نيم گرم پاڻي هيٺيان خود کي انسان طور تصور ڪرڻ جي به ڪوشش ڪئي هئي، پر پوءِ الائي ڪيئن هن جو هٿ گرم پاڻيءَ واري نوڙيءَ کي لڳي ويو هو ۽ نيم گرم پاڻي جون ڌارون، ٽهڪندڙ ڦوهاري ۾ بدلجي ويون هيون. تڏهن سڄو باٿ روم ٻاڦ سان به ڀرجي ويو هو. پر جڏهن وهنجي ٻاهر نڪتو هو ته هن کي خبر پئي هئي ته هو ڪافي سڙي ويو هو. پوءِ الائي ڇو هن علاج کان به انڪار ڪري ڇڏيو هو. بهرحال هن جي اڪيلائي ۽ عدم، هن جو ڪافي خيال رکيو هو. هو جڏهن پاڻهي ٺيڪ ٿي ويو هو ته سيڪنڊ جي 1000 ڪن لاءِ، شوپنهائر تي ٺورو ڪاوڙيو هو، جنهن لاءِ هڪ ڏينهن پوڳ ۾، ڪمري جي پٽ تي ڪوئلي سان هن لکيو هو ته: ’جيڪڏهن شوپنهائر، هن سياري/گرتيءَ تي ڪڏهن به نه اچي ها ته مان جي، هندو نه، ٻڌسٽ نه، يهودي نه، عيسائي نه، مسلمان نه تڏهن به مذهبي ضرور هجان هان.

۽ ڪوئلي سان مذاق ۾ لکيل اها عبارت ان ڏينهن به پٽ تي لکيل هئي، جڏهن پنگ پي، عارت موجب منو ڪلاڪ باٿ روم مان ٿي، هن ڪرسي تي

ويهي اجان سگريٽ مس دکايو هو تہ ٻاهريون دروازو کڙڪيو هو. جنهن جو ٻاهريون ڪڙو، دوستن ۽ اندريون ڪڙو هن پاڻ پڇي چڙيو هو. لوهہ جي دروازي تي هلڪي نموني لڳندڙ، ان نہ ڏسڻ ۾ ايندڙ هٿ جي ٽريءَ جي جواب ۾ جنهن طرح دروازو کڙڪيو پئي تہ هو سمجهي ويو هو تہ ڪو حجتي دوست هو. پر پوءِ بہ هن اٿين سوچڻ جي زحمت گوارا ڪو نہ ڪئي هئي تہ جيڪو بہ هوندو، پاڻهي اندر ايندو، ڇو تہ جڏهن بہ ۽ جتي بہ ڪو 'دروازو کڙڪيو' يا پلي ڪنهن رڳو ايترو چيو هوندو تہ: 'دروازو کڙڪيو' تہ هو فوراً حليم بروهيءَ جي تصور ۾ هليو ويندو هو. جنهن هڪ دفعي 'دروازي تي کڙڪو ٿيو' کي لاجواب نموني ڪل پوڳ ۾ پنهنجي هڪ نظم طور ڪتب آندو هو. هو حليم بروهي جي تصور مان بہ اهڙو مزو وٺي ها، جهڙو بکيو انسان ماني جي ڊاولُ عورت جي، مُلو مولاجي ۽ عاشق پنهنجي محبوبا جي تصور مان لطف ماڻيندا هوندا. پر چلڪٽي ريشمي ڪاري برقعي ۾، اجان تائين نقاب اوڍيل، هوءَ وچ ڪمري ۾ موجود هئي. جنهن پنهنجي گنهگار هٿن سان ٿوري دير اڳ در پٺي ڪڙڪايو.

ضرور هوءَ اهو سوچي آئي هوندي تہ ايڏي عرصي جي جدائي ۽ ناگزير بيوفائي ڪانپوءِ، غير متوقع طور تي ڪيس پنهنجي سامهون، فقط هڪڙي پاڪر جي دوريءَ تي ڏسي، هو خوشي سان جي پوندو، پر هو پنهنجيءَ ڪرسيءَ تان بلڪل ڪو نہ چُريو. البت ڪلندي ايترو چيو هئاسين تہ: "ڪمري ۾ اچي وئي آهين تہ هاڻي پلي برقعو لاهي ڇڏ' 'گرمي نہ ٿي ٿئي؟' هن جي دل هوريان پٽڪيو هو پر ان ڪي هن زبان تي ڪو نہ آندو هو. هن جي لهجي ۽ رويي تي هوءَ حيراني جي ٽري ۾ وجي، وري ڪناري تي اچي، وري ٽري ۾ وجي، وري ڪناري تي ايندي، برقعو لاهي چڪي هئي ۽ ڪرسي پرسان رکيل ڪٽ تي ويهي، ماضي جي خوبصورت اکين سان، هن ڪي هراسيل هرڻي وانگر اٿين تڪڻ لڳي هئي، جڻ تمنا ڪندي هجي تہ وقت

وري اهڙو ٿي پوي جو عشق، پهرئين ڏينهن کان جيئن شروع ٿيو هو، ائين ٿي پوي. اهڙيءَ ڳالهہ لاءِ هوءَ پنهنجي ان مڙس کي بہ عارضي طرح وساري چڪي هئي، جنهن کي هوءَ ساهيڙيءَ سان، ملڻ جو بهانو بڌائي آئي هئي. پر هن سگريٽ جو ڪش هٽندي، اهو ئي سوال دهرايو هو، جيڪو 233 تي، اهڙي وقت ايندڙ هر ماڻهوءَ کان پڇندو هو تہ: "ماني ڪاڏي اٿئي؟"

هوءَ تہ شايد هنجي ڳالهائڻ جي انتظار ۾ هوندي تہ جيئن هوءَ پاڻ بہ ڳالهائي سگهي. ڇو تہ يڪدم هوءَ پاڻ بہ ڳالهائي سگهي تہ جيئن يڪدم هوءَ ڪيس هڪ قاتل ادا سان چوندي، "مان توسان هيڏيءَ سڪ سان ملڻ آئي آهيان، تو ڪي ڇا ٿي ويو آهي، هان؟" ان جو مطلب تہ جيڪو 'هيڏي سڪ' سان اچي، ان کان مانيءَ جو ڪونہ پڇبو آهي؟ اُلٽو هن، اهڙي مرڪ سان، وڻي ئي سوال ڪيو هو، جهڙيءَ مرڪ سان اٽي وجي نيپولن بوناپارٽ، جوز فائين کي چمي ڏيندو هو.

هوءَ حيرانيءَ جو چنڊ ٿي .يا پشيماني جو پيچرو، ان جي ڪيس بہ خبر ڪا نہ پيئي پر هن سندس، مرڪ پنل سوال کي نظر انداز ڪندي چيو: "مان، تنهنجيءَ محبت ۾ هتي آئي آهيان، تو سان ملڻ..."، لڳو تہ هن ڪنهن مجبوريءَ ڪري، جملو پورو ڪونہ ڪيو هو. برقعي بنان ڇيل سندس اهو اڻپورو جملو، ڪيس سنو لڳو، جي برقعي سان هوءَ اهي لفظ چوي ها تہ شايد هن کي ڪو نہ وڻن ها، هن ڪرسي تان اٿي، ڪيس ٻانهن کان، نرمي سان پڪڙي اٿاريو ۽ خلوص سان پاڪر پاتو. ان وقت جيڪڏهن هوءَ اهو سمجهي رهي هئي تہ هوءَ ڪامياب ٿي وئي ۽ هاڻي اجهو ٿو رومانس جو، چمين سان ڀريل جهوٽو اچي تہ ان جي خبر هن کي ڪا نہ هئي يا جي هئي بہ تہ هو. ان کي نظرانداز ڪندي، جڏهن واپس ڪرسي تي وينو هو تہ هوءَ، پاڪر مان نڪتل، لمحي لاءِ اهڙي مجسمي جيان ٿي وئي هئي، جنهن جو اصلي رنگ لهي چڪو هوندو آهي. ڪرسيءَ تي ويهي رهڻ ڪانپوءِ، هن ڪلندي چيو هو: "بس؟ هاڻي تہ ويهي رهہ نہ، محبت من ۾ ڪٽي

ايندڙ ماڻهوءَ جو استقبال، مان ائين ڀاڪر پائي ئي کندو آهيان، تون حيران ڇو ٿي آهين؟“

ڪٽ تي ويهڻ بجاءِ هوءَ، هنجي هنج ۾ ويٺي هئي ۽ چيو هئائينس، ’مان جنهن سان محبت ڪندي آهيان، ان جي هنج ۾ ويهندي آهيان.‘ هوءَ اهو چوڻ وقت ٿورو ڪلي به هئي، جيڪا ڳالهه بعد ۾ هو وساري چڪو هوندو. هوءَ جڏهن سندس هنج ۾ اچي ويٺي هئي ته هن ڪو اعتراض ظاهر ڪرڻ جهڙو عمل ڪونه ڪيو هو، پر ساڳي وقت ڪٿن عاشقن جيان ڪنهن پيش قدمي جي موڊ ۾ به ڪو نه لڳي رهيو هو. هوءَ مشڪل سان به اها ڳالهه ڪونه سمجهي رهي هئي ته هوءَ هڪ وڃايل محبوبا هئي ۽ هو هڪ بدلجي ويل شخص هو ۽ بنهي جي محبت، فقط هڪ ياد هئي. جنهن کي چمڻ، ڀاڪر پائڻ ۽ ان لاءِ تڙپڻ جو جيڪو وقت هو، ان کان هو لاتعلق ٿي چڪو هو ۽ طبيعيات جي قانونن ۾ قيد جنهن دنيا ۾ اهو وقت هو، بقول سندس، اتي هو عدم جو جاسوس هو، جنهن کي هر ڳالهه تي ڪلٿو مسڪرائڻو هو. جيسيتائين ماضيءَ جو سوال هو ته اهو هن لاءِ هڪ وسري ويل ’لفظ‘ هو. جيسيتائين محبت جو سوال هو ته اها، هن لاءِ وري هميشه ياد رهندڙ اهڙو ’لفظ‘ هئي، جنهن کي انسان پنهنجي ڪجهه بيشرم ڳجهن جينياتي نقصن کي لڪائڻ لاءِ ايجاد ڪيو هو ۽ جيسيتائين هنن بنهي جي تعلق جو سوال هو، جيڪو، جيڪڏهن ڪنهن ماضي جي ڪن بين بن ماڻهن ۾ هه ته ان سان هن جو ڪو تعلق ڪو نه هو. البت 233 جي لازوال لمحي ۾، جڏهن بيئي ساڳي وقت ۽ ساڳيءَ جاءِ تي موجود هئا ته هن جي خيال ۾ ڪين ڪنهن زخم ذريعي ڳنڍجڻ جي ضرورت ان ڪري به ڪونه هئي جو هن جي لاءِ محبت زخم ڪينءَ ٿي سگهي، جڏهن ته اها فقط هڪ لفظ هئي، هنج ۾ ويٺي جڏهن هن ڪيس ائين چيو هو ته: ”تون مون کان ان ڪري ناراض آهين نه، ته مون توکي جدائي جو زخم ڏنو هو.“ ته سندس خيال ۾ اهو دراصل هڪ محبوبا جي تمنا هو ته ڪوئي عاشق هن جي جدائيءَ ۾ زخم خورده رهي. مگر جيئن ته 233 ۾ هن سان گڏ رهندڙ وقت ڪي فزڪس جي نه پر هن جي قانونن تي هلڻو هو، ان ڪري ان وٽ نه ته ماضي هو نه مستقبل جڏهن هن، هنج ۾ ويٺل واقف عورت يعني اڳوڻي محبوبا کي، اڻواقف لهجي يعني رڳو عورت سمجهندي، چيو هو ته: ”تون هڪ ماضي ۽ مستقبل واري عورت آهين، ان ڪري بس تون رڳو لفظ ’محبت‘ڄاڻي سگهين ٿي. جيڪا شيءِ ان لفظ کان ٻاهر آهي، ان جي لازواليت جو اندازو توکي ڪونه ٿيندو ته پوءِ اها ڪينءَ ٿيندي؟“ هن سندس ڪا ڳالهه ڪا نه سمجهي هئي، سمجهي به ڪينءَ، هوءَ ته اڳيئي خود کي چاهيو وڃڻ جي چاهنا سان ٽمٽار هئي، مٿان وري جدائي سان گرمايل تصور ۾ ويٺل ڀاڪرن ۽ چمين، نيٺ ڪيس بي قابو ڪري ڇڏيو هو. هن هنج مان اٿي پنهنجو . ـ، جيڪو ڪڇُن وٽان آلو هو، لاهي ڪٽ تي اڇليو هو. محبت جي هڪ عجيب فيصلي ڪن پر شهوت انگيز انداز ۾ هوءَ مڙي جڏهن ڪيس ڪرسيءَ تان اٿارڻ واري هئي ته هن ڪلندي چيو هوس: ”مون کي لڳي ٿو، تون مون کي اُتساهي ڪنهن ماضيءَ جي محبت جي نالي ۾ مباشرت ڪرڻ ٿي چاهين جنهن کي تون شرم مان پيار ڪوٺيندينءَ؟“

تڏهن هن بي انداز غصي سان چولو پائي، جنهن کان ٿوري رڙ به نڪري وئي هئي ۽ چرڙاٽ سان اهو پاسي کان ٿورو ڦاٽي به پيو هو، هوءَ، پنهنجي بي آواز قدمن سان، بي انتها نفرت ڀريئي انداز سان، جڏهن 233 مان ٻاهر نڪتي هئي ته به چڱو پري تائين هنجي ٺهڪن جي گونج ٻڌي هئائين. اهي ٺهڪ، جيڪو انسان صرف پنهنجي لاءِ ڏيندو آهي، هوءَ جڏهن موڙ تي پهتي هئي ته ڪيس هٽڻ ۾ ڪو نه پئي آيا. پوءِ الائي ڇا ٿيو هو.

◈

احساس جي روشنيءَ سان جرڪندڙ، سيمي سوچيندي هئي ڪلڻ ته پري جي ڳالهه، هي ته مرڪي به نه ٿو. ذيشان خاموش الڳ ٿلڳ رهندو هو. سيمي کي اڳتي وڌي ساڻس ڳالهائڻو پيو. ڳالهيون ڪندي هو هڪٻئي جا سٺا دوست ٿي ويا. دوستي محبت ۾ بدلي ته شاديءَ جو سوچڻ لڳا. ذيشان دنيا ۾ اڪيلو هو. سيمي به هاسٽل ۾ رهندي هئي.

تعليم مڪمل ڪرڻ کانپوءِ ذيشان کي پرائيويٽ فرم ۾ سٺي نوڪري ملي وئي. شاديءَ کان پوءِ سيمي کي ذيشان جي ذهني ڪيفيتن جو اندازو ٿيو.

سيمي کي بلب جي روشنيءَ ۾ ننڊ نه ايندي هئي. ذيشان کي اونداهيءَ کان خوف محسوس ٿيندو هو.

شبنم گل

ڪهاڻي

چنڊ جي ڪرڻن جو زهر

چنڊ جي راتين ۾ هن جي ڪيفيت بدلجڻ لڳندي هئي. پوري چنڊ جي راتين ۾ ذيشان کي لڳندو هو جڻ هو هڪ گهري سمنڊ ۾ ٻڏي رهيو هجي. عجيب ڪشمڪش ۾ هن جو وقت گذرندو هو. ڪيس هيجاني دورا پوندا هئا. احساس، گهرو ڪُن ۾ ڦاٿل پوندو هيس.

سيمي سان وڙهڻ لڳندو هو.

سيمي ڪيس سنڀاليندي بيزار ٿي پوندي هئي. سندن شاديءَ کي پنج سال ٿيا هئا. ٻنهي جي لوَ ميرج هئي. سيمي ذيشان سان گڏ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندي هئي. سندن ڊپارٽمنٽ الڳ هئا پر سندن جسم جي ڪيمسٽري کين هڪٻئي جي ويجهو وٺي آئي. ذيشان جي چهري تي عجيب اداسي نظر ايندي هئي، جيڪا مردن جي چهري تي گهٽ نظر ايندي آهي. مردن جي چهرن تي هوشياري ۽ اکين ۾ خواهشن جو چار وچايل نظر ايندو هيس. پر ذيشان مختلف هو. پنهنجي دنيا ۾ گم هڪ سحر انگيز اداسيءَ ۾ ويڙهيل. اها اداسي سيمي کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندي هئي. ذيشان کي سيمي جون اکيون وڏيون هيون. گهريون اکيون

سيمي کي بلب جي روشنيءَ ۾ مونجهه ٿيندي هئي.

”مون کي روشنيءَ ۾ ننڊ نه ٿي اچي.“ هوءَ روئڻهارڪي ٿي ويندي هئي. مون کي اونده ۾ ننڊ نه ايندي آهي. خبر به اٿئي پوءِ به روز ساڳيو مسئلو.....

ذيشان بيڊ روم مان نڪري لائونج جي صوفي تي وڃي سمهي پوندو هو.

سيمي کي اڪيلائيءَ ۾ به ننڊ نه ايندي هئي. هوءَ اٿي لائونج ۾ ايندي هئي.

”شاني.... او شاني...... اٿي بيڊ روم ۾ هل نه مون کي ننڊ نه ٿي اچي......“

ذيشان ڇرڪ ڀري ننڊ مان جاڳي پوندو هو. ڳاڙهيون اکيون، چهري تي وحشت، سڄو ڏينهن باس جا دڙڪا کائڻ ۽ آفيس ۾ مٿو هڻڻ کان پوءِ رات جو به سک نه هو. ڪاوڙ ۾ اٿي ويهندو هو.

”بهتر آهي ته تون ۽ مان الڳ ٿي رهون، ٻيو ڪو حل ناهي ان مسئلي جو.“

”مان ڪيڏانهن وينديس، منهنجو ڪير آهي دنيا ۾ توکان سواءِ.....“

سيمي روئڻ ويهي رهندي هئي.

تو نفسيات جو پڙهي آهي. اُها ڪڏهن ڪم ايندي. تون ڪو حل ڳول نہ ان مسئلي جو.

سيمي واپس بيڊ روم ۾ هلي ويندي هئي. ننڊ جاڳ جي ڪيفيت ۾ رات گذري ويندي هيس. پوءِ سڄو ڏينهن بيچين رهندي هئي. گهڻو سوچيندي هئي پر حل نظر نہ ايندو هيس. رات واري مسئلي ڪان وڌيڪ ذيشان کي چنڊ جي راتين ۾ پونڊڙ هيجاني دورا پوندا هئا.

سيمي بيهر نفسيات جو موضوع پڙهڻ لڳي. ذيشان کي پنهنجي ڪلاس فيلو سائيڪو ٿراپيسٽ آفتاب ڏانهن بہ وٺي وئي. ان کين سبب ٻڌايو هو. سندس چواڻي تہ: "جڏهن پورو چنڊ زمين جي ويجهو اچي ٿو تہ کيس سج جي ڪشش ثقل اندر ڇڪي ٿي. هوا ۾ ذرن جو هڪ تهہ زمين کي 120 ڪلوميٽرن تائين زمين کي ڍڪي ٿو ڇڏي. اهو تهہ Ions Sphere جو آهي. جڏهن مثبت Ions زمين جي ويجهو Ions سان ملي وڃن ٿا ۽ وڌيڪ مثبت ٿي وڃن ٿا. مثبت ۽ منفي Ions جو غير متوازي هجڻ انسان جي ذهني ۽ جسماني صحت تي اثرانداز ٿئي ٿي. ٿڪ ۽ بيماريءَ جو بہ اهوئي سبب آهي."

ڳالهہ سيمي کي تہ سمجهہ ۾ اچي وئي پر ذيشان کي نہ آئي. هن جي دل ۾ چنڊ جو خوف اڃان وڌي ويو. سيمي کي ڪوبہ حل نہ ملي سگهيو.

چنڊ هڪ بي انتها خوبصورتي آهي. جيڪو زمين سان گڏ سمنڊ کي بہ پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿو. فطرت جون متحرڪ قوتون هڪ گول دائرو ناهين ٿيون. ذيشان بہ شايد ان گول دائري ۾ ڪٿي ڦري رهيو هو. هو پريشان هئا. گهر وڪريل هو، هارموني جو سحر ٽٽي چڪو هو. انسان کي سوچ ۽ جسم جي هم آهنگي سڪون جي ڪيفيت ۾ رکندي آهي. ذهن، جسم ۽ روح يڪسوئي جي دائري ڪان ٻاهر نڪري وڃن ٿا تہ هر طرف انتشار ڦهلجي وڃي ٿو. سيمي پاڻ اندر ۾ ٻڪريل هئي، ذيشان جو ذهن منتشر هو، انتشار ٻنهي پاسن ڪان هجي تہ حل ملڻ مشڪل آهي. ٻنهي کي پناهہ جي ڳولا هئي، ڪو هڪ تہ اهڙو هجي جو ٻئي کي مڪمل پناهہ ڏيئي سگهي. ٻي گهر جنبا سدائين پناهہ جي ڳولا ۾ ڀٽڪندا رهندا آهن.

سيمي ڏاڍي ڪوشش ڪئي تہ ڪيئن بہ ڪري ذيشان کي ان ڪيفيت مان ٻاهر ڪڍي اچي. پنجن سالن ڪان هو گڏ رهي رهيا هئا. هو اڃان تائين ذيشان جي ان مسئلي جو سبب معلوم نہ ڪري سگهي هئي. هو گهٽ ڳالهائيندو هو. پنهنجي دل جي ڳالهہ بيان نہ ڪري سگهندو هو. شاديءَ جي شروعاتي ڏينهن ۾ سيمي هن سان گهڻو وڙهندي هئي. پوءِ هو آهستي آهستي ذات جي خول ۾ بند ٿيندو ويو. سيمي هڪ حد ڪان پوءِ ان گهرائيءَ ۾ اندر داخل نہ ٿي سگهندي هئي. کيس ذيشان سمنڊ وانگر لڳندو هو. انسانن ۾ بہ فطرت جو خاصيتون هجن ٿيون. جيئن چنڊ سمنڊ کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿو. تيئن ذيشان کي بہ بي چين ڪري ٿو وجهي. هو ڪڏهن چنڊ جي خوف مان نڪري مون کي محسوس ڪندو!

هو فقط مون سان زندگي گذاري رهيو آهي. هو مون کي محسوس نہ ڪري سگهيو آهي. هو جڏهن مون کي محسوس ڪرڻ لڳندو، هن جو چنڊ جو خوف ختم ٿي ويندو.

اسان ٻئي مختلف آهيون، هڪ ٻئي جي احساس کي نہ ٿا ڇُهي سگهون. هن کي روشنيءَ سان پيار آهي. ۽ مان اونداهيءَ ۾ لڪڻ چاهيندي آهيان. هو هجوم ۾ وڃائجي ويندو آهي. ۽ مان اڪيلائيءَ ۾ پاڻ کي وڃائڻ نہ چاهيندي آهيان... سوچي سوچي سيمي جي مٿي ۾ سور ٿيڻ لڳو. هو ٻئي شروع ۾ هڪٻئي سان محبت ڪندا هئا. تڏهن کين لڳندو هو، هوٻئي هڪجهڙا آهن. سندن سوچون، ذهني ۽ جذباتي گهرجون، جسماني خواهشون سڀ هڪجهڙيون آهن. پر وقت سان گڏ کين محسوس ٿيڻ لڳو تہ هو مختلف آهن. هڪ اونداهي آهي تہ ٻيو روشني آهي، هڪ سمنڊ آهي تہ ٻيو چنڊ آهي.

سيمي چنڊ آهي. ذيشان هڪ سمنڊ وانگر آهي. سمنڊ جي گهرائيءَ ۾ ٻڏڻ جو خطرو هوندو آهي. سمنڊ پراسرار آهي، اڻ حل ٿيل اسرار آهي. رنگن ڪان هٽي ڪري خوف جي گهرائي بہ آهي. مرد، سمنڊ آهي. سمنڊ

بي يقيني آهي، عورت چنڊ آهي. جنهن وٽ پنهنجي روشني ناهي. اڌاري ورتل روشنيءَ ۾ به خوبصورت آهي، چنڊ سمنڊ کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندو آهي. چنڊ جي سونهن تعميري آهي پر ان جو اثر تخريبي آهي. هڪ چار جيان.... مرد فقط خوبصورتيءَ مان لطف اندوز ٿيڻ چاهيندو آهي. ڪيس چار ۾ ڦاسڻ کان نفرت آهي. سيمي سوچي ٿي ته هاڻ هوءَ روشني ۾ سمهڻ جي ڪوشش ڪندي. ائين هوءَ اڪيلي ته نه هوندي. هر خواهش يا ضرورت پوري نه ٿيندي آهي. اڌورائپ ۾ به هڪ خوبصورتي آهي.

سڀ ڪجهه مڪمل هجي ته جستجو ئي ختم ٿي ويندي. ذيشان به دنيا ۾ اڪيلو هو. سيمي به اڪيلي هئي. پري جا مٽ مائٽ هين جن سان خوشي غمي ۾ ملاقات ٿيندي هئي.

ٻن طرفن کان تنهاين جو ٽڪراءُ هو. پر حل وري به نه نڪري سگهندو هو. رات جو وري ساڳيو جهيڙو.

"ذيشان مون کي روشنيءَ ۾ ننڊ نه ٿي اچي، پورو هفتو جاڳندي رهي آهيان، هاڻ برداشت نه ٿو ٿئي"

" مان ٻئي ڪمري ۾ ٿو وڃان...." ذيشان اُٿي وڃڻ لڳندو هو.

"پليز شاني – مان.اڪيلي نه سمهي سگهنديس."

"پنهنجي ذهن جو علاج ڪراءِ."

"۽ تنهنجو پنهنجي باري ۾ ڇا خيال آهي؟" پوءِ ته ذيشان آپي مان ٻاهر نڪري ويو. هڪ جنون جي ڪيفيت هيس. سمنڊ جو نه ٻيهجندڙ چاڙهه هو. ڦهريون دفعو هن سيمي تي هٿ کنيو. ڪيس گهڻا ڏنائين، سيمي کي لڳو اها هن جي زندگيءَ جي آخري رات آهي، اُها پوري چنڊ جي رات هئي، ذيشان کي هوش آيو ته سيمي زمين تي بيهوش پئي هئي. ٻئي ڏينهن صبح جو هوءَ سوٽ ڪيس ٺاهي وڃڻ لاءِ تيار ويني هئي.

"ڪيڏانهن وينديءَ" ذيشان جي چهري تي پڇتاءُ هو. "جتي سڪون هوندو." سيمي جي لهجي ۾ اداسي هئي. "توکي سڪون ڪٿي به نه ملندو، سڪون ڳولڻ جي ڪوشش فضول آهي."

"ڪن جو مقدر فقط سڪون آهي ۽ ڪي فقط انتشار لاءِ پيدا ٿيا آهن." ذيشان ڪيس ائين چوندي اذيت پسند لڳو.

"پر ان ۾ سڪون جو ڪهڙو ڏوهه...!!!" سيمي روئڻ لڳي.

"سيمي تون هلي وينديءَ ته مان بلڪل اڪيلو رهجي ويندس." ذيشان جو چهرو خوف وچان زرد ٿي ويو.

"تون بلب جي روشنيءَ ۾ آرام سان سمهي سگهندين. ڪير توسان وڙهڻ وارو نه هوندو." سيمي ٽٽل لهجي ۾ چيو: "تون پلي مون سان وڙهه پر مون کي ڇڏي نه وڃ"

"مون کي پنهنجي جان پياري آهي، ڪالهه تو مون کي ذري گهٽ قتل ٿي ڪيو." سيمي کي اجان گلي ۾ سُور هو.

"مون کي الاءِ ته ڇا ٿي ويندو آهي!" ذيشان جي لهجي ۾ بي وسي هئي.

"مان توسان نه ٿي رهي سگهان". سيمي نفرت مان چيو.

"مان توکي نه ٿو ڇڏي سگهان" ذيشان محبت ۽ مان سان وراڻيو.

"پر تون مون کي نه روڪي سگهندين" سيمي جو فيصلو برف بڻجي پگهرجڻ لڳو.

"ڪاڏي وينديءَ؟" ذيشان گهري نظر سان ڪيس ڏسندي چيو.

" اهو منهنجو مسئلو آهي." هوءَ ذيشان جي ويڳاڻيءَ نظر هتان گهائل ٿي وئي. پوءِ خاموشي ڇانئجي وئي.

سڪون ۽ انتشار جو تڪرار ازل کان ابد تائين هلندو رهندو، چنڊ ۽ سمنڊ جو جهيڙو هلندو رهندو. چنڊ جي سڪون ۾ انتشار آهي. سمنڊ هوندا ئي منتشر آهن. پر چنڊ جي راتين ۾ جهنگلي بڻجي پوندو آهي.

سمنڊ هڪ مرد وانگر آهي....
هن جي خواهشن جو ڪو انت ناهي......
بي يقيني انسان کي ماري وجهندي آهي.....

سيمي کي لڳو هن جي زندگيءَ جا ڏينهن ٿورا بچيا آهن. هڪ مرد جي ذهن جو انتشار کيس ماري ڇڏيندو. تڏهن ته کيس اڃان تائين ٻار نه ٿي سگهيو. هڪ به ابارشن ٿي ويس. سندس سوچ هر وقت چنڊ جي راتين جي خوف ۾ گذرندي هئي.

ڪڏهن سيمي کي چانڊوڪي وڻندي هئي، کيس لڳندو هو چنڊ زمين جي هر شيءِ سان رومانس ٿو ڪري. چنڊ جي ڇهاءُ سان هر شيءِ حسين ٿي پوندي آهي. کيس چانڊوڪيءَ جي منفي اثر جي باري ۾ ڪا ڄاڻ نه هئي. کيس فطرت سدائين مهربان لڳندي هئي.

پر فطرت جا ٻه روپ آهن:

مثبت ۽ منفي

بدصورتي ۽ خوبصورتي

انسان وٽ به ٻه روپ آهن.

محبت ۽ نفرت........

نفرت فطرت جي منفي پهلو وانگر آهي. فطرت به نفرت ڪري ٿي. طوفان، ٻوڏون، زلزلا سڀ نفرت جو اظهار آهن. ڪنوڻ، گجگوڙ ۽ برساتيون فطرت جي بدصورتيءَ کي ظاهر ڪن ٿيون.

بهار، فطرت جي محبت آهي، ساوڪ، ڇانوَ ۽ بارش فطرت جي پيار جو اظهار آهي.

مرد تخريبي آهي، عورت جنگيون نه ٿيون وڙهن، هٿيار نه ٿيون کڻن، استحصال نه ٿيون ڪن، پئسو ۽ طاقت سندن ترجيح ناهي، عورت تعميري آهي، پيار ڪري ٿي، ڏک ونڊي ٿي، تڪليف سهي ٿي. بي وفائي جي، ڌڪار جي، روين جو زهر من ۾ اوتي ٿي.

عورت زمين وانگر هرطرف ساوڪ وکيري ٿي.

مرد سونامي بڻجي هر شيءِ کي تباهه ڪريو ڇڏي. زندگي ۽ وکريل احساس کي ٻيهر ميڙڻ ڪيڏو نه مشڪل آهي...!!!

مرد احساس وکيرڻ لاءِ آهي ۽ عورت ان جي ٽٽل ذرن کي ميڙڻ لاءِ...

آخر ڪيترو زخمي ٿيندي....!!!

سيمي کي فقط چنڊ جي راتين کان شڪايت هئي. چنڊ سندس حريف هو.

چنڊ، ذيشان جو محبوب آهي.

يا شايد وڃائجي ويل محبت جو زهر شامل ٿي ويو آهي چانڊوڪيءَ ۾....

هوءَ گهر ڇڏي ڪيڏانهن ويندي!!! ڪير آهي هن جو دنيا ۾.....

هوءَ به ته اڪيلائيءَ جي خوف ۾ مبتلا هئي، ذيشان روشنيءَ تائين هن سان گڏ رهندو هو. اونداهيءَ ۾ ساٿ ڇڏي ويندو هو.

پر ڪير ڪنهن حد تائين هن سان گڏ آهي.

سائيڪوٿراپسٽ کيس ٻڌايو هو ته POSITIVE 10NS جي ڪري Serotonin ۽ Melatonin وڌي وڃن ٿا جيڪي Strers murone harmones آهن. جڏهن اسان مثبت ions کي پنهنجي اندر ساهه وسيلي اوتيون ٿا ته ٿڪل ۽ بيمار ٿي پئون ٿا. ان وقت مٿي ۾ سُور، اسٿما، ڪارڙ ۽ روين ۾ فرق اچي ٿو. پوري چنڊ جي راتين ۾ جرم وڌن ٿا. ريپ جا واقعا ٿين ٿا. وڌيڪ روڊ ايڪسيڊنٽ ٿين ٿا. انسان پنهنجي وس ۾ نه ٿو رهي.

”پر مون تي چنڊ جو اثر نه ٿو ٿئي.“ هوءَ سوچي ٿي. شايد مان زمين ۽ ذيشان سمنڊ آهي.

زمين ساوڪ، سڪون ۽ ڇانورو ڏيئي ٿي. سمنڊ بي چيني آهي.

”مان ٿڪجي پئي آهيان آفتاب......“

سيمي روئي پوي ٿي. آفتاب سندس ڪلاس فيلو هو. هوءَ هن جي سامهون پنهنجي ڏک جو اظهار ڪري سگهي ٿي.

”توهان جو مثبت رويو ذيشان کي نارمل ڪري سگهي ٿو.“ آفتاب مرڪي ورائيو، سيمي ٿڌو ساهه ڀري ٿي.

ڪو اهو نه ٿو سوچي ته ذيشان جو منفي رويو مون کي به ابنارمل ڪري سگهي ٿو.

هر ڪو عورت کان ايتري توقع ڇو ٿو رکي!

شايد ساوڪ ۽ زرخيزيءَ کان هر ڪو ڇانوَ جي تمنا ڪندو آهي.

پوءِ هوءَ ذيشان سان وڙهڻ ڇڏي ٿي ڏيئي. بلب جي روشنيءَ ۾ سمهڻ جي عادي ٿي وڃي ٿي. اڪيلائيءَ جي خوف تي ڪنهن حد تائين قابو پائي ٿي وٺي. پر پوءِ به ذيشان نه ٿو بدلجي، هن جو خوف، دورا ۽ ذهني ڪيفيت ساڳي رهي ٿي.

ذيشان ڪيس ٻڌايو هو ته ننڍپڻ ۾ سندس پيءُ ڪيس ڏاڍو ماريندو هو. ساڳيءَ ريت هن جي ماءُ تي به جسماني تشدد ڪندو هو. ذيشان جي حساسيت ماحول جي پيداوار هئي. هن جي ذهن ۽ سوچ کي اُسرڻ جو موقعو ئي نه مليو. هو حالات جي خوف ۾ احساس ڪمتريءَ جو شڪار ٿي ويو. هن کي انهن ڪيفيتن مان ڪنهن حد تائين سيمي ٻاهر ڪڍيو هو. سيمي کي لڳندو هو هن جي اندر ڪنهن شيءِ کي محسوس ڪرڻ جي سگهه ناهي. مرد شايد گهڻو محسوس نه ڪري سگهندو آهي.

هو حسياتي ٿئي ٿو پر پنهنجي ضرورت جي حد تائين- جو ته هو جسم سان سوچي ٿو- فقط دل سان- عورت احساس سان سوچي ٿي.

مرد سمنڊ وانگر آهي، پنهنجي خواهش جي گوڙ ۾ گم فقط پنهنجو آواز ٻڌي ٿو. گوڙ ۾ ٻيا آواز ٻڌڻ ۾ نه ايندا آهن. سيمي سوچي ٿي آخر هو ڪڏهن ڪيس محسوس ڪندو!

هن جي آواز، لفظن، اکين جي ڪيفيتن، ريشمي وارن ۽ محبت کي.....

سائيڪوٿراپسٽ سيمي کي ٻار ايڊاپٽ ڪرڻ لاءِ چوي ٿو. ته هو ڇرڪي پوي ٿي. سوچ جو هڪ نئون رخ هن جي سامهون اچي ٿو.

پوءِ هوءَ جلد ئي يتيم خاني مان گول ڳٽن واري زينب کي ڪٺي آئي.

هوءَ زينب ۾ مصروف ٿي وئي. زينب جي کلڻ، روئڻ، رُسڻ ۽ پرچڻ ۾ خوبصورتي هئي. ذيشان سان ملي هن زينب لاءِ خريداري ڪئي، هن جي لاءِ ڪپڙا، رانديڪا، بسترو ۽ هڪ ننڍڙو پلنگ ورتائين، بيڊروم ۾ زندگي، رنگ روشني ۽ ٻار جو زندگيءَ سان ڀرپور آواز هو. زينب کي پنهنجي پلنگ تي ويهاري هوءَ ڪيس رانديڪا ڏيئي ڇڏيندي هئي. پوءِ دير تائين زينب جون حرڪتون نوٽ ڪندي رهندي هئي. زينب جي خوشي، مرڪ، حيرت جيڪي هن جي رانديڪن کي ڇهڻ سان چهري تي ڦهلجي وينديون هيون. زينب جي هلڪي ناسي اکين جي شرارت- جڏهن هوءَ سيمي کي ڏسندي هئي. زينب مختلف ٻار هئي. پرسڪون ۽ مرڪندڙ جنهن جي هر ادا ۾ هڪ سڪون هو. سندس ماءُ پيءُ حادثي ۾ اجل جو شڪار ٿي ويا هئا. ڪنهن سٺي خاندان جو ٻار هئي. شروع ۾ ذيشان، زينب کان پري پري رهيو. پر زينب جي معصوميت ۽ سونهن ڪيس پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتو. هو اڳي کان خوش رهڻ لڳو. سيمي سک جو ساهه کنيو. هاڻ سيمي جي سوچ زينب جي چوڌاري ڦرڻ لڳي. حالات ساڳيائي رهندا آهن، پر شايد انسان بدلجي ويندو آهي. بدلجڻو انسان کي ئي آهي. انسان کي ئي حالتن جي نئين فريم ۾ آڻڻو پوي ٿو.

گهر ۾ هر طرف زندگي هئي. ٽهڪ ، مرڪون ۽ اطمينان هو. ذيشان بيچين ٿي ويندو هو پر اڳي وانگر ايبنارمل نه لڳندو هو. پر چنڊ جي راتين ۾ هن جي ساڳي حالت ٿي ويندي هئي. پر سيمي زينب ۾ مصروف هوندي هئي. رات جو اڪثر ٻنهي جو جهيڙو ٿي پوندو هو.

”ذيشان مون کي بلب جي روشنيءَ ۾ ننڊ نه ٿي اچي.“

”مون کي اونداهيءَ ۾ ننڊ نه ايندي“ ذيشان ڪاوڙ مان وراڻيو ذيشان جي رڙ تي زينب جاڳي روئڻ لڳي.

”گهٽ ۾ گهٽ هن ٻار جي حال تي ته رحم ڪر.“

ذيشان اُٿي هليو ويو، پر سيمي سندس پويان نه وئي. اڄ هوءَ اونده ۾ اڪيلي سمهي سگهي پئي. زينب جي پرسان هئڻ ڪري هن ۾ اڪيلي هئڻ جو احساس نه هو. نه ته هوءَ بلب بند ڪري ها ته ذيشان اُٿي لائونج ۾ هليو وڃي ها. سيمي اڪيلائيءَ جي خوف کان اُٿي لائونج ۾ اچي هن سان وڙهڻ لڳي هئا. پر هن دفعي اهڙي ڪا به ڳالهه نه ٿي.

دريءَ کان ٻاهر چنڊ جي ڪرڻن جون لهرون ماحول کي خوابناڪ بڻائي رهيون هيون. خبر ناهي ڪڏهن ذيشان چنڊ جي سحر مان آزاد ٿي مون کي توجهه ڏيندو! جيڪڏهن چنڊ نه هجي ها ته ڇا هي دنيا نه هلي سگهي ها! ڪيس چنڊ کان نفرت محسوس ٿيڻ لڳي.

چنڊ نه هجي ها ته سمنڊ به اڌورو رهجي وڃي ها!

◈

ڪهاڻي

هِڪُ سِڄُ ٻہ پاڇا

عذرا مغل

سڀني ڪٽنب جي لاڏلي هئڻ سبب، پيڪن کان وني ڇهن پلڙن جي گهر اڱڻ تائين ڪِڪيءَ جو واڄو پيو وڄندو هو. ”هيءُ ڪِڪي لاءِ وٺئون، هي ڪڪي ڏي موڪليون، ڇا تہ صورت آ اسان جي ڪِڪيءَ جي، ڪهڙي نہ سهڻي سيرت آ اسان جي ڪِڪيءَ جي لکن ۾ هڪ آ، اسان جي ڪِڪي......

سيئي پلجايون هڪبئي کان گوءِ کڻڻ ۽ پلؤ ميڙائڻ لاءِ وڌ ۾ وڌ پيون ڪِڪيءَ جا سُر آلاپينديون هيون. پلڙن جو تہ منجهس ساهہ اٽڪيو پيو هوندو هو. سندس ڳوٺ اچڻ وڃڻ ولرو يا رستي پنڌ ۾ ڪو سجاتل پانتيڙو پلڙن کي نظر آيو نلهي، سندن سوڪڙيون سنيها ڪِڪي تائين پهتا نلهن. سال جي وڻ مان مهينن جا ٻہ-ٽي پتا پيلا ٿي ڇڻندا مَس هئا تہ پلڙن کي ڪِڪيءَ جي سِڪ جهورڻ لڳندي هئي، پوءِ ولري ولري سان سيئي پلڙ لَن جون ٻوريون، فروٽ جا ٽوڪرا کڻي ڪِڪي جي در جي چائنٺ تي بيٺي پير سُک سلامتي جو پڇي، مٿي تي چميون ڏئي هٿ ترىءَ تي ڪجهہ نہ ڪجهہ رکي اچي، گهر پيڙا ٿيندا هئا.

۽ جڏهن پيڪين ويندي هئي تہ پلڙن پاجائين لاءِ اهي ڏينهن ڪنهن تهوار کان گهٽ نہ هوندا هئا. پاجايون پنهنجا ٻار وساري ڪِڪيءَ جي ٻارن کي تيل ڦليل ڪرڻ ۾ لڳي وينديون هيون. مانيءَ ويل هڪ گِرهہ ٻارن جي منهن تائين پهچندو مس هو تہ پيو انتظار ۾ اتاولو ٿيو سندن چپن کان ڪجهہ پريرو بيٺو هوندو هو. سڄو ڏينهن ڪِڪي جا ٻار هڪ هنج کان ٻي هنج تائين پڪين جيئن اُڏامندا هئا، جيسين ننڊ نہ کڻي وڃين. ۽ ڪِڪي پوپٽ رنگ رلهي وڇايل کٽ تي برٽ پريل ويهاڻن کي ٽيڪ ڏئي، پٽ راڻي بڻي پئي حڪم هلائيندي هئي. جڏهن ساهرن ڏانهن موٽڻ جا سانباها ڪندي هئي، تہ پاجائين جي روئن جا پلئہ لڙڪن سان پُسي آلا ٿي ويندا هئا، ٻي پلسي پلڙ پٽڪن جي پاندن سان آلين اکين کي سَرچائيندي واري

واري ڪِڪيءَ جي مٿي تي پيار ۽ ٻارن جي ڳلن تي چمين جا گلاب پوکي، کيسا خرچين سان ڀري ڇڏيندا هئن. پلجائيون سوکڙي ۾ روا، جوڙا، رليون، سڳيون، سندس پيرن ۾ رکندي کيس پاکرن ۾ پيڪوڙي ڇڏينديون هون. ۽ ماءُ هميشہ جيئن کلجا، گيهہ، مکڻ سان گڏ کٽڪ ۽ چانورن جون ٻوريون ڏيندي نہ ڌاپندي هئي. اڱڻ ۾ جوٽيل ڏاند گاڏي ڪِڪيءَ کي مليل سوکڙين پاکڙين سان سٿجي ويندي هئي. پلجاين، پلڙن ۽ ماءُ جي پاکرن مان نکرندي، کِلندي کِلندي ڪِڪي لڙڪن کي روڪي نہ سگهندي هئي. ۽ ٻارن جي ملءُ، ٻارن جيئن اکين تي هٿ رکي سڏڪن ۾ پئجي ويندي هئي. ڪِڪيءَ جي نيڻن مان وهي نڪتل لڙڪ ڏسي سمورا گهر پلتي پنهنجا اهنج وسلري هن کي ائين پريائڻ لڳندا هئا، جيئن ننيپڻ ۾ ڪِڪي ٻوڙندي ٽلڙجي منهن ڀر ڪِرڻ کان پوءِ ريهن ۾ پئجي ويندي هئي ۽ گهر ۾ موجود ڪانئس وڏن پلڙن مان ڪو کيس ٻوڙي هنج ۾ کڻي هڪلر چوندو هو:

”اڙي اڙي اڙي ڪول مري وئي ڪول مري وئي،
هاءِ هاءِ هي تہ ڏس ويچاري ي ي...“

ڪِڪي پنهنجو درد وساري پنل نيڻن سان ڪول کي ڳولهڻ لڳندي هئي، ڇهن پٽن جنهن جنهن پل پنهنجي اڪيلي پيٽ جي نيڻ ڪنورن مان لڙڪن کي ڇلڪندي ڏٺو هو، هنن کي ڪِڪي ان وقت بلڪل ان معصوم ٻارڙيءَ جهڙي نظر آئي هئي، جنهن کي پرچائڻ هنن جي ڏائي هٿ جو کيل هوندو هو. وقت جي ’فِتنيس ڪلب‘ هن جي پهرين پُٽ جي لانيري جسم ۾ ور وڪڙ وجهڻ شروع ڪيا، ڏسندي ڏسندي آواز جي بدلجڻ سان هن جي ڪانوانيءَ جهڙا ڪُلها ويڪرا ٿيڻ لڳا، بانس جهڙين لسين ٻانهن ۾ مُشڪن جون مَڇيون ڦٿڪڻ لڳيون، ۽ چيتي جهڙي چيلهہ مٿان قيمتي پٿرن سان جڙيل قديمي صندوق جهڙو محرابي سينو، جوانيءَ تي ويل پٽ جي ماءُ جي اُتڻ ۾ اضافو ڪرڻ لاءِ ڪافي هو. ڪِڪيءَ پنهنجي وڏور کي پنهنجيءَ ملوڪ ڀائيٽيءَ سان پرڻائڻ ۾ ويرم نہ ڪئي. موتين مان موڙ جڙيو، پٽ جا ڳانا ٻڌيا، ٿهڪن جون ٽِليون وڳيون، ميندي مان گُل ڦٽا، ڍولڪ تي ٿاپ لڳي، سهرن سان ساز وڳا، شهنائين راز سليو، لونهہ ۾ چنڊ چڙهيو، اوير مان ڏينهن اُڀريو ۽ پوءِ هرڪوئي راهہ رَميو.

ڪنوار جي ترين تان اڃان ميندي جا ڇٽ ڏنڏلا ئي نہ ٿيا هئا جو ڪِڪي بيواهہ ٿي وئي. شهنائيءَ جا سريلا ورلاپ سنڌڪن جي سيمفني ۾ بدلجي ويا. ڪِڪيءَ جي سدا سرهي سينتہ رستو مٽائي ويل درياهہ شاهہ جي خالي پيٽاري جو ڏيک ڏيڻ لڳي. ان ڪان پهرين جو ڪِڪيءَ جو سمورو وجود درد جي سِرَ ۾ سيڪجي جهري ڪنبر ٻڻجي ها، ٻارن ۽ ٻاچاين جي محبتن ۽ سهاري سندس ڏيان ۾ ڏنتلجندڙ منظرن کي هڪوار ٻيهر اُگهي صاف ۽ چٽو ٻڻائي ڇڏيو.

ٻن سالن بعد ڪِڪي ٻي پاءُ جي ڌيءَ کي بہ پنهنجي ٻئي پٽ سان پرڻائي اچي گهر اُجاريو. اهڙي ريت هن ڇئن مان ٽي ننهر پنهنجن ٻارن جون ڌيئرن کي ٻڻايو ۽ چوٿين پٽن جي زور پرڻ تي ٻاهران پرڻائي آئي جو اُٺندي ويهندي چوڪرا ٽوڪيندا رهندا هئس: ”امان، ڀلا سڄي گهر ۾ پنهنجيون ڀائيٽيون ئي گڏ ڪندين ڇا؟“ ڌيءَ کي تہ گهٽو اڳ چاچي جي پٽ سان پرڻائي ڇڏيو هئائين.

سو هاڻي سڀ اوڪا پوڪا لاهي راڄ راڻي ٿي حڪم هلائيندي هئي. ٻاچايون تہ ٻڌيون ٻانهيون پهرين کان هئس، هاڻ تہ سندن ڌيئرون بہ سَسُ جي چوڌاري ٻُربلن جيئن ڦيريون پائيندي نہ ڍاپينديون هيون. ڪِڪي، کير کنڊ، گيهہ مکڻ، اٽوباٽ پنهنجن هٿن سان ننهرن ۾ ونڊيندي ورڇيندي هئي. ڇوڪرن ٻني ٻاري سان گڏ پنهنجا ڌنڌا ڌاڙي بہ شروع ڪري ڇڏيا هئا، پر گهر ۽ رنڌڻو پوءِ بہ سيني جو هڪڙو ۽ گڏيل هو ۽ ڪِڪي ان سموري گهر جي نظام جي محور ۽ مرڪز هئي، جنهن جي مرضيءَ کان سواءِ ننهر ۽ پَٽ تہ پنهنجي جاءِ، پر گهر جي اڱڻ ۾ بيٺل پِپَر جي جهوني وڻ ۾ سانجهہ لڙيءَ موٽي آيل جهرڪين کي بہ مجال نہ هئي جو ڪِڪيءَ جي اشاري کان سواءِ جاءِ مٽائي ڪنهن ٻيءَ شاخ تي ويهي رات گذارين ها.

وقت جي شطرنج ڏينهن رات جي ورهايل خانن ۾ ڪِڪيءَ جي سمورن ٻارن کي هڪ هڪ ڪري پيادن جيئن مات ڏيندي ابدي آرامگاهہ ڏانهن اماڻيندي رهي. بيشڪ تہ هو سيئي پنهنجن پوٽن ڏوهٽن سان راند روند ڪيڏندي اڳتي وڌي ويا هئا پر ڪِڪي تہ پڙپوٽن واري ٿي ڪري بہ جسماني طرح ڪٿهن لانجهي نظر نہ آئي هئي، ها بيوهہ ٿيڻ کان پوءِ پٽن جي لوچتي موت ۽ بعد ۾ هڪ هڪ ٿي وڇڙي وڃڻ وارن صدمن هوريان هوريان سندس نيڻن کي نيوڙي ڏسڻ جي خاصيت کان مڪمل طرح محروم ڪري ڇڏيو هو. ننهر، ملٽرن جي پيروي ڪندي اڄ بہ سَسُ جي خدمتگاري واري روايت کي قائم رکنديون پئي آيون، پر هاڻ سندن خدمتگاري ۾ محبت کان وڌيڪ روايت پسندي جو عمل دخل شامل ٿي چڪو هو. درحقيقت ڄمار جي ٽپهريءَ ۾ پهتل ننهر پاڻ بہ ڏوهٽن پوٽن جون محتاج ٿي چڪيون هيون. اهڙي صورتحال ۾ نابين ڪِڪيءَ جي اهڙي سارسنڀال ڪير لهي ها، جهڙي سندس عروج واري زماني ۾ لٽي ويندي هئي. هن جو هئڻ انهيءَ ٻيڙيءَ جهڙو ٿي چڪو هو، جيڪا ورهيہ اڳ پٽڻ تي پئي پئي ڳوٺ جي ٻوڙهن لاءِ الميو، نوجوانن لاءِ عذاب ۽ ڳوٺ جي معصوم ٻارن لاءِ رانديڪو ٻڻجي پوندي آهي.

شام سمئي، پوٽا پوٽيون اڱڻ ۾ ويهي چانهہ مان سِڀُ پري گهرو مسئلن تي يا پنهنجن ٻارن جي شادين

مرادين بلبت ويچار ونديندا هئا ته اڳڻ جي ڪُنڊ ۾ پيل ڪٽ تان ڪِڪي عادت کان مجبور ٿي يا پنهنجي وڏي هئڻ واري حيثيت کي آڏو رکندي ڳالهين ۾ شامل ٿيندي صلاحون ڏيڻ شروع ڪندي هئي. اها الڳ ڳالهه هئي ته نلبين ڪِڪي پنهنجين ڏنل صلاحن جي نتيجي ۾ پوٽن پوٽين جي چهرن تي ابري آيل بيزاري جا تاثر ڏسڻ کان قاصر هئي. هو اڪثر سندس صلاحن کي اورانگهي بحث ۾ مصروف رهندا هئا، ته ڪڏهن ٿي پيل سلسلو بيهر اتان جوڙي ونندا هئا جتان ڪِڪي جي ڳالهائڻ ڪري منقطع ٿي چڪو هوندو هو.

حيلتي هئي جا ڪٿائي نٿي ڪُٽي، پوءِ به ڏنو وجي ها ته ڪِڪي مرڻ جي لاءِ بنهين تيار نه هئي جڏهن ته اهي ڏينهن ماضي ٿي چڪا هئا، جن ۾ هن جيئڻ چاهيو ٿي...؟

هاڻ اڪثر هوءَ پنهنجي نندڍيءَ پوٽي جي ڌيءَ سان ڪچهري ڪري پاڻ وندرائيندي رهندي هئي، جيڪا ٻارائي تجسس مان پوڙهيءَ جون نلبين اکيون ڏسڻ ويهي رهندي هئي. ٻارڙي کي پوڙهي ڏاڏيءَ جو ٻنهي هٿن سان ماني ٻوڙ ڳوليءَ کائڻ بيحد مزو ڏيندو هو. ڪچهري هلندي نلبين پوڙهي، ٻارڙيءَ کان تقريباً روز پڇندي هئي:

”امان جنت، منهنجي ڪٽ اُس ۾ ته ناهي؟“

”نه ڏاڏي ڪجهه پري آهي.“

ڪِڪي، ٻارڙيءَ جي جواب ۾ سُکَ جو ساهه ته کڻندي هئي، پر پوءِ به اويساهيءَ مان پڇندي هئي.

”امان، پوءِ ايڏو سيڪ ڇو ٿو اچي!“

ٻارڙي وات تي هٿ رکي کل روڪڻ لڳندي هئي جيڪا ڪِڪيءَ سان ڪوڙ ڳالهائڻ وقت هن جي ڇپن مان ڇڏائڻ تي هوندي هئي. هوءَ اڪثر ڏاڏيءَ جي ٻي پيري پڇڻ تي ڏاهپ جو مظاهرو ڪندي چوندي هئي:

”ها ڏاڏي اس اچي وئي آهي، اُٿ ته ڇانءَ ۾ ڪرايانءِ.“ ٻارڙي ڏاڏي پوٽي ڪٽ کي گهلي سهلي ڇانءَ ڏانهن ڪسڪائي ڇڏيندي هيون يا ڪڏهن ته ٻارڙي ڏاڏيءَ کي ٻانهن کان جهلي ڇانءَ ۾ رکيل ٻيءَ ڪٽ تي ويهاري ڇڏيندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن ڪِڪيءَ ڏاڏيءَ جي مَنَ ۾ ثواب ڪمائڻ جو خيال تري ايندو هو ته هوءَ ٻارڙيءَ کي چوندي هئي:

”امان جنت، ڪلمو ته ٻڌاءِ؟“

”ڏاڏي، ڪهڙو؟“

”هل ٿيئي ٻڌاءِ.“

هُو ٻارڙي مشيني انداز ۾ ڇهه ڪلما پڙهي ٻڌائيندي هئس.

”ڏاڏي، هاڻي سورة مزمل ٻڌجانءِ، ڪٿي غلطي ته نٿي ڪريان؟“

ڪِڪي ڏاڏيءَ کي سُڌ هئي ته ٻارڙيءَ کي سورة مزمل ياد به ناهي، پر پوءِ به هوءَ، ٻارڙيءَ کي سورة ٻڌائي غلط ۽ صحيح جو فيصلو ونندي هئي، ۽ ٻارڙي آخر ۾ وڏي اعتماد سان چوندي هئي: ”ڏاڏي، سڄي صحيح ٻڌايئي.“

۽ اهڙيءَ ريت ڪِڪي ڏاڏي قرآني آيتون ٻارڙي کي واري سان ٻڌائڻ لڳندي هئي.

ڪِڪي ڏاڏيءَ جي سموري اسلامي تعليم ٻن دُرودن ۽ سورة تاج تائين محدود ٿي ويندي هئي يا ٿي سگهي ٿو هوءَ سڄو ڪلام پڙهندي به هجي جڏهن اکين ۾ سوجهرو رهيو هجيس.

پر هاڻي ته نماز به ورلي ڪو پڙهي هوندئين.

بس شب قدر، شب برات يا وڏين راتين ۾ ايئن برابر ٿيندو هو ته آيتِ ڪريم جو ورد پنهنجي منهن پئي ڪندي هئي.

ڏٺو وڃي ها ته ٻارڙيءَ جڻ نلبين پوڙهيءَ جو نمو ڪٽي ڇڏيو هو. هٿ کان جهلي پلڻاني وٺي وڃڻ، ٻدنو پري ڏيڻ، ٿن ويلن جي ماني پهچائڻ، ڪپڙن لٽن جو خيال رکڻ، اهي ۽ اهڙا سمورا ڪم هوءَ پنهنجي راند روند ڇڏي به اچي ڪرڻ لڳندي هئي. پوڙهي به هر ڪم ٻارڙي کي سڏ ڪري چوندي هئي:

”جنت، او امان جنت...... ۽ جنت ٻي ٽين سڏ تي پنهنجي مچيل راند ڇڏي ٻُڪندي اچي ڏاڏيءَ جي حضور ۾ پيش پوندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن ٻارڙي ملڪ ميٽ ۾ ڏاڏيءَ جي سامهون ويهي سندس اکين تي غور ڪندي رهندي هئي. هن کي ڪِڪيءَ جي ساڄي اک ته بلڪل نيڪ نظر ايندي هئي، باقي کٻي اک برابر ڪنهن حد تائين مارجي چڪي هئي! پوءِ ڏاڏيءَ کي ڏسڻ ۾ ڇو نٿو اچي؟ هوءَ پنهنجي شڪ جي پڪَ خاطر سلاڳيءَ مان پڇي ونندي هئي.

"ڏاڏي، توکي ٽورڙو نہ ڏسڻ ۾ ايندو هوندو؟"

"نہ امان ڪٿي." پوڙهي ڪِڪي مايوس ٿي چوندي هئي.

ننڍڙي جنت کي ڏاڏيءَ وٽ ويهي سندس حرڪتون ڏسڻ ۾ لطف ايندو هو. هن جي وارن سان راند ڪندي، جنت چوٽي ناهڻ بہ سکي ورتي هئي. ڏاڏيءَ جي اڇن ريشم جهڙن وارن جي چوٽي ڪرڻ هن کي بيحد سنو لڳندو هو. هاڻ تہ بين ڪمن سان گڏ پوڙهي ڪِڪي روزانو جنت کان چوٽي ڪرائڻ جي فرمائش ڪندي هئي ۽ چوٽي ڪرائڻ دوران هوءَ سنهڙي آواز ۾ چوندي هئي:

"مون کي هڪڙو لوٽو پاڻيءَ جو تہ ڀري آڻي ڏي صدقو وڃانءِ."

۽ هوءَ ڊوڙي وڃي لوٽو ڀري اچي ڏاڏيءَ جي پيراندي کان جهلي بيهندي هئي. پوڙهي پنهنجا گهنجهيل هٿ وڌائي جنت کان لوٽو وٺندي هئي. جنت، پوڙهي ڏاڏيءَ کي هٿ منهن ڌوئيندي ڏسڻ لڳندي هئي. ڪنهن تہ بوڙ پلئي صابڻ بہ آڻي ڏيندي هئس. "هان ڏاڏي... صابڻ وٺ، خوشبو وارو اٿئي... پوٽيءَ جي محبت ڏسي پوڙهيءَ جو چهرو چمڪي پوندو هو. هوءَ دعائون ڏيڻ لڳندي هئس.

هٿ منهن ڌوئي هيڏي هوڏي ڪنئي پوڙهي ڏاڏي جهيڻي آواز ۾ ٻارڙيءَ کان رازداريءَ مان پڇندي هئي:

"امان، منهنجو رنگ ڪارو تہ نٿي ويو آهي؟"

"نہ ڏاڏي تون تہ صفا مکڻ لڳي پئي آهين." ٻارڙي شرارت مان چئي وات تي هٿ رکي ڇڏيندي هئي.

"منهنجو رنگ صاف آهي نہ...؟" پوڙهي ٻيهر پڇي جڻ پَڪَ ڪرڻ چاهيندي هئي ۽ ٻارڙي ٽورڙو هوشيار ٻڌجي سوچيندي هئي: 'نيٺ ڏاڏي ڪنهن تہ پنهنجو اصل رنگ بہ ضرور ڏٺو هوندو... هروڀرو گهڻو ڪوڙ بہ نہ ڳالهائڻ گهرجي. ڪٿي نبين ڏاڏيءَ جو اعتبار نہ ٽٽي پوي.'

هو سياڻي ٿي چوندي هئي: "نہ ڏاڏي، صفا پوري تہ ناهين، پر اُجري اُجري لڳين ٿي، ڏاڏي سهڻي آهين تون."

نبين ڪِڪيءَ جي ڪومايل چهري تي آسودگيءَ جا تاثر اڀري ايندا هئا اهو سوچي تہ 'ٻار هروڀرو ڪُوڙ ڇو ڳالهائيندو؟'

"امان، ڀلا منهنجي چولي جو رنگ ڪهڙو آهي؟"

سلطنت وڃايل مهارائيءَ جهڙي لهجي ۾ پوڙهي ڪِڪي، پنهنجي چولي جو دامن جهلي پڇندي هئي.

"ڏاڏي گلابي رنگ آهي هلڪو، سنها سنها گل چٽيل اٿس، موتيئي جا مٿان."

ٻارڙي ڏاڏي جي جسم تي اوڊيل ذري گهڻ ڦٽي ويل اڌوراڻي چولي ڏانهن ڏسي نبين ڏاڏيءَ جو دل رکڻ خاطر پنهنجي فراڪ جا رنگ ۽ ڊزائن ٻڌائي ڇڏيندي هئي.

"امان ڀلا هي وڌيڪ سُٺو ٿو لڳي يا هو جيڪو ٽيون ڏينهن لاٿو هئم...؟"

"ڏاڏي هو واڱڻائي؟ هن تي تہ اڇن ٽبڪن جي اهڙي سهڻي ڊزائن چٽيل آهي جو بس... اهو وڌيڪ سهڻو آهي، واڱڻائي چولو توتي نهندو بہ ڏاڍو آهي." ٻارڙيءَ کي پنهنجو پسنديده واڱڻائي فراڪ ياد اچي ويندو هو.

ٻارڙيءَ واتان ڪپڙن جي ساراهہ ٻُڌي پوڙهي ڏاڏيءَ جي نبين اکين جي تري ۾ خوشين جون رنگبرنگي مڇيون پُڇ لوڏي پاسا مٽائڻ لڳنديون هيون. پوڙهي تصور جي دنيا کان ٻاهر ايندي چوندي هئي:

"جنت امان، ميرو تہ نہ ٿي ويو آهي نہ منهنجو چولو؟" "نہ ڏاڏي" هوءَ ٽلئي ويندي هئي. خبر هئس تہ ها ڪرڻ جي صورت ۾ کيس ڏاڏي لاءِ بہ چار لوٽا پاڻيءَ جا ڪپڙن ڌوئڻ واري صابڻ سميت آڻي ڏيڻا پوندا ۽ ڏاڏي کٽ تي ويني چولو لاهي ولاڻ پرسان رکي ڌوئڻ شروع ڪري ڇڏيندي. پوڙهي چولو لاهي ڪنهن رئو ويڙهي ويهندي هئي تہ ڪنهن شايد ٻارڙي کي ڪلائڻ لاءِ ائين ويهي ڌوئڻ شروع ٿي ويندي هئي ۽ ٻارڙيءَ ڏاڏيءَ جي بي پرواهي ڏسي شرميلي ڪِل ڪِلندي ورانڊي ڏانهن ڀوڙ ڀريندي هئي. ٻارڙي کي بہ ڪِل هروڀرو ايندي هئي نہ تہ سڪل سڙيل نبين پوڙهي ڏاڏيءَ ۾ سواءِ هڏ ۽ چم جي بچيو بہ ڇا هو! پوءِ بہ چولو ڌوئيندڙ ڪِڪيءَ جي ڪن تي جيڪڏهن ڪنهن مرداڻي آواز جي ڪنگهڪر پوندي هئي تہ هوءَ هٿوراڙي هٽي رئوڪٽي نبل جسم تي اوڍي ڇڏيندي هئي.

هڪ سومهڻي جو پنهنجي باري ۾ پڇندي پوڙهيءَ کي الائجي ڪيئن خيال آيو، هوءَ ٻارڙيءَ کان بہ سندس نڪ نقشي جي باري ۾ جاڻ وٺڻ لڳي: "امڙ، تنهنجو رنگ روپ ڪنهن تي ويو آهي." هن ٻارڙيءَ کان ٻيهرين پيرو پڇيو: "ماءُ تي وئي آهين ڪِ پيءُ تي؟"

ٻارڙيءَ پوڙهي جو گهنجهيل ۽ سڪل هٿ جهلي نرميءَ سان پنهنجي منهن تي ڦيرائيندي چيو:

"ڏاڏي تون ئي ڪٿي ٻڌاءِ تہ ڪنهن تي وئي آهيان؟"

ٻارڙيءَ جي ڇهري جي تختي موڪري ۽ نڪ ڪُنيو هو. "ملوڪ ٿي لڳين." پوڙهيءَ ٻارڙيءَ جي ڇهري تي ٻنهنجين ٿڪل آڱرين کي طواف ڪرائيندي چيو: "پلا ٻڌاءِ رنگ ڪنهن تي ويو اٿئي؟"

"ڏاڏي اڇڙي آهيان." ٻارڙيءَ کي ڪوڙ ڳالهائڻ ۾ هٻڪ نٿي اهو سوچي تہ: "ڪهڙو وري ڏاڏي ڏسي پئي." ٻارڙيءَ جو جواب ٻڌي خوش ٿيندي پوڙهي وري پنهنجي رنگ تي اچي وئي.

"امڙ، گرميءَ جي ڪري مان ڪاري تہ نٿي وئي آهيان؟"

"نہ ڏاڏي گرميءَ ۾ تہ رهندو ڳاڙهي ٿي پئي آهين."

ٻارڙيءَ واتان تعريفي جملا ٻڌي پوڙهي ڪِڪي بهار بهار ٿي ويندي هئي.

هفتي ۾ هڪ ٻہ ڀيرا ساڳيا سوال ورجائيا ئي رهندا هئا. جيترا ڏاڏيءَ جا سوال سادا هوندا هئا. ٻارڙيءَ جا جواب اوترائي حرفتي ۽ شرارتي. هُوءَ هميشہ نلبين پوڙهيءَ جي دل رکندي هئي، پر ڪڏهن ڪڏهن سندس سوالن تي کِل ۾ اونڌي ٿي ويندي هئي. نلبين ڪِڪي ڳالهين جي ڏنڊ ۾ ترنڊي ترنڊي املڪ ٽپي هٽي ڪجھ ساعتن لاءِ وڃائجي ويندي هئي. جڏهن بيهر اڀرندي هئي تہ پنهنجن مرحوم پٽن ۽ پلئرن جو موضوع ڇيڙي ڇڏيندي هئي. درد ٻڌل لهجي ۾ ڳالهائيندي هُو ٻارڙيءَ جو ننڍڙو هٿ پنهنجي پيٽ تي رکي چوندي هئي:

"ڏس ڌيءَ، پنهنجن لاءِ روئندي روئندي منهنجي پيٽ ۾ گولا نهي ويا آهن." پوءِ رئي جو پلئہ ڳوڙهي خشڪ بيٺارا ٻڄي ويل اکين جا تاندورا اگهڻ لڳندي هئي."

ڌيءَ تنهنجي ماءُ ڪٿي آهي؟ ٻلنهين اچي ويو آهي؟"

"نہ ڏاڏي بابا تہ اڃا ڪونہ آيو آ، امان ماني پئي پچائي." ٻارڙي ورانڊي ۾ ويٺل ماءُ کي لنوائي، ڏاڏي سان ڪوڙ ڳالهائڻ ۾ بهتري سمجهندي هئي، جو سچ ڳالهائڻ سان نلبين ڪِڪي کي ارمان ٿي پوندو هو تہ 'مون سان اچي ويهي ڇو نہ ٿي؟'

"چڱو پلا ماني تہ آڻي ڏي، راڻي."

"اِجهو ڏاڏي. . ."

ٻارڙي ڊوڙ پري نيرن جي ٻچيل ماني ۽ پاڻي سان پريل وٽو کڻي اچي نلبين ڪِڪيءَ آڏو رکندي چوندي هئي: "ڏاڏي هاڻي پچليون آهن، پر ٿوريون نري ويون آهن." ڏاڏيءَ کي ٻچت سچت ڪارائڻ جي سلسلي ۾ هوءَ نہ چاهيندي بہ ماءُ جي ٻولي ڳالهائڻ لڳندي هئي. نلبين ڪِڪي، آڏو رکيل ٻنديءَ مان سُڪل مانيءَ جا هڪ ٻہ گرھ پاڻيءَ سان ڳيتون ڏئي ڳڙڪائي ٻي دلي سان چوندي هئي: "چڱو امان ڪٿي وڃ."

۽ ٻارڙي ڏاڏيءَ آڏو رکيل سُڪل مانيءَ ڪٺندي سندس ٻُڪ کي پنهنجي ٽڙيءَ ۾ اٽڪيل محسوس ڪندي ڇپ چلپ رڏڻي ڏانهن هلي ويندي هئي.

پر ڏاڏيءَ کي انب کائيندي ڏسي تہ هوءَ ايڏو خوش ٿيندي هئي جو بس، تڏهن هن کي اها خبر بلڪل نہ هوندي هئي تہ سندس ڏاڏيءَ کي فقط اُهو ميوو کائڻ لاءِ ڏنو ويندو هو جنهن جي خوشبو لڪائڻ ڏکي هوندي هئي.

انبن جي موسم ۾ سپ ڪان ننڍڙو انب ڳوڙهي ڏانهس موڪليو ويندو هو ۽ هوءَ ڏاڏيءَ کي انب کائيندي ڏسڻ ويهي رهندي هئي. هڪڙو پتڪڙو انب کائيندي پوڙهي ڪِڪي جيڪي ڪِنَ ڪندي هئي سي ڏسي، ٻارڙي کِلَ ۾ اونڌي ٿي ويندي هئي.

"راڻي ڌيءَ ڇو پئي کِلين...؟ نلبين ڪِڪي، ٻارڙيءَ جي 'ڪڪ... ڪڪ... ڪڪ...' ٻڌي پڇندي هئي، شايد پاڻ بہ خوش ٿيڻ لاءِ.

"ڏاڏي انب پئي چوسيان... کِلان ڪٿي پئي!"

هوءَ انب تي ننڍڙا چَپ چهڻي پرپور چوس پريندي پنهنجي پر ۾ کل لڪائڻ جي ڪوشش ڪندي هئي، يا ڪڏهن کِلندي کِلندي چئي بہ ڇڏيندي هئي:

"ڏاڏي انب چوسيندي رس ٿي ڳڙي نہ مون کي ڏاڍي کِل ٿي اچي." پوءِ بيهر کِلڻ ۾ چٽڪي پوندي هئي ۽ نلبين ڪِڪي هٿوراڙيون هٽي واڻ ۾ ڦٽل اڌوراڻي ريڙ سان پنهنجو منهن آڱرين ۽ هٿ صاف ڪرڻ ۾ لڳي

وينديون هيون. ڪڏهن ڪڏهن نلبين ڪڪي علامت پٽاندر ڪجهه ڪرڻ جي خيال سان ٻارڙيءَ کي سڏڻ لڳندي هئي:

"جنت... او امان جنت... ماڻهين کي چئو ته ٿوررڙو اٽو ته ڳلي ڏي ته سيون وٽي ڏيانس."

ننهس، اٽو ڳلي ڏيندي هئس، ته پوڙهي ٿوتل هٿن سان ڏگهيون ڏگهيون سيون وٽي، انهن مان چانورن جيترين ٽڪرين وڪڙ ڏئي ناهي ڇڄ پريندي ويندي هئي. ۽ پوءِ ڪم مان واندي ٿي جنت کي سڏ ڪرڻ لڳندي هئي: "ڌيءَ... او- رائي." ۽ جنت ڪڪيءَ ڏاڏي جي سڏن تي راند لاءِ ڇڏي اچي حاضر ٿيندي ۽ ڏاڏنهس گيهه جا خالي دٻا ڀري ڏئي چوندس: "هان هي وٺ وڃي ماڻهين کي ڏي ته رکي ڇڏي"

ٻارڙيءَ سان وندرجندڙ نلبين ڪڪي جا ڏکن ڏولاون سان ڀريل ڏينهن جيئن تيئن گذري رهيا هئا جو بيرن پڇڻ جي مند ۾ ڪڪيءَ کي 'ٻلئريا' ٿي پئي. انڌي پوڙهي کي هر هر ڪير پلخاني وٺي وڃي ها، معصوم ٻارڙي اهو سڄو ڏينهن ڏاڏيءَ کي هر ڀيري ٻانهن کان وٺي، پلخاني ۾ ويهاري ۽ ٻڌنا ڀري ڏيندي ڏيندي ٿڪجي رات جو ملني ڪلئي سمهي رهي، ۽ ٻي ڏينهن کان هن ڏاڏيءَ کي گهٽ، راند کي وڌيڪ ٽائيم ڏيڻ شروع ڪري ڇڏيو.

نلبين پوڙهي صبح جو جيتوڻيڪ نندي ننهن جو هٿ پڪڙي پلخاني مان موٽي رهي هئي ته پلخاني جي چلنٽ سان ٿابڙجي بيجان شيءِ جيئن وڃي فرش تي ڪري ننهن هن کي جيئن تيئن ڪري کٽ تائين پهچايو ته سهي پر بيزاريءَ ۽ چڙ مان واڪا ڪري سڄو گهر مٿي تي کڻي ڇڏيائين:

"اسان لاءِ ته مصيبت ٿي وئي آهي... ٻيا سڀ سُک سان وينا آهن بلڪي اسان وڃي ٻچيا آهيون عذاب ڀوڳڻ لاءِ، سڄي گهر ۾ اسان جوئي نمو وڃي رهيو آهي، انڌن، گونگن ٻوڙن... هوءِ ٻنا ڪجهه سوچڻ سمجهڻ جي ڇا ملن ڇا ڳالهائيندي پوڙهيءَ کي ذري گهٽ کٽ تي اُڇلي هلي وئي.

ٻارڙي راند ڪندي ڏٺو نلبين ڪڪي رُني ته ڪونه ٿي پر روئڻ کان ڪجهه وڌيڪ ڏُکاري لڳڻ لڳي هئي. هوءِ راند روند ڇڏي اچي ڏاڏيءَ جي پرسان ويٺي ۽ پنهنجن ننڍڙن هٿن سان نلبين ڪڪي ڏاڏيءَ جي اکڙين کي ڇهيائين. ٻارڙيءَ کي پنهنجي ويجهو محسوس ڪندي ڪڪي ٻُري پئي.

"امان- هي ڏس، ٻانهون رهڙجي ويون آهن."

ٻارڙيءَ کي ڏاڏيءَ جون رهڙجي ويل ٻانهون ڏسي صفا ڪِل نه آئي. بلڪل ڪجهه لمحا اڳ جيئن جڏهن ڏاڏي جي ٿابوڪلئي ڪِرڻ تي ڪيس ڪِل نه آئي هئي.

جيئن جيئن وقت گذرندو ٿي ويو نلبين ڪڪي ڪمزور ۽ لاغر ٿيندي پئي وئي. هاڻي ته ٻارڙيءَ کي ٻه هن جي ويجهو ويهڻ سان بدبو محسوس ٿيڻ لڳي هئي. تنهنڪري هوءِ وڌ ۾ وڌ ٽائيم پاڙي جي ڇوڪرين سان راند ۾ سيڙائڻ لڳي هئي. 'پوڙهي ڪڪي' جيڪا ڀريان ئي گهر ڀاتين کان وسريل رهندي هئي، ٻارڙيءَ جي بي ڌياني ڪري ويتر هيڪلي ٿي چڪي هئي ۽ پاڻ ئي رڙهي سِڙهي مشڪل سان پلخاني ويندي ۽ موٽندي هئي.

سيارو اچي ويو هو، پلڃا مَنجي ويا هئا. نلبين بيمار ڪڪيءَ کي گهر جي آخري ڪمري ۾ رکيو ويو هو، سڄي ڏينهن ۾ ڪو هڪ ڀيرو سندس صفائي ڪئي وئي ته واهه، نه ته سمورو ڏينهن الله جي حوالي رهندي هئي. ويهه ايڪيهه ڏينهن مس گذريا هوندا جو هڪ رات الائجي ڪهڙي پهر هوءِ گذاري ويئي، گهر جو ڪوبه ڀاتي هُن جي ويجهو نه هو. ڪنهن کي پئي هئي. جو پنهنجون ننبون ڦٽائي ها انڌي پوڙهيءَ لاءِ.

ٻئي ڏينهن جڏهن ڪڪي کي غسل لاءِ سٿو ڪيو ويو ته غلاظت سان گڏ ننڍڙا ڪيئنان بستري ۽ نلبين ڪڪي جي جسم تي سُري رهيا هئا.

"سڄي حياتي ماڻهن کي ستائيندي رهي. آخرت نه اهڙي ٿيڻي هئس."

ننڍڙي ٻارڙي جيڪا روئڻهارڪي ٿي ڏاڏيءَ جي بدبودار لاش پرسان ويٺي هئي. ماءُ کي ڪروڌ ڀريل نگاهن سان نهارڻ لڳي. اوچتو، نفرت مان سندس ڇپن مان نڪري ويو:

"ڪوڙي- ڪني تون پاڻ آهين، خيال تو نه ڪيئن ۽ هاڻي ڏوهه منهنجي ڏاڏيءَ کي ٿي ڏين...!" ننڍڙي جنت، لفظ لفظ تي زور ڏيئي ڳالهائيندي هٿ مان ڇڏائجي ويل چانهيءَ جيئن ڦِسي ڦاڪون ٿي پئي ۽ سڏڪا ڀري روئڻ لڳي. هن کان سواءِ ٻيو هو به ڪير هن سردخاني جهڙي گهر ۾، نلبين ڪڪيءَ مٿان روئڻ وارو!!!

◈

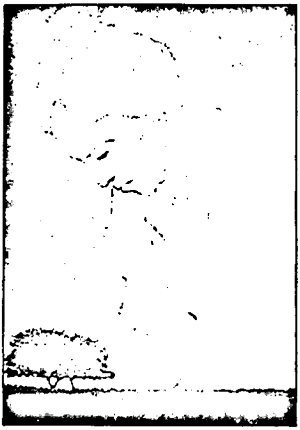

نازيہ کي گهرجي ها تہ ڳالهہ اتي ئي ختم ڪري ڇڏي ها پر هن اينئن ڪرڻ بدران وري ديگهہ ڪندي چيو:

"توکي بہ مون وانگر ننڍڙي نومي ءَ لاءِ راتين جو جاڳڻو پوي ها تہ خبر پوئي ها. ڪوبہ مرد ان ڳالهہ کي سمجهي نٿو سگهي، تہ ڇهن مهينن جي ٻار سان سڄو ڏينهن ٻن ڪمرن جي سوڙهي فليٽ ۾ جان ڪپائڻ ڪيڏو نہ ڏکيو ڪم آهي."

هن ان تي بہ بس نہ ڪندي وري چيو:

"جڏهن کان نومي پيدا ٿيو آهي تہ تو مون کي ڪو ڍنگ جو ڪپڙن جو جوڙو بہ نہ وٺي ڏنو آهي جيڪو پائي آءٌ ڪنهن پارٽيءَ يا شاديءَ ۾ شريڪ ٿي سگهان. پنهنجي ساهيڙين جي خوبصورت لباسن کي ڏسي مون کي پنهنجن ڪپڙن تي شرمندگي محسوس ٿيندي آهي."

ڪهاڻي

شگفتہ شاهہ

حادثو

اهو موڪل جو ڏينهن هو اجا ڏينهن جي شروعات مس ٿي هئي تہ معمول مطابق ٻنهين جي وچ ۾ تڪرار شروع ٿي ويو.

"مون کي اڄ ناشتي ۾ اڦراٽو کپي." ارشد چيو: "منهنجي خيال ۾ سلائس تي مکڻ لڳائي کاءُ يا وري جيم، ايترو ڳرو ناشتو نہ ڪرڻ کپي ۽ اهو بہ تہ ڏس تہ مون کي اڦراٽو ناهڻ لاءِ ڪيڏي محنت ڪرڻي پوندي آهي چو تہ مون کي چڱي طرح اهو ڪم ڪرڻ ئي نہ ايندو آهي." نازيہ جواب ڏنو تہ ارشد وري چڙي پيو:

"تنهنجي لاءِ تہ هر ننڍو ڪم بہ مشڪل هوندو آهي."

"سڄو گهر تہ سنڀاليندي آهيان، اجان ڇا ڪريان" سنئون سڌو چئو تہ توکي جهيڙي ڪرڻ جو ڪو بهانو گهرجي."

"چڱو بابا! ختم ڪر قصو- مون کي زبان کولڻ ئي نہ گهرجي ها."

اهو سڀ ڪجهہ ٻڌي ارشد جي منهن جو پنو صفا لهي ويو ۽ پوءِ ڪاوڙ ۾ ايندي چيائين: "توکي شاديءَ کان اڳ خبر هئي تہ منهنجي پگهار ڪيتري آهي ۽ هن فليٽ بابت بہ، پوءِ چو تون ان مهل هن سوڙهي فليٽ ۾ اچڻ لاءِ تيار ٿي وئي، هئين؟ توکي شادي ڪرڻ لاءِ نہ منٿ ڪئي هئم، نہ ئي هٿ ٻڌا هئم تہ مون سان شادي ڪر."

هو ڪاوڙ مان ڪمري کان ٻاهر هليو ويو.

نازيہ جي دل ڀرجي آئي ۽ هوءَ سوچڻ لڳي:

"وقت بہ ڪيترو نہ جلدي بدلجي ويندو آهي. اڄ کان صرف ڪجهہ مهينا اڳ هر آچر جي ڏينهن جي شروعات پيار محبت جي ڳالهين سان ٿيندي هئي. هوءَ نيرن لاءِ ٽوش يا بيدن جو آمليٽ رکندي هئي يا اها شيءِ جيڪا ارشد کي پسند ايندي هئي." پر هاڻي تہ هر ڏينهن بوريت سان شروع

ٿيندو هو ۽ هر شام بيزاريءَ ۾ ختم ٿيندي هئي. هو ننڍڙين ننڍڙين ڳالهين تي جهيڙو ڪندا هئا. نازيه کي احساس ٿيڻ لڳو ته انهن جهيڙن لاءِ گهڻو ڪري غلطي سندس هوندي هئي، ڪيس اهو احساس تڪليف پهچائڻ لڳو ته هوءَ اٿي ڪچن ۾ آئي ۽ نه فقط اڱراٽو پچايائين پر بيو به نيرن جو اهتمام ڪيائين. ايستائين ارشد آيو ۽ ٽيبل تي رکيل نيرن کي ڏسي حيران ٿي نازيه کي ڏسڻ لڳو ته هن پيار سان چيو:

”الائجي اڄڪلهه مون کي ڇا ٿي ويو آهي جو ايڏو جلد مون کي ڪاوڙ اچي ٿي وڃي.“

ڪجهه دير ۾ ماحول بدلجي ويو ۽ ٻئي ايئن کلي کلي ڳالهيون ڪرڻ لڳا ڄڻ ٿوري دير اڳ هنن ۾ تلخ ڪلامي ٿي ئي نه هئي. تڏهن ارشد نازيه کي ياد ڏياريو ته اڄ ڪين ڳوٺ وڃڻو هو سندس ماءُ سان ملڻ. نازيه ڪيس جواب نه ڏنو ۽ جڏهن هن دل ڀري ناشتو ڪري ورتو تڏهن نازيه ڪيس ٻڌايو ته اڄ هوءَ ساڻس گڏجي ڳوٺ وڃي هن جي ماءُ سان نه ملي سگهندي، ته ارشد چيو:

”پر هوءَ اسان جو انتظار ڪندي هوندي.“

”ضروري آهي ڇا ته هر آچر جو ڏينهن اسين وٽس گذاريون ۽ نه وسار ته اڄ تو مون کي لنچ ڪانپوءِ آئوٽنگ ڪرائڻ ۽ رات جو هوٽل ۾ ڊنر ڪرائڻ جو واعدو ڪيو هو.“

”اڄ آئوٽنگ کي ڇڏ ۽ ڊنر جي ٽائيم تائين ته اسين واپس اچي وينداسين. آخر توکي ٿيو ڇا پيو ٿيندو وڃي؟ تون ڇو هاڻي منهنجي ڪا به ڳالهه نه سمجهندي آهين. امان ۽ بابا کي نوميءَ سان ڪيڏو نه پيار آهي، هو سڄي هفتي ۾ فقط آچر ڏينهن ئي ته ڪيس ڏسندا آهن.“

”ته پوءِ تون نوميءَ کي وٺي هليو وڃ، آءٌ نه وينديس“

”پر امان توسان به ته ملڻ چاهيندي آهي.“ تڏهن نازيه ڪاوڙ مان چيو:

”آءٌ وينديس ته هوءَ رات کان اڳ اچڻ نه ڏيندي، بهتر آهي ته تون نوميءَ کي پاڻ سان وٺي وڃ، ايئن شايد نوميءَ جي روئڻ جي خيال کان هوءَ توکي جلد ڇڏي ڏي.“

ارشد به ڪاوڙ مان چيو:

”تون ايڏي ضدي ڪڏهن کان ٿي وئي آهين؟ توکي منهنجي ماءُ جي خواهش جو ٿورو به احترام ڪونهي، توکي وڃڻو ئي ڪونه هو، توکي صرف بهانا کپن.“ نازيه جي اکين ۾ لڙڪ ڀرجي آيا. هن پنهنجن سڏڪن کي دٻائيندي چيو:

”مون توکي ڪڏهن به ماءُ وٽ وڃڻ کان جهليو آهي؟ تون وڏي شوق سان وڃ، منهنجي جان ڇڏ.“

”آءٌ ضرور ويندس ۽ جي امان سڄو ڏينهن روڪيو ته ضرور ترسندس ۽ پوءِ رات جو دير سان ايندس، گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڏينهن ته سک سان گذاريندس.“

هن نوميءَ کي ڪڇ تي کنيو ۽ ڪاوڙ ۾ تکو تکو فليٽ کان ٻاهر نڪري ويو. نازيه لڙڪ ڀرين اکين سان ڪيس ڏسندي رهجي وئي.

اهڙي طرح وري سندن وچ ۾ جهيڙو ٿي پيو. هن دفعي به شروعات نازيه طرفان ٿي ٿي هئي، درحقيقت ڪيس ارشد سان بي انتها پيار هو انڪري ٿي هر جهيڙي کان پوءِ پنهنجي غلطيءَ جي احساس سبب ڪيس ٿي تڪليف پهچندي هئي، ڪيس خبر به هئي ته هو پنهنجن مائٽن جو اڪيلو پٽ ۽ هڪ ئي اولاد هو. ماءُ جي ساڻس بي انتها محبت هئي، ان لاءِ هر آچر تي هو وٽس ويندا هئا، هو ته ڪين به پاڻ سان گڏ رهڻ لاءِ زور ڀريندا هئا، پر هو پراڻي سوچ جا ماڻهو هئا سو پنهنجا اباڻا ڪکَ ڇڏڻ لاءِ تيار نه هئا. ڳوٺ ۾ ارشد جو پيءُ پنهنجي ڀاءُ ۽ ڀائٽن سان گڏ رهندو هو. جڏهن هو ڪجهه ڏينهن وٽن ايندا هئا، ڪين ننڍڙي فليٽ ۽ شهر جي ماحول کان وحشت ٿيندي هئي. انڪري ارشد نازيه سان گڏ هر

موڪل واري ڏينهن تي وڌڻ ويندو هو. پر هاڻي نازيہ لاءِ هر هفتي اتي وڃڻ عذاب بڻجندو پئي ويو، ڪيس محسوس ٿيو تہ محبت جي شادي ڪرڻ بعد فقط ڪجهہ مهينن ۾ هو سندس مڙس کان وڌيڪ پنهنجي ماءُ پيءُ جو پٽ بڻجي ويو هو. سندس ماءُ تہ اڃان بہ نندڙن ٻارن جيان سندس آنگر ڪٽيندي هئي، هوءَ تہ اڃان بہ ڪيس ڏهن سالن جي ٻار جيان سمجهندي هئي، اها ڳالهہ هڪ ڀيري هن ارشد سان ڪئي تہ هو ڪاوڙ ۾ صفا وڦلي پيو ۽ ڪيس مهڻا ڏيڻ لڳو، جيئن تہ نازيہ جا مائٽ سندن فليٽ جي ويجها ئي رهندا هئا انڪري هوءَ تہ جڏهن بہ چاهيندي هئي تہ هنن سان ملي ايندي هئي. پر ڪيس هفتي ۾ هڪ ڏينهن بہ ڳوٺ ۾ وڃڻ ناگوار ٿي لڳو.

نازيہ کي هن وقت سڀ ڪجهہ ياد اچڻ لڳو. هنن ٻنهين جا گهروارا سندن ننڍي عمر ۾ شادي ڪرڻ جي خلاف هئا. نازيہ جي ماءُ پيءُ کي ارشد سٺو لڳو ۽ ارشد جي ماءُ کي نازيہ پسند آئي پر هنن فقط اهو ٿي چاهيو تہ ارشد پهرين پنهنجن پيرن تي بيهي ۽ سٺي نوڪري حاصل ڪري، خاندان جي ذميواري کڻڻ جي قابل ٿئي تيستائين هو شادي نہ ڪري، پر هو ٻئي فيصلو ڪري چڪا هئا ڇو تہ ڪين هڪٻئي سان ملندي ٽي سال ٿي چڪا هئا. نازيہ ڪاليج مس پاس ڪيو هو ۽ ارشد يونيورسٽيءَ ۾ آخري سال جو شاگرد هو، ڪين اها بہ خبر هئي تہ شروعات ۾ ڪين گهر جو خرچ هلائڻ ۾ ڏکيائي ٿيندي پر هو هڪ ٻئي جي محبت ۾ ايڏا گم هئا، جو ان وقت پئسي جي ڪميءَ جي حقيقت سندن اڳيان ڪا حيثيت نہ پئي رکي، پر شاديءَ بعد اها حقيقت جلد ئي سندن سامهون آئي. خاص طور تي نوميءَ جي پيدائش بعد، پر پوءِ بہ ٻئي ماءُ پيءُ بڻجڻ تي بي انتها خوش هئا.

خاص طور نازيہ جي دل تہ مامتا جي جذبي سان اٿلي پئي هئي. شاديءَ بعد ٻنهي نوڪري هٿ ڪئي، نازيہ هڪ پرائيويٽ اسڪول ۾ نوڪري ڪرڻ شروع ڪئي هئي پر نوميءَ جي پيدائش بعد ڪيس اها نوڪري ڇڏڻي پئي، جنهن سبب هڪ تہ سندن آمدني گهٽجي وئي ۽ ٻيو تہ هاڻي هوءَ سڄو ڏينهن گهر ۾ بند رهڻ تي مجبور هئي. پوءِ سڄو ڏينهن نوميءَ جو ۽ گهر جو ڪم ڪڻ ڪندو ئي نہ هو، انڪري هوءَ چيڙاڪ ٿي پئي هئي. ان لا ذري ذري ڳالهہ تان هوءَ ڪاوڙ ۾ اچي ويندي هئي. جڏهن تہ ارشد صبر جو مظاهرو ڪندو هو پر وقت گذرڻ سان هنن جي وچ ۾ اختلاف وڌي رهيا هئا. خاص ڪري ان ڏينهن نازيہ جو موڊ سخت خراب ٿي ويندو هو، جنهن ڏينهن سندس ساهيڙيون وٽانس گهمي ڦري ويندڙيون هيون. هوءَ تہ پنهنجي مصروفيتن سبب وٽن وڃي نہ سگهندي هئي پر جڏهن اهي ڪيس ٻاهرين دنيا جا ايڏا تہ رنگين داستان ٻڌائينديون هيون جو نازيہ کي سندن زندگيءَ تي رشڪ ايندو هو. هوءَ سندس مهانگا ۽ نئين نئين فيشن جا ڪپڙا ڏسي پاڻ کي وڌيڪ گهٽ محسوس ڪندي هئي. جڏهن هوءَ اهو سڀ ڪجهہ ارشد کي ٻڌائيندي هئي تہ هو ڪانئس نرميءَ سان پڇندو هو:

”ڇا توکي واقعي افسوس ٿو ٿئي تہ جيڪو ڪجهہ تنهنجي ساهيڙين وٽ آهي، اهو تو وٽ ناهي.“ تڏهن هوءَ شرمسار ٿي ويندي هئي ۽ چوندي هئي:

”مون وٽ تون ۽ نومي آهيو، مون لاءِ اهو ئي ڪافي آهي.“

”ڏس نازيہ! مون کي خود احساس آهي تہ پئسي جي اسان وٽ گهٽتائي آهي. تون جوان آهين، يقيناً تنهنجي دل ۾ سٺا سٺا ڪپڙا ۽ زيور پائڻ جي خواهش هوندي، مون کي بہ تہ پنهنجي پسند جون شيون خريد ڪرڻ جو شوق آهي. مثال

طور جيڪڏهن آءٌ اڪيلو هجان ها تہ سيڪنڊ هينڊ ڪار جو خرچ ڪٽڻ بدران هڪ نئين موٽرسائيڪل خريد ڪيان ها، جو تہ آءٌ موٽرسائيڪل جو شوقين آهيان، پر توکي حاصل ڪرڻ منهنجي لاءِ سڄي دنيا جون موٽرسائيڪلون خريد ڪرڻ کان وڌيڪ خوشيءَ جي ڳالهہ آهي. اسان هڪبئي کي چونڊيو ۽ هڪبئي جو احساس رکيو جڏهن تہ تنهنجون ساهيڙيون يا منهنجا دوست جيڪي شادي شده نہ آهن، فقط پنهنجي لاءِ سوچين ٿا ۽ پنهنجي خواهشن کي پورو ڪن ٿا."

نازيہ جي دل ٺري پئي ۽ ڪيس پاڻ تي ناز ٿيڻ لڳو تہ هو ڪيڏو نہ سمجهو ۽ مخلص ماڻهو آهي. هن پنهنجي دل مان اهڙي تمنا ڪڍي ڦٽي ڪئي.

سنڌس ساهيڙيون اڳئين هفتي ڪوهہ مري گهمڻ پئي ويون. هن پنهنجا پراڻا ڪپڙا ڪڍي ڪٽ وڍ ڪري کين صحيح ڪري نئين فيشن مطابق پائڻ جي قابل بڻايو. ماءُ جي گهران پراڻا پردا کڻي آئي ۽ ڌوئي فليٽ جي درن ۽ درين تي لڳايا. هوءَ تہ آچر تي ڳوٺ ۾ سس سهري، وٽ وڃڻ لاءِ بہ تيار هئي پر اوچتو وري موڊ بگڙي ويو هيس جنهن سبب هن وڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ ارشد ڪاوڙ ۾ نوميءَ کي پاڻ سان کڻي روانو ٿي ويو. هاڻي هوءَ پڇتائي رهي هئي تہ هن هروڀرو کٽي ايڏي ديگهہ ڪئي پر هاڻي ڇا ٿي ٿي سگهيو هوءَ مشيني انداز ۾ ٿانون ڌوئڻ ۽ صفائي ڪرڻ جي ڪم ڪرڻ کانپوءِ سوچڻ لڳي تہ ارشد جي موٽڻ کان اڳ تيار ٿي ويهي ۽ پوءِ هوءَ هن سان جهيڙو نہ ڪري تہ جيئن هو بہ ناراضگي ختم ڪري.

هوءَ اڃان ڪپڙا مَس مٽائي آئي تہ فون جي گهنٽي وڳي. هن فون کنئي، ٻئي پاسي کان سنڌس پيءُ ڳالهائي رهيو هو، جنهن ڪجهہ عجيب لهجي ۾ ڪيس چيو تہ هو ۽ سنڌس ماءُ ڪيس وٺڻ لاءِ اچي رهيا آهن، هوءَ تيار ٿي ويهي.

"خير تہ آهي بابا...؟" هن پريشان ٿيندي پڇيو. "هڪ حادثو ٿي ويو آهي، ارشد هن وقت اسپتال ۾ آهي، هن اسان کي چيو آهي تہ توکي پاڻ سان گڏ وٺي اسپتال پهچون."

"ڇا ٿيو آهي...؟" هن خوف مان پڇيو. سنڌس پيءُ وڌيڪ ڪجهہ نہ ٻڌايو ۽ فقط اهو چيو تہ هو ڏهن منٽن اندر ڪيس وٺڻ ايندا، ان لاءِ هوءَ تيار هجي. هوءَ سمجهي وئي تہ يقيناً ڪا اهڙي ئي ڳالهہ هئي جو هن فون تي نہ پئي ٻڌائڻ چاهي. جيڪڏهن ڪا معمولي ڳالهہ هجي ها تہ ارشد ڪيس فون ڪري ها. هوءَ ڏاڪڻ تان لهي هيٺ آئي تہ ٿوري دير ۾ سنڌس ماءُ پيءُ ڪار ۾ آيا. جيئن ئي هوءَ ڪار ۾ ويٺي تہ سنڌس ماءُ سنڌس هٿ پنهنجي هٿن ۾ پڪڙيندي چيو:

"ارشد هڪ تيز رفتار ٽرڪ کان بچڻ لاءِ زور سان بريڪ هنئي... ۽ ننڍڙي نوميءَ جو مٿو زور سان ڪار جي دَرَ سان لڳو ۽ پوءِ هو سيٽ تان ڪري پيو....."

هن اهو ٻڌي پنهنجو منهن ٻئي پاسي ڪري ڇڏيو تہ جيئن نازيہ سنڌس اکين مان ڪرندڙ لڙڪ نہ ڏسي سگهي. نازيہ جي دل زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي ۽ ذهن صفا مائوف ٿي ويس. گاڏي اسپتال پهتي ۽ جڏهن هو ايمرجنسي وارڊ ۾ پهتا تہ نازيہ جي نظر ارشد تي پئي ۽ بي اختيار سنڌس اکين مان ڳوڙها وهڻ لڳا. ارشد سنڌس ويجهو اچي سنڌس هٿ پنهنجن هٿن ۾ پڪڙيا. سنڌس اکين ۾ بہ پاڻي هو.

"دماغ جو آپريشن ڪرڻ واري ماهر سرجن کي سڏايو ويو آهي." هن چيو.

"منهنجو ٻچڙو زنده تہ آهي نہ؟" نازيہ ديوانن وانگر پڇيو.

"صبح جو جيڪر آءٌ ايڏيءَ ڪاوڙ ۾ ذهني انتشار ۾ نه هجان ها ته......" هو ذري گهٽ روئي پيو ۽ وري چوڻ لڳو:

" آءٌ ڪاوڙ ۾ تمام تيز اسپيڊ ۾ ڪار ڊرائيور ڪري رهيو هوس. جڏهن ڪورٽ روڊ جي چوراهي تي پهتس ته، ٽريفڪ قانونن جي هدايت مطابق مون کي ڪار روڪي جائزو وٺي اڳتي وڌڻ گهرجي ها پر مون ڪار جي اسپيڊ ٿوري گهٽ ڪري موڙ ڪٽيو ته ٻئي پاسي کان تيز رفتار ٽرڪ کي ايندي ڏسي مون يڪدم بريڪ دٻايو ته شديد جهٽڪي سبب نومي زور سان مٿي ٽيو ۽ سندس مٿو شيشي سان ٽڪرايو، اف خدايا!، سچو منهنجو ڏوهه آهي......"

نازيه جي اندر عجيب جذباتي ڪشمڪش شروع ٿي وئي. هڪ پاسي سندس دل ۾ ڌڪار جي لهر پيدا ٿي ته ٻئي پاسي سندس صبح واري رويي تي خيال ويس ته آخر هو به پيءُ آهي، ڪيس تسلي ڏيڻ گهرجي. هو سڀ اتي رکيل سيٽن تي ويهي رهيا.

اوچتو ارشد چيو:

"امان کي به اطلاع ڏيڻ گهربو هو پر... هوءَ ته پريشان هوندي ته واعدي موجب آءٌ وٽس چو نه پهتو آهيان. مناسب ٿيندو ته آءٌ خود وڃي ڪيس اطلاع ڏيان."

"ايئن آءٌ هتي اڪيلي مران؟" نازيه ڪاوڙ ۾ چيو، نازيه جي پيءُ ارشد کي سمجهايو ته هو هن وقت ذهني طور تي ڪار کي گوٺ تائين ڊرائيو ڪري وڃڻ جي حالت ۾ نه هو ۽ هونئن به سندس اسپتال ۾ هجڻ ضروري هو، انڪري هو خود وڃي اطلاع ڏئي ايندو. نازيه جي ماءُ به هن سان گڏ هلي وئي. هاڻي هو ٻئي اتي اڪيلا ويٺا هئا. ڪين ايئن لڳو ته وقت سيڪنڊن، منٽن يا ڪلاڪن ۾ نه پر صدين ۾ ٿي گذريو. ڪجهه دير بعد سرجن ايمرجنسي روم کان ٻاهر آيو. سندس چهري تي نظر وجهندي ئي ٻئي ڄڻا سمجهي ويا ته نوميءَ جي حالت ڪيتري خطرناڪ هئي.

"ڇا... ڇا...... هو ختم ٿي ويو آهي ڊاڪٽر؟" نازيه ڏڪندڙ آواز ۾ پڇيو ته ڊاڪٽر هن ڏانهن همدرديءَ سان ڏٺو ۽ چيو:

"سندس حالت تمام نازڪ آهي مسز ارشد، آءٌ توهان کي ٻار تي فقط هڪ نظر ڏسڻ جي اجازت ڏئي ٿو سگهان پر نه ته توهان هن کي هٿ لائينديون ۽ نه ئي ڪڇ ۾ کڻڻ جي ڪوشش ڪنديون، ڏک جي شدت جو اسين اجان صحيح اندازو نه ڪري سگهيا آهيون پر........."

"پر ڇا......؟" ارشد بيتابيءَ سان پڇيو.

" اسان کي شڪ آهي ته سندس دماغ کي نقصان پهتو آهي، پر ڪيترو؟ ان بابت اجان ڪجهه چئي نٿو سگهجي."

هو ٻئي ڊاڪٽر سان گڏ هلندا ان ڪمري ۾ آيا جتي هڪ ڊگهي ٽيبل تي نومي بيهوش پيل هو.

نازيه هن کي کڻڻ لاءِ هڪدم پنهنجون ٻانهون وڌايون پر جلد ئي پاڻ کي سنڀالي ورتو. نوميءَ جي نڪ ۾ هڪ نلڪي لڳل هئي. هن جو رنگ ڏسي نازيه جو هانءُ ڦاٽڻ لڳو. سندس ڳاڙهو ۽ سفيد چهرو هن وقت ڪنهن لاش جيان ڦڪو ٿي چڪو هو. سندس ننڍڙا ننڍڙا هٿ ۽ پير جيڪي ننڊ جي حالت ۾ حرڪت ڪندا رهندا هئا، هيئنر انهن ۾ زندگيءَ جي حرارت ئي ڄڻ باقي نه هئي.

ان ڏينهن اهو وقت گذارڻ نازيه ۽ ارشد لاءِ هڪ عذاب هو. ٻنهين جا ماءُ پيءُ به اسپتال پهچي ويا. سيئي انتظار گاهه ۾ ڄڻ پٿر جا بت بنيا ويٺا هئا. نازيه پل پل رب کي ٻاڏائي رهي هئي ته سندس نومي ڪيس موٽي ملي، شام جو ڪين نوميءَ کي ٻيهر ڏسڻ جي اجازت ملي ته هنن ڏٺو ته معصوم ٻار جي حالت اڳ کان به ابتر هئي. ڪجهه دير بعد انچارج ڊاڪٽر ڪين پنهنجي دفتر

۾ سڏيو جتي دماغ جو ماهر سرجن بہ موجود هو. ڊاڪٽر ڪين چيو:

"مون کي افسوس آهي تہ آءٌ توهان کي ڪا چڱي خبر نٿو ٻڌائي سگهان. هن وقت توهان جو ٻار فقط مشين وسيلي زندهہ آهي. هن جي دل صحيح ڪم پئي ڪري، پر دماغ ۾ زندگيءَ جو ڪوبہ وجود ڪونهي، مون کي انديشو آهي تہ هو ٻن ٽن ڪلاڪن کان وڌيڪ زندهہ رهي نہ سگهندو."

نازيہ ٻنهي هٿن ۾ منهن لڪائي روئڻ لڳي ۽ ارشد بہ مشڪل سان ضبط ڪري رهيو هو. تڏهن ڊاڪٽر وري چيو:

"منهنجا بہ ننڍڙا ننڍڙا ٻار آهن ۽ آءٌ توهان جي غم جو اندازو ڪري ٿو سگهان. پر ڇا ڪجي هي سڀ قسمت جا کيل هوندا آهن. البت توهان چاهيو تہ نوميءَ جي وجود کي پاڻ لاءِ يادگار بڻائي سگهو ٿا. ايئن جو هو ڪنهن جي ڪم اچي سگهي."

"توهان جو مطلب اهو تہ ڪونهي تہ توهان ڪي ڪنهن لاءِ سندس دل جي ضرورت آهي ڊاڪٽر صاحب؟" ارشد ڇرڪي پڇيو.

"نہ، سندس دل نہ پر سندس اکيون هڪ ٻار جي اکين کي روشني ڏيئي سگهن ٿيون." ڊاڪٽر ڪجهہ هٻڪيو ۽ پوءِ چيائين:

"هن وقت جڏهن توهان جو ٻار موت جي ويجهو ٿيندو پيو وڃي، مون کي خبر آهي تہ توهان کي اها ڳالهہ ٻڌڻ ۾ تڪليف ٿيندي، پر هڪ ننڍڙي ٻارڙي آپريشن لاءِ بلڪل تيار آهي جيڪڏهن توهان جي ٻار جون اکيون هن کي عطيو ٿي ملن."

نازيہ هڪدم جذباتي ٿيندي چيو: "مون کي سمجهہ ۾ نٿو اچي ڊاڪٽر تہ توهان منهنجي ٻار لاءِ اهڙي طرح پيا ڳالهايو ڄڻ هو مري چڪو هجي؟ نہ... توهان ايئن نٿا ڪري سگهو، ۽ آءٌ توهان کي اهو ظلم ڪرڻ جي اجازت هرگز نہ ڏيندس، ڪڏهن نہ، هرگز نہ."

"منهنجي ڳالهہ غور سان ٻڌو مسز ارشد!" ڊاڪٽر هڪ هڪ لفظ تي زور ڏيندي چيو:

"جيڪڏهن نوميءَ جي زندهہ بچڻ جو ذرو بہ امڪان هجي ها تہ آءٌ توهان کي هرگز اهو نہ چوان ها، حقيقت اها آهي تہ هن وقت بہ هي فطري طور زندهہ ڪونهي، جيڪڏهن اسين مشينون هٽائي ڇڏيون تہ هو ختم ٿي ويندو. هن بيهوش هجڻ جي باوجود موت سان ڀرپور مقابلو ڪيو آهي، اها هڪ اهڙي ڳالهہ آهي جنهن تي توهان فخر ڪري ٿيون سگهو. آءٌ جنهن ٻارڙيءَ کي نوميءَ جو اکيون لڳائڻ ٿو چاهيان، ان جون اکيون اندران تہ بلڪل صحيح آهن پر سندس ڪورينا يعني اک جو ٻهريون پردو شفاف ڪونهي. جيڪڏهن ڪيس نوميءَ جو ڪورينا ملي وڃي تہ هوءَ يقيناً ڏسڻ جي قابل بڻجي ويندي. سوچيو، جيڪڏهن توهان جو ٻار اکين کان محروم هجي ها تہ ڇا توهان ڪيس اکين جي روشني ڏيڻ لاءِ بي تاب نہ هجو ها"

"پر نومي اڃان زندهہ آهي." نازيہ وحشت سان چيو. تڏهن ارشد ڳالهايو:

"ڳالهہ سمجهڻ جي ڪوشش ڪر نازيہ! منهنجي خيال موجب ڊاڪٽر صاحب هي چوڻ ٿو چاهي تہ هو ان وقت سندس اکين جو ڪورينا ڪڍندا جڏهن... جڏهن هو ختم ٿي ويندو."

نازيہ هن ڏانهن حيرت مان ڏسندي چيو:

"ڇا هاڻي توکي بہ يقين ٿي ويو آهي تہ نومي زندهہ نہ بچندو؟"

ارشد چيو: "مون کي يقين آهي تہ سندس زندهہ بچڻ جي ذري بہ اميد هجي ها تہ ڊاڪٽر صاحب اسان کي ايئن نہ چئي ها."

هو سڀ نازيہ ڏانهن ڏسي رهيا هئا. سڀني جون منتظر نظرون مٿس ڪتل هيون، نازيہ کي

لڳو تہ هر ڪنهن جون نگاهون ڪيس اهو چئي رهيون هجن تہ هوءِ پنهنجي مامتا جي قرباني ڏئي، اهو چئي ڇڏي تہ جيڪڏهن نومي موت ڏانهن وڌي رهيو آهي تہ بيشڪ سندس اکيون عطيو ڪيون وڃن.

نازيہ ڏکندڙ قدمن سان اٿي ۽ دريءَ جي پرسان وڃي بيٺي. شام جي سرمئي رنگ جي پيش منظر ۾ گهرن ۾ ٻرندڙ روشنيون نظر اچي رهيون هيون، روڊ تي هلندڙ گاڏين جي هيڊ لائيٽس جي روشنيءَ سان سڙڪ تي رنگا رنگي روشنيون خوبصورت عڪس وکيري رهيون هيون، جيڪي آهستي آهستي پکڙجندڙ اونداهيءَ ۾ انتهائي خوبصورت لڳي رهيون هيون. سندس اندر هڪ لمحي ۾ ڄڻ نور جو تجلو ٿيو ۽ اندر مان آواز آيو تہ 'جيڪڏهن هڪ معصوم ٻارڙي اڳتي هلي اهي روشنيون ۽ رنگينيون ڏسڻ جي قابل بنجي ٿي تہ سندس نوميءَ جي حياتي ڄڻ ختم نہ ٿي'، شايد هو ٻئي اجان سنا ماءُ پيءُ نہ بنجي سگهيا هئا، ان لاءِ ئي قدرت پنهنجي امانت واپس وٺي رهي هئي، پر کين هڪ موقعو ڏئي رهي هئي تہ هو پنهنجي جگر جي ٽڪر جي هڪ نشاني پوءِ بہ محفوظ رکي سگهن. روح جي ان انقلاب هڪ لمحي ۾ کيس هڪ فيصلو ڪرڻ جو حوصلو ڏنو. نازيہ سيني ڏانهن ڏسندي چيو:

"آءٌ پنهنجي ٻچڙي جي ساهہ جي آخري پساهہ تائين وٽس رهڻ ٿي چاهيان...." ۽ هن هڪ هڪ ڏانهن واري واري سان ڏسندي چيو:

"۽...... هن جي آخري پساهہ کانپوءِ..... سندس اکيون..... يا ڪو بہ عضوو...... ڪنهن ٻئي ٻار جي ڪم اچي سگهي تہ توهان هن کي ڏئي سگهو ٿا."

اهي لفظ چوڻ بعد ڄڻ هوءِ هوش ۾ نہ رهي، ارشد کيس نہ سنڀالي ها تہ هوءِ ضرور ڪري پوي ها. نازيہ لڙکن ڀريل اکين سان هن ڏانهن ڏٺو تہ سندس چهرو بہ لڙڪ ڀنل هو، پر نازيہ کي هن وقت هڪ نئين احساس جو ادراڪ ٿيو تہ غم جي شدت جي باوجود بہ هوءِ پنهنجي دل جي گهرائين ۾، هڪ نامعلوم سڪون لهندي محسوس ڪري رهي هئي. ٿوري دير بعد هن نوميءَ جي اکين کي عطيو ڪري ڏيڻ جي ڪاغذن تي صحي ڪري ڇڏي.

نومي اڌ رات تائين زنده رهيو ۽ هو ٻئي سندس سيرانديءَ کان وينٺي. ڪڏهن سندس ٿڌن ۽ بي حرڪت هٿن کي پنهنجن هٿن ۾ وٺندا تہ وري آهستي ڪري ڇڏي ڏيندا رهيا. خاموش ڪمري ۾ فقط مشين جي هلڪي گهرڙاٽ جو ارتعاش هو جيڪي نوميءَ جي ساهہ کڻڻ جي سلسلي کي جاري رکي رهيون هيون. پر پوءِ اهو آخري وقت بہ اچي ويو جڏهن مشينون بہ اهو سلسلو جاري رکڻ ۾ ناڪام ٿي رهيون هيون. ۽ ....نيٺ.... نوميءَ جي ننڍڙي ڇاتي ساهہ جي اچ وڃ کان بلڪل محروم ٿي وئي.

نازيہ آخري دفعو هن جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ کڻي سندس هٿ جي ننڍڙي ترِيءَ کي چميو ۽ پوءِ سندس هٿ جي پتڪڙين آڱرين کي بند ڪيو تہ جيئن مامتا جو اهو آخري چهاءُ هميشہ لاءِ سندس هٿن ۾ محفوظ ٿي وڃي. ڊاڪٽر جو خيال هو تہ هن جو يڪدم آپريشن ڪيو ويندو پر جڏهن هو ٻئي واپس گهر موٽي رهيا هئا تہ، نہ ڊاڪٽر نہ ئي ڪنهن ٻي ان ڳالهہ جو ذڪر ڪيو. نازيہ پنهنجي سس پرسان ڪار جي پوين سيٽ تي ويٺل هئي ۽ اڳين سيٽن تي نازيہ جو پي ۽ ماءُ ويٺل هئا... ۽ ان مهل ئي.... وري هڪ ڀيرو نازيہ پنهنجي اندر هڪ نئين سوچ ۽ جذبي جي اڀرڻ جو ادراڪ ڪيو ۽ هاڻي کيس هڪ ماءُ جي پنهنجي اولاد لاءِ اونهي جذبي جو احساس ٿيو ۽ پهريون دفعو کيس احساس ٿيو تہ سندس سس جي پنهنجي پٽ سان محبت ڪيڏي نہ شديد هئي ۽ جڏهن سندس پٽ ڪانٽس ڏار ٿي رهندو هو تہ اها

هن لاءِ ڪيتري تڪليف ڏيندڙ دوري هوندي هئي ۽ هوءَ فقط هر آچر تي ڪجهه ڪلاڪ هن سان گذارڻ لاءِ سڄو هفتو انتظار ۾ ڪاٽيندو هئي. هوءَ به ڄاڻندي هئي ته سندس پٽ، هاڻي شادي شده هو ان لاءِ هاڻي مٿس سندس اڳوڻو اختيار نه رهيو هو، هاڻي هو به پيءُ بڻجي ويو هو. سندس گهر هو، زال هئي ۽ هڪ ٻار هو ان جي ڪري هوءَ هر آچر تي ملندڙ ڪجهه ڪلاڪن جي خوشيءَ ۾ خوش هئي. هوءَ اڄان به ارشد جي پسند جا ڪاڏا پنهنجي هٿن سان پچائي خوش ٿيندي هئي، نازيه کي اهو پڇتاءُ ٿيڻ لڳو ته هن هڪ ماءُ کان ا خوشي ڇو کسڻ ٿي چاهي، فقط ان لاءِ ته هوءَ آچر تي گهمي ڦري ۽ تفريح ڪري، هن ڇو هڪ ماءُ کان سندس اڪيلو پٽ کسڻ ٿي چاهيو، هوءَ ڇو هڪ خود غرض عورت بڻجي وئي هئي ۽ پنهنجي سس سان حسد ڪرڻ لڳي هئي پر هن اهو وساري ڇڏيو هو ته اولاد ڪيترو ئي وڏو ڇو نه ٿي وڃي، ماءُ جو حق مٿس سدائين رهندو آهي، هاڻي جڏهن هوءَ ماءُ بڻجي وئي هئي ۽ اڄ هڪ پتڪڙي وجود جا ٽڏا هٿ، ڳل ۽ چپ ڇهي آئي هئي ته مامتا جو جذبو هن جي اندران ڇڻ ڦاٽ ڪائي ٻاهر نڪري رهيو هو. هن جي اکين مان لڙڪ لڙڻ لڳا ۽ هن پنهنجن ٻنهي هٿن سان پنهنجي سس جو هٿ پڪڙي چمي اکين تي رکندي چيو:

"امان ! توهان گهر ڇو نٿا هلو، اتي اسان وٽ سهولتون اياٌ ون ڪونه آهن، انڪري شايد توهان کي آرام نه ملي پر توهان اڪيلا نه ٿيندا."

ڪار جي شيشن تي پوندڙ ٻاهرين روشنين جي عڪس ۾ نازيه کي پنهنجي سس جي ڳلن تان ڳوڙها لارون ڪندي نظر آيا.

"ڏيءُ! اڄ تو مون کي اهو احساس ڏنو آهي ته آءٌ صرف هڪ پٽ جي ئي نه پر هڪ پياري ڏيءُ جي ماءُ به آهيان."

هو ٻئي ڀيريون پيرو هڪ ٻئي لاءِ اهڙو احساس محسوس ڪري رهيون هيون. نازيه کي اهو سوچي ازيت پئي ٿي ته ان رشتي جي بنياد مضبوط ڪرڻ لاءِ هڪ ننڍڙي معصوم جان کي قربان ٿيڻو پيو.

ٽئي ڏينهن نوميءَ جي تدفين ٿيڻ بعد، جڏهن سڀ قبرستان مان موٽي رهيا هئا ته نازيه جي پيءُ کيس پاڻ سان ڪجهه ڏينهن لاءِ وٺي وڃڻ چاهيو ته نازيه چيو:

"نه بابا! آءٌ سمجهان ٿي ته هن وقت منهنجي مڙس ۽ منهنجي گهر کي منهنجي وڌيڪ ضرورت آهي."

ارشد جي چهري تي نازيه جي ان جواب سان هڪ اطمينان لهي آيو. نازيه ٻيهر ڳالهايو:

"اڄان ته اسان ٻنهي کي نوميءَ جي استعمال جي شين کي گڏ ڪري پيڪ ڪري رکڻ جو ڪم ڪرڻو آهي، سندس رانديڪا، ڪپڙا ۽ پينگهو ...... سڀ....سڀ .. ۽ .... اسان کي هاڻي پنهنجي وکريل زندگيءَ کي به ته سهيڙڻو آهي."

ٻئي ڏينهن کان ارشد پنهنجي نوڪريءَ تي وڃڻ لڳو. نازيه به نوڪري ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. سندس اهڙو فيصلو ٻڌي ارشد کيس چيو:

"اهو تو سٺو فيصلو ڪيو آهي، ائين تنهنجي دل به وندري پوندي، مون کي سڄي عمر پنهنجي دل ۾ اها خلش رهندي ته نوميءَ جي جان منهنجي غلطيءَ سبب وئي."

"نه...... نه......" نازيه آلين اکين سان چيو: "اسين ٻئي قصور وار آهيون، ان صبح جيڪڏهن آءٌ توسان جهيڙو ۽ ضد نه ڪريان ها ته......"

"پر...... ڪار ته مون پئي هلائي نه."

"اهو حادثو ته ٿيڻو ئي هو..... قدرت شايد اسان کي اهو سيکارڻ پئي چاهيو ته ٻهرين اسين سٺا ماءُ پيءُ ۽ زال مڙس بڻجون."

"ها!..... ۽ اجان اسان کي پنهنجي مالي حالت به بهتر ڪرڻي آهي ته جيئن اسين پنهنجن ٻارن کي زندگيءَ جو سک ڏئي سگهون."

"تون بالڪل صحيح ٿو چوين، پهرين اسان کي ذهني طرح ميچوئر ٿيڻ گهرجي، سٺي گهرو زندگيءَ جو هنر سکڻ کپي، ته جيئن اسين اڳتي پنهنجي اولاد جي سٺي تربيت ڪري سگهون. آءٌ سمجهان ٿي ته ان حادثي اسان کي گهڻو ڪجهه سيکاري ڇڏيو آهي. ان حادثي کي اٺ مهينا گذري ويا. نازيه جي دل ۾ ڪنهن ٻار جي روئڻ جو آواز ٻڌي درد جي لهر ڇُلي پوندي هئي ۽ ننڍڙن ٻارن کي ڏسي پئي ٺرندي هئي. هن ۾ سڀ کان وڏي تبديلي اها آئي هئي ته هوءَ ۽ ارشد هاڻي جهيڙو نه ڪندا هئا بلڪ اڳي کان به وڌيڪ هڪٻئي سان پيار ۽ هڪٻئي جو خيال رکندا هئا.

نوميءَ جي تدفين جي ڇهن هفتن بعد ڊاڪٽر کين فون تي ٻڌايو هو ته نابين ٻارڙيءَ جو آپريشن ڪامياب رهيو هو ۽ هاڻي هوءَ ڏسي سگهي پئي. تڏهن نازيه ڊاڪٽر کي چيو:

"منهنجي لاءِ اها ڳالهه خوشي ۽ اطمينان جو باعث آهي ته نابين ٻارڙيءَ جي اکين کي نور ملي ويو آهي."

"هن جا ماءُ پيءُ توهان ٻنهي سان ملڻ چاهين پيا." ڊاڪٽر چيو:

"کين خبر آهي ته هو توهان جي احسان جو بدلو سڄي عمر چُڪائي نٿا سگهن پر پوءِ به هو خود توهان سان ملي، توهان جا ٿورا مڃڻ چاهين ٿا."

نازيه ۾ همٿ نه هئي ته هوءَ نوميءَ جون اکيون اهڙي ريت ڏسي ان لاءِ هن چيو:

"اسان لاءِ اهوئي ڪافي آهي ته هن دنيا ۾ هڪ ننڍڙي ٻارڙي موجود آهي، جنهن جي اکين ۾ نوميءَ جي اکين جي چمڪ موجود آهي، ۽ فقط ان سبب هوءَ سچ جا ڪرتا ۽ اندلٺ جا رنگ پسي سگهي ٿي."

نازيه جي اک اجان به اوچتو رات جو گهري ننڊ مان کُلي ويندي هئي، ۽ کيس لڳندو هو ته هن نوميءَ جي روئڻ جو آواز ٻڌو آهي. يا ڪنهن باغ ۾ ويهندي جڏهن ٻوٽن جون ٽاريون لُڏڻ لڳنديون هيون ته هڪ لمحي لاءِ کيس ائين محسوس ٿيندو هو، ڄڻ اوچتو اتان نوميءَ جو مرڪندڙ ۽ ڪِلندڙ چهرو ظاهر ٿيندو.

وقت ڪجهه سال اڳتي سرڪي ويو آهي. ارشد جي پڙهائي پوري ٿيڻ بعد کيس هاڻي سٺي نوڪري ملي وئي آهي، ۽ هاڻي هو مالي طور سٺي پوزيشن ۾ آهن. تڏهن قدرت به مٿن مهربان ٿي هڪ ننڍڙي وجود جو دنيا ۾ اچڻ جو کين سنديشو ڏنو آهي. هو ٻئي بيحد خوش آهن ۽ هاڻي کين يقيناً آهي ته هن ڀيري هو بهترين ماءُ پيءُ ثابت ٿيندا، ڇو ته هو اڳي کان وڌيڪ سمجهدار ٿي چڪا آهن. هاڻي ته هو ٻار جي موجودگيءَ سان پيدا ٿيندڙ مسئلن تي هڪ ٻئي کي الزام نه ڏيندا بلڪ هر نئون ڏينهن هنن لاءِ خوشيءَ جو نئون نياپو آڻيندو.

نازيه کي اڄ حيرت ٿيندي آهي ته هوءَ ماضيءَ ۾ ايڏي چيڙاڪ ڇو ٿي وئي هئي! جو کيس ذري ذري ڳالهه تان ڪاوڙ اچي ويندي هئي. کيس مڙس جو خيال رکڻ ۽ ٻار پالڻ لاءِ مصروف رهڻ گوارا نه هو. اڄ اهو سڀ ڪجهه جيڪو کيس موهيندو هو يعني نت نوان لباس، بينڪ بئلنس، سير ۽ تفريح، پارٽين ۾ وڃڻ وغيره، هاڻي هو ٻئي پنهنجي ننڍڙي گهر جي سکون خاطر هر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار هئا. کين يقين آهي ته هو پنهنجي سيني ٻارن سان بيحد پيار ڪندا. پر سندن پهرين ٻار جي محبت، سندن دل مان ڪڏهن به ختم نه ٿيندي. اڄ سندن زندگي بلڪل بدلجي چڪي آهي، ڇو ته قدرت ڪڏهن ائين به سبق سيکاريندي آهي.

(مرڪزي خيال ورتل)

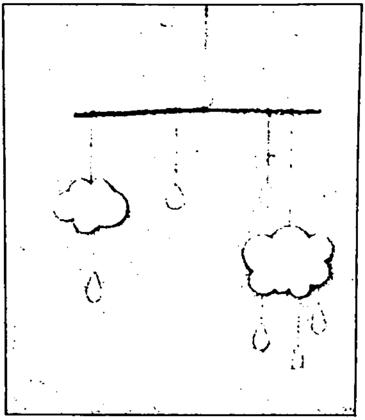

حسن احمداڻي

ڪهاڻي

رُڳو بارش ئي ڪهاڻيون پڙهي سگهي ٿي!

پرچو ايڊٽ ڪندي ڪيس لڳو، ڪو شخص آفيس جو دروازو کولي پرسان اچي بيٺو آهي. سڄو ڌيان پرچي ۾ هئس اُن ڪري پانيائين تہ ڪمپوزر مواد کڻڻ لاءِ اچي ويو آهي.

هُن، ڪهاڻيءَ تي آخري نظر وجهندي پڇڪيو:

”ڪجهہ گهڙيون ترسي، پوءِ اچو!“

پر مٿان بيٺل شخص ٻنا ڳالهائڻ جي بيٺو ئي رهيو تہ مواد تان ڌيان هٽائي نرڙ ۾ گهنج وجهي نظر ڪنيائين.

ميرا ۽ ڦاٽل ڪپڙا وڏي ويل شيوَ، وار بي ترتيب ۽ مٽي هاڻا، قميض جي ڪالر جو هڪ پاسو ڇڃي ڪلهي ڏانهن لڙڪيل- اکين ۾ اوجاڳن جا ٿاڪ ڏسي، پانيائين تہ ڪو نشي جو عادي ڪانئس خيرات وٺڻ لاءِ آفيس اندر ڏوڪي آيو آهي.

هن، ڪيسي مان پنجن رپين جو سڪو ڪڍي ڏانهس وڌايو. سِڪي وٺڻ بجاءِ، اُن شخص پنهنجي ڦاٽل ڪيسي مان پنن جا ٽڪرا ڪڍي سندس اڳيان ٽيبل تي رکيا ۽ ٻاهر هليو ويو.

مُرُ ۽ دز چڙهيل پنن، سگريٽ جي پاڪيٽن، آڪٽراءِ ٽيڪس جي ردي رسيدن پٺيان ڪجهہ لکيل هو.

”هُونهہ- چريو هيروئني!“

هو، پنهنجي ساءِ طنزيہ مرڪ چپن تي آڻي پڇڪيو ۽ ميز تي رکيل اهي ڪاغذ ڪٽي، مرڙوي ڊسٽ بن ۾ اڇلي ڇڏيائين ۽ ٻيهر، پرچي جي آخري ڪهاڻي جي ايڊٽنگ ۾ مصروف ٿي ويو.

اڄ ڪيس سڄو مواد ڪمپوزنگ سيڪشن ڏانهن موڪلڻو هو. هن، ايڊيٽنگ مڪمل ڪري ڪال بيل تي آڱر رکي پٽيوالي کي سڏ ڪيو. ڪال بيل جي رنگ سان گڏ ٽيبل جي خاني ۾ پيل سندس سيل فون جي رنگ ٽيون بہ وڄڻ شروع ٿي ويئي.

هن سيل فون ڪٽي اسڪرين تي ڏٺو ۽ نمبر سڃاڻي ڪال اٽينڊ ڪئي.

سٽيي پوسٽ تي تعينات ڪاموري ڪُرسيءَ سان واڳيل سندس دوست ڳالهائي رهيو هو. فون اٽينڊ ڪري هو ڪي پل سوچ ۾ پئجي ويو.

هن جي ڪاموري دوست وٽ دولت ۽ عزت جي ڪوٽ نہ هئي، پر شهرت جي طمع ۾ هو لک لٽائڻ لاءِ بہ تيار هو. جنهن لاءِ بار بار فون ڪري ڪيس ياد ڏياريندو هو جو ادبي حوالي سان هو ئي ڪيس شهرت ڏياري سگهيو ٿي. وٽس فنون لطيفہ نالي تہ ڪا شيءِ ئي ڪانہ هئي. اُن ڪري گس ٺاهڻ جو بار مٿس ئي هو.

ٽيبل تي پيل سگريٽ جو پاڪيٽ کڻي سگريٽ دکائي هڪ ڊگهو سوٽو هڻي دونهون نڪ مان ٻاهر ڪڍيائين.

”ٿي سگهي ٿو، ڪو نوجوان گهرجاؤ شاعر يا ليکڪ پيسن عيوض پنهنجي ذات وڪرو ڪري!“

هُن، پنهنجي ادارت ۾ نڪرندڙ پرچي ۾ شامل ليکڪن کي تصور ۾ آڻي سوچڻ شروع ڪيو.

"اُن سان نہ رڳو سندس، پر معياري پرچي جي ساک کي بہ ڌڪ لڳڻ جو انديشو هو. متان ڪو خرمغز خوار ڪري وجهي!" اهو سوچي هو...

ڪي پل سگريٽ جا ٽڪا ٽڪا سوٽا هڻندو خيالن جي دنيا ۾ گم ٿي ويو.

پر ڪنهن بہ صورت ۾ پنهنجي دوست کي راضي ڪرڻو ئي هئس.

روالونگ چيئر تي پٺي ٽيڪي سگريٽ مان آخري سوٽو هڻيائين ۽ فلٽر کي ايش ٽري ۾ مروڙيندي کيس لڳو تہ ايش ٽري ڀرجي چڪو آهي. جنهن کي خالي ڪرڻ ضروري هو. هُن ٽيبل تان ايش ٽري کي کڻي ڊسٽ بن ۾ خالي ڪيو. اوچتو کيس ياد آيا: چريئي هيروئني جا ڇڏيل پنا، جيڪي مروڙي ڊسٽ بن ۾ ڦٽا ڪيا هئائين.

پنا جيئن جو تيئن ڊسٽ بن ۾ موجود هئا، هو پنا کڻي ترتيب ڏيئي پن لڳائي پڙهڻ لڳو.

سندس اکين ۾ تجسس وڌندو رهيو. بيحد منفرد اسلوب ۾ ڪهاڻي لکيل هئي. ڪهاڻيءَ جي انتها تائين پهچندي هو حيرت جي درياهہ ۾ ترڻ ٻڏڻ لڳو.

ڪهاڻي پڙهي دنگ ڪيائين تہ ڪي پل، مٿس عجيب احساس طاري ٿي ويو. هن جُهرندڙ جيءَ سان ميرن گدلن ۽ مروڙيل ڪاغذن کي نفاست سان ميز تي رکي حيرانگيءَ مان دروازي ڏانهن نهاريو. کيس لڳو، ساڳيو هيروئني سامهون بيٺو رهيو آهي. هُن، لاشعوري طور دروازو کولي ٻاهر نهاريو. هوا جي تيز جهوٽي سندس وارن کي بي ترتيب ڪري اکين تائين ڦهلائي ڇڏيو. ٻاهر سنسان سڙڪ هئي. هو واپس اچي ڪُرسي تي پاڻ سَنڀاليائين.

هن فيصلو ڪيو تہ اُن ليکڪ کي ڳولهي لهندو ۽ سندس ڪهاڻيون پنهنجي دوست کي وڏي ملهہ عيوض وڪرو ڪندو.

هن جي سامهون ٽيبل تي پيل ميرن گدلن رديءَ جي پنن ۾ قيد منفرد ڪهاڻي پکي جي هوا تي رقص لڳي هئي ۽ هو اُن جي قيمت طئي ڪرڻ جي سوچ ۾ گم هو.

هُن، هٿ وڌائي ٽيبل جي خاني مان سيل فون ڪڍيو، ميسيج آپشن ۾ ميسيج ڪمپوز ڪري پنهنجي دوست جي نمبر تي سينڊ ڪري ڇڏيائين. مُرڪ جي هڪ سُرڪ سندس چپن تي اوتجي آئي، هُن ٽيبل تي پيل ڪهاڻي کڻي ليکڪ طور پنهنجي دوست جو نالو لکيو.

هاڻي هو، اُن ليکڪ جي تلاش ۾ ڀٽڪڻ لڳو. سندس خوابن جي آئينن ۾ اُن ليکڪ جو ئي چهرو، کيس مالا مال ڪري سگهيو پئي.

"آفيس مان ئي کيس چو وڃڻ ڏنم" ڪي پل روڪي، سندس پتو ئي پڇان ها!"

هُن کي پنهنجو پاڻ تي ڪاوڙ اچڻ لڳي.

هوٽلن، بس اسٽاپن، گهٽين ۽ رستن تي گهمندڙ ماڻهو، سندس نظرن جو مرڪز بڻجي ويا. رات جو دير تائين رُلڻ هن پنهنجي معمول ۾ شامل ڪري ڇڏيو.

فقيرن، جا فڪاٽا، ڪڏڙن جون مڙهيون، بازار حسن جي دلالن جا بي عڪس چهرا، تہ نظر آيا ٿي، پر هو عجب اسرار رکندڙ ليکڪ خبرناهہ ڪٿي هو..!

هڪ بارش جي موسم ۾ هو شهر جي ڪچي آبادي ڏانهن نڪري ويو. گندن نالن ۽ ڪچري جي ڍيرن پرسان.ڪچن گهرن ۽ جهوپڙين ۾ رهندڙ ماڻهن ۾ هن اُن تخليق ڪار کي ڳوليو. پار پتا ڏيئي پڇائون ڪيون، پر ڪو بہ ڏس نہ مليس. هو واپس موٽڻ لڳو، بارش تيز ٿي وئي هئي. گندگيءَ سبب سندس ڪپڙا خراب ٿي چڪا هئا. هو بارش جي رُڪجڻ تائين پرسان موجود قبرستان اندر نهيل هڪ چوڪنڊي ۾ داخل ٿي ويو. جيئن ئي بارش رُڪجڻ لڳي، هو چوڪنڊي مان نڪري قبرستان جي مُک گيٽ کان ٻاهر نڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيو، تہ سندس نظر وڻن جي جهڳٽي هيٺان سُتل فقير تي پئي. چهرو، ڄاتل سڃاتل لڳس. ويجهو وڃي ڏٺائين تہ ڪانئس ڇرڪ نڪري ويو. عجيب اسلوب رکندڙ ڪهاڻيءَ جو ليکڪ مري چڪو هو. وڻن جي ٽارين مان ڇڻندڙ بارش جا ڦڙا کيس غسل ڏيئي رهيا هئا. هن هڪدم هيٺ ويهي سندس چوڌاري پکڙيل پنن کي پڙهڻ چاهيو پر هن کان اڳ بارش سموري ڪهاڻي پڙهي چڪي هئي.

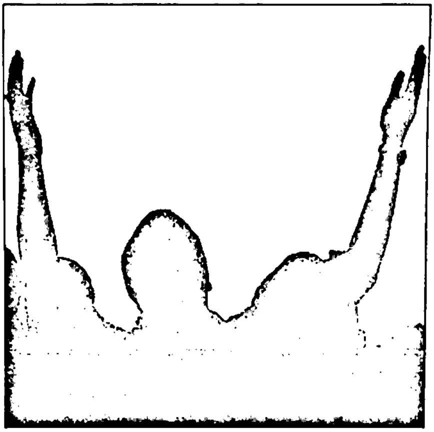

ڪرامتون

توفيق الحڪيم

مصري ڪهاڻي

مراد علي مرزا

فجر جو آکيرن ۾ پکين جي لات شروع ٿيڻ کان اڳ عادت مطابق پادريءَ جي اک کلي وئي. هو اٿيو ۽ عبادت ڪري ديول جي ڪمن ڪارين ۾ مصروف ٿي ويو. اهو پادري اپرندي ملڪ جو هڪ روحاني پيشوا هو. اتي مذهبي اڳواڻ هن جي وڏي عزت ڪندا هئا ۽ ماڻهو هن کي اکين ۾ جايون ڏيندا هئا.

پادريءَ جي گهر جي در وٽ هڪ ننڍڙو کجيءَ جو وڻ هو، جيڪو هن پنهنجن هٿن سان پوکيو هو. هو هميشه سج اڀرڻ کان اڳ ان کي پاڻي ڏيندو هو. جڏهن آسمان مان سج پنهنجي کجور جهڙي ڳاڙهي ڪني ڪڍي. ماڪ پنل پتن تي پنهنجا ڪرڻا اڇلائي، مٿن پيل چانديءَ جهڙن ڦڙن کي سونيءَ چار سان ڍڪيندو هو، تڏهن هن جي ذهن ۾ سج جو خيال پيو ڊوڙندو هو.

جيئن ئي پادريءَ کجيءَ جي وڻ کي پاڻي ڏئي پورو ڪيو ۽ واپس گهر ڏانهن ٿي ويو ته هن پنهنجي اڳيان غمگين ۽ پريشان حال ماڻهن جي هڪ ميڙ کي ڏٺو. هڪ ماڻهو همت ڪري ڏاڍي نئڙت سان پادريءَ کي عرض ڪيو:

”بابا! اسان کي بچاءِ. توکان سواءِ بيو ڪير به اسان کي بچائي نه سگهندو. منهنجي زال جا پويان پساهه آهن ۽ مرڻ کان اڳ هن اوهان جي آخري دعائن لاءِ التجا ڪئي آهي.“

”مائي ڪٿي آهي، پُٽ؟“

”پر واري ڳوٺ ۾ آهي. سواري تيار بيٺي آهي. اوهان هلو.“ ان شخص ٻن گڏهن ڏانهن اشارو ڪندي چيو، جيڪي سنجيا بيٺا هئا.

”پٽ، آءٌ خوشيءَ سان هلندس.“ پادريءَ وراڻيو. ”پر ٿورو ترسو ته آءٌ ڪم مان واندو ٿي پائرن کي ٻڌائي اچان.“

”نه بابا، وقت بنهه ڪونهي.“ انهن ماڻهن هڪ آواز ٿي چيو. مائيءَ جو ساهه پيو نڪري. اوهان دير ڪئي ته هوءَ گذاري ويندي، تنهن ڪري جيڪڏهن اسان تي مهرباني ڪريو ۽ مرندڙ عورت تي رحم ڪريو ته هينئر ئي هليا هلو. ڳوٺ ڪو پري ڪونهي. ٻنپهرن تائين اتان ٿي واپس هت پهچي وينداسون.“

”جيڪڏهن ڳوٺ ويجهو آهي ته پوءِ هڪدم هلو.“ پادريءَ جوشيلي انداز ۾ وراڻيو. هو ٻن گڏهن ڏانهن وڌيو ۽ ماڻهو هن جي پنيان لڳا. هڪڙي گڏهه تي پادري چڙهي وينو ته ٻئي گڏهه تي مائيءَ جو مڙس. اهڙيءَ ريت اهو ننڍڙو قافلو تيزيءَ سان پنهنجيءَ منزل ڏانهن روانو ٿي ويو.

هو ڪلاڪن جا ڪلاڪ هلندا رهيا ۽ پادري هر هر پئي پڇيو تہ ڪٿي هلڻو آهي. پر ماڻهو گڏهن تي ڇهڪن جا وسڪارا ڪندا. چوندا رهيا تہ "جاڻ تہ پهتاسون." تان جو ٻپهر اچي ٿيا ۽ پري کان ڳوٺ نظر آيو. ڳوٺ تائين ايندي ماڻهن ۽ ڪتن جا ميڙا ٿي ويا ۽ ماڻهن جي گوڙ ۽ ڪتن جي ڀاهوڙ ۾ پادري ڳوٺ جي هڪڙي ڪليل مَنهہ ۾ اچي لٿو. ڳوناٺا پادريءَ کي هڪ وڏي لانديءَ ۾ وٺي ويا. جتي هڪڙي مائي ٽئين سَنئين ٿي کٽ تي پيئي هئي. مائيءَ جون اکيون ڇت ۾ کُتل هيون. پادريءَ هن کي سڏ ڪيو، پر هن ڪوبہ جواب ڪونہ ڏنو، چاڪاڻ تہ هن جو تہ ساهہ پئي نڪتو. انهيءَ تي پادري دعائون پڙهڻ لڳو. هن جيئن ئي دعا پڙهي پوري ڪئي تہ مائيءَ هڪ وڏو ساهہ کنيو ۽ سڏڪا ڀري روئڻ لڳي. پادريءَ کي پڪ ٿي تہ مائيءَ جا پويان پساهہ آهن ۽ اجهو ٿو ساهہ نڪريس.

پر مائيءَ پنهنجا پنبڻ ڇنڀيندي اکيون کوليون ۽ ڪنڌ هيڏانهن هوڏانهن ڦيرائيندي پڇيو:

"آئون ڪٿي آهيان؟"

"تون پنهنجي گهر ۾ آهين." پادريءَ حيرت وچان جواب ڏنو.

"مون کي ٿورو پاڻي تہ پياريو."

"وارو ڪري پاڻيءَ جو گلاس ڀري اچو." مائيءَ جي چوڌاري بيٺل مَٺن مائٽن رڙيون ڪيون. "اڙي وارو ڪري دِلو ئي کڻي اچو."

ڪيترائي ماڻهو هڪ ٻئي پٺيان ڊوڙي ويا ۽ جهٽ ۾ پاڻيءَ جو هڪ ڪوزو کڻي آيا. مائيءَ پاڻي پي ڍؤ ڪيو ۽ اوڳرائي ڏيندي چيو:

"ڪو مانيءَ ڳيو بہ آهي يا نہ؟ مون کي ڏاڍي بک لڳي آهي!"

اهو ٻڌي وري سيئي هيڏانهن هوڏانهن ڀڳا ۽ مائيءَ جي اڳيان کاڌي جو ڍير ڳڏ ٿي ويو.

مائي بہ وٺي کائيندي ۽ ڏسندي ئي ڏسندي سيئي کاڌو کائي وئي. پوءِ هوءَ کٽ تان اُٿي ۽ هڪ صحتمند ۽ تندرست عورت وانگر پسار ڪرڻ لڳي. اهو ڏسي ماڻهو ادب ۽ تعظيم وچان پادريءَ جي پيرن تي ڪري پيا ۽ هن جا هٿ پير چمي، وڏي واڪ چوڻ لڳا تہ، "سائين، تون تہ ڪو ولي ٿو ڏسجين! تنهنجين دعائن هن گهر کي روشن ڪيو آهي ۽ مُئل عورت کي جياريو آهي. انهن مهربانين ۽ نوازشن جا ٿورا اسين ڪيئن مڃون؟"

"مُون تہ ڪجهہ بہ ڪونہ ڪيو آهي، جنهن لاءِ اوهان کي منهنجا ٿورا مڃڻا پون يا مون کي ڪو انعام وٺڻو پوي." پادريءَ وراڻيو، جيڪو ان واقعي ڪري اڃا تائين حيران بيٺو هو. "اهي تہ الله تعاليٰ جا احسان آهن."

"اوهان جيڪي وڻيوَ سو چئو." گهر جي مالڪ چيو: "پر اي خدا جا ولي، اها تہ هڪ ڪرامت هئي. جيڪا خدا تعاليٰ اوهان جي هٿان ڪرائي آهي. اوهان هن غريب جهوپڙيءَ مان ويندڙ خوشين کي موٽايو آهي، جنهن ڪري اسان جي وڏي عزت ۽ مانُ ٿيو آهي. هاڻي مهرباني ڪري اسان غريبن کي حال سارو پنهنجي خدمت ڪرڻ جو موقعو ڏيو."

گهر جي مالڪ هڪدم هڪ خلاصي لانديءَ ۾ پنهنجي مهمان جي رهڻ جو انتظام ڪرايو. ان کان پوءِ پادري جڏهن بہ واپس وڃڻ جي اجازت ٿي گهري تہ گهر جي مالڪ پيرن فقيرن جا قسم سُنهن کڻي ٿي چيو، تہ جيستائين ٽي ڏينهن پورا نہ ٿيا آهن، تيستائين آئون پنهنجي مانائتي مهمان کي واپس وڃڻ جي اجازت هرگز نہ ڏيندس. ڀلا اهو ٿي سگهي ٿو تہ جنهن شخص منهنجي گهرواريءَ کي موت جي مُنهن مان بچايو آهي، تنهن کي گهٽ ۾ گهٽ ٽن ڏينهن جي خدمت چاڪري ڪرڻ کان سواءِ ڇڏي ڏيان! پادري لاچار

رهي پيو ۽ گهر جي مالڪ ٽن ڏينهن ۾ هن جي ڏاڍي خدمت چاڪري ڪئي. مهمانيءَ جو وقت پورو ٿيو مالڪ سواريءَ جو بندوبست ڪيو ۽ مهمان کي گهر ۾ پچايل نانءُ، ڪڪڙيون ۽ ڪاڏي جون ڀيون شيون سوکڙي ڪري ڏنيون ۽ ديول جي نذراني لاءِ سؤ روپئي جو نوٽ هن جي هٿ تي رکيو. پوءِ گهر مان ٻاهر اچي، پادري گڏهه تي لانگ مس ورائي ٿي چڙهيو ته هڪڙو ماڻهو ڪنگهندو سهڪندو آيو ۽ پادريءَ جي پيرن تي ڪري پيو:

"بابا، تنهنجي ڪرامت جون ڳالهيون سيني ڳوٺن ۾ پکڙجي ويون آهن. منهنجو چاچو مرڻينگ حالت ۾ پيو آهي. آئون هن جي پنهنجي پيءُ کان به وڌيڪ عزت ڪريان ٿو. هن جي آخري خواهش آهي ته مرڻ کان اڳ اوهان هن کي دعا ڪريو. مهرباني ڪري هن جي اها خواهش پوري ڪريو."

"پر ٻچا، آئون ته هاڻي پنهنجيءَ گهر ٿو وڃان." پادريءَ بي يقينيءَ وچان وراڻيو.

"سائين، هن ڪم ۾ اوهان کي دير ڪانه لڳندي. آئون اوهان کي ايستائين ڪونه ڇڏيندس، جيستائين اوهين مون سان گڏجي منهنجي چاچي وٽ نه هليا آهيو." ائين چئي اهو شخص گڏهه جو لغام جهلي اڳتي وڌيو.

"پر تنهنجو چاچو رهي ڪٿي ٿو؟" پادريءَ پڇيو.

"سائين، سڌ پنڌ تي گهر آهي، اجهو ٿا پهچون."

پادريءَ لاچار ڪٿي مات ڪئي. هڪ ڪلاڪ هلڻ کان پوءِ نيٺ ٻئي ڳوٺ ۾ اچي پهتا. اتي به ساڳي لانڍي نظر آئي، جنهن ۾ هڪڙو شخص مرڻينگ حالت ۾ کٽ تي پيو هو ۽ هن جا مائٽ هن جي چوڌاري ٻڌتر ۾ بيٺا هئا. پادري هن جي ويجهو ويو ۽ هٿ کڻي دعا پڙهي مس پوري ڪئي ته اتي به معجزو ٿي ويو. اهو شخص يڪدم اٿي بيٺو ۽ مانيءَ ۽ پاڻيءَ جو پڇڻ لڳو. اهو حال ڏسي ماڻهن جا وات ڦاٽي ويا ۽ هنن اتي جو اتي قسم سُنهن کڻندي چيو ته هن نيڪ انسان جي مهماني ڪرڻ کان سواءِ هن کي نه ڇڏبو- ۽ مهماني به پورن ٽن ڏينهن جي.

مهمانيءَ جو مدو طرحين طرحين جا طعام کائيندي، عزتون ۽ مانَ وٺندي پورو ٿيو. پوءِ پادريءَ کي سوکڙيون پاکڙيون ڏيئي ڳوٺ وارا هن کي ڳوٺ مان اماڻڻ جي لاءِ روانا ٿيا ته هڪ ٽئين ڳوٺ جو رهاڪو ڀڄندو آيو۽ پادريءَ کي ٿوريءَ دير لاءِ پنهنجي ڳوٺ هلي دعائون ڪرڻ لاءِ چيائين، چاڪاڻ ته هن جي ڪرامتن جي خبر سڄي ملڪ ۾ پکڙجي ويئي هئي.

انهيءَ شخص کان جان ڇڏائڻ پادريءَ جي وس ۾ نه هئي، جو هو به گڏهه جو لغام وٺي پنهنجي ڳوٺ ڏانهن هليو ۽ پادريءَ کي ڳوٺ ۾ وٺي آيو. اتي وري هڪ نوجوان هو، جنهن جو هينيون ڏڙ سڪو پيو هو. پادريءَ اچا هن کي هٿ ئي مس لاتو، ته هو پيرن ۾ اٿي بيٺو ۽ چوڌاري بيٺل ٻارن، جوانن ۽ ٻڍن جي خوشيءَ مان هنيل نعرن ۾ هلڻ لڳو.

سيني ماڻهن قسم سنهن کنيا ته ان ڪرامت ڪندڙ نيڪ انسان جي ماناڻتي مهماني ڪرڻ کان سواءِ ڪيس نه ڇڏبو. گهٽ ۾ گهٽ ٽي ڏينهن مهماني جهلبي، جيئن ٻين ڳوٺن وارن ڪيو. مهمانيءَ جا اهي ڏينهن پورا ٿيا، ته ماڻهو سوکڙيون پاکڙيون کڻي آيا ۽ پادريءَ وٽ اهي تحفا ايترا ته گڏ ٿي ويا، جو ذري گهٽ سندس گڏهه جي چيلهه چيي ٿي ٿي، ٻين ڳوٺن جي پيٽ ۾ هن ڳوٺ جي رهاڪن وڏي سخاوت به ڏيکاري ۽ پادريءَ کي نذراني جا ايترا ته پئسا ڏنا، جو هن وٽ چار سؤ رپيا گڏ ٿي ويا. پادريءَ اها رقم هڪ ڳوٿريءَ ۾ وجهي، پنهنجي اندرئين ڪيسي ۾ لڪائي سوگهي ڪئي. پوءِ هو گڏهه تي سوار ٿيو ۽ پنهنجي ميزبانن کي پنهنجي ڳوٺ تائين ڇڏي

اچڻ لاءِ چيائين. اهڙيءَ طرح گڏهه تي سوار پادري اڳيان هليو ۽ پنيان ڳوناٽا پنڌ روانا ٿيا.

”نه رڳو اسان جو ڌن دولت، پر اسان جي جند جان به توﻻءِ حاضر آهي.“ ڳوناٽن چيو. ”تون ته اسان لاءِ هڪ املهه ماڻڪ آهين. جيستائين اسان توکي تنهنجي ڳوٺ تائين نه پهچايو آهي، تيستائين اسين توکي اڪيلو ڪونه ڇڏينداسون.“

”منهنجي ڪري اوهان سڀني کي ڏاڍي تڪليف پهتي آهي.“ پادريءَ چيو، ”پر رستا سلامت ڪونهن. اوهان کي خبر آهي ته هرهنڌ چورن ۽ ڌوڙن جا ٽولا پيا ڦرن.“

”سچ ٿا چئو.“ ڳوناٽن وراڻيو. ”تازو هتي ڏينهن ڏٺي جو، هنن ماڻهن کي زوريءَ ڪنيو هو.“

”ان بديءَ کي پُنجي ڏيڻ لاءِ ته حڪومت به بي وس ٿي پيئي آهي.“ پادريءَ چيو.

”مون کي ٻڌايو ويو آهي، ته ماڻهن کي زوريءَ پڃائي ويندڙن جا اهي ٽولا، ٻهراڙين ۾ لاريءَ جي رستن تي لڪي ويهندا آهن ۽ جڏهن مسافرن جي ڪا لاري اتان لنگهندي آهي، ته ان کي بيهاري مسافرن کي ڏسندا آهن ۽ جيڪڏهن ڪي آسودا ۽ سکر ماڻهو نظر ايندا اٿن، ته انهن کي زوريءَ پاڻ سان وٺي ويندا آهن. جيئن انهن جا مٽ مائٽ ڳرو ڀڱ ڏئي انهن جي جان ڇڏائين. ڪڏهن ڪڏهن ته انهن لارين سان گڏ ويندڙ حفاظتي پوليس جي ماڻهن کي به زوريءَ کڻي ويندا آهن. مون اهو به ٻڌو آهي ته هڪ ڀيري هڪڙي لاريءَ ۾ مسافرن سان گڏ به پوليس وارا به هئا. ڌوڙن انهيءَ لاريءَ کي بيهاريو، جن ماڻهن کي ڌوڙن جهليو، انهن پوليس وارن کي مدد لاءِ سڏيو، پر پوليس وارا ڌوڙن کان اهڙو ته ڊنا جو هنن ماڻهن کي چيو ته ”وڃي پاڻ ۾ سمجهو، اسان کي ڇڏيو ته پڄون.“

اها ڳالهه ٻڌي ڳوناٽا کلڻ لڳا ۽ پادريءَ کي چيائون، ”تون ڪا به ڳڻتي نه ڪر. اسين توسان گڏ آهيون ۽ جيستائين تون پنهنجي ڳوٺ ۾ سلامتيءَ سان نه پهتو آهين. تيستائين اسين توکي گڏهه تان هيٺ لهڻ به نه ڏينداسون.“

”آئون سمجهان ٿو ته اوهين وڏا بهادر آهيو. ان کان سواءِ اوهان مون کي عزتون ۽ نذرانا ڏئي، مون تي وڏا احسان ڪيا آهن.“

”اها به ڪا چوڻ جي ڳالهه آهي! تون ته اسان کي پنهنجي ساهه کان به وڌيڪ پيارو آهين.“

ڳوناٽا پادريءَ جي پنيان هلندا رهيا ۽ هن جي ڪرامت جون ڳالهيون ۽ واکاڻ ڪندا رهيا. پادري به سندن ڳالهيون ٻڌندو رهيو ۽ جيڪي ٿي ويو هو، ان تي ويچار ڪرڻ لڳو. نيٺ پادريءَ چيو، ”سچ ٿا چئو، گذريل ڏينهن ۾ مون سان جيڪي ٿيو آهي، ان تي مون کي به حيرت ٿئي ٿي، پر ڇا اهو ممڪن آهي ته اهي ڪرامتون دعائن جي ڪري ٿيون آهن.“

”توکي ان ۾ ڪو شڪ آهي ڇا؟“

”آئون ڪو ولي ڪونه آهيان، جو انهن ٽن ڏينهن ۾ اهڙيون ڪرامتون ڪري ڏيکاريان، پر اهي اوهان ئي آهيو، جن مون کان اهڙيون ڪرامتون ڪرايون آهن.“

”اسان ڪرايون آهن؟“ هنن سڀني هڪ آواز ٿي چيو. ”تنهنجو مطلب ڇا آهي؟“

”آئون سچ چوان ٿو. اهي ڪرامتون اوهان ئي ڪرايون آهن.“

”اهو توکي ڪنهن ٻڌايو!“ ڳوناٽن هڪٻئي ڏانهن ڏسندي پڇيو.

”اهو اوهان جو ايمان آهي،“ پادري پوري يقين سان چوندو رهيو. ”اوهان جي ايمان ۽ عقيدي جي ڪري ئي سڀ ڪجهه ٿيو. اوهان کي خبر ڪانهي ته شڪ بجاءِ يقين رکندڙ جو روح ڪيترو نه طاقتور ٿيندو آهي. عقيدو ۽ ايمان هڪ

وڏي طاقت آهي، هڪ وڏي قوت آهي، ڪرامتون اوهان جي دلين جي گهراين ۾ اهڙيءَ طرح لڪل آهن، جيئن چشمي جو پاڻي پهاڙ ۾ لڪل هوندو آهي. رڳو عقيدي ۽ ايمان جي ڪري ئي ڪرامتون وجود ۾ اينديون آهن.“ پادري اهڙيءَ ريت ڳالهائيندو رهيو ۽ سندس پنيان ڳوناٺا ڪنڌ لوڏيندا آيا. هو جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ جذباتي ٿيندو ويو ۽ ڪيس ڪا به سمڪ نه رهي، ته پويان ڳوناٺا هڪبئي پنيان آهستي آهستي پڇندا پئي ويا. جڏهن پادري پنهنجي ڳوٺ جي ويجهو پهتو ته خيالن جي دنيا مان موٽي آيو ۽ ڳوناٺن جا ٿورا مڃڻ لاءِ مُنهن جو پنيان ورائي ڏسي ته هڪڙو به ڳوناٺو موجود ڪونه هو. پادري اچرج ۾ پئجي ويو ته ايتري ۾ هن جا مٽ مائٽ، ٻيا پادري ۽ وڏا پادري ڪيس وڪوڙي ويا ۽ خوشيءَ وچان لڙڪ پريل اکين سان هن کي ڀاڪر پائڻ لڳا ۽ سندس هٿ چمڻ لڳا. انهن مان هڪڙي شخص پادريءَ کي پنهنجي سيني سان لائي چيو، ”آخر تون اسان وٽ جيئرو جاڳندو، سلامتيءَ سان پهچي وئين! هنن پنهنجو واعدو پاڙيو. تنهنجي لاءِ هنن جيڪي اسان کان ڀُنگ جا پئسا ورتا، اهي تنهنجي سِر تان صدقي ٿيا. تون اسان جي لاءِ ڌن دولت کان وڌيڪ قيمتي آهين.“

پئسن جو لفظ ٻڌي پادريءَ کان رڙ نڪري وئي، ”ڇا جا پئسا؟“

”پئسا جيڪي اسان ان ٽولي کي ڏنا.“

”ڪهڙي ٽولي کي؟“

”انهن کي جيڪي توکي زوريءَ وٺي ويا هئا. پهرين ته هنن ويهه هزار روپين کان گهٽ جي ڳالهه ئي نه ٿي ڪئي، ڇو جو هنن جو چوڻ هو ته تون ڪروڙن کان به وڌيڪ قيمتي آهين نيٺ اسان جي منٿن ۽ خوشامدن کان پوءِ هو اڌ رقم وٺڻ تي راضي ٿيا ۽ اسان هنن کي ديول جي چندي جي پئسن مان ڏهه هزار روپيا ڀُنگ جي رقم ڪري ڏني.“

”ڏهه هزار!“ پادريءَ کان دانهن نڪري وئي. اوهان منهنجي لاءِ ايڏي وڏي رقم ڏني! هنن اوهان کي چيو هو ڇا ته مون کي زوريءَ کنيو ويو آهي؟“

”هائو، تنهنجي گم ٿي وڃڻ کان ٻي ڏينهن پوءِ اسان وٽ به ٻي ماڻهو آيا ۽ چيائون ته هڪڙي ڏينهن فجر جو جڏهن تو پنهنجي گهر جي در وٽ پوکيل کجيءَ جي وڻ کي پاڻي پئي ڏنو ته ڦورن جي هڪ ٽولي توکي زوريءَ پاڻ سان وٺي وئي. هنن قسم کڻي چيو ته جيڪڏهن هنن کي ڀُنگ نه مليو ته تنهنجو انت اچي ويندو، پر جيڪڏهن اسان هنن کي ڀُنگ جي رقم ڏني، ته توکي باسلامت هتي پهچائي ويندا.“

پادريءَ انهن لفظن تي غور ڪيو ۽ جيڪي ٿي گذريو هو، ان بابت سوچڻ لڳو.

”دراصل هاڻي ڳالهه ظاهر ٿي.“ پادريءَ ائين چيو ڄڻ ته پاڻ سان پيو ڳالهائي. ”اهو منٺل ماڻهو، بيمار ۽ پنگلو، جيڪو منهنجي دعا سان ٽپ ڏئي اٿي بيٺا هي! واهه جي ڪيڏ ڪيڏي هنن!“

پادريءَ جا مٽ مائٽ وري سندس ويجهو آيا ۽ هن جي جسم ۽ ڪپڙن کي چڪاسيندي خوشيءَ وچان چوڻ لڳا: ”تنهنجي سلامتيءَ کان وڌ ٻيو ڪجهه به ڪونهي. اسان کي پڪ آهي ته هنن جي قيد ۾ توکي ڪا تڪليف نه پهتي هوندي، پر هنن توسان ڇا ڪيو هو؟“

پادري مُنجهي پيو ۽ ٿهه پهه چيائين: ”هنن مون کان ڪرامتون ڪرايون- اهڙيون ڪرامتون جيڪي ديول کي ڏاڍيون مهانگيون پيون آهن.“

[انگريزي ترجمي ”Miracles for sale“ تان]

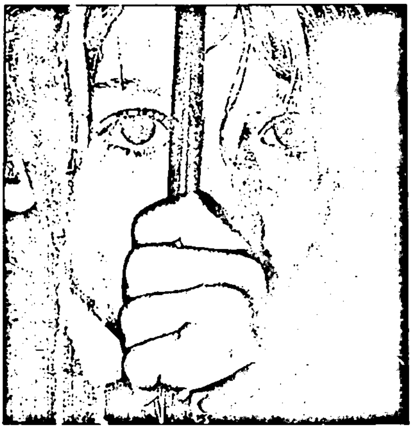

شيدو ۽ چاچيءَ وارن جو هڪڙوئي ويڙهو هو. هيڏو سارو وڏو ويڙهو، جنهن جي هڪڙي پاسي شيدو وارا ۽ ٻئي پاسي چاچا فضل وارا رهندا هئا. شفيع، شيدو جي چاچيءَ جو پٽ هو ۽ شيدو هُن جي ننڍي هوندي جي مڱ بہ هئي. ان ڳالهہ جو پتو تہ شيدوءَ کي، وڏي ٿيڻ کان پوءِ ٿيو، پر هُن جي شفيع سان هوندئن بہ ننڍي هوندي کان ونئي لڳندي هئي. هوءَ هُنَ سان کيڏندي هئي ۽ جيڪڏهن هُن کي پاڻ کان ڏار ڪنهن ٻئي سان کيڏندي ڏسندي هئي تہ ڪيس ڪُٽي ڀُهہ ڪري ڇڏيندي هئي. هو بہ هن جي ڊپ کان ٻئي ڪنهن سان کيڏندو ئي نہ هو. پر اها تہ ننڍي هوندي جي ڳالهہ هئي. شيدو هاڻ جوان هئي ۽ شفيع بہ. شيدو

پنجابي ڪهاڻي

خالد ملڪ
ترجمو: ننگر چنا

ترهان ڪي چاهي...؟

سڄي ڳوٺ ۾ ماتم متل هو ۽ اڌ ڳوٺ هن جي سامهون ويٺو هو. هوءَ، ٿلهين ڦيرين سيخن کي پڪڙيو، ماٺ ڪيو ويٺي هئي، نہ ماڻهن جا ڳوڙها ۽ نہ ماڻس جا پارَ هُنَ جي ڇپن کي، ڪجهہ ٻولڻ تي مجبور ڪري سگهيا ۽ مان حيران ويٺي سوچي رهي هيس تہ: 'هيءَ اُهائي شيدو آهي، جيڪا ايڏي ۽ زوراور هوندي هئي جو جيڪا بہ شيءِ ڪيس نہ ملي تہ ڪو ٻيو بہ انهيءَ جو مالڪ نہ ٿي سگهندو هو. هوءَ ان کي ڀڃي ڇڏيندي هئي يا بگاڙي اُجلائي ڇڏيندي هئي. اها هن جي پراڻي عادت هئي.'

ملاقات جو وقت پورو ٿيو. ماڻهو پنهنجن گهرن ڏانهن موٽيا ۽ منهنجين اکين اڳيان گذري ويل ڳالهين جو هڪ هڪ ڏينهن اچي بيهي رهيو ۽ مان نہ ڄاڻ ڪيئن پنهنجي ڇتي پاسي بيٺل موت جي پاڇن کان لڪي پوئين زماني ۾ ٽپي ويس.

۽ شفيع جي وڏي اڱر وارو سندن گهر، ڳوٺ جي ٻاهران هو. اُتان کان ٿورو پرتي نو گزي پير جي درگاهہ هئي ۽ ان جا ساوا جهنڊا پري کان ڏسڻ ۾ ايندا هئا. سائين ٻُوٽا انهيءَ درگاهہ جو مجاور هو ۽ سندس جهڳيءَ جي آسي پاسي وارن گهاٽن وڻن جي ڇانوَ هيٺان ڳوٺ وارن جي بيٺڪ هئي. ماڻهو اُتي سڄو ڏينهن ويٺا چلم مان سوٽا هڻندا رهندا هئا، تاسَ جون بازيون ڪندا هئا ۽ ڳوٺ جا ننڍا وڏا جهيڙا جهٽا بہ اُتي ئي ويهي نبيريندا هئا. مٿان راتين جو وري سائين ٻُوٽا ڇيٽن جو مچ ٻاري ڇڏيندو هو. ڳُڙ جي چانهہ جو وڏو ديڳڙو چڙهيو پيو هوندو هو ۽ ڳوٺ جا پڪا، پوڙها، سيئي اُتي ويهي ڳالهيون مهاڙيون ڪندا ۽ قصا ڪهاڻيون ٻڌندا هئا.

سائين ٻُوٽا منڊو هو. هو پنهنجي هڪڙي ڄنگهہ ٻي مهاڀاري لڙائيءَ ۾ وڃائي، سُڌ ناهي

ڪتان اڇي هن ڳوٺ پهتو ۽ نو گزي پير جي درگاهه جو مجاور بڻيو هو. ماڻهو هن جي واتان لڙائيءَ جون ڳالهيون ٻڌندا هئا ۽ پوءِ شفيع پنهنجي منڙي آواز ۾ مرزا صاحبان ڳائيندو هو ۽ اسان ويڙهي ۾ ڪٽن تي سُتي ئي هُن جا آلاپ ٻڌندا رهندا هئاسين، هڪ ڏينهن شيدو سويري سويري وڃي هن جي مٺي ۾ لڳي.

"اڙي! توکي مرزا صاحبان کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڳائڻ نه ٿو اچي ڇا؟"

"ٻيو ڇا ڳايان ڙي شيدو!؟"

"اڙي! تون هِيرَ ڳائيندو ڪر نه."

ان کان پوءِ شفيع کي ڪنهن به مرزا صاحبان ڳائيندي نه ٻڌو. هو هاڻ هير ڳائيندو هو.

ڊولي چڙهديان ماريان هير چيڪان،
مينون لي چلي بابلا! لي چلي وي.

اسان جي ڳوٺ ۾ بابا فضل شاهه جن جو ميلو لڳندو هو. خلق هر سال پري پري کان ميلو ڏسڻ ايندي هئي. ڏاندن جي ڳوءِ ۽ ڪُتن جي ٻڇ به ٿيندي هئي. شفيع به هڪڙو وڏو ڏڪوڙ ڪُتو پاليو هو. ڪُتن جي ويڙهه جو پِڙ، ڳوٺ جي پرسان ئي ٿيندو هو. اسان ڪوٺن تي چڙهي ڏسي رهيا هئاسين. شفيع جو ڏڪوڙ، شاهن جي موتيءَ سان جُنيو پيو هو، ماڻهن جا هوڪرا هئا. ڪنهن گهڙيءَ، موتيءَ جو پاسو ڳرو ٿي پيو ته وري ڪنهن مهل ڏڪوڙ ڪيس مٿئون ڪري ٿي هنيو. پوءِ خبر ناهي ڪيئن ڏڪوڙ جو ڪَنُ چيرجي ويو ۽ هو ٻچ پائي وٺي ڀڳو ۽ سڌو اچي گهر پهتو. شيدو ڊڪندي ڪوٺي تان لٿي، ڪُتي کي پٽو وجهي ٻڌائين ۽ پوءِ اندران ڪير ڪٽي اچي ڏنائينس. ڪجهه گهڙين کان پوءِ ٻَچ پوري ٿي ته شفيع گهر آيو. ڪُتو اڱر ۾ سنئون ٿيو پيو هو ۽ ڪوڪاٽ ڪري رهيو هو. هن جي واتان رت وهي رهيو هو. شفيع وٺي رڙ ڪئي، "هن کي ڇا ٿيو آ؟"

شيدو ڊُڪندي ٻاهر نڪري آئي، "اڙي! هَل پري ٿيءُ. ڇا ٿيو آ هِن کي؟ هِن کي ايندڙ سال وري توهان جي منهن تي دانگي ملٺي هئي. مون هن کي ٽُوتيو ڏئي ڇڏيو آهي." شفيع ماٺ ٿي ويو.

ڳوٺ جي سڀني ماڻهن کي سُڌ هئي ته شيدو، شفيع جي ننڍي هوندي جي مڱ آهي ۽ ٻنهين کي هڪ ٻئي تي وڏو ڀروسو ۽ ماڻُ آهي.

پر پوءِ زمين جي ورڇ تان الائي ڪهڙو جهيڙو ٿيو، جيڪو ويو ڏگهو ٿيندو. هيڏي ساري اڳڻ ۾ ويريون پئجي ويون، پٽيون ڪڇي ويون. هيڏانهن جا ماڻهو هوڏي نه پئي وڃي سگهيا ۽ هوڏانهن جا هيڏي نه پئي اچي سگهيا.

پوءِ هڪ ڏينهن ماسي نيشان، شيدوءَ جي ماءُ سان ويٺي سُس پس ڪري رهي هئي: "ڏس نه ڀيڻ! اها ڪا چڱي ڳالهه ته ناهي نه. ڀلا ٻنهن به ڪڏهن ماسَ کان ڌار ٿيا آهن؟ ڀينرن ڀائرن جي وچ ۾ رُساما پرچاڻا ٿيندا ئي رهندا آهن. ڀلا ائين به ڪڏهن ٿيو آهي؟ اهو فيصلو شيدوءَ جي پيءُ ۽ فضل گڏجي اڄ کان سالُ اڳي ڪيو هو. خبرناهي ته مُئي شفيع کي به الائي ڇا ٿي ويو آهي؟ الله پاڪ ڄاڻي الائي ڇو بيغيرت ٿي ويو آهي؟ ڀلا پنهنجي مڱ اڄ تائين ڪنهن ڇڏي آهي؟" ۽ شيدوءَ جي ماءُ پنهنجي ڇپن تي آڱر رکندي هوريان چيس، "چپ ڪر ڀيڻ! شيدو ٻڌي نه وٺي."

پر ڳوٺ ۾ ايڏي ڳالهه ٿي وڃي ۽ شيدو کي خبر نه پئي. هُن به ٻڌو پئي ته شفيع جو مڱڻو چوڌري بخشوءَ جي ڌيءُ سان ٿي ويو آهي ۽ ٻاڪ ڦُٽيءَ جو ڍورن جي ڳچيءَ ۾ پيل ٽلين جي آواز ٻڌايو ته شفيع هاڻي هرڪاهڻ لاءِ وڃي رهيو آهي.

هُن وڃي سندس اڳ ورتو.

"اڙي بيغيرت! ڳوٺ ۾ اڄ تائين ڪنهن لُلهنگ پنهنجو ننگ ڇڏي، ڪنهن ٻيءَ سان وِهانءُ ڪيو آ جو تون ٿو ڪرين!؟"

”پر، شيدو! اهو منهنجو نه، بابي ۽ امان جو فيصلو آهي.“

”اڙي! تون چوڙيون چو نه ٿو پائي ڇڏين!؟“

”شيدو! وات سنڀالي ڳالهاءِ.“

”مان ته وات سنڀالي وٺنديس، پر تنهنجو پرٽو ٿيندو ته مون سان، نه ته ڪنهن سان به نه ٿيندءِ، ڳَنَ ڪولي ٻڌي ڇڏ!“

”هَل هَل، مان به ڏسي وٺندوسانءِ، جيڪو ڪرڻو ٿئي سو وڃي ڪر. مان ابي امان کان ڪنڌ نه ٿو ڪڍائي سگهان.“

اڄ شفيع ڪي الائي ڇا ٿيو هو. هُن چنڊڪو ڏئي هَر ڪلهي تي سنئون ڪيو ۽ اڳتي وڌي ويو.

”شفو! پڇتائيندين!!“ شيدوءَ آخري ڌمڪي ڏنس، پر هُن پوئتي لوُٽو به نه هنيو.

۽ پوءِ اها رات ڏاڍي اُجڙيل ۽ ڊيڄاريندڙ هئي. چنڊُ، ڪڪرن پويان لڪل هو ۽ تارن جي لاٽ به جهيڻي جهيڻي هئي. جنهن مهل اڌ رات جو ڪونيءَ تان شفيع جي اوچتي رڙ ٿي ته گهڙي ڪن ۾ سڄو ڳوٺ گڏ ٿي ويو. شفيع ڪٽ کان هيٺ ڪِريو پيو هو ۽ حياتيءَ جا آخري ساهه کڻي رهيو هو. هُن جي ڏِڏَ مان رت جي ٽوتري پئي هلي ۽ شيدوءَ جي هٿ ۾ سندس پٽس وارو سَت نڪائي چاڪون هو. ڳوٺ جي ماڻهن کان دانهون نڪري ويون. ماڻس پٽيندي چيس، ”اَئي نياڳي! هيءُ ڇا ڪيئه؟ اڙي!! هيءُ ڇا ڪيئه؟؟“

۽ شيدو، شفيع جي ڪليل بي نور اکين ۾ اکيون وجهيون ڏسندي رهي، پوءِ پٽتي مُڙي، پهريان روئندڙ پٽيندڙ ماءُ ڏانهن ڏٺائين ۽ پوءِ ڳوٺ جي ماڻهن ڏانهن ڏسندي هورڙيان چيائين، ”توهان ڪي ڇاهي؟“

۽ ٻيهر پنهنجون اکيون شفيع جي بي نور اکين ۾ وجهي ڇڏيائين.

(اصل پنجابيءَ تان ترجمو)

■

هڪ نئون ڪتاب

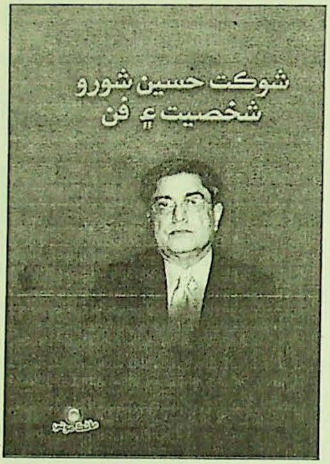

زندگيءَ ۾ وڏيون شڪستون کائيندڙ شوڪت ڳالهين ۾ شڪست نه کائيندو آهي. چڱا خاصا ماڻهو جيڪي لٺ هٿي نه ڄاڻندا آهن ۽ زبان جي خنجر سان ماڻهن کي زخمي ڪري سامهين ڌرُ تي چڙهت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ۽ پنهنجا عيب حمله آور لفظن جي آڙ ۾ لڪائيندا آهن، اهي شوڪت جي اڳيان هار کائي ويندا آهن ۽ شوڪت مٿن اڳواٽ وار ڪري عيب اگهاڙا ڪري ڇڏيندو آهي. ڇو ته پنهنجا عيب نه لڪائيندو آهي. شوڪت بي ضرر ماڻهو تي ڪڏهن به حملو نه ڪندو پر جي اڳينءَ ڌرُ جي اکين ۾ ڪو خرابو ڏٺائين ته پوءِ نه ڇڏيندس. انهيءَ ڪري جيڪي ساڻس محبت نه ڪندا آهن، اهي ڪانئس الرجڪ هوندا آهن ويچارا.

عبدالقادر جوڻيجو

شوڪت حسين شورو شخصيت ۽ فن
مرتب:محمد عثمان منگي
سنڌ ماڻڪ موتي تنظير،
قاسم آباد، حيدرآباد

آزاديءَ جو حق

(سائين جي. ايم. سيد جي انٽرويوئن جو ٻيو ڀاڱو)

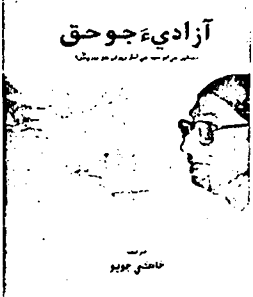

منهنجي اصل منزل مقصود انسانيت جو ڇوٽڪارو آهي، ۽ نئين تاريخ جو ترقي پسند عمل آهي، موجوده ترقي يافته تهذيب ۾ پيداواري قوت يعني انساني محنت نه رهندي، ان جي بجاءِ انسان جي ذهني پيداواري قوت رهندي، ان ڪري تهذيب جي خالق به اهائي ذهني پيداواري قوت رهندي، سماجي ترقيءَ ۾ ان جي اولين حيثيت رهندي، انساني قوت محنت فرسوده ٿي ...ندي، جيئن هاري طبقو ۽ ان جا اوزار فرسوده ٿي ويا آهن. تيئن جديد ٽيڪنالاجيءَ ۾ مزدور يا پرولتاري طبقو ۽ ان جي پورهيي جا اوزار ڪاٻاڙخاني جو شڪار ٿي ويندا، تيئن جديد خودڪار ٽيڪنالاجيءَ ۾ مزدور طبقي جو قوت ليبر به فرسوده ٿي ويندو. جيئن جيئن جديد پرولتاريءَ ۾ جديد خودڪار ٽيڪنالاجي داخل ٿيندي، تيئن مزدور بحيثيت پرولتاريءَ جي جديد ٽيڪنالاجيءَ جي ترقي يافته پيداوار مان بيدخل ٿي ويندو. ٻين لفظن ۾ ته ان جي پيداوار جي ضرورت نه رهندي، پر هڪ فرسوده انسان جي افرادي قوت وڃي رهندي. جنهن ۾ مزدور طبقو، بحيثيت پرولتاري طبقي جي حيثيت ۾، ترقي پسند سماجي قوت جي حيثيت ۾، ترقي پسند قوت بنجي ويندو، ان جو نه ڪو سماجي ۽ نه ترقي پسند يا انقلابي ڪردار رهندو، ان ڪري مزدور طبقو، جيسين پراڻي ڪلاسيڪي حيثيت نه بدلائيندو، تيسين هو نه صرف جديد سماجي قوت نه ٿيندو، پر جديد ترقي يافته تهذيب جو تخليقڪار به ٿي نه سگهندو، اهائي ڳالهه آهي، جيڪا ايندڙ ترقي يافته سماج ۾، مزدور طبقي کي بحيثيت پرولتاري طبقي جي موت جي منهن ۾ ڌڪي رهي آهي. انهيءَ جي خالق کي تاريخ پنهنجي پيٽ ۾ يا گود ۾ پالي وڏو ڪري رهي آهي.

اهڙي عالمگير انساني تهذيب ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ انسان هٿ جي پورهيي يا قوت محنت جي اقتصادي غلاميءَ، کان مڪمل طور آزاد ٿي ويندو، انسان صرف حياتياتي گهرجن لاءِ نه پر عالمگير انساني تهذيب جي ترقيءَ ۽ تعمير لاءِ پڻ پتوڙيندو. انسان نه صرف حيواني يا حياتياتي گهرجن تي فتح حاصل ڪندو، پر پنهنجي اندر جي حيواني ۽ فطري جبلتن کي فتح ڪندو ته ان جي خالص تهذيبي جبلتن جي تابع رهي زندگي گذاريندو، اها ان جي شعوري، روحاني ۽ ثقافتي زندگيءَ جي تڪميل ذات هوندي. انسان جي ثقافتي ۽ تهذيبي زندگي هڪ ٻئي ۾ "ضم" ٿي ويندي. ان کان پوءِ انسان جي صرف ثقافتي روحاني دنيا، انسان ۽ ان جي تهذيب ۽ سماج جي دنيا هوندي. اهو هڪ مڪمل ثقافتي انسان هوندو، اهو جيئن جيئن ثقافتي انسان ٿيندو ويندو، تيئن تيئن ان جي تهذيبي يا سماجياتي عمل مان جنگ جي جبلت جي جستجو ختم ٿي ويندي. جنگ خالص جسماني طاقت جو مظهر آهي. جسماني قوت جو اظهار آهي، پر انسان جي شعوري ۽ ثقافتي زندگيءَ ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ ٻن هڪ ٻئي جي متضاد حقيقتن جي ڇڪتاڻ شروع ٿي ويندي، جنهن ۾ هڪ طرف حيواني دنيا جي جسماني طاقت جي جبر جي زور آزمائي هوندي. ٻئي طرف روحاني دنيا جي ثقافتي اسباري دانائي هوندي. جيڪا جيئن پوءِ تيئن حيواني ۽ جسماني طاقت تي فاتح ٿيندي ويندي.

خاڪي جويو

'مهاڳ' مان ورتل اقتباس

ڇپيندڙ: مارئي اڪيڊمي سڪرنڊ. حيدرآباد 2010ع

ڪراچي شهر جي گهٽي - سن 1900ع ۾.

غلام رباني آگرو

عبدالقادر جوڻيجو

ولي رام ولڀ

الطاف شيخ

نسيم پارس گاد

متفرقه

□

• "قدامت پسند شخص جي تعريف هيءَ آهي تہ ان جون ٽنگون تہ ٺيڪ سلامت آهن، پر هلڻ ڪٿهن ڪونہ سکيائين." - صدر روزويلٽ.

• "مدبر ائين خيال ڪندو آهي تہ هو ملڪ جي ملڪيت آهي؛ سياستدان ائين سمجهندو آهي تہ ملڪ هن جي ملڪيت آهي." - ٽرائٽ.

• "فتح جو مدار خوداعتماديءَ تي آهي؛ خود اعتماديءَ جو مدار بار بار سوچڻ تي آهي؛ ۽ سوچڻ جو مدار راز جي حفاظت ڪرڻ تي آهي." - حضرت عليؑ

• "پنهنجا خيال مون کي ٻڌائڻ چاهين، تہ ٻڌاءِ تنهنجو يقين ڇا ڇا ۾ آهي؟ شڪ شبها تہ مون کي پنهنجا ئي گهڻا آهن." - گوئٽي.

□□

تعلقي ميرپور ماٿيلي ۾، ڳوٺ ڀلي ڏني انڍڙ ۾ ڄائو ڄپنو هو، جڏهن ان جي آدمشماري ٿن چئن ڪچن گهرن ڪان مٿي ڪانه هئي. اها پاڪستان کان گهڻو اڳ جي ڳالهه آهي. ڀلي ڏني انڍڙ جي پرسان ٻيو هڪ وڏو ڳوٺ هو، جنهن جو نالو هو ”وڏڻ مهر.“ ڳوٺ ڀلي ڏني انڍڙ وارا ڪنهن ڪم ڪار سان وڏي شهر ۾ ويندا هئا، ته پنهنجيءَ سڃاڻپ لاءِ پاڻ کي ”وڏڻ مهر“ جا رهاڪو ڪوٺائيندا هئا.

سنڌي صاحب جي والد جو نالو وارث ڏنو انڍڙ هو. هارپو ڪندو هو. پر، ٻنيءَ جو ٻارو پنهنجو هئس. سنڌ جي ڳوٺن ۾ اُٺ، ڳئون، مينهون ۽ ٻيو مال ڌارڻ هڪ عام دستور آهي. وارث ڏني کي ٻه پنهنجا ٻه چار

غلام رباني آگرو

شخصيت

عمريان گذريان پيان پار...

مرحوم غلام رباني آگري جو هي آخري يادگار مضمون آهي، جو پنهنجي وفات 18- جنوري 2010ع کان مهينو کن اڳ، حافظ احمد الدين انڍڙ جي پرزور خواهش تي لکيائين.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ هونئن ته سنڌي زبان ۾ گهڻي ئي رسالا نڪتا، پر اڳي پوءِ بند ٿي ويا. فقط ٻه ڇپبا رهيا ۽ ٻئي سرڪاري خرچ تي. هڪ ٽ- ماهي ”مهراڻ“ ۽ ٻيو ماهوار ”نئين زندگي“. پهرئين رسالي جو باني ايڊيٽر محمد ابراهيم جويو هو ۽ ٻئي جو مولانا عبدالواحد سنڌي.

سنه 1947ع ۾ هندستان جي ورهاڱي ۽ پاڪستان جي ٺهڻ کانپوءِ سنڌي صاحب ٻه ٻين لکن مهاجرن وانگر دهليءَ مان ڪراچيءَ لڏي آيو ۽ باقي زندگي اِتي ئي گذاريائين. مون کي ٻه سال 1956ع ۽ 1957ع ۾ ساڻس گڏجي ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو. سندس روح مان موسم بهار جي خوشبوءِ آئي. سونهاريءَ سنڌ جي ڪُکِ ڪڏهن ٻه خالي نه رهندي، پر حقيقت اها آهي ته سنڌ ۾ مولانا عبدالواحد سنڌيءَ جهڙا اعليٰ انسان ورلي پيدا ٿين ٿا.

سائين تاجي پيٽي سنڌي هو. ذات جو انڍڙ هو. ڍور هئا. سو ڪير، مکڻ ۽ لسيءَ لَپَ لاءِ ڪنهن جو محتاج ڪونه هو. ڪيس سنڌي صاحب سان گڏ ٻيو اولاد ٻه هو. پر، اهي ٻار جوان ٿين ۽ شاديون ڪري، پنهنجا گهرڙا آباد ڪن، تنهن کان اڳ ئي وارث ڏني جي پنهنجيءَ حياتيءَ جو پيالو پرجي آيو. سنه 1914ع ۾ وفات ڪيائين.

سائين سنڌي صاحب بلوغت ۾ پيرمس پاتو، ته يتيم ٿي ويو. سندس وڏڙن جو هاليجيءَ جي بزرگ حماد الله صاحب سان لڳ لاڳاپو هو ۽ ٻيو بزرگ جنهن سان گهڻي هئن، سو گهوٽڪيءَ جو وينل ۽ ديوبند جو فارغ التحصيل هو. نالو هئس مولانا نور محمد انڍڙ. مون کي حافظ احمد انڍڙ صاحب ٻڌايو ته سنڌي صاحب ڪجهه سال مولانا نورمحمد انڍڙ وٽ پڙهيو هو.

ماٺهو جي قسمت شايد سندس هٿ جي لِيڪُن سان گڏ نِرڙ ۾ ٻه لکيل آهي. اکين جو ڪم ڏسڻ آهي

پر، پٽيل اکيون ڳالهائينديون به آهن. سنڌي صاحب اخبار جو ڪو پنو ڏٺو، جنهن ۾ عليڳڙهه جي ڪنهن درسگاهه جو اشتهار ڇپيل هو. تڏهن جامعه مليه باضابطي علي ڳڙهه کان ڌار ڪانه ٿي هئي. سنڌي صاحب اخبار جي پني کي تعويذ وانگر سانديو. عليڳڙهه وڃڻ ۽ تعليم پرائڻ جو شوق دل ۾ پيدا ٿيس. پر مسڪين ماڻهو ۽ يتيميءَ جو داغ اوهي نه واهي، هڙ ۾ پنج پئسا به ڪونه! سڀ آسرا ۽ اميدون مولانا نور محمد ۽ مولانا حماد الله ۾ هئس. اشتهار ۾ لکيل هو ته درسگاهه فقط مسلمان شاگردن لاءِ آهي، جنهن ۾ سندن مفت داخلا ۽ پڙهائيءَ سان گڏ مفت رهائش ۽ کاڌي پيتي جو انتظام به آهي. ليڪن، عليڳڙهه تڏهن ولايت هئي. پليڏني انڊڙ جو يتيم پار اُتي پهچي ته ڪيئن پهچي؟ ڀٽائيءَ جي لفظن ۾:

هَڙَ ۾ ڪين هئونِ، هئنئين هُنَ نه چاڙهيا،
سارو ڏينهن سمونڊ تي، لهي سچ ويونِ،
جڏهن سائين سبب ڪيونِ، تڏهن سُتڙ ٿيا، سيد چوي.

سائينءَ سَبَبُ ڪيو ۽ سنڌي صاحب سُتڙ ٿيو. سو، هيئن ته هڪ ڏينهن همت ڪري تعويذ کڻي وڃي مولانا نور محمد جيءَ اڳيان رکيائين ۽ بزرگ حمادالله صاحب سان به دل جي ڀڙور ڪيائين. ٻنهي بزرگن ڏڍُ ڏنس. سنت، الله سائينءَ اُهو ڏينهن به آندو، جو سنڌي صاحب ٻنهي بزرگن جي مدد سان، چار پئسا پوتڙي جي پلوَ ۾ ٻڌي، ريلوائي ٽيشن تي پهتو ۽ دهليءَ جي ٽڪيٽ وٺي ريل گاڏيءَ ۾ ويٺو، جا ڪيس کڻي اڳتي رواني ٿي.

پليڏني ڳوٺڙي جي ڏاڙهيءَ ۽ مڇن جي ساول واري جوانڙي لاءِ عليڳڙهه جو شهر ماڻهن جو سمنڊ هو! پر، پڇائي پڇائي نيٺ وڃي جامعه مليه پهتو. ڀاڳ ڀلا هئس، سو، ڪنهن ملائڪ ڪيس ٻانهن مان وٺي وڃي ڊاڪٽر ذاڪر حسين جي حضور ۾ پيش ڪيو.

ڊاڪٽر صاحب پڇيس ته "ابا، ڪٿان آيو آهين؟"

سنڌي صاحب اڌ سنڌي ۽ اڌ اردوءَ ۾ چيو ته، "سائين، سنڌ مان."

انهن ٽن اکرن جادوءَ وارو ڪم ڪيو. ڊاڪٽر سندس مٿي تي ٻاجهه ڀريو هٿ ڦيريو سنڌي صاحب کي جامعه ۾ داخلا به ملي وئي ته رهائش ۽ کاڌي خوراڪ جو بندوبست به ٿي ويو.

سائين سنڌي صاحب ماهنامي "نئين زندگي" جي آفيس ۾ ننڍپڻ جون ڳالهيون ڪندي، مون کي وري وري ٻڌائيندو هو ته "اسان جي ڳوٺڙي پلي ڏني انڊڙ جي ٻاهران اُٺ ئي اُٺ هوندا هئا. جن جا گورا مون کي ڏاڍا وڻندا هئا."

حافظ احمد انڊڙ صاحب ٻڌايو ته سنڌي صاحب دهليءَ ويو ته پوءِ فقط ٻه دفعا ڳوٺ آيو. جو سندس وڏو ڀاءُ ڪمال الدين گذاري ويو هو. سندس والد ته اڳيئي گذاري ويو هو، سو سندس دل جي ڪيفيت ائين وڃي بيٺي ته: "منهنجو ڪجاڙو پينر هن پنيور ۾."

انڊڙن جي ٻولي سنڌي آهي، پر سندن آسپاس وارن علائقن جي ٻولي سرائڪي آهي. بهاولپوري به سرائڪي ڳالهائين ته ملتان وارا به سرائڪي ڳالهائين سنڌو درياهه جو ڪنارو ڏئي، اڃا به مٿي وڃو، ته ديره غازي خان ۽ ديري اسماعيل خان جا رهاڪو به سرائڪي ڳالهائن. اتان جي سرائڪيءَ کي "ديري والي" ڪوٺن ٿا. سنڌ جا ٻروچ، جيڪي پنهنجن گهرن ۾ سرائڪي ڳالهائن ٿا، تن جا وڏڙا غالباً ديري غازي خان کان آيا. پر، جن جي گهرن ۾ بلوچي ڳالهائي وڃي ٿي، سي بلوچستان مان آيا هئا. ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي خان کان سنڌو درياءَ جي ڪپ سان اڃا به مٿي هليا وڃو، ته اتي لهندا ڳالهائن ٿا، جيڪا به سرائڪيءَ جو ئي هڪ لهجو آهي، ليڪن، انڊڙ سنڌي ڳالهائين ۽ سرائڪي به ڳالهائن.

سرائڪي ڳالهائيندڙ سموري علائقي ۾، خواجه غلام فريد جي هاڪَ ۽ ڌاڪَ آهي. هو پنجاب جي عظيم شاعرن، بابا فريد، بلهي شاهه، سلطان باهو، شاهه حسين ۽ وارث شاهه واريءَ مالها جو آخرين مڻيو هو. انگريزي محاوري ۾ چئبو ته:

(HE WAS LAST OF THE GREAT)

سنڌ جو مٿس سلام آهي. پاڻ حسب نسب ۾ سنڌي هو، ذات جو ڪوريجو هو. نٿي جو وينل هو. سندس وڏڙا نٿي مان لڏي منڻ ڪوٽ جي پاسي ويا. خواجه صاحب سچل سائينءَ جو عقيدتمند هو. سنڌيءَ ۾ به ڪجهه ڪافيون چيون اٿس. مون ماهنامي نئين زندگيءَ جي 1956ع ۽ 1957ع وارن پرچن ۾ ڇاپيون. سنڌي صاحب مون کي چيو ته غلام فريد جو ڪلام پڙهڻو يا ٻڌڻو هجي ته "سرائڪيءَ ۾ ٻڌجي. اکيون ٺمڻ لڳنديون."

انڊڙن جي رئيس غازي خان پونگ شريف جي مشهور مسجد نهرائي هئي، جنهن کي 1984ع ۾ فن تعمير جو آغا خان بين الاقوامي ايوارڊ مليو هو. رئيس مرحوم سٽن ديهن جو مالڪ هو. مسجد شريف تي دل کولي خرچ ڪيائين.

هڪ دفعي مون کي تونسا شريف جي پاسي، ڪنهن جلسي جي صدارت لاءِ سڏايائون. تڏهن سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري هئس. ايڏي پنڌ تان جو دعوت آئي، ته ائين ٿي سمجهيم، ته پاڻ کي پنجابين کان وڌيڪ سنڌين کي ويجهو سمجهن ٿا. رحيم بخش سومري سان ڳالهه ڪيم. چيائين ته شڪارپور ۾ رات اچي مون وٽ رهه. صبح سان ڪشمور ۾ هلنداسون ۽ اتان روجهاڻ جماليءَ جو پاسو ڏئي، تونسا هلنداسين. مون ائين ئي ڪيو.

تونسا پهتاسون ته مون ميزبانن سان رحيم بخش سومري جو تعارف ڪرايو ته شهيد الله بخش سومري جو وڏو فرزند آهي. هنن هڪدم ڪيس جلسي جو "چيف گيسٽ" ڪيو ۽ مون کي صدر.

تونسا مان موٽ تي مون رحيم بخش کي چيو ته پونگ واري مسجد شريف ڏسندا هلون. سو، مظفرڳڙهه وارو رستو ورتوسون. پر، اهو ڏاڍو ڏکيو هو، سو پونگ شريف پهچندي، رات ٿي وئي. رحيم بخش سڌو رئيسن جي بنگلي تي هليو. پر، منجهائن ڪابه ٻهَر ڪانه هئي. نوڪرن اسان جي ڏاڍي خاطرداري ڪئي. هٿ منهن ڌوتوسون ته وڏي سليقي سان چانهه، مٺائي، ميوو، ڪيڪ ۽ بسڪوٽ کڻي آيا. بجلي ڪانه هئي. اونداهيءَ ۾ مسجد شريف ڏسڻ اجائي هئي. نوڪرن منٿون ڪيون ته "رات رهو ۽ صبح جو مسجد شريف ڏسي پوءِ وڃو." پر، رحيم بخش کي رئيسن جي غير موجودگيءَ ۾ رات رهڻ مناسب ڪونه لڳو. گبوءَ براج واري طرف کان موٽ ڪيائين. شاخ ڏئي هليو. رستي تي بنهي پاسي جهنگ هو، جنهن مان اوچتو ڏهه ٻارنهن ڌاڙيل بندوقن سان شاخ جي ٽاپ تي چڙهي آيا. رحيم بخش ڪار بيهاري، کين ڌيرج سان چيو ته: "ابا، مان رحيم بخش سومرو آهيان. هيءَ شاخ گبوءَ ويندي؟"

هنن پاڻ ۾ ڳالهايو ۽ رحيم بخش کي چيو ته: "هن طرف مُڙو ۽ پوءِ سڌا هليا وڃو."

مان موٽي حيدرآباد پهتس، ته مخدوم محمّد زمان طالب المولىٰ (چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ) هالين سڏيو. ڳالهين ٻولين ۾ ساڻس سفر جو احوال ڪيم. ڳالهه ٻڌي چيائين ته، "ڌاڙيل اتي ئي پيدا ٿيندا آهن، جتي ٻڪ ماڻهن کي چٽو ڪندي آهي. هي ڌاڙا ڦريون، بلڪ خون خرابا، سڀ غربت ۽ جهالت ڪري آهن." چيائين ته، "سرائڪي ڳالهائيندڙ سڄو علائقو پس مانده آهي. ون يونٽ واري زماني ۾ سنڌ ۾ جيڪو احساس محرومي هو، انهيءَ کان بيٺو سرائڪي ڳالهائيندڙ علائقي ۾ هو. بهاولپور جو سيٺ عبيدالله مون سان مليو هو ۽ ڏاڍيون دانهون پئي ڪيائين. سو، جيڪڏهن اوهان ڌاڙيل ڏٺا ته ان لاءِ سبب پترا پيا آهن."

سنڌي صاحب مون سان گهڻيون ئي ڳالهيون جامعه مليه ۽ ڊاڪٽر ذاڪر حسين جون ڪندو هو، جن مان مون ائين سمجهيو ته ڊاڪٽر صاحب دل جو سخي ۽ دسترخوان جو ڪشادو هو. موڪل جي ڏينهن منجهند جي مهل وٽس گهڻائي دوست ملڻ ايندا هئا، جن کي سڪ سان گرهه وجهي وجهڻ لاءِ چوندو هو.

صبح سان گوشت جو سير کن گهرائيندو هو. سندس گهرواري سندس مزاج کان واقف هئي، سا، مهمانن کي ڏٺي، اوترا پاڻيءَ جا گلاس ديڳڙي ۾ وجهندي ويندي هئي. ماني تيار ٿيندي هئي، ته نوڪر گلر تي دسترخوان وڇائيندو هو ۽ ماني آڻي مٿس رکندو هو. مهمان ڊاڪوڻ مان چمچي سان، بوڙ کڍي پنهنجي پليٽ ۾ وجهندا هئا، جڏهن ڊاڪٽر صاحب جو وارو ايندو هو، ته ڊاڪوڻ ۾ رڳو رهو بچندو هو. ڊاڪٽر صاحب نوڪر کي چوندو هو ته: "ابا گهران ڪو ڪپڙو ڪڻي اچ، ته لانگوٽي ٻڌي ڊاڪوڻ ۾ ٽٻي هڻان، ته مَنَ ڪا ٻوٽي ڳولهي اچان."

ڊاڪٽر صاحب ذهني طرح مولانا ابوالڪلام آزاد، مولانا عبيدالله سنڌيءَ ۽ علامه آءِ آءِ قاضيءَ جو عقيدتمند هو. مون علامه صاحب وٽ سندس هڪ خط ڏٺو هو، جنهن ۾ لکيو هئائين ته: "سائين، منهنجو سرمايه حيات آهي ساعتون آهن، جيڪي اوهان جي صحبت ۾ گذريون."

هن پس منظر ۾ اها ڳالهه سمجهڻ سولي آهي ته جڏهن علامه صاحب وفات ڪئي ته پاڪستان جي پريذيڊنٽ کان اڳ آل انڊيا ريڊيو تي تعزيت جو پيغام صدر هندستان ڊاڪٽر ذاڪر حسين جو آيو هو.

ڊاڪٽر ذاڪر حسين جامعه مليه مان رٽاير ڪيو، ته هندستان سرڪار کيس ملڪ جو صدر ڪيو. پر، ايڏي وڏي منصب به سندس سياءُ ۾ ڪو فرق ڪونه آندو. سنڌي صاحب جڏهن جامعه مليه ۾ پنهنجي تعليم پوري ڪئي ته ڊاڪٽر ذاڪر حسين کيس جامعه مليه ۾ ئي روزگار سان لاتو ۽ سندس گهرڙو آباد ڪرڻ لاءِ شادي ڪرايائينس.

مولانا عبدالواحد سنڌيءَ جي بيگم صاحبه دهليءَ جي جيلاني خاندان مان هئي. سنڌي صاحب کي منجهانئس پٽ ۽ نياڻيون ٿيون. سندس وڏو فرزند آصف پاڻ کي ماءُ جي نسبت سان جيلاني ڪوٺائيندو آهي. جڏهن پاڻ جوان هو، ته ڪراچيءَ جي "امروز" اخبار ۾ ڪم ڪندو هو. اسان انهن ڏينهن ۾ به سنڌي اديبن جي قوم پرست گروپ سان تعلق رکندا هئاسين ۽ وٽس خبرون ڪڻي ويندا هئاسين. مون کي پنهنجي والد جي ڪري، سڃاڻندو هو. سو، اسان جون سڀ خبرون ڇاپيندو هو. پر، ٻي ڪابه اردو يا انگريزي اخبار تڏهن به اسان جون خبرون ڪانه ڇاپيندي هئي. البت، انهيءَ زماني ۾، سنڌي اخبارن ۾ ايتري سچائي هوندي هئي جو سنڌ جي حقن جي ڳالهه سچائيءَ سان وڏي واڪي ڪنديون هيون ۽ وڪري وڌائڻ لاءِ عورتن جون نيم عريان تصويرون ڪونه ڇاپينديون هيون.

مولانا سنڌي مون کي چوندو هو ته: "زورآوَر آصفُ اڄ رات جو اخبار مان اچي، ته ريڊئي تي سڏي سُئي ماسڪو تي رکي." مون کي معلوم هو ته سبب اهو هو ته اخبار جو مالڪ ميان افتخارالدين سوشلسٽ خيالن جو هو.

آصف جيلانيءَ کي موقعو مليو، ته پاڪستان مان انگلستان هليو ويو ۽ B.B.C جي اردو پروگرام سان وابسته ٿيو. تازو، حافظ احمد انڊڙ صاحب ٻڌايو ته اتان رٽائر ڪيو اٿس. پر، ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن پروگرام ۾ حصو وٺندو آهي. بلڪ، سنڌ ۾ لنڊن مان ڳوٺ به ايندو آهي.

مولانا عبدالواحد سنڌيءَ جي ڏاڏي مرضي هئي، ته سندس نياڻين جون شاديون سنڌي گهرن ۾ ٿين. مون سان صلاح ڪري، پير حسام الدين راشديءَ سان اندر اوريائين. ليڪن، غريب گهر جون ڇوڪريون ڪيڏيون به پڙهيل، خوش شڪل ۽ بااخلاق ڇو نه هجن، سنڌ جي فيوڊل ڪلاس (توڙي مڊل ڪلاس) ۾ پڙهيل لکيل نوجوان ڇوڪرا اپر مڊل ڪلاس جون ڇوڪريون تاڙيندا آهن. مڊل ڪلاس جون پڙهيل ڇوڪريون وري ماڳهن اپر ڪلاس جي ڇوڪرن ڏي تڪينديون آهن. سو، انهيءَ معاشري ۾ سنڌي صاحب جي نياڻين جون شاديون نيٺ وڃي مهاجر گهرن ۾ ٿيون.

سائين سنڌي صاحب سڄي عمر ڪلين شيو رهيو. پاڻ دهليءَ جي شرفاء جو لباس ڪڙتو، پائجامو

۽ شيرواني پائيندو هو. مٿي ۾ جناح ٽوپي. هونئن عقيدي جي لحاظ کان پڪو پختو مسلمان هو. ”تن صفا من صفا“ قول محمد مصطفيٰ ﷺ جو قائل هو. ڪنهن جي گلا غيبت ڪونہ ڪندو هو. حق حلال تي گذران ڪندو هو ۽ ان کي ئي عبادت سمجهندو هو.

ڪراچيءَ ۾ تڏهن سنڌ چيف ڪورٽ جي صدر واري طرف، پاڪستان سيڪريٽريٽ جي 48 نمبر بلاڪ ۾، اڙدو رسالي ”ماه نو“ ۽ سنڌي رسالي ”نئين زندگي“ جي آفيس ساڳئي ڪمري ۾ هوندي هئي. رفيق خاور ”ماه نو“ جو ايڊيٽر هوندو هو. محبتي ماڻهو هو. سنڌس معاون ظفر قريشي صاحب هوندو هو. ڪين اسٽاف ۾ بہ ڪاتب هوندا هئا، سي بہ ساڳيءَ روم ۾ وهندا هئا. رفيق خاور جي منهنجن افسانن ۾ دلچسپي هئي. هڪڙو تہ اهڙو پسند آيس، جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪرائي ”ايک اور“ عنوان سان ”ماه نو“ ۾ شايع ڪيائين.

”ماه نو“ جا ٻئي ڪاتب سائين سنڌي صاحب سان کل پوگ ڪندا هئا. سائين ڪين چوندو هو تہ ”نئين زندگيٰ“ لاءِ هن مضمون جو عنوان تہ ڪتابت ڪري ڏيو، تہ هڪدم چوندا هئس: ”منگوائو بدايون ڪي پيڙي.“

بدايون جا پيڙا ڪي ڏاڍا مشهور هوندا هئا. سنڌي صاحب ٽيوالي کي چوندو هو تہ ”ابا، وڃ هنن نياڻن کي راضي ڪر.“

ٽيوالو ڪلندو پيڙا وٺي ويندو هو، تہ ڪاتب واکو ڪري چوندا هئس تہ ”چائي عمدي لي آنا.“

هڪڙو ڪاتب ترڪي ٽوپي پائيندو هو. ننڍي ڏاڙهي بہ هئس. تنهن سنڌي صاحب ڏي ٽپال ۾ آيل ڪو لفافو هٿ ڪيو، جنهن جي سرنامي ۾ ڪنهن سنڌي اديب سائينءَ کي وڏا لقب القاب ايبريس ۾ لکي موڪليا هئا: بخدمت، عاليجناب، دين پناه، زبدة الحڪماءِ، شمس العلماءُ، بوعلي ثاني، قبلہ وڪعبہ، مولانا و مرشدنا، سيدنا، علامہ عبدالواحد سنڌي مد ظله!

ڪاتب، سائينءَ کي چيڙائڻ لاءِ اهو لفافو ڪيسي مان ڪڍي، ايبريس ۾ ٻن ٽن ٻين لقبن جو بہ اضافو ڪري، زور سان پڙهندو هو.

سائين سنڌي صاحب بجا ڏيندو هئس: ”شرم ڪرو.“ تہ ڪاتب هڪدم چوندو هئس ”منگوائو، بدايون ڪي پيڙي!“

ڪاتب کي بہ زالون هيون، تن کي منهن ڏيڻ لاءِ پنهنجيءَ مردانہ قوت وڌائڻ واسطي ڪنهن نيم حڪيم جو نسخو آزمايائين. ڪڪڙن جا چنبا پاڻيءَ ۾ سڄي رات ڪاڙهي، چاليهہ ڏينهن لاڳيتو نيراني پيالو پيتائين. سڄو سُڄي ويو. اسپتال ۾ داخل ٿيو. ڊاڪٽرن چيس تہ ”جي اجا هفتو ڏهہ ڏينهن ٻيا بہ پيالا پيئندو رهين ها، تہ اڄ حورن جي هنج ۾ هجين ها!“

ٻيو ڪاتب سائينءَ جو هٿ پنهنجي سيني تي رکي چوندو هو تہ ”مون سان پيار ڪر. مان قرت العين کان چا ۾ گهٽ آهيان.“

اسان جي پاسي واريءَ آفيس جي ڪمري ۾ قرة العين حيدر ۽ سنڌس سامهون واري ڪمري ۾ جلال الدين احمد، ڊپٽي ڊائريڪٽر جا ڪمرا هوندا هئا. قرة العين حيدر روزانو نئين رنگين ريشمي ساڙهي پائي ايندي هئي ۽ اهڙي فئشني نموني ۾ ٻڌي ايندي هئي، جنهن کي ”هپسٽر“ (HIPSTER) ڪوٺيندا هئا. چيلهہ ۽ ان کان هيٺ چڱو حصو سڄو عريان هوندو هئس. آفيس بند ٿيڻ مهل ڪونہ ڪو عاشق اچي ڪار ۾ کڻندو هئس. اڪثر عاشق نيويءَ جا آفيسر هوندا هئس. سائين سنڌي صاحب چوندو هو تہ ”شرم اصل ڪونهيس.“

ڊپٽي ڊائريڪٽر جلال الدين احمد جي پيٽ لاءِ وري مشهور هو تہ اسان واريءَ وزارت جي پيرَ، باتدبيرَ، علي محمد شاهہ راشديءَ جو سائس معاشقو هو. جلال صاحب ان ڳالهہ تي خوش هو ۽ پنهنجي پوزيشن هيڪاري مضبوط ڪرڻ لاءِ وزير صاحب جي ڀاءُ، سائين حسام الدين راشديءَ کي اردو زبان ۾ سنڌي ادب تي ڪتابڙو لکي ڏيڻ لاءِ عرض ڪيائين ۽

خاطر خواهه معاوضو ڏنائين. پير صاحب جو اهو اردو ڪتابڙو جلال صاحب پاڪستان پبليڪيشن مان شايع ڪيو.

حسين شاهه راشدي وزير باتدبير پير علي محمد راشديءَ جو وڏو فرزند ۽ سائين حسام الدين راشدي جو ڀائٽيو هو. منهنجو جگري دوست هو. سندس ڪو دوست ڪراچيءَ ۾ انڪم ٽئڪس آفيسر ٿي آيو، سو ڪيس نائيٽ ڪلبن جون ٽڪيٽون مفت ڏيندو هو. حسين شاهه جو ٻيو يار، غلام قادر ڏڪڻ هو. ٽئي گهاٽا يار هئاسين. نائيٽ ڪلبن ۾ ڪئبري (ڊانس) ڏسڻ تي هرياسين. غلام قادر ڏڪڻ چيو ته ”چوٿون يار به هجي، ته چوياري ٿئي.“ سڀني جو متفقه رايو سائين سنڌي صاحب تي بيٺو. جنهن زور پرڻ تي چيو ته ”زوراور، هلو.“

غلام قادر ڏڪڻ چيو ته چوياريءَ ۾ هر ميمبر جو نالو ماڊرن هجي. سو، سائين سنڌي صاحب جو نالو رکيائين: ”عبدل ڊبليو سنڌي.“

ڪراچيءَ ۾ ڪئبري ڊانس جون ڪيئي نائيٽ ڪلبون هونديون هيون، پر ”ايڪسلشر“ ڪان مٿي ڪا به ڪا نه هئي. صدر ۾ ايلفي بازار جي ڪنڊ تي، ”ڪشمير امپوريم“ جي مٿان هوندي هئي. منجهس ڪئبري رات جو نوين ڌاران شروع ٿيندو هو. تقريباً پنجاهه سٺ جوان سنا سوٽ ڪوٽ پائي، عطر عنبير مکي، اچي گول ميزن جي چوڌاري رکيل ڪرسين تي ويهندا هئا. ڊانسر حسينائون سڀ يورپي ملڪن مان اينديون هيون. انهن ۾ ترڪيءَ جي پنجويهن چويهن ورهين جي هڪ حسينه ”بيلي ڊانس“ ڪندي هئي ۽ ماڻهن کي هوش مان ڪڍي ڇڏيندي هئي. هڪ ڀيري غلام قادر ڏڪڻ کو اشارو ڏنس، سو، اسٽيج تان لٿي، نچندي نچندي، سنڌي اسان واريءَ ميز تي آئي ۽ اماڪ سنڌي صاحب جي گود ۾ ويهي رهي. منٽ ٻن ۾ ويهي اٿي وئي. غلام قادر ڏڪڻ سرباٽ ڪيو ته ”سائين، ڪجهه مزو آيو؟“

سائينءَ جواب ڏنس ته ”زوراور، مارائي وڌءِ.“ (زوراور سائين جو تڪيه ڪلام هوندو هو.)

غلام قادر چيو ته ”سائين ڇا ٿيو؟“

سائينءَ چيس ته ”ٿيندو وري ڇا! بس، شيروانيءَ جي مٿئين کيسي مان سَو جو نوٽ ڪڍي وئي!“

سائين ان وقت پنجاهه پنجونجاهه ورهين جي پيٽي ۾ هو ۽ اسان ويهن پنجويهن ورهين جي ڦوهه جوانيءَ ۾ هونداسين. پر اسان سان اهڙي دل ٿي ويس، جو جاڏي اسان تاڏي سائين.

جوانيءَ جو سڄو زمانو دهليءَ جي دبستان ۾ گذريو. پر، دل جي تار مير تقي مير يا مرزا غالب جي بدران سچل سائينءَ ۽ خواجه غلام فريد سان ڳنڍيل رکيائين. اردوءَ جو الرُ هٽ ۾ ڪونه ڪنيائين. پاڻ کي ”فرزند زمين“ ”Son of the soil“ ثابت ڪيائين.

پٺاڻيءَ جو ته اصل عاشق هو. هڪ ڀيري اسان ٻئي ڄڻا پٺاڻيءَ جي ميلي تي وياسين. شاهه سائينءَ جي حضور ۾ اسان جي اها پهرين حاضري هئي. عطا محمد حاميءَ سان گڏجي پروگرام ناهيوسين. هو خيرپور کان آيو ۽ اسان ڪراچي مان. ٽئي ڀٽ شاهه ۾ ملياسين. حامي خيرپور جي ڪاليج ۾ پڙهائيندو هو، جنهن جو پرنسپال اردوءَ جو مشهور دانشور پروفيسر ڪرار حسين هو، سو به ساڻس گڏيو آيو. پروگرام اهو بيٺو، ته شام جو ميلي تان موٽي، بس ۾ چڙهي، هالن ۾، حامي صاحب جي دوست وٽ هلي رات ٽڪنداسين. پرسانجهيءَ ڌاران جڏهن بسن جي اڏي تي پهتاسين. ته سڀ بسون نڪري ويون هيون. ڪا ٽئڪسي به ڪانه هئي. چار ميل پنڌ هو، مانڙي ڪري، ڪڙين تي زور رکيوسين. چوڏهين جي رات هئي، پنڌ ۾ اهڙو لطف آيو، جو زندگيءَ جو هڪ يادگار سفر ٿي ويو.

سائين 1947ع ۾ مهاجر ٿي آيو پر سندس سڃاڻپ ”سنڌي“ هئي. سرڪار نامدار مهاجرن کي سنڌ ۾ رهائڻ جو فيصلو ڪيو، جو ته صوبي سرحد جي چيف منسٽر خان عبدالقيوم خان پشاور ريلوائي اسٽيشن تان مهاجرن سان ڀريل سڀيون ريل گاڏيون موٽائي موڪليون ته ”هي سوکڙيون اسان کي ڪونه

ڪپن!" ڪنهن به مهاجر کي بلوچستان وڃڻ جي ته همت ڪانه هئي ۽ پنجاب رڳو اُهي مهاجر وڃڻ لاءِ تيار هو، جيڪي اوڀر- پنجاب مان آيا هجن. سو، سڄو بار اچي سنڌ تي پيو. هت سنڌن سرپرست لياقت علي خان وينو هو، جنهن "لالو کيت" کي "لياقت آباد" بنايو ۽ مهاجرن لاءِ سنڌ جا دروازا کولي ڇڏيا. مٿان وري حڪومت سنڌ ۾ "مهاجر آبادڪاري" جو ڪاتو کوليائين، جنهن حڪم جاري ڪيو ته "هندن جون ملڪيتون شهرن ۾ جايون ۽ ٻهراڙيءَ ۾ زمينون ڏهن هزارن کان مٿي قيمت جون هونديون ته رڳو مهاجرن کي ملنديون ۽ بلڪل مفت ۾. ائين سنڌ جا شهر راتئون رات سنڌ کان کسجي ويا. هندن جي محلن ۽ ماڙين جا مالڪ مهاجر ٿي ويا.

سنڌ ۾ ڪنهن به اٿوڻندڙ ردعمل کي روڪڻ ۽ مهاجرن لاءِ ماحول کي سازگار بنائڻ واسطي سرڪار نامدار اردوءِ ۾ "ماه نو" ڪڍيو ۽ سنڌيءَ ۾ "نئين زندگي." ٻنهي رسالن جو پيغام هو ته هندستان جي مهاجرن جي اچڻ ڪانپوءِ سنڌ ۾ "نئين زندگي" شروع ٿي آهي ۽ آسمان ۾ خوشيءَ جو چنڊ (ماه نو) نظر آيو آهي. سائين سنڌي صاحب جا ڪي ڪرم فرما "پاڪستان پبليڪيشن" ۾ وينا هئا، تن چيو ته عبدالواحد سنڌيءَ سڄي عمر دهليءَ ۾ آندي آهي ۽ سندس اهليه اهل زبان يعني اردو خاندان مان آهي. سائين ماهنامي "نئين زندگي" جو ايڊيٽر مقرر ٿيو.

رسالو پهريائين ليٿو تي ڇپبو هو ۽ "پبلسٽي بليٽن" هو. سو، منجهس فقط مهاجرن جي ڪئمپن ۽ وزيرن جون تصويرون شايع ٿينديون هيون. سائينءَ ماٺ ميٺ ۾ منجهس ادبي رنگ جي آميزش ڪئي. ان کي وڌائيندو ويو ۽ مهاجر وزيرن ۽ ڪئمپن جون تصويرون گهٽائيندو ويو. ليٿو کي رد ڪرڻ لاءِ آفيسرن کي چيائين ته سنڌي ٻولي ٽائيپ ۾ ڇپبي آهي. ڇپائيءَ ۾ واڌاري لاءِ جيڪا حڪمت عملي تيار ڪيائين، تنهن جو مٿي ذڪر ڪيو اٿم، ته بائينڊنگ سيڪشن ۽ سرڪيوليشن سيڪشن جي ملازمن ۾ بدايون جي پيڙن جو استعمال کليءَ دل سان ڪيائين. سندس محنتن نيٺ رنگ آندو. 1950ع واري ڏهاڪي ۾ "نئين زندگي" سنڌي ادب جو لاجواب سرسبز چمن هئي، جنهن ۾ هر طرف گلاب، رابيل ۽ قسم قسم جي گلن جا ٻوٽا نظر ايندا هئا.

سنڌي عالمن ۽ اديبن ۾ سنڌي صاحب جو عشق ۽ عقيدت شمس العلماء ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب سان هئي، جنهن جو ازحد ادب ۽ احترام ڪندو هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا مضمون ڇاپيندو هو. حُجت ۽ محبت پير حسام الدين راشديءَ سان هئس جيڪو ساڻس ڏاڍا چرچا گهڻا ڪندو هو. هڪ ڀيري ايلفي بزار ۾ هڪ جنرل اسٽور تي وٺي ويس. اتي سنڌي صاحب کي ڪانٽي تي چاڙهي، سندس تورَ ڪيائين ۽ پوءِ مولوي صاحب جي هٿ ۾ جيڪو چمڙي جو ٿيلهو هوندو هو، تنهن جي تور ڪرايائين. پورا پندرهن سير ٿيو. چيائينس ته "هيءُ سڄو بار هٿ ۾ پاڻ سان گهليندو ٿو وتين!"

مولوي صاحب چيس ته "پير صاحب! منجهس نئين زندگيءَ جو مواد آهي."

پير صاحب زوريءَ ٿيلهو کولايس. اندر مضمونن، افسانن ۽ شعرن سان گڏ خواتين اديبن جون ڪي رنگين تصويرون به نڪتيون. پير صاحب چيس ته "هي به نئين زندگيءَ جو مواد آهي؟"

سنڌي صاحب چيو ته "هائو، پير صاحب! حڪومت عورتن کي اڳتي وڌائڻ لاءِ هدايت ڪئي آهي، ته سندن تحريرون گهڻيون ڇاپيو! هي سڀ تصويرون سچ پچ اديب عورتن جون آهن. سرڪار جو اسان تي زور آهي، ته عورتن کي اڳيان ڪريو."

پير صاحب کِلي چيس ته "برابر، عورتن کي اڳيان ڪرڻ گهرجي."

پير صاحب ڳالهه کي وَرُ ڏنو، سو، سنڌي صاحب کي سمجهه ۾ آيو ته ڪانئس ڪل نڪري وئي! چيائينس ته، "زوراور، مارايو ٿا. ائين نه چئو!"

پير صاحب کلي چيس ته "مولوي! تو ئي ته

ائين چيو! هاڻي وري ميار مون کي ٿو ڏيئين!"

مولوي صاحب ڳالهه ڦيرائڻ لاءِ پير صاحب کي چيو ته "هڪڙو ڏاڍو سٺو ڪيو اٿر. سو هيءُ ته شاهه ڀٽائيءَ جا سڀ ڇپيل رسالا ۽ مٿس لکيل مضمون، سون جي ذرڙن وانگر هِتان هُتان هٿ ڪري، جمع ڪيا اٿر."

پير صاحب وڏو ڀاڪر پاتس. چيائين: ته "يَرَ، مولوي، واهه جي ڳالهه ڪئي اٿئي. مون کي به شاهه تي ببليوگرافي ٺاهڻ جو شوق هو. پر مواد جو مسئلو هو. هاڻي تو اهو حل ڪري ڇڏيو. سڄو مواد، ڪتاب، رسالا ۽ مضمون ڪٺي اچ، ته اڄ ئي ڪم شروع ڪريان. پر، هينئر مون سان گهر هل ته ماني گڏجي کائون."

مولوي صاحب خوشيءَ سان پير صاحب سان گڏ ماني کائڻ ويو ۽ سندس ڳالهه جي پوئواري ڪري، شاهه تي گڏ ڪيل مواد کيس ڏنائين. پر، پير صاحب وٽ هيڪر ڪتاب ويو ته وٽائنس وري ڪونه موٽيو. مولوي صاحب ڏاڍو پڇتايو! ڏڌو کير ٽٽين نه پوي پير صاحب وٽ گهڻائي پنڌ ڪيائين، پر وريو ڪجهه ڪونه! پير صاحب ڪل پوڳ ۾ ڳالهه لنوائي ويندو هئس. اهو داغ سنڌي صاحب جي دل تان ڪڏهن نه لٿو. تاهم، مولوي صاحب ۽ پير صاحب جي محبت آخر تائين قائم رهي. ان ۾ رتيءَ ماتر به فرق ڪونه آيو.

مولوي صاحب جا لطف الله بلويءَ سان به گهرا گهاٽا لڳ لاڳاپا هوندا هئا. هونئن، رستي بازار ۾ جيڪو به سنڌي اديب شاعر منهن پوندو هئس، تنهن کان نئين زندگيءَ لاءِ مواد وٺندو هو. پر، ڪوبه اردو اديب اهڙو ڪو نه هو، جنهن کي پاڻ ويجهو ويو هجي. نه وري انهن منجهان مون ڪنهن کي به مولوي صاحب وٽ ايندي ويندي ڏٺو. ٻنهي ڌرين جون دنيائون ڌار هيون.

هيءُ دنيا مانجهاندي جو ماڳ آهي. منجهس هر ڳالهه جو مدو مقرر آهي. سرڪاري نوڪريءَ ۾ گهڙڻ جو به ميعاد مقرر آهي ته فارغ ٿي نڪرڻ جو به وقت مقرر آهي. سائين جيئن "نئين زندگي" مان نوڪريءَ جو مقرر ميعاد پورو ڪري نڪتو ته رسالي جو زوال شروع ٿيو. تان ته هڪ ڏينهن اهڙو به آيو جو رسالو ڪجهه وقت لاءِ بند ٿي ويو! نوان نوان ايڊيٽر آيا، تن رسالي تي نوان نوان تجربا ڪيا، جي ان کي راس نه آيا. پوئين دور يعني پرويز مشرف جي دور ۾ نثار ميمڻ اطلاعات کاتي جو وزير ٿيو. مون سان ته خير سالن جا سال گهريلو لڳ لاڳاپا به هئس، پر، جڏهن پاڻ اسان وانگر ننڍو نيٽو جوان هو، تڏهن حسين شاهه راشدي واري گروپ ۾، سائينءَ سان گڏ ڪئبري به ڏسندو هو. ليڪن، جڏهن وڏو ٿيو ۽ پاور مليس، ته سڀ لڳ لاڳاپا وسري ويس. "نئين زندگي" لاءِ ڪجهه ڪو نه ڪيائين، سو رسالو ٺڏٺڪو ٿي ويو. (هاڻو اٿر ته هاڻي وري رسالو نڪري ٿو).

رڳو نثار تي ميار ڪا نه ٿي اچي! سڄيءَ سنڌي قوم مان اخلاقي قدر ڪمزور ٿي ويا آهن. ڳالهيون وڏيون، عمل نهي ئي ڪونه! اخلاق هجي ته عمل ٿئي! نوابشاهه جو نُور عباسي وري ياد اچي ٿو. سندس هڪ مصرعه آهي:

"پينگ تي وئي آهي دلبر، ٻيو مڙيوئي خير آ."

سائين سنڌي صاحب انهيءَ ڏکوئيندڙ صورت حال: کان واقف هو. پر، صبر کان سواءِ ٻيو رستو ڪونه ڏنائين. گهر جي ڪنڊ وڃي وسايائين. سنڌي سڀاجهڙن کيس ائين آسانيءَ سان وساري ڇڏيو، جو جڻ ته مولانا عبدالواحد سنڌي ايڊيٽر ماهنامي "نئين زندگي" جو نالو ڪنهن ٻڌو ئي ڪونه هو! ورهين مٿان ورهيه گذري ويا.

سائينءَ پنهنجي گهرڙي ۾ اڃا پئي ساهه پساهه کنيا، ته 1984ع ۾ مرڪزي حڪومت سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌالاجيءَ جي سهاري هيٺ، سنڌي ادب تي هڪ جلسو ڪيو. وزير تعليم ڊاڪٽر محمد افضل ۽ صوبائي وزير تعليم سيد غوث علي شاهه سان منهنجي توڙي حسين شاهه راشديءَ جي دعا سلام

هئي. اسان ٻنهي جڻن سائينءَ کي سنڌس ڪراچيءَ واري گهر مان وٺي ٻاهر ڪڍيو. ڪار ۾ وهاري، ڪيس حيدرآباد آندوسون ۽ جلسي ۾ سنڌس خدمتن جي ”سنڌي سڀاجهڙن“ کي يادگيري ڏياريسون. سائينءَ کي احترام سان اسٽيج تي آڻي، ڪيس گلن جا هار پاتاسون ۽ ٻنهي وزيرن کان اجرڪ پارايا سون! آخر ۾ سائينءَ کي به اکر چوڻ لاءِ عرض ڪيوسون، ته دل پرچي آيس. ڪيس خواب خيال به ڪو نه هو، ته جنهن سنڌ جي پاڻ سالن جا سال خدمت ڪئي هئائين، سا ايترو جلد وساري ڇڏيندي ۽ ورهين ڪانپوءِ وري به گڏريل ڏينهن جا به سائي ڪيس انهن اديبن ۽ شاعرن جي ميڙ ۾ آڻيندا، جن کي پاڻ تنوير عباسيءَ جي لفظن ۾ ”موتيءَ جا داڻا“ سمجهي سنڌن تحريرون نئين زندگيءَ ۾ شايع ڪيو هئائين. انهي ڏکوئيندڙ احساس اچڻ سان جڏهن به اکر چوڻ لاءِ ذهن تي زور ڏنائين، ته اکين مان ڳوڙها وهي آيس!

سائين سنڌي صاحب جو پبلڪ ۾ اهو آخرين ديدار هو. ڪراچي موٽيو، ته وري وڃي گهر ۾ بستري تي ليٽيو.

مون ڪيئي سال اڳ دادن فقير جي ڪلام جون به ٽي سٽون پڙهيون هيون:

پروسو نه ڪر
چاتي؟
ڪارن وارن تي
حُسنَ وارن تي
بيوفا يارن تي
پروسو نه ڪر،
چا تي؟
ڪوڙيءَ دنيا جي ڪم تي
دادن جي دم تي!

جنوري 1988ع جي ٽين تاريخ هئي. مان اسلام آباد ۾ هئس. ته اطلاع مليو، ته جوڳي جوءِ ڇڏي ويا!

آسمان ۾ ڪارا ڪڪر نڪتا ۽ منهنجين اکين مان ڳوڙها ٽمڻ لڳا.

• • • •

هڪ ڏينهن سائين غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ مان ڪراچي جي ريسٽ هائوس ۾ ٽڪيل هئاسون. ڪرسين تي ويٺا هئاسون. سنڌي صاحب وانگر سائين قاسمي صاحب به مون کان عمر ۾ وڏو هو. پر، ڏاڍو گهرو گهاٽو هو. اسان جي دوستيءَ جو عرصو اڌ صدي جو هو. ڪو ڳوڙهو ويچار آيس، يا ڪو پورُ پيس. سو، پنهنجو پاڻ ۾ ٽٻي هنيائين. جڏهن موٽي آيو، ته ٻٽو ساهه پري چيائين ته: ”ادا، ماڻهوءَ کي سڄيءَ عمر ۾ آخر ملي چا ٿو؟“

سائينءَ جي گفتي ۾ وڏي معنيٰ آهي! تمام وڏي معنيٰ! سنڌس گفتو مير تقي مير جي گفتي جو ٺڙ جواب آهي ته:

سرسري تم اس جهاں سے گذرے
ورنه هر جاه جهاں دگر بهي تها

مون بار بار پنهنجي من ۾ ليئو پاتو آهي ۽ مير صاحب کان پڇيو آهي مير صاحب، ”جهان دگر“ ڪٿي هو ۽ ڪنهن لاءِ هو؟ پنهنجي سڄي عمر ته ڪنبن کان بچڻ لاءِ پبن تي هلندي هلندي گذري وئي.

اڄ جڏهن سائين سنڌي صاحب جي زندگيءَ تي نظر ڪريان ٿو، ته قاسمي صاحب جي لفظن ۾ پاڻ کان پڇان ٿو ته ”سنڌي صاحب کي به سڄيءَ عمر ۾ آخر مليو چا؟“ هو غريب به اسان جي ئي قبيلي مان هو. سو، سنڌس سڄي عمر به اسان وانگر ڪنبن کان بچندي پبن تي هلندي هلندي گذري وئي! خواجه غلام فريد آخر بي سبب ته ڪو نه چيو هو:

عمريان گذريان پيان، پار.

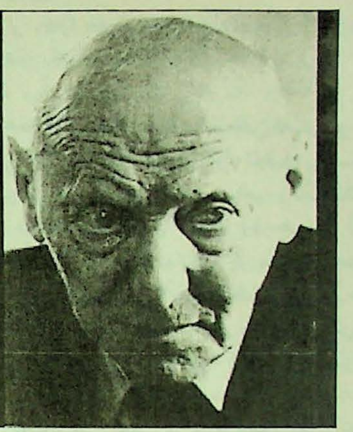

شخصيت

هيلن بينيڊڪٽ

عبدالقادر جوڻيجو

آئزڪ بيشوس سنگر

1978ع ۾ نوبيل پرائيز ملڻ کان چار مهينا اڳ آئزڪ بيشوس سنگر، برڪلي ڪيلفورنيا ۾ ٿيندڙ هڪ ادبي ڪانفرنس ۾ شاگردن کي پڙهائڻ لاءِ اچي نڪتو هو. انهيءَ ڪانفرنس جي افتتاح جي موقعي تي دعوت ٿي. مون کيس پهريون ڀيرو انهيءَ دعوت ۾ ڏٺو. کيس پنهنجيءَ عمر (74 سال) کان وڏو ۽ ڪمزور ڏسي مون کيءَ ڌڪ لڳو. پر انهيءَ دعوت کان ستت ئي پوءِ منهنجي اک کُلي ته هو هڪ ذهين، ٻت ۾ جڙيل ۽ ڦڙت ماڻهو آهي. برڪلي ۾ هلندڙ ڪانفرنس جي نائين ڏينهن منهنجيءَ دل ۾ لاڪائنس عزت پيدا ٿي ويئي ته هو ڊگهي نظر رکندڙ ۽ ڳالهائڻ جي ست واتي بلا آهي ۽ پراڻي رک رکاءَ وارو ماڻهو آهي. هُو ڪتابن جي اسٽور ۾ ويهي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪتاب مٿان ڪتاب تي ڏار ڏار جملا لکندو، هيناں صحيح ڪندو ماڻهن کي ڏيندو ويو. جيڪو به ماڻهو وٽس ٿي آيو، انهيءَ کي اُتي هٿ ڏيندي سندس نالو پڇندو پئي ويو. بيماريءَ ۽ ٿڪ هوندي به جنهن به اُبتو ٿي سِڌو ڌڪ هڻندڙ ڊڪشن هئي ماڻهوءَ کي ڪائي ويندو هو. اهو کهڙو ماڻهو هوندو، جيڪو سندس ڳالهين کان متاثر نه ٿيو هوندو! هو پنهنجي نُڪتي کي چٽو ڪرڻ لاءِ دماغ کي ڌوڏيندڙ ۽ ونداڻيندڙ ڪهاڻيون ٻڌائي ۽ چرچا گهٻا هٽي وچي پار پوندو هو ۽ ٻڌندڙ کي ڪڙڪائي ڇڏيندو هو.

ان کان ستت ئي پوءِ مون سنگر جي ناقدن کي پڙهيو، جن ۾ گهڻائي سندس ئي ٻولي يدش جي ليکڪ هئي، جيڪي سندس ڪشش کان متاثر ٿي نه سگهيا هئا. ڪجهه جٽن مٿس ذاتي حملا به ڪيا هئا. سندن اِها دعويٰ هئي ته يهودي ليکڪ جي حيثيت ۾ سندس شخصيت ۾ هڪ ننڍو شيطان ويٺل آهي، جنهن کيس مقبول ليکڪ بڻائي وڌو آهي. اهو شيطان سندس پڙهندڙن جي دماغ ۾ ويٺل جنسي ڪمزورين ۽ مارا ماريءَ جو استحصال ڪري ٿو. ٻين وري سندس ادبي حيثيت تي الزام مڙهيا ته سندس ٻولي

ماڻهوءَ کي سائنس ڪچهري ڪرڻ جو شوق هو ته انهيءَ سان ڪچهري به ڪندو ٿي ويو.

کيس ٻيو ڀيرو مون ٽڏهين ڏٺو جڏهين نوبيل پرائيز ملڻ کان ڇهه مهينا پوءِ نيويارڪ مان اچي نڪتو. جتي اچڻ سان يهودين جي عبادتگاهه ۾ ربي وليم برڪووٽز سان بحثا بحثيءَ ۾ مصروف ٿي ويو. انهيءَ وقت ئي مون سوچي ڇڏيو هو ته سندس ذهني ۽ روحاني قوتن جي ڪري سندس شخصيت ۾ جيڪو سحر آهي، انهيءَ کي پنهنجي اندر مان ڪڍڻو اٿم. ائين منهنجو ٻيو ڀيرو ٻڄي پيو. جنهن زماني ۾ هو برڪلي ۾ آيو هو ته مون کي انهيءَ ڳالهه تي حيرت هئي ته اُهو کهڙو ماڻهو آهي، جيڪو سندس واڪاڻ ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهي! سندس جهڪا ڏيندڙ اکيون، ويڙهي ويندڙ يدش لهجو ۽

اصيل پٽي کان خالي آهي ۽ سندس ڪهاڻيون لوڪ ڪهاڻين جي اُجڙيل صورت آهن. ڪن وري مٿس اهو اعتراض واريو ته سندس لکيون يهوديت کان خالي آهن ۽ هن هڪ جسو ڪلچر پيدا ڪري ماڻهن جي حافظي کي ڌوڪو ڏنو آهي.

اهي دلچسپ تنقيدون پڙهي مون کي اها دلچسپي ٿي بيٺي ته هن هڪ قتل ٿي ويل ڪلچر ۽ مرندڙ يدش ٻوليءَ کي هڪ پولش يهوديءَ جي حيثيت ۾ جيئارڻ لاءِ آخر ڪهڙيون ذميواريون پنهنجي مٿي تي کنيون آهن.

"ڪڏهن ڪڏهن مون کي خيال ايندو آهي ته اسان جا جيئرا توڙي مُئا ماڻهو چئني طرفان مون کي سڏي رهيا آهن ته سندن عظيم زندگين ۽ غيرمعمولي موتن سان انصاف ڪيو وڃي." هن 1972ع ۾ انٽرويو ڏيندي چيو هو، "آءٌ جڏهن روز صبح جو اُٿندو هوس ته منهنجا احساس چوٽ چڙهي ويندا هئا. مون کي اِهو خيال ايندو هو ته ڪوبه ماڻهو پنهنجيءَ سگهه کان وڌيڪ نه ڪم ڪري سگهي ٿو... آءٌ پنهنجو پاڻ کي ڪو اڪيلي سر ليکڪ نٿو سمجهان. پر اها پڪ اٿم ته جيڪي آخري يهودي ليکڪ آهن، آءٌ به انهن مان هڪ آهيان. اصل ۾ اها ڳالهه هڪ ڏکرئيندڙ ڳالهه به آهي ۽ ڳنڀير ذميواري پڻ."

پر سنگر جي ناقدن جو چوڻ آهي ته هُن اهڙي ڪا به ذميواري پوري نه ڪئي آهي.

خود رَبي برڪووٽز جي اڳيان عبادتگاهه ۾ اِهو سوال کُرُ ڪنيو بيٺو هو ته يدش ٻوليءَ جي هڪ يهودي ليکڪ جي حيثيت ۾ سنگر پنهنجي ذميواري پوري ڪئي آهي يا نه. ربيءَ پنج هزار ماڻهن جي سامهون سنگر کي سگن تي اچي ڪنيو ۽ مون کي سنگر سان ملاقات ڪرڻ ڪانسواءِ اها خبر پئجي چڪي هئي ته هو سنگت سان ۽ پنهنجا پوئلڳ وڃائي سگهي ٿو پر هن لکي لکي جيڪو هڪ خاص ڪلچر پيدا ڪيو هو، اُهو به سندس هٿن مان ڪسجي سگهي ٿو. ائين ڪيس رد به ڪيو ويو ۽ هُن وري رد ڪرڻ وارن کي رد ڪري ڇڏيو.

انهيءَ حال معلوم ڪرڻ کان پوءِ آءٌ اهي سڀ ڳالهيون دماغ ۾ رکي ٻيءَ رات سائس هوٽل ۾ سندس ڪمري ۾ ملڻ ويس، جتي پاڻ ۽ سندس زال صحافين کان لڪا ويٺا هئا. نوبيل پرائيز ملڻ کان پوءِ جي چئن هفتن جي لاڳيتي پبلسٽيءَ کان پوءِ سنگر تنگ ٿي پيو هو. مون سان ڳالهائڻ وقت به هو ڪوچ تي آهليو پيو هو. انهيءَ وقت سنگر مون کي وچان ئي ٽيون ماڻهو نظر آيو. منجهس نه اُهو دم هو، جيڪو پهرئين ملاقات ۾ برڪلي ۾ نظر آيو هو ۽ نه ئي وري سندس ڳالهين ۾ ڪو چَسُ هو، جيڪو اڳي ٻڌڻ ۾ ايندو هو. جيتوڻيڪ اجائتين به منجهس ڪشش، رک رکاءُ ۽ ٻئي ماڻهوءَ تي ڌيان ڏيڻ جي عادت موجود هئي. انهيءَ ملاقات ۾ هُن مون تي ايترو ئي ڌيان ڏنو، جيترو سدا کان وٽي ٻين ماڻهن تي ڏيندو پئي آيو هو. انهن سڀني ڳالهين هوندي به منجهس مون کي ٿوري ڪوڙاڻ ۽ چالاڪي نظر آئي. ۽ سڀ کان وڌي ڪري هو پنهنجن سائين، ناقدن ۽ منهن تي واهه واهه ڪرڻ وارن کان لاپرواهه نظر پئي آيو. مون کي اهو به نظر آيو ته هُن هيستائين جيڪي ان ڳڻيا انٽرويو ڏنا هئا، اُنهي تجربي سندس زوزٽ ڪري ايندڙ جملن کي شائسته ٻڻائي وڌو هو. ۽ هُن اڳئين جي نسبت هن وقت ايندڙ سوالن کي وڏيءَ انڪل سان ڦيرائي گهيرائي پنهنجيءَ مطلب جي ڳالهه تي پئي آندو. آءٌ اهو به پئي ڏسي سگهيس ته دنيا جو سنگر جي باري ۾ اهو تصور ٻڌجي ويو هو ته هو هڪ غير حاضر دماغ ۽ وهمي يهودي آهي. جنهن جو عقيدو اهو آهي ته هيءَ ڪائنات خدا جي حڪم تي پيئي هلي، ۽ ننڍڙا ننڍڙا جن ڀوت سنگر جي عينڪ جي پويان لڪا ويٺا آهن. آءٌ اهو به ڏسي پئي سگهيس ته هو جيتوڻيڪ ظاهري طرح تي ماڻهن کي پاڻ ڏانهن ڇڪڻ ۽ ڪين ڪلائڻ جي ڪوشش ۾ آهي، پر سندس اندر اها خواهش ويٺل آهي ته سنو لڪڻ لاءِ هو ماڻهن کان پري ۽ اڪيلو رهي.

برڪلي ۾ هلندڙ اديبن جي ڪانفرنس ۾ هو دير سان پهتو هو ۽ نيويارڪ کان وٽي هوائي جهاز

جو سفر ڪرڻ جي ڪري ٿڪجي پيو هو. اصل ۾ سندس رهائش ته نيويارڪ ۾ ئي هوندي آهي سواءِ سياري جي مند جي، سياري جو مزو وٺڻ لاءِ وري هو فلوريڊا ۾ وڃي رهندو هو. جڏهن هو ڪانفرنس واري هال ۾ گهڙيو ته ڪنهن ڏانهس نهاريو به ڪونه. ڪجهه شاگرد ٻين ليکڪن سان ڳالهائڻ ۾ مصروف هئا. هال ۾ انهيءَ وقت وليم گنلبس ۽ مئٿيسين جهڙا مقبول ليکڪ به موجود هئا. ڪيترن ڄڻن ته منهنجي اڳيان اعتراف ڪيو ته ڪنن ڪڏهن بيشوس سنگر جو نالو به نه ٻڌو هو.

سنگر ڪجهه بيمار ڏسڻ ۾ پئي آيو. قد ننڍو، بت سنهڙو، چيلهه ٿوري جهڪي ۽ گنجي مٿي تي ڪجهه بچيل وار. سنهڙو اهڙو، جو ڪيس پهريل ڪارو سوٽ ائين پئي لڳو جڻ ڪنهن هينگر ۾ ٽنگيل هجي. منهن جو رنگ پيلو ۽ منهن ۾ پيل سنها سنها وز. سندس ئي چوڻ هو ته هو جوانيءَ کان وٺي ائين آهي. "آءٌ شروع کان اهڙو سنهڙو ۽ پيلو ڏسڻ ۾ ايندو آهيان، جڻ ڪا بيماري مون کي کائي رهي هجي ۽ آءٌ مرڻ کان ٿري گهٽ بچيو هجان." اهي اکر هن پنهنجي آتم ڪٿا 'هڪ نوجوان پيار جي ڳولا ۾' ۾ لکيا آهن. انهيءَ ڪانفرنس ۾ مون کيس ڪمزور محسوس ڪيو پر هلڻ وقت تيز ۽ جهٽپ قسم جون وکون کڻي، هن منهنجين انهن محسوسات کي دٻائي ڇڏيو.

هو جيئن ئي پنهنجي ڪرسيءَ تي ويٺو ته آءٌ سڌي وٺي هلي ويس ته هن ڦڙتائيءَ وچان اٿي مون کي هٿ ڏنو ۽ مون کان نالو پڇيائين. مون کيس پنهنجو نالو ۽ ڌنڌو (صحافي) ٻڌايو. ۽ کيس اهو به ٻڌايم ته نه آءٌ شاگرد جي حيثيت ۾ آئي آهيان ۽ نه وري في ڀري اٿم. مون کي صرف سائس ملڻو آهي. هن هٿ لوڏيندي چيو، "هنهه! آءٌ انهن قاعدن قانونن جي پرواهه نه ڪندو آهيان. هو ته مون کي چوندا ته هيئن ڪر يا هوئن ڪر، پر مون کي سندن پرواهه ناهي. ڪنهن به وقت هلي اچ." هن اڃا ايتري ڳالهه ڪئي مس ته چار پنج پوڙهيون مائيون کيس ڳوليندڀون اچي نڪتيون ۽ کيس ورائي ويون. پوڙهين کي ڏسي سندس نرڙ ۾ ڪوبه سَرُ نه پيو. هن پوءِ مون کي ٻڌايو

ته پاڻ سدائين عورتن کي پسند ڪندو رهيو آهي. "مون ٻارهن ورهين جي ڄمار ۾ لکڻ جو سوچيو ۽ چوڏهن ورهين جي ڄمار ۾ ڇوڪرين کي ويجهو رهڻ جو سوچيو، ۽ اڄ تائين آءٌ انهن ٻن شين جي پويان ڇتو هوندو آهيان، هڪ لکڻ ۽ ٻي عورت"

ٻئي ڏينهن آءٌ ٽيپ رڪارڊ ساڻ کڻي سڌي سندس رهائش واري ڪمري جي در تي پهتيس. پاڻ يونيورسٽي فئڪلٽي ڪلب ۾ ٽڪيل هو. "هلي آ" هن ڦڙتائيءَ سان در کولي قرب وچان چيو. ڪمري اندر گهڙي ڏٺم ته سندس صاف سٿري بستري جي پير ۾ پيل ميز تي ارون هائوي جو ڪتاب 'اسان جي ابن ڏاڏن جي دنيا' رکيو هو ۽ ڪتاب جي پير ۾ هڪ ڪاپي رکيل هئي، جنهن ۾ ڪجهه لکيل هو. مون کي ساڻ وٺي دريءَ جي پر ... پيل ڪرسيءَ تي وهاريندي چيائين، "آءٌ اڃا هينئر هينئر ويهي موضوع ۽ موضوعن جا عنوان لکڻ ويٺو هوس. اصل ۾ اِهي مون کان وسري ويا هئا ۽ ٻن سالن کان پوءِ ياد آيا آهن."

ائين چئي هو وڏي خيال سان ڪرسيءَ تي ٿي ويٺو ۽ مون کان پڇيائين ته پاڻ مون لاءِ ڇا ٿو ڪري سگهي. مون کي اها پڪ نه هئي ته ڪلاس روم ۾ ٿيل ملاقات کيس ياد هوندي. مون جڏهن کيس ياد ڏياريو ته به "ها! ها!" چئي چپ ٿي ويو. مون نٿي چاهيو ته آءٌ پاڻ کيس وڌيڪ ياد ڏياريان ته اڃا ڪلهه ئي سائس ملي آهيان. هن ته مون کي اهو تاثر ڏنو هو ته کيس هر شيءِ جي خبر رهندي آهي. هِن ڀيري هُن مون تي جيڪو تاثر ڇڏيو، ان لاءِ سندس پاڻيجي مائرائس ڪار ٻاويهن ورهين جي عمر ۾ لکيو هو، "سنگر شروع کان وٺي پنهنجن خيالن ۾ گم رهندڙ شخص آهي. ايتريقدر جو جڏهن سندس اڳيان سوپ جو پيالو ميز تي رکيل هوندو هو ته لڳندو هو ته شايد ميز ئي اهو پيالو کڻي سندس ڪنن تائين پهچائيندي."

سنگر جڏهن مون سان ڳالهائڻ شروع ڪيو ته مون کي لڳو ته هو فوٽوءَ ۾ جيترو مهربان ماڻهو نظر اچي ٿو، انهيءَ کان وڌيڪ مهربان روبرو لڳي ٿو. ڳالهائيندي ڳالهائيندي سندس ننڍڙي منهن ۾ پختگي

اچي ويئي. سنڌس قرب ڀريو، وچ وچ مان ٿڌندڙ آواز ۽ ڳرو لهجو ملي ڪري ڪيس وڏيڪ عزت ڏيڻ وارو ماڻهو بڻائي ڇڏين ٿا. مون ڪانئس پڇيو هو ته ڪِن ڪن فوٽن ۾ ڏنگو ماڻهو ڇو لڳندو آهي.

”ڇاڪاڻ ته ڪئميرا توکان وڌيڪ چڱيءَ طرح ڏسي سگهي ٿي.“ هُن مرڪندي چيو، ”اصل ۾ ماڻهن سان ملڻ وقت آءٌ پنهنجي طبيعت جي ڏنگائي ۽ ٻڇڙائي لِڪائي ڇڏيندو آهيان، پر ڪئميرا کي ڌوکو ڏيئي نٿو سگهان. ڪئميرا وارو مون کي چوندو آهي ته، ’هِن پاسي ڏس‘ ’هُن پاسي ڏس‘ ائين مُنو ڪلاڪ وڃائڻ کان پوءِ جڏهن ڪئميرا وارو چوندو آهي ته ’هاڻي جهڙو آهين، تهڙو ٿي ڏيکار.‘ ته اُنهيءَ کان پوءِ آءٌ پنهنجي اصليت ڏيکاريندو آهيان، ۽ ڏنگو ۽ ڏکيو ماڻهو ڏسڻ ۾ ايندو آهيان.“

انٽرويو دوران سنگر گهڻو ڪري پنهنجي تازي ناول ”شوشا“ جي باري ۾ ڳالهايو. اهو ناول ڪانفرنس جي دوران ئي ڇپجي پڌرو ٿيو هو ۽ سنڌس ٻين لکڻين وانگيان انهيءَ ناول ۾ به روزمره جي زندگي ۽ مافوق الفطرت ڳالهيون پاڻ ۾ گاڏڙ هُئا. مردن ۽ عورتن جا جنسي رويا، وارسا جي عقوبت خاني ۾ روز جي هڻ وٺ، جُٺ، مار ماران، بنا ڪنهن ڪارڻ جي پيش ايندڙ اوچتا واقعا، جن ڀُوت ۽ عذاب ثواب ملي ڪري ناول کي جنم ڏين ٿا. انهيءَ کان سواءِ سنڌس اهو ناول پڙهندڙ کي ڏک ڪڍڻ جيءَ حد تائين سولو سنوائو آهي، جنهن جي پس منظر ۾ خدا جي ذات، اخلاقيات، جبر ۽ اختيار جي وچ ۾ ڇڪ ڇڪان، مرضيءَ ۽ خواهش جي وچ ۾ وٺ وٺان ۽ دماغ ۽ جسم جو هڪ ٻئي سان ٽڪرُ، جهڙا موضوع اُڀرن ٿا.

سنڌس لکڻين ۾ روزانو پيش ايندڙ ٽيٽي ۽ اڻ ٽيٽيءَ ۾ هڪ قسم جو توازن ملي ٿو. ناول ’شوشا‘ کي سنگر پنهنجن ٻين سڀني ناولن کان وڌيڪ حقيقت پسنديءَ وارو بڻائي ڇڏيو آهي. شايد انهيءَ ڪري جو اهو ناول ڪنهن حد تائين سنڌس آتم ڪٿا آهي. انهيءَ ناول جي مرڪزي ڪردار گريئيدبنگرسنگر جي جوانيءَ جو اولڙو آهي. سنهڙو، پيلو ۽ وار ڳاڙها. اهو ڪردار وشنو (گوشت نه کائيندڙ) بڻجي وڃن ٿا، جيئن خود سنگر جو پيءُ ۽ ڀاءُ ربي هُئا. انهيءَ ناول جو ٻيو ڪردار خود ’شوشا‘ آهي، جيڪا ڄامڙي عورت آهي. ناول جو نالو انهيءَ ڄامڙي عورت جي پويان ئي رکيو ويو آهي. اصل ۾ انهيءَ ڄامڙي ڇوڪريءَ کي سنگر ننڍي هوندي کان سڃاڻندو هو، جنهن جو ذڪر پنهنجين يادن ۾ به ڪيو اٿس. مون ڪانئس پڇيو ته ڇا ناول جو پلاٽ سوانحي ته نه آهي.

”تمام گهڻو، فرق رڳو ايترو آهي جو مون انهيءَ ڄامڙي ڇوڪريءَ سان شادي نه ڪئي. پر آءٌ ننڍي هوندي کان ساڻس عشق ڪندو هوس. آءٌ

جڏهين ڪيس ٻيهر مليس ته اُها اهڙي ئي هئي، جهڙي ناول ۾ لکي ائس. اِهو ناول لکندي مون کوٻه شرم حياءُ محسوس نه ڪيو. هو-ن به چيو وڃي ٿو ته ادب سوانحي هوندو آهي. پر ڪڏهين ماڻهو اهو سمجهندو آهي ته اهي حقيقتون ساڻس وهيون واپرايون ناهن، پر ائين به ته ٿي سگهي ٿو ته اهي حقيقتون متانئس وهين واپرايون هُجن.“

چيو وڃي ٿو ته سنگر پراڻي رنگ ڍنگ جو ليکڪ آهي. سندس ڪهاڻين ۾ نه پنهنجو ڪو ’خاص اسٽائيل‘ آهي، نه ’شعور جي وهڪ آهي‘ ۽ نه وري پنهنجن ڏوهن گناهن جي ڪا سچي ٽيل آهي. اُنهيءَ جي ابتڙ سندس ڪهاڻين ۾ يهودين جي قتل عام ڪان اڳ جو پوليند، آمريڪا ۾ لڏي آيل يهودين ۽ جنن ڀوتن جون لوڪ ڪٿائون ملن ٿيون. ”مون کي ٻڌائڻ جي ضرورت ناهي ته ڪو آءٌ يهودي آهيان.“ سنگر جي ڪهاڻي ’آخري جن‘ جو مرڪزي ڪردار چوي ٿو، ”غير يهودي جڻ ڪهڙو به هُجي، پر مون ٻڌو آهي ته غير يهودي جن به ٽيندا آهن. پر مون کي اهڙي ڪابه خبر ناهي ۽ نه وري خبر ڪڍڻ ٿو چاهيان. جيڪب ۽ عيسائو هڪ ٻئي سان سڳابندي نه ڪندا آهن.“ سنگر جون ڪهاڻيون هڪ ڏوراهين ۽ جادوئي دنيا ۾ جنم وٺن ٿيون. انهن ڪهاڻين جو ڪجهه حصو تاريخ مان ته ڪجهه حصو سندس تصورات مان ورتل هوندو آهي. مون ڪانئس پڇيو ته ڇا اهي ڪهاڻيون، انهن لوڪ ڪهاڻين تان ورتل آهن، جيڪي هُن ننڍي هوندي ٻڌيون.

”ڪي آهن. پر گهڻيون ناهن. جيئن هڪڙو ڀڪي آڪيرو ناهيندو آهي ته اُنهيءَ آڪيري ۾ ڀڪي وڻ جي ٽاري، ٿورا ڪک ۽ ٿورا گاهه جا ڀن استعمال ڪندو آهي پر ڀڪيءَ کي انهن شين جي پرواهه نه هوندي آهي، هُو صرف پنهنجي آڪيري سان ٻڌل هوندو آهي. اها ئي ڳالهه ادب تي ٺهڪي ٿي اچي. ڪهاڻي کهڙين به شين مان جُڙيل هُجي، پر اُها ڪهاڻي هئڻ گهرجي. اعتبار جوڳي هُجي ۽ دلچسپ هُجي.“

ادبي ڪانفرنس هلندي سنگر ڪُل چار ليڪچر ڏنا، جن ۾ هن انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو ته ڪهاڻي دلچسپ هُجي. ”ڪهاڻيءَ ۾ ويچارن جي بدران حقيقتون وڌيڪ هئڻ گهرجن ۽ وڌيڪ واقعا هئڻ گهُرجن.“ هن هڪ ٻيري چيو، ”جيڪڏهن ڪهاڻيءَ ۾ رڳو ويچار ئي ويچار هوندا ته پوءِ اها ٿي ويندي ’شعور جي وهڪ‘ جنهن کي اوهان ’بوريت‘ جو نالو به ڏيئي سگهو ٿا. مون کي هڪ ڪهاڻي ٻڌائڻ ڏيو. هڪ ننڍڙو ٻار اسڪول ويو ۽ پنهنجي دوست کانئس پڇيو، ’تو کي ڪيئن خبر پيئي ته پٺهين تو کي ٽِڪڙ هئڻ پئي چاهي؟‘ انهيءَ تي ننڍڙي ٻار پنهنجي دوست کي جواب ڏنو، ’خبر ائين پيئي جو بابي مون کي ٽِڪڙ وهائي ڪڍي.‘ ادب اهو ئي آهي. توهان کي خبر هئڻ گهرجي ته ڀرپور ويچار ڪهاڻيءَ ذريعي ئي ۽ واقعن ذريعي ئي بيان ڪري سگهجن ٿا.“

ڪهاڻي تخليق ڪرڻ جو اهو پراڻو طريقو سنگر جي شاگردن کي قبول نه پيو.

”ادب ۾ تجربا ڪرڻ جي باري ۾ ڇا خيال آهي؟“ هنن پڇيو، ”اسٽائيل جي باري ۾ ڇا خيال آهي؟“

سنگر وٽ جواب تيار هو، ”ادب ۾ جيڪي اصلي تجربا هوندا آهن، اُهي انهن ماڻهن طرفان نه گهڙيا ويندا آهن، جن کي اسٽائيل جو فڪر هوندو آهي پر اهي تجربا فطرت مان پنهنجو پاڻ جنم وٺندا آهن. منهنجو تجربو اِهو آهي ته جيڪڏهن ليکڪ وٽ ڪهاڻي آهي ته ڪهاڻي خود پنهنجو اسٽائيل ٺهه ڪندي آهي. جيڪڏهن ليکڪ وٽ چوڻ لاءِ ڪجهه به نه هوندو ته اسٽائيل سندس ڪابه مدد ڪري نٿو سگهي.“

ڪانفرنس ۾ پنهنجي آخري ليڪچر ۾ سنگر پنهنجن شاگردن کي خاص مانُ ڏيندي، ڪين پنهنجي ڪهاڻي ’دوزخ جو ستون ڏينهن‘ پڙهي ٻڌائي. اها ڪهاڻي پڙهڻ وقت هُو پنهنجي قد ڪان ڊگهي ميز

جي پويان وينو هو، جو سندس ڇاڙي ميز سان لڳي رهي هُئي. هُن ڪنگهي نڙي صاف ڪري، ڇاڙي ميز تي رکي ڪهاڻي پڙهڻ شروع ڪئي. اها ڪهاڻي يهودين جي عقيدي واري دوزخ ۾ شروع ٿئي ٿي. گناهگار سزا وار سڄي هفتي جي سزا کان پوءِ دوزخ جو آخري ڏينهن مزي سان گذارڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. ٻاهر ٿڌي ٿي چُڪي آهي ۽ عذاب ڏيڻ وارين ۽ ڪلون پُرزا پري رکيا ويا آهن ۽ گناهگارن کي اها موڪل ملي چُڪي آهي ته هو جيئن چاهين، تيئن خوش گذارين. انهن ماڻهن مان هڪ ماڻهوءَ وٽ اِها تجويز آهي ته هُو هڪ اهڙو رسالو ڪڍڻ ٿو چاهي، جنهن ۾ ناستڪ هئڻ جي باري ۾ هڪ سنجيدو مضمون به هجي، جيڪو پڪ سان بهشت جي فرشتن ۾ مقبول ٿيندو. ۽ ائين رسالو گهڻو وڪامبو. هو جڏهين اها تجويز پنهنجن ٻين ساٿين جي اڳيان رکي ٿو ته ٻيا ساٿي کيس ٻڌائين ٿا ته هُو پلي اهڙو رسالو ڪڍي، پر اهو رسالو بهشت جي بوڪ اسٽالن تائين پهچڻ کان اڳ دوزخ جي ٻاهر ۾ سڙي ويندو.

سنگر پنهنجي اها ڪهاڻي رکي رکي چٽن اکرن ۾ آواز جي لهاندين چڙهاندين سان پڙهي. اها ڪهاڻي پڙهندي هُو ٿوريءَ دير لاءِ چپ ٿي ويو. انهيءَ وچ ۾ سڀني شاگردن ڪان ڪل نڪري ويئي. هڪ شاگرد ٽپ ڏيئي چيريون اچي سنگر جي وات ۾ وڌيون ۽ پنهنجي عينڪ لاهي، عينڪ جي ٻانهن کي يڪتاري وانگر جهلي وڄائڻ لڳو. انهيءَ تي سنگر جي هٿ ۾ جهليل ڪتاب جو مسودو ٿورو ڏڪڻ لڳو.

جڏهين هُن اها ڪهاڻي پڙهي پوري ڪئي ته ڪمري ۾ وينل پنجاهي کن شاگردن ۾ تاڙين جو ڦهڪو لڳي ويو. سنگر پنهنجي عينڪ لاهي ميز تي رکي ۽ مُرڪي ڪنڌ لوڏيائين. جڏهين تاڙين جو آواز ختم ٿيو ته چيائين، ”شاگردن کي پنهنجي استاد کي داد ڏيڻ بدران مٿس تنقيد ڪرڻ گهرجي.“

چئن مهينن ڪانپوءِ مون جڏهن سنگر کي ٻيهر ڳالهيون ڪندي ٻُڌو ته هو رڳو پنجاهه شاگردن جو معمولي اُستاد نه هو، پر واڪاڻن ۾ ٻڌل نوبل لاريٽ هو.

آءٌ نيو يارڪ جي گهٽي نمبر 88- ويسٽ ۾ پهتيس، جتي يهودين جي عبادت خاني ۾ سنگر جون ربي برڪووٽز سان ڳالهيون شروع ٿيڻ واريون هُيون. مون کي ٻاهران ئي چتاءُ ڏنو ويو ته مون کي ڊگهو انتظار ڪرڻو پوندو، جيڪڏهن مون کي سيٽ کپي ٿي. آءٌ پورا ٻه ڪلاڪ عبادتگاهه جي ٻاهران بيٺي رهيس. مون ڏٺو ته سيٽ حاصل ڪرڻ لاءِ ماڻهو ٻاهر قطارن ۾ بيهي هڪ ٻئي سان وڙهي رهيا هُئا. راڻون رات سنگر ماڻهن ۾ ايترو مقبول ٿي ويو هو جو ڪيس ڏسڻ لاءِ ماڻهن هڪ ٻئي کي چيپي ٿي ماريو. ماڻهو ڪيس ڏسڻ لاءِ چتا ٿي پيا هئا. اُهو وقت گذري چڪو هو، جڏهين برڪلي ۾، هال ۾ گهڙڻ وقت ڪنهن ڪيس ڪنگهيو به نه هو. ماڻهو اِڙ اِڙ ڪندا جيئن ئي عبادت خاني ۾ گهڙيا ته ماڻهن جي وٽ پڪڙ وڏي ويئي. هر ماڻهوجي هڪ ٻئي مٿان ريهو رڙ لڳي پيئي هُئي. هيڏو سارو شاندار عبادت گاهه ماڻهن سان پرجي ٽُٻ ٿي ويو هو جو اڪِ گوڏي کي ڏسڻ کان لاچار هُئي. پوءِ به ٻاهران اندر طرف ماڻهن جي ڏِڪ ڏِڪان هُئي. رنگين ڪپڙن ۾ جهڙاپوڙ ٽيل مائيون، يهودين واري ٽوپي ٻِڪڻ تي پائي اچڻ وارا پوڙها، نوجوان شاگرد ۽ ماستر اچي ٿُنا هُئا.

”مائي وڏي ! منهنجي ڳالهه ڪن ڪولي ٻُڌي چڏ. مون پوري اڌ رات بيهي هِت انتظار ڪيو آهي ۽ تون وري سيٽ جي مالڪياڻي ٿي ويهي رهي آهين. جيڪڏهين اتان نه اٿينءَ ته آءٌ تو مٿان ويهي رهندس.“

”ويهن سالن کان آءٌ هت ايندو ٿو رهان ۽ اڄ مون کي چڪي ٻاهر ٿا ڪيو. ڪو خيال اٿوَ.“

هڪ ٿلهي ٽنيري مائي بنئچن ۾ هٿ قابو ڪري، بنهين پاسي پنهنجون سترون ماڻهن کي زور سان هٽندي، ڪين ٽِترن وانگر ٿڙاڪا ڪرائيندي پري اڏائيندي اڳتي وڌندي ٿي ويئي. گوڙ ايڏو هو جو هڪ ٻئي سان ڳالهائڻ وقت ماڻهن کي رڙيون ٿي ڪرڻيون پيون. وڏيءَ هڻ پٽ کان پوءِ اندرئين در مان ربي برڪوئٽز ۽ سنگر ظاهر ٿيا ته تاڙين جي ٿهڪن سان عبادتگاهه گونجي اٿيو ۽ ڪئميرائن جي فليشن سان عمارت ٻَري اٿي. سنگر اڇي واعظ واري هنڌ پيل ڪُرسيءَ تي ويٺو. سندس قد اڳي کان ننڍو پئي نظر آيو. سندس رنگ ايترو اڇو ٿي ويو هو جو ڪئميرا جي فليشن ۾ به ظاهر ٿيو بينو هو. هُن جڏهين مُرڪيو ته سندس ڏندن ۾ پيدا ٿيل وِٿيون چٽيون پئي ڏسڻ ۾ آيون. سندس عينڪ جي شيشن تي لڳندڙ فليش لائيٽ جو عڪس پڙڪي ٿي اٿيو. سندس مٿي تي يهريل يهودين واري رڪيل ٽوپيءَ سندس رهيا کهيا وار به لڪائي ڇڏيا هُئا. هُن ويهڻ سان ميز تي پيل گلاس مان پاڻيءَ جو ڍُڪ پري گلاس هيٺ رکيو ۽ مائيڪرو فون کي ٺيڪ ڪرڻ لڳو. هُو ايستائين چُپ رهيو، جيستائين ربيءَ ماڻهن کي چُپ ڪرايو.

ربي پيٽ ڪاري ڏاڙهيءَ وارو هڪ ڊگهو متارو مُڙس هو. سندس ڏاڙهيءَ ۾ ٿورا ٿورا اڇا وار به هُئا. هو اڇي سنگر جي ڪابي پاسي ويٺو. هُن هڪ قبائلي سردار وانگيان پنهنجيءَ عينڪ جي شيشن مٿان وڏي دبدبي ۽ ڪڙڪي سان ماڻهن تي باز وانگيان نظر وڌي ۽ هٿ مٿي ڪنيائين ته خلق چُپ ٿي ويئي. هُن ڊرامي جي ڪنهن پرپور ڪردار وانگيان هينيئن گرام ۾ سنگر جو مختصر تعارف ڪرائيو، ۽ پوءِ نيٺ ڳالهه جي ابتدا ڪئي، ”مسٽر سنگر! منهنجي دل ٿي گهري ته آءٌ تو کي آئزڪ جي نالي سان سڏيان.“ ايترو چئي ربيءَ سنگر کان ڊگها ڊگها سوال پڇڻ شروع ڪيا ۽ موٽ ۾ سنگر وڏي احترام وچان سوال ٻڌندو، ڪنڌ ڌوڻيندو ويو. سندس منهن تي پيل سَرَ وڌيڪ گهرا ٿيندا ويا. ربيءَ جي چرچن تي ماڻهو کليا ٿي، پر سنگر رڳو مُرڪيو ٿي. جيئن جيئن ربي اصل معاملي کي ڇڏي مٿس چڙهت ڪندو پئي ويو، تيئن تيئن سنگر جي حس مزاح ڦرڪندي ٿي ويئي. سنگر جون اِهي ڦڙڪيون مون ڪڏهين اڳ نه ڏٺيون هيون. هڪ هنڌ پهچي ربيءَ سنگر کان پڇيو ته سندس، شاديءَ جي باري ۾ ڪهڙو نڪته نگاهه آهي.

”ماڻ وارا ربي! انهيءَ ڳالهه جو جواب توهان کي پوءِ ٻڌائيندس.“ سنگر جواب ڏيندي چيو، ”آءٌ نٿو چاهيان ته عبادت گاهه ۾ ويهي ربيءَ سان اهڙيون ڳالهيون ڪريان. پر...“ ايترو چوڻ کان پوءِ هُو رهي نه سگهيو، ”منهنجي عقيدي موجب ته شاديون ڪرڻ کان پندرنهن سال پوءِ سڀيئي مُڙس پنهنجين زالن کي طلاقون ڏيئي ڇڏين، چاڪاڻ ته اڪيلو رهڻ کان پوءِ؟ مرد کي پيار ۽ سيڪس جي مزي جي خبر پوندي.“

اهو جواب ربيءَ کي بنهه ڪونه وڻيو ۽ جواب ٻڌڻ سان سجو لڏي ويو. پنهنجيءَ ڪاوڙ کي جهليندي ربيءَ وري ڪڪر ۾ ڪڙو هنيو ته، ”جي ائين آهي ته شاديءَ کي سماجي ادارو ڇو ٿو سڏيو وڃي؟“ انهيءَ نُڪتي تي ربي ڳالهائي رهيو هو ته سنگر پنهنجي مٿي تان يهودين جي پاڪ ٽوپيءَ کي لاهي، انهيءَ کي رومال ناهي ڪٽي نرڙ جو پگهر اگهڻ شروع ڪيو ۽ مٿو اُگهاڙو ڪري ربيءَ ڏانهن نهاريندو ۽ کيس ٻڌندو رهيو. ان وچ ۾ ٽوپي به هنج ۾ رکيائين. ربيءَ سندس انهيءَ مشڪريءَ کي جاڻي واڻي نظر انداز ڪري ڇڏيو، ۽ جڏهين پنهنجو ليڪچر پورو ڪيائين ته سنگر کان پڇيائين سندس روزانو ڪم ڪار جو طريقو ڇا آهي.

”ماڻ وارا ربي! اها ڳالهه هِتي ٻڌائڻ جهڙي ناهي، توهان کي پوءِ ٻڌائيندس.“ سنگر اکيون چمڪائيندي چيو، ”توهان مون سان ائين پيا ڳالهايو، جڻ آءٌ ڪو اهڙو ماڻهو هُجان، جيڪو ڪم جو

پروگرام ناهي، پوءِ اهو پروگرام ڳچيءَ ۾ ٽنگي هلندو هجان. جڏهن ته ائين ناهي. مون پنهنجا پروگرام ڪاهي ايترا ته ڪئنسل ڪيا آهن، جو منهنجيءَ گنج تان به اوترا وار ڪُٽا ناهن. يا ائين ڪٿي چوان ته مون پنهنجا پروگرام ايترا ڪئنسل ڪيا آهن، جيترا وار اوهان جيءَ ڏاڙهيءَ ۾ آهن.“ سنگر جي انهيءَ ڳالهه تي ماڻهن کان کِل نڪري ويئي، جڏهين ته ربي برڪووٽز ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو.

اها ڳالهه ٻولهه جيئن ئي ختم ٿيڻ واري هُئي ته سنگر وري ڦِرڪي کائڻ تي گهري. پر ربيءَ پنهنجا سوال ختم ڪري ڇڏيا ۽ هُو مستقبل ۾ اچڻ وارن واقفن جي ڊگهي فهرست پڙهڻ لڳو. انهيءَ وچ ۾ ويهارو کن ماڻهو شرارتي ٻارن وانگر ماستر جي اک بچائي گوڏن ٽائين جهُڪي هلندا اڳتي وڌڻ لڳا. سيني جي هٿن ۾ سنگر جي ڇپيل ڪتابن جا ايڊيشن هُئا ۽ کين اُميد هُئي ته هُو سنگر ٽائين پهچي ڪانئس آٽو گراف وٺڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندا. پويان ويٺا ٻين به ڪجهه ماڻهن ائين ڪيو. سنگر کين ڏسڻ سان صحيح ڪري ورتو ته ماڻهن جو سمنڊ ڏانهس وڌي رهيو آهي. ڪيترا ماڻهو ته ڪتاب ڪٿي سندس پيرن ٽائين پهچي ويا. پر ايستائين ربيءَ جي نظر فهرست تان هٽي ماڻهن تي پيئي، ”جيستائين آءٌ ڳالهائي رهيو آهيان، تيستائين ڪتابن تي ڪابه صحي ڪانه ٿيندي.“ هن ڪاوڙ وچان دبڙاٽ ڪندي چيو. آٽوگراف پويان پيل ماڻهو واپس ورڻ لڳا ۽ ربي اعلان ڪرڻ ۾ لڳي ويو. ان وچ ۾ سنگر پاڻ ٽائين پهتل ڪتابن کي هنج ۾ رکي صحيون ڪرڻ لڳي ويو. هُن هڪ ڪتاب تي صحي ڪري، جيئن ئي

ماڻهن ڏانهن لوڏڻ شروع ڪيو ته ڪتاب ٺڙڪو ڪري ڪري پيو. آواز تي ربي ڇُپ ٿي ويو، پر هُن مٿي نه نهاريو، هڪ پل لاءِ ماٺ ڇانئجي ويئي ته هُن ٻيهر ڳالهائڻ شروع ڪيو. هاڻي سنگر سڌو ٿي مٿي نهاريو ۽ وات سان آهلون ڪڍڻ لڳو.

جيتوڻيڪ انهيءَ کان اڳ مون سنگر کي وات سان آهلون ڪڍندي ڪونه ڏٺو هو، پر سندس مشڪريءَ جي انهيءَ پهلوءَ جي باري ۾ پڙهيو هو. سندس پاڻيجي مائرائيسڪار لکيو هو، ”سنگر آهلون ڪڍڻ، ٻين ماڻهن جو نقل اتارڻ ۽ وات ۽ اکين جي اشارن سان مشڪري ڪرڻ جو شاهه ڪاريگر آهي.“ هُو لکندي اهو به ڄاڻائي ٿو، ”هڪ ڀيري ويٺي ويٺي هڪ بيضو پڳائين، ته اهو اندران ڪِنو نڪتو ته نڪ سان چيائين، 'انسان جي زندگي به اهڙي آهي. ٻاهران سُٺي اندران ڪِني' سندس اهو جملو ڪو اهڙو خاص ته نه هو، پر جنهن نموني هن وات ڦٽائي جملي جي ادائيگي ڪئي ته انهيءَ وقت سندس منهن ڏسڻ وٽان هو.“

پر هن ڀيري سنگر عبادت گاهه ۾ ويهي جيڪا مسخري ڪئي، اها رڳو مسخري ڪانه نڪتي. ڪيس يهودين کان باغي سمجهي، ڪيس ياعمر لاءِ مذهبي برادريءَ مان ڪڍي ٻاهر ڦٽو ڪيو ويو.

آئزڪ سنگر 4 جولاءِ 1904ع تي پولينڊ جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ ڄائو. سندس پيءُ هڪ معمولي پر سخت قسم جو مذهبي ربي هو. ٻئي پاسي سندس ماءُ هُئي ته سخت يهودڻ، پر گهٽين ڳالهين ۾ هوءَ پنهنجي ڌرتيءَ جي راجاريت واري عورت هُئي. ماڻس جي عملي سوچ ۽ پٽس جي رومانوي سوچ هڪ گهر جي ٿانون وانگر هڪ ٻئي سان ٽڪر

كائينديون رهيون. نتيجي ۾ اِها ڇخ ڇخ ايتري وڌي ويئي جو گهر جي باقي ڀاتين جي زندگي زهر بڻجي ويئي.

”منهنجو پيءُ هر وقت چوندو رهندو هو ته جنهن جو ربين جي ڪرامت ۾ اعتبار ناهي ته انهيءَ جو خدا ۾ به اعتبار نه آهي.“ سنگر ٻڌايو، ”جڏهين ته منهنجي ماءُ چوندي هُئي ته خدا ۾ اعتبار ڪرڻ هڪڙي ڳالھ آهي ۽ بندن ۾ اعتبار ڪرڻ ٻي ڳالھ آهي. آءٌ پنهنجي ماءُ جي پاسي هوس.“ سنگر جي ماءُ ۽ پيءُ جي هلندڙ انهيءَ جهيڙي، ڪيس اهو سيکاريو ته يهوديت تي اکيون پوري انڌو اعتبار ڪرڻ بدران يهوديت کي سوالن جي ذريعي پرکڻ کپي. سنگر جڏهين ڇهن سالن جو ٿيو ته هُو ماءُ، پيءُ، ڀيڻ ۽ پاڻ کان ننڍي ڀاءُ سان گڏجي ڳوٺ مان لڏي وارسا شهر جي يهودين جي پوئتي پيل پاڙي ۾ اچي وينو. سنگر جي لفظن ۾ اهو پاڙو پنهنجيءَ جاءِ تي شهر کان ڪٽيل هڪ ڳوٺ هو. هن پنهنجين يادن جي ڪتاب جي هڪ جلد ’منهنجي پيءُ جي راڄ ۾‘ ۾ پنهنجي اُتان جي زندگيءَ جي باري ۾ گهڻو ڪجھ لکيو آهي. سنگر وارسا ۾ رهي ڪري هڪ ربيءَ جي پٽ جي حيثيت ۾ سخت مذهبي قاعدن قانونن هيٺ مذهبي تعليم حاصل ڪئي. سِندس ماڻٽن جي مرضي هُئي ته سندس پٽ اڳتي هلي ڪري ربي ٿئي. ماڻٽ منجهانئس اها آس رکيو وينا هئا. ته هو جيئن پڙهي پار ٿيندو ته پنهنجي زندگي يهوديت کي ارپي ڇڏيندو. پر جيئن جيئن هُو پڙهندو ويو، تيئن تيئن باغي ٿيندو ويو. هن پنهنجي پيءُ کان اڻ وڻندڙ سوال پڇڻ شروع ڪيا. مثلاً ”خدا ڇا آهي؟“، ”خدا ڪهڙو آهي؟“. ”پکي ڇو ٿا اڏامن“ ۽ ”جيت ڇو ٿا رڙهن؟“ وغيره وغيره.

سنگر جڏهين ڏهن سالن جيءَ ڄمار کي پهتو ته هن منع ٿيل غير مذهبي ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيا. اِهي ڪتاب سندس وڏو ڀاءُ اسرائيل جوشويا ماڻٽن کان لڪائي ڪٺي ايندو هو. هن دوستووسڪيءَ جي ڪتاب ’ڏوھ ۽ سزا‘ جو يدش ترجمو پڙهيو، جنهن مٿس تمام گهڻو اثر ڇڏيو. ڪيس رئسڪولنيڪوف جي اڪيلائي ۽ چريائي ڏاڍي وڻي- سندس پسند جا ٻيا ليکڪ هُئا ٽالسٽاءِ، چيخوف ۽ اسٽرن برگ. انهن جي ڪتابن پڙهڻ کان پوءِ ڪيس انهيءَ شوق تنجي اچي ڪنيو ته پنهنجي گهر ۽ پاڙي مان نڪري ٻاهر جي دنيا ڏسجي ۽ ڪجھ پاڻ به لکجي.

”پهرين پهرين مون ٻين ليکڪن جي ڪاپي ڪرڻ شروع ڪئي. مون کي نٽ هيمسن سان پيار هو ۽ مون سندس ڪاپي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. مون ننڍي هوندي کان ’شرلاڪ هومز‘ جو به يدش ترجمو پڙهيو هو. مون نه رڳو لکڻ ۾ ان جي ڪاپيءَ جي ڪوشش ڪئي، پر انهيءَ ڪردار جي زندگيءَ جو به نقل ڪرڻ شروع ڪيو. گهران نڪري گهٽيءَ ۾ هلندي مون هڪ ماڻهو ڏٺو ۽ دل ۾ چيم ته اهو ئي ڳجهو ۽ مشڪوڪ ماڻهو آهي. مون سندس پيڇو ڪيو. ڪجھ وقت هلڻ کان پوءِ انهيءَ ماڻهوءَ مُڙي مون کي ڏٺو ۽ چيائين، ’ڇوڪرا! تون منهنجو پيڇو ڇو ٿو ڪرين؟‘ اها ڳالھ ٻڌي آءٌ ڀڄي ويس ۽ انهيءَ ڏينهن ئي منهنجو شرلاڪ هومز وارو ڪيريئر ختم ٿي ويو.“

سنگر جڏهين يارهن سالن جو ٿيو ته ايسٽائين مٿس سندس وڏي ڀاءُ اسرائيل جوشويا جو تمام گهڻو اثر پئجي چُڪو هو. انهيءَ زماني ۾ ئي اسرائيل جوشويا پنهنجي ماڻٽن سان بغاوت ڪئي، جو اُنهن ڪيس ربي بنائڻ پئي چاهيو. هن گهر ڇڏي هڪ مصور جي اسٽوڊيو ۾ رهڻ شروع ڪيو. ائين سنگر اڳيان به نئين دنيا ظاهر ٿي. سنگر انهيءَ اسٽوڊيو جو ذڪر پنهنجي يادن جي ڪتاب ’منهنجي پيءُ جي راڄ ۾‘ ۾ ڪيو آهي. اِهو اُهو وقت هو، جڏهين هُن جديد سيڪيولر دُنيا ڏٺي.

”ڏاڪڻين جا ڏاڪا چڙهندو جڏهين پنجينءَ ماڙ تي پهچي اسٽوڊيو جي در تي پهتس ته ڏٺم ته اهو هڪ شاندار هال هو، جيڪو آسماني رنگ جيءَ روشنيءَ ۾ جهڙاپوڙ ٿيل هو. ڀتين تي لئنڊ اسڪيپ، شخصيتن جا خاڪا ۽ اگهاڙيون پينٽنگون

لڳل هيون. ڪمري جي وچ تي وڏا بت ڍڪيا رکيا هئا. اِهي تصويرون ڏسي مون کي منهنجا ننڍپڻ ۾ ڏٺل گرين هائوس ۽ غير يهودين جا قبرستان ياد اچي ويا. اسٽوڊيو ۾ هڪ ڇوٽي قد جي ۽ ڪجهه گگي ماڻهوءَ هڪ بت تان پردو کنيو ته مون کي هڪ جيئري جاڳندي اگهاڙي عورت نظر آئي ۽ آءٌ انهيءَ عورت جي بُت کي ڏسي حيران ٿي ويس. مون کي لڳو ته اها عورت ذري کان پوءِ ڪرشما ڏيکارڻ واري آهي. آءٌ ڊپ ۽ شرم وچان ڀاڪو ڦاڙي ڀڄي رهيس."

سنگر جڏهين سورهن ورهين جيءَ ڄمار کان چڙهيو ته ڪيس انهيءَ اُباڻ اچي ڪنيو ته هو گهر جي ننڍي دنيا مان ڀڄي جند ڇڏائي. "مون پنهنجي پاڻ کي پولينڊ جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ قابو ٿيل ڏٺو، جتي منهنجا مائٽ لڏي اچي ويٺا هئا." هن چيو، "ڪا شيءِ ڏسڻ جهڙي نه هئي. ڪو ڪم ڪرڻ جهڙو نه هو. اونهاري جيءَ مند ۾ آءٌ ڳوڏن تائين گچڙ ۾ قابو هئس. منهنجي دل رکي زکي چڪيون ڪائيندي هئي ته اُتان ڀڄي وري وارسا شهر ڏانهن نڪري وڃان." ائين هو اڪيلو ئي اڪيلو واپس وارسا پهتو، جتي هڪڙي غريبي هُئي ۽ ٻيا بکن جا چڪ. ڪڏهين ڪيس سمهڻ لاءِ ڪا جاءِ نه ملندي هُئي. سنگر ليکڪ بنجڻ جو پڪو ارادو ڪري ڇڏيو هو.

سنگر ۽ سندس وڏي ڀاءُ جي ليکڪ ٿيڻ واري فيصلي تي سندن ماءُ پيءُ کي ڌڪ رسيو هو. سندس پيءُ جي نظر ۾ يدش ناول منو زهر هو ۽ سندس ماءُ جي نظر ۾ اِها سراسر بغاوت هُئي. ڪين اِها اميد ٻيٺل هُئي ته سندن پٽ رڳو مذهبي ڪتاب لکندا.

"پنهنجن پٽن کي سيڪيولر لکڻيون لکڻ پويان ڏسي منهنجو پيءُ شرم ۾ ايڏو ٻڏي ويو، جو هُو ماڻهن کي ڪوڙ هٽي ٻڌائيندو هو ته سندس پُٽ اخبارون وڪڻي عزت پريو ڏنتو ڪن ٿا." سنگر چيو، "منهنجي پيءُ پنهنجي ئي گهڙيل ڪوڙن تي اعتبار ڪرڻ شروع ڪري ڏنو ۽ هڪ ڀيرو مون سان ملڻ به آيو، ۽ مون کان پڇيائين ته اخبارن جو ڌنڌو ڪيئن پيو هلي. ڪو گهر سفر ٿئي ٿو؟ مون ڪيس چيو: 'ٿورو ٿورو.'"

سنگر پنهنجي مائٽن جي مڙهيل يهوديت واري زندگي تي ڇڏي سا ڇڏي پر هن ٻيا رواج ۽ فيشن به قبول نه ڪيا. انهيءَ وقت پولينڊ ۾ سياسي ڇڪتاڻ چوٽ تي چڙهيل هُئي. ڪو نه ڪو ڪنهن نه ڪنهن پارٽيءَ جو ميمبر هو. ڪو سوشلسٽ، ڪو ڪميونسٽ ۽ ڪو انارڪسٽ هو. پر سنگر ڪنهن جو به نه ٿيو. "مون جڏهين پنهنجن جا ئي ٺهيل قاعدا قانون رد ڪري ڇڏيا هُئا ته ٻين جي ٺاهيل قاعدن قانونن کي ڇو قبول ڪريان. مون سوچي ڇڏيو هو ته ڪنهن به قسم جا قاعدا قانون منهنجي ڪم جا ناهن. جڏهين ادي وڏي مون کي جديد دنيا سان سُڃاڻو ڪيو ته مون ڏٺو ته اها جديد دُنيا به قاعدن قانونن گهڙڻ ۾ لڳي پيئي آهي ته مون انهيءَ دنيا کان به بغاوت ڪري ڇڏي ۽ پنهنجو پاڻ پنهنجا ئي نڪته نگاهه ٺاهيا ۽ هڪ آزاد فرد جي حيثيت ۾ چوڻ لاءِ پنهنجون ڳالهيون چونديون."

سندس انهيءَ انفرادي سوچ ئي خدا جي باري ۾ سندس نڪته نگاهه کي جنم ڏنو. سندس چوڻ آهي ته هُو جڏهين ذهني طور تي پنهنجن مائٽن کان ٽٽو ته سڀني کان ٽٽي ويو. سنگر جي نظر ۾ خدا سڀني کان سگهارو، اڻ ڄاتو، اڻ ڏٺو ۽ اڻ ڄٽيو آهي.

سنگر وارسا ۾ رهي ڪري قاعدن قانونن کان انڪاري هئڻ جو ٻيو ثبوت اهو ڏنو ته هُن اهو به قانون ٽوڙيو ته ڪنهن سان رهجي يا نه رهجي. ائين هو هڪ ڪميونسٽ عورت رونيا سان رهڻ لڳو. "اسان جي شادي ڪنهن ربيءَ نه ڪرائي." هن چيو، "پوءِ به رونيا منهنجي زال هُئي. انهيءَ وقت ڏاڍا پروگريسو هُئاسين." 1929ع ۾ ڪيس رونيا مان پٽ ڄائو، پر پنجن سالن کان پوءِ رونيا پنهنجي پٽ کي ساڻ ڪري روس هلي وئي. جڏهين ته خود سنگر روس وڃڻ کان انڪار ڪيو. تنهن کان پوءِ

رونيا روس به چڏي اسرائيل هلي ويئي. سنگر پنهنجي پٽ کي پورا ويهه سال نه ڏسي سگهيو. ويهن سالن کان پوءِ جڏهين پيءُ پٽ هڪ ٻئي سان مليا ته اُها اڳئين ڳالهه نه رهي هُئي. پيءُ پٽ جي انهيءَ ملاقات تي سنگر "پٽ" نالي هڪ ڪهاڻي به لکي آهي، جيڪا سنڌس ڪهاڻين جي ڪتاب "ڪافڪا جا دوست" ۾ موجود آهي.

جنهن زماني ۾ رونيا کيس ڇڏيو هو ۽ سنگر وارسا ۾ اڪيلي زندگي گذاري رهيو هو، انهيءَ کان هڪ سال پوءِ ليکڪ جي حيثيت ۾ مشهوري ماڻيندڙ سنڌس وڏو ڀاءُ لڏي وڃي نيويارڪ ۾ ويٺو، جتي کيس هڪ يدش اخبار ۾ نوڪري ملي ويئي. سنڌس ماءُ، پيءُ ۽ ننڍو ڀاءُ پولينڊ جي هڪ ڏورانهين ڳوٺ ۾ رهيا پيا هئا. جڏهين ته سنڌس ڀيڻ برطانيه هلي ويئي.

سنڌس ڪجهه دوست هٽلر جي حملي جي ڊپ کان پولينڊ مان ڀڄي نڪتا. 1935ع ۾ 31 سالن جي ڄمار ۾ سنگر به پير ڇنڊيا. کيس اهو غلط اطلاع مليو هو ته هٽلر هلندڙ سال جي پڇاڙيءَ ۾ حملو ڪرڻ وارو آهي.

وڏي ڀاءُ جي مدد سان حاصل ڪيل ويزا تي جڏهين سنگر نيويارڪ پهتو ته سنڌس زندگي اڳي کان به وڌيڪ اڪيلائيءَ جو شڪار بنجي ويئي. کيس نه انگريزي ٿي آئي، نه دوست مليس ۽ نه ڪم مليس.

"نيو يارڪ شهر مون کي هڪ چڙهت ڪرڻ وارو، شاندار، وڏو ۽ انساني فطرت سان ڀرپور شهر لڳو، جتي ڪئين نسل ۽ ٻوليون اچي گڏ ٿيون هُيون. مون کي ٺهيل ٺڪيل ۾ اڪيلائين جو شڪار ٿيل ڪمرن ۾ رهڻو پيو." هن چيو، "شروع شروع ۾ ته منهنجي ڪا گرل فرينڊ به نه هئي. مون پنهنجا ڏينهن وقت خراب ڪرڻ ۽ ڪيفيٽريائن ۾ ويهي اخبارن پڙهڻ ۾ گذاريا. ڏگهيءَ گهوم تي به نڪري ويندو هوس ۽ ائين بکواز به ڪندو هوس، جيئن پوءِ ڏاوا ماڻهو اجايو پيا مٿو کائيندا آهن. مون محسوس ڪيو ته، نه هن شهر ۾ ۽ نه ئي ڪو هن ملڪ ۾ منهنجون پاڙون آهن. اهي سڀ ڳالهيون لکڻ لاءِ چڱيون ڪانه هُيون."

سنگر جي نيو يارڪ ۾ اڪيلائي ، خاندان جي چڙو چڙ ٿي وڃڻ، پنهنجي وطن ۽ ٻوليءَ کان پري رهڻ، يورپ ۾ هلندڙ جنگ جي نتيجي ۾ سنڌس ديس جي ماڻهن جي تباهيءَ ۽ جنگ جي خوف ملي ڪري سنڌس لکڻ جي اهليت کي ڄمائي برف ڪري ڇڏيو هو. هڪ ناول لکڻ جي ڪوشش ڪيائين پر ڦبي نه سگهيو.

"آءٌ هن ملڪ ۾ 1935ع ۾ آيس. ٻه ٽي سال هتي رهڻ کان پوءِ مون کي اجايو ڏوکو ٿي پيو ته شايد آءٌ آمريڪا جي زندگيءَ جي باري ۾ لکي سگهان ٿو." هن مون کي ٻڌايو، "مون هڪ اهڙي ماڻهوءَ جي باري ۾ لکڻ شروع ڪيو، جيڪو پولينڊ مان آمريڪا ۾ اچي ٿو ۽ اُتي اچڻ کان پوءِ دل هاري ويهي ٿو رهي. پر آءٌ آمريڪا جي باري ۾ اهو ناول لکڻ تي محنت ڪري نه سگهيس. ليکڪ جي گهر ۾ هڪ شاندار ادارو هوندو آهي، جنهن کي رديءَ واري ٽوڪريءَ ڪري ڇٽيو آهي. لکندي لکندي اندازو ٿي ويو ته آمريڪا جي باري ۾ آءٌ گهڻو ڪجهه نٿو ڄاڻان. ان ڪري لکيل پنا ڦاڙي انهيءَ شاندار اداري ٽوڪريءَ ۾ اڇلايم، ته مون کي وڏي راحت ملي."

آمريڪا ۾ اچڻ کان پوءِ هو پورا ست سال فڪشن تي لکي نه سگهيو، پر فري لانس جرنلسٽ جي حيثيت ۾ هُو ڪم ڪندو رهيو... سنڌس تخليقي ڪم بلاڪ ٿي چڪو هو. اصل ۾ اها جيڪا صورتحال ٿي، انهيءَ ۾ سنڌس وڏي ڀاءُ اسرائيل جوشويا جي اڳيان سنڌس احساس ڪمتريءَ جو احساس هو.

"آءٌ پنهنجي ڀاءُ کي تمام گهڻو ڀانئيندو هوس، پر ساڳئي وقت مون کي سنڌس اڳيان شرم ايندو هو ته آءٌ ناڪام ليکڪ آهيان." سنگر چيو، "مون کي خبر هُئي ته ڀيا ليکڪ 25 سالن جيءَ

ڄمار ۾ شهرت ماڻي ويا ۽ آءٌ ٽيهن سالن جي عمر تيڻ کان پوءِ به يدش ٻوليءَ ۾ هڪ ڪتابڙو مس لکي سگهيو هوس. منهنجو گذر سفر ٿي نه پئي ٿي سگهيو. وڏي ڀاءُ گهڻئي منهنجي مالي مدد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر مون مدد وٺڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. آءٌ انهيءَ طبيعت جو ئي ماڻهو ناهيان، جو ڪنهن جي اڳيان مالي مدد لاءِ هٿ ٽنگيان. جيتري قدر مون کي ياد ٿو اچي ته هيستائين مون ڪنهن جي به اڳيان هٿ نه ٽنگيو آهي. آءٌ پنهنجي ڀاءُ جي واکاڻ ڪرڻ کان رهي نٿو سگهان، پر انهيءَ هوندي به آءٌ ساڻس ۽ ڀاڄائيءَ سان ملڻ کان ڪتائيندو وهيس."

ڪنهن کان مدد نه وٺڻ جي سنگر جي عادت جو هڪڙو ڪارڻ شايد اهو به آهي ته هن پنهنجي زندگيءَ جا ڪجھ سال اڪيلائيءَ ۾ گذاريا هُئا. هن وقت به هُو پنهنجي ڀائٽن ۽ ڀاٽيجن سان ملڻ کان ڪتائيندو آهي، جن ۾ سندس ڀائيٽيو جوزف ۽ ڀاٽيجو مائرائيس ڪار به اچي وڃن ٿا. ڪيس اها به خبر ناهي ته سندن ٻار ڪهڙا ۽ ڪيترا آهن.

سنگر جي ڪجھ واقفڪارن جو اهو به چوڻ آهي ته هُو پنهنجيءَ زال کان سواءِ ٻيو ڪنهن کي به ويجهو نه رهيو آهي. سندس ڀاٽيجي مائرائيس ڪار کي به انهيءَ ڳالهه جو ڏک آهي ته هو سندس وڏو مائٽ هوندي به ڪانئس ڪتائي ٿو. هو پنهنجين يادگيرين جي ڪتاب 'مامو آئزڪ' ۾ لکي ٿو، "مامو آئزڪ نه ڪنهنجو مامو آهي، نه ڪنهنجو ڀاءُ آهي، نه ڪنهنجو پُٽ آهي، نه ڪنهنجو مڙس آهي، نه ڪنهنجو پيءُ آهي ۽ نه ڪنهنجو نانو آهي. پر هُو واهيات پٽي سان پريل هن دنيا ۾ موجود سڀني شين جو مذاق اڏائيندڙ هڪ ليکڪ آهي."

سنگر جيتوڻيڪ انهيءَ ڳالهه کان انڪار ٿو ڪري ته سندس شخصيتن سندس وڏي ڀاءُ اسرائيل جوشويا جي مقابلي ۾ تمام ننڍڙي رهي، پر انهيءَ هوندي به اها ڳالهه پير ڪوڙيو بيٺي آهي ته هُو اسرائيل جوشويا جي 1945ع ۾ وفات کان هڪ سال پوءِ لکڻ جهڙو ٿيو. هن پنهنجي اڳوڻي نالي 'آئزڪ بيشوس' ۾ 'سنگر' جو اضافو به تڏهين ڪيو. انهيءَ کان پوءِ هُو ڪهاڻيون ۽ تنهن کان پوءِ ناول لکندو ويو. انهيءَ وقت هن ايترو گهڻو لکيو جو سندس دشمنن جو چوڻ آهي ته هن ايترو ته گهڻو لکيو آهي، جو هاڻي پنهنجي ڪاپي ڪندو ٿو وتي. مون ڪانئس پڇيو ته ڇا ڪيس به لکڻ جي معاملي ۾ بلاڪ ٿي وڃڻ جو ڊپ رهي ٿو.

"ماڻهن کي لکڻ کان بلاڪ ٿي وڃڻ جو جيڪو ڊپ هوندو آهي، اُنهيءَ ۾ ڪا به حقيقت ناهي. اهو ائين آهي، جيئن مرد ڪڏهين ڪڏهين پنهنجي جنسي قوت استعمال ڪري نه سگهندو آهي ۽ پائيندو آهي ته هو ڪدڙو ٿي ويو آهي. جڏهين مرد ڪنهن عورت سان سمهندو آهي ته ڪڏهين ڪڏهين ڪيس اهو محسوس ٿيندو آهي ته منجهس اڳيئن جنسي قوت نه رهي آهي. پر تنهن هوندي به مرد بسترو ڇڏي ڀڄي نه ويندو آهي. عورت صبر واري هوندي آهي. ڪيس خبر هوندي آهي ته هينئر نه، ته پوءِ منجهس جنسي قوت اچي ويندي. لکڻ جو معاملو به ڪجھ ائين ئي آهي."

ڪافي سال اڳ جڏهين سنگر کي پنهنجين ڪهاڻين ۽ ناولن مان آمدني ٿيڻ لڳي ته به هن جرنلزم ڪا نه ڇڏي. هُو وارشا وسڪي (وارسا واري) جي نالي سان ڪالم لکندو رهيو. باقي پنهنجو اصلي نالو صرف پنهنجين تخليقي لکڻين تي ڏيندو رهيو، جنهن تي ڪيس فخر آهي. "ڪنهن سبب جي ڪري منهنجوسچو نالو مون لاءِ وڏي شيءِ آهي." هن چيو، "شايد انهي ڪري جو 'بيشوس' جو لفظ مون پنهنجيءَ ماءُ جي نالي تان ڪنيو، جنهن جو سچو نالو 'باٿ شيبا' هو." نوبيل پرائيز ملڻ تائين سنگر جرنلزم ڪندو رهيو. سندس چوڻ آهي ته هُو اڃا به ڪالم لکندو رهندو. ڇاڪاڻ ته هُو چاهيندو آهي ته سندس لکڻي ٻئي ڏينهن ڇپيل صورت ۾ اخبار ۾ پڙهي وڃي.

سنگر کي جيتوڻيڪ پنهنجي لکڻين مان چڱي خاص آمدني ٿئي پئي، پر 57 سالن جي ڄمار ۾ سندس ڪتاب 'غلام' بيسٽ سيلر ڪتابن جي

لسٽ ۾ اچي ويو. ڪيس اُهي پل به ياد آهن، جڏهين اخبار جي ايڊيٽر ڪيس اطلاع ڏنو ته سندس ڪتاب 'غلام' بيسٽ سيلر جي لسٽ تي اچي چڪو آهي.

”ايڊيٽر ته ڏاڍو خوش هو، پر مون کي ڊپ اچي ڪنيو. آءٌ بيسٽ سيلر ڪتاب جو ليکڪ ته بڻجي ويس، پر منهنجو آرام حرام ٿي ويو. مون ته خدا کان دعا گهري هئي ته مون کي بيسٽ سيلر ليکڪ نه بڻائجانءِ پر خدا چاهيو پئي ته هيءُ مسڪين ماڻهو هيترن سالن کان مون کان دعائون گهرندو رهيو ته مون کي هيءُ ڏي هُو ڏي. پر مون سندس هڪ به دعا نه ٻڌ. پر هاڻي پنهنجي بندي کي هي ڏيان ٿو.“

سنگر کي نوبيل پرائيز به ملي چڪو.

سنگر هيستائين اٺ ناول، ست ڪهاڻين جا مجموعا، ٻارهن ٻارن جا ڪتاب ۽ ٽي يادن جا ڪتاب لکي چڪو آهي. انهيءَ کان سواءِ سندس ڪيترين ئي ڪهاڻيون ۽ مضمون 'نيويارڪر'، 'اسڪوائر'، 'هارپر' ۽ 'ائٽلانٽڪ' جهڙن رسالن ۾ ڇپجي چُڪا آهن. تنهن کان سواءِ سندس پهرئين مقبول ڪهاڻي 'بيوقوف گيمپل' جو ترجمو 1953ع سال بيلو (آمريڪن نوبيل لاريٽ) انگريزيءَ ۾ ڪيو.

سنگر کي جڏهين وڏي پئماني تي شهرت ملي ته سندس پنهنجن ئي يدش ليکڪن مٿانئس سخت تنقيد ڪئي. انهن ناقدن جو چوڻ آهي ته سنگر جي يدش لکڻين کي غير يهودي تمام گهڻو پڙهن ٿا، انهيءَ ڪري سندس اِها ذميواري آهي ته هُو پنهنجي ڪلچر کي صحيح نموني سان پيش ڪري. جيڪڏهن يهودين جو ڪلچر ائين ختم ٿي ويو ته انهيءَ کي ڪو بچائڻ وارو نه رهندو. انهيءَ ڪري سنگر تي اجا به وڌيڪ ذميواريون عائد ٿين ٿيون ته هو پولش يهودين جو خيال ڪري. پر سنگر جون ڪهاڻيون جنس، ڏوهن، شيطانيت ۽ دوزخ جي عذابن سان ڀريون پيون آهن. اهي ڪهاڻيون تاريخ، ڪلچر ۽ اصل حقيقتن کان پري آهن. ائين مٿس پنهنجن جي ڪاوڙ وڌندي ويئي. انهن ناقدن جو مٿس وڏي ۾ وڏو اعتراض اهو هو ته سنگر جي لکڻين ۾ فحاشي عروج تي آهي، جن ۾ پولش يهودين جا گوٽ ڪرپشن ۾ ٻڏل آهن ۽ جن تي جنن ڀوتن جو قبضو ٿيل آهي. ربي تعصبي ۽ عياش آهن. بوريت جو شڪار ٿيل عورتون ٻاهر پيريون آهن. انهن ناقدن جو خيال آهي ته سنگر جي لکڻين ۾ فحاشيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ناهي.

سنگر تي جيڪي اهي فحاشيءَ جا الزام لڳا ۽ اعتراض اُٿيا، اُهي مٿس اڄ ڪلهه ٿيندڙ تنقيد کان ڪنهن حد تائين ٿڌا هُئا. اڄ ڪلهه جيڪي ماڻهو مٿس الزام مڙهين ٿا، اُهي ماڻهو نه رڳو روايت پسند يهودي آهن، پر گڏوگڏ طبقي جا چڱا مڙس به آهن. انهن جا اعتراض وڌيڪ شديد ۽ ڪاوڙ سان ڀريل آهن. اِهي ته ايستائين چون ٿا ته سنگر کي نه يهودين جي خبر آهي ۽ نه وري يهوديت جي. جيڪي ڪجهه به آهي، سنگر کي انهن حملن جي پرواهه ناهي. ۽ هُو انهن اعتراضن کي کِل خوشيءَ ۾ اُڏائي ٿو ڇڏي. ”اهو ته منهنجو پهريون قدم آهي، جنهن ۾ مون يهوديت ۽ جنس تي نظر وڌي آهي.“ هن چيو، ”اڃا ته انهيءَ انساني زندگيءَ جا ڪيترائي پهلو ڏينهن و ڏينهن منهنجي دلچسپيءَ کي وڌائيندي پيا وڃن.“

سنگر تي جيڪا وڌ ۾ وڌ تنقيد ٿي آهي، اُها اهڙين ڳالهين تي ٿي آهي، جن ۾ هُو پڪن يهودين جي باري ۾ اهو تاثر ٿو ڏيئي ته اهي پڪا يهودي هَوَس، عياشي ۽ گناهن ۾ ورتل آهن. ناقدن جو چوڻ آهي ته هُو اهڙيون لکڻيون لکي غير يهودي پڙهندڙن ۾ وڪڻڻ ٿو چاهي. هن انهيءَ تنقيد جو ڪيترائي ڀيرا جواب ڏنو آهي ۽ هن ڀيري عبادت گاهه ۾ به ڪيس انهن ڳالهين جو جواب ڏيڻو پيو.

”نه پيار غلط ڪم آهي ۽ نه ئي سيڪس.“ هن خوش خوش وينل ماڻهن جي اڳيان جواب ڏنو. ”اسان سڀ پيار جي ۽ خاص ڪري سيڪس جي پئداوار آهيون. جيڪڏهين ڪو چوي ٿو ته ادب ۾ زندگيءَ جي اهڙن ملهن کي پاسي تي رکيو وڃي ته اها سراسر بيوقوفي آهي. خود يهودين جا مذهبي ڪتاب انهن

ڳالهين سان ڀريا پيا آهن. انهن ڪتابن جي لکندڙ ۽ پڙهائيندڙن کي ته ڪو به ڊپ نٿو ٿئي، ڇاڪاڻ ته انهن کي خبر آهي ته اِهي زندگيءَ جا اهم معاملا آهن. اهڙن ڪتابن کي ته گهڻا ماڻهو پڙهڻ لاءِ تيار ئي نه هوندا آهن، جنهن ۾ پيار ۽ سيڪس نه هجي."

پر سنگر رڳو جنس جي باري ۾ نه لکيو آهي. هن انسان جي ڪيترن ئي روپن جي پهلوئن کي پنهنجين لکڻين ۾ ڪتب آندو آهي. سنگر انهيءَ ڳالهه ۾ ته اعتبار ئي نٿو رکي ته ڪو اسين پنهنجا نصيب پاڻ ٺا ناهيون ۽ اسان جي پنهنجي به ڪا مرضي هوندي آهي. سنگر کي شروع کان وٺي پڙهندڙ اسڪالر شاشڪا اهرلچ ٻڌايو هو ته: "سندس نظريو اهو آهي ته ماڻهو اڪيلو آهي، جنهن کي جبلتون ۽ ٻيون قوتون هلائين ٿيون. سڀني زمانن ۾ ۽ سڄيءَ تاريخ ۾ سڀني ماڻهن کي ٻيون قوتون هلائيندڙيون آيون آهن. سندس خيال ۾ هيءَ دنيا وقت کان آجي آهي. سنگر جون اڪثر ڪهاڻيون گهڻو ڪري جنسي هَوس جو شڪار ٿيل اهڙن ماڻهن جي چوڌاري ڦرن ٿيون، جيڪي پنهنجي نصيبن تي ڪنٽرول ڪرڻ لاءِ ڪوشش ۾ رڌل هوندا آهن."

سنگر جي ناقدن کي سنگر جي ڪهاڻين ۾ موجود نه رڳو جنسي هوس چيڙائي ٿي پر گڏوگڏ سندس لکڻين ۾ موجود ڪرپشن ۽ دوزخ جون سزائون به رت ڪن ٿيون. شروع کان وٺي سنگر تي ٽڪيون ڪائيندڙ يدش ٻوليءَ جو مان ڀريو شاعر جيڪب گلئٽسٽيئن وڏيءَ ٻاهه وچان لکي ٿو، "مون کي لڳي ٿو ته سنگر مُئن جي روحن کي ذليل ڪرڻ ۽ جيئرن ماڻهن کي بڇڙو ڪرڻ مان مزو ٿو وٺي. سندس ڪهاڻين ۾ اگهاڙي اذيت پسندي ملي ٿي. پنهنجين لکڻين ۾ هُو جنسي-بيمارين ۾ ورتل ماڻهو نظر ٿو اچي."

سنگر جي ڪهاڻين ۾ هنيان ڦاڙيندڙ دوزخ جا ڏيک بيان ٿيل آهن، جن ۾ اگهاڙيون عورتون ڪُنڍين ۾ ٽنگيون پيون آهن ۽ مرد باهه ۾ پيا سڙن. پر اهي ڏيک رڳو سنگر جي ڪهاڻين ۾ موجود ناهن، پر گڏوگڏ اهڙا ساڳيا ڏيک صدين کان وٺي سرجندڙ يهوديت جي علم وادب جو به حصو آهن. اهڙا ساڳيا ڏيک سنگر جي وڏي ڀاءُ جوشويا اسرائيل جي بلتصوير آتم ڪٿا 'گنريل دنيا جا ماڻهو ناهيون،' ۾ به ملن ٿا. خود اسرائيل جوشويا به اهي ڏيک سندس ماءُ جي پسند جي ڪتاب 'جسماني سزائون' مان ورتا آهن. لڳي ٿو ته انهيءَ ڪتاب جو ليکڪ دوزخ ۾ ئي ننڍي کان وڏو ٿيو آهي ۽ دوزخ سندس گهر ٿو لڳي. سزا ڪاٽڻ کان پوءِ دوزخ ۾ ويندڙ ماڻهوءَ تي اهڙو وڏو قهر ۽ عذاب ٿئي ٿو، جو ڳالهه ڪرڻ کان پري آهي. جنهن عورت پنهنجي ٻار کي کير نه پياريو هو، اُها ڪُنڍيءَ ۾ ٽنگي پيئي آهي ۽ روئندي رڙندي پنهنجا سڀ ڏوهه گناهه پيئي ٻلسي وغيره وغيره. اهي سڀ قصا ڪهاڻيون جوشويا پنهنجي ڀاءُ سنگر کي به ٻڌايا هُئا.

سنگر پنهنجين ڪهاڻين ۾ انهيءَ کان سواءِ جنن ڀوتن جو به ذڪر ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته انهن جا قصا يهودين جي روز جي ڳالهين ۾ بيان ٿيندا رهندا آهن. پر سنگر اهي ساڳيا قصا پنهنجين ڪهاڻين ۾ ايڏيءَ ته ڪاريگريءَ سان لکيا آهن، جو پڙهڻ سان اُهي حقيقي ٿا لڳن ۽ اکين اڳيان ٿا ڦرن. سندس لکڻ جي انهيءَ سگهه ئي ته ناقدن کي دعوت ڏني. "نه اسين ۽ نه اسان جا يهودي ايترا وهمي آهن. تون صحيح ڳالهه ڪونه ٿو ڪرين." سنگر جي ناقدن اها ئي رڙ ڪئي آهي. پر جوشويا جي ليکڪا پوٽي بريٽ مون کي ٻڌايو، "نئين دنيا جا يهودي اها ڳالهه مڃڻ لاءِ تيار ئي ناهن ته ڪو سندن ابا ڏاڏا ايڏا وهمي هُئا." وڌيڪ چيائين ته "خود سنگر جي پيءُ پنهنجيءَ عمر ۾ ڪڏهين نه بجلي ڏٺي هئي ۽ نه وري ڪڏهين ڪيس بجليءَ جي ڪارنامن تي يقين آيو. پر اهو ساڳيو ماڻهو يهودي عقيدي موجب مري ويل ماڻهن جي هلندڙ ڦرندڙ روحن تي اعتبار ڪندو هو."

سنگر جي پنهنجي دعويٰ آهي ته هن ڪڏهين اهڙو اشارو به نه ڏنو آهي ته ڪو جن ڀوت ۽ مئلن جا روح هر وقت پولش يهودين سان ملاقاتون ڪرڻ ۾ لڳا پيا هُئا ۽ نه ئي هن دنيا ۾ انهن جو ڪو وجود آهي. ايترو ئي گهڻو آهي ته هُو جنن ڀوتن ۾ اعتبار

كو نہ ٿو كري. هُن تہ پاڻ ڳالهائڻ وقت كيترائي ڀيرا انهن جنن ڀوتن تان كل كئي آهي جيكي سندس عينڪ جي شيشن جي پويان يا سندس ڪاپين ۾ لكا ويٺا آهن. مون مٿس زور ڀتو تہ هُو جنن ڀوتن جي باري ۾ ڪجھ ٻڌائي تہ مس مس وڃي انهيءَ موضوع تي ڳالهايائين.

”نہ منهنجو انهن جنن ڀوتن سان ڪو رابطو ٿيو آهي، نہ مون ڪي جنن ڀوتن جي باري ۾ ڪا خبر آهي. پر جي تون انهيءَ ڳالھ تي زور ٿي ڀرئين تہ ماڻهوءَ ڪي تنگ ڪندڙ جنن ڀوتن ۽ ماڻهوءَ سان ٿيئي هلڻ وارن جنن ڀوتن ۾ ڪو فرق آهي تہ اها بہ مون ڪي خبر ناهي. ها! هڪڙي لحاظ کان منهنجو جنن ڀوتن ۾ اعتبار آهي. اُهو هيئن تہ آءٌ پهه پڇائيندي يا خوابن ۾ جنن ڀوتن ڪي ڏسندو آهيان. اها ٻئي ڳالھ آهي تہ ڪا اهڙي قوت آهي، جنهن ڪي انسان نہ ڏٺو آهي ۽ نہ ئي وري سائنس جي ڄاڻ ايتريءَ حد تائين پهتل آهي، جو ماڻهوءَ ڪي ڪا خبر پوي.“

ساڳئي انٽرويو ۾ هن چيو، ”آءٌ انهيءَ ڪوشش ۾ هوندو آهيان تہ منهنجي ڪهاڻي گهڻ پاسائين هجي. جنهن جو مطلب اهو آهي تہ اوهان منهنجيءَ ڪهاڻيءَ ڪي هڪ پاسي مافوق الفطرت سمجهو تہ ٻئي پاسي اُها ڪهاڻي فطري نفسيات مطابق بہ نظر اچي. اهو منهنجي لکڻ جو هڪ طريقو آهي. مثال جي آءٌ ڪهاڻيءَ ۾ اهڙو بہ ڪردار ٿو لکان، جنهن ڪي جن لڳي ويو آهي تہ اوهان ان جو ڪو بہ مطلب ڪڍي سگهون ٿا. هڪڙو مقصد اهو بہ آهي تہ ڪردار ڪي هسٽيريا جي بيماري ٿي پيئي آهي. ٻئي پاسي اوهان اهو بہ سوچي سگهون ٿا سچ پچ اُنهيءَ ڪردار ڪي جن لڳو آهي. آءٌ سمجهان ٿو تہ هن زماني ۾ لکڻ جو اهو طريقو صحيح آهي، جو جديد دنيا جا ماڻهو اڃا عقيدي کان خالي آهن. لکڻ وقت آءٌ پنهنجي دماغ ڪي ڪليو رکندو آهيان.“

سنگر جا عقيدا ڪهڙا بہ هجن پر سندس تخليق ڪيل جن ڀوت انساني ڪمزورين ڪي وڏي خوبيءَ سان پٽرو ڪري ڦٽي ٿا ڪن. پوءِ ڪن ماڻهن جو خيال آهي تہ سندس خالي پٽو جنُ بڻجي سندس عينڪ جي شيشن جي پويان ٿو ويهي رهي. ڪن جو وري خيال اهو آهي تہ سندس پوڙهيءَ عمر ۾ پيدا ٿيل ويسر هڪ شرارتي ۽ اڪيلي جنُ آهي. جيڪو ماڻهو پنهنجيءَ زال سان دغا ڪري ٻين مائين پويان ڊوڙندو ٿو وتي تہ اِهو جن سندس ڪن ٿو پري. دنيا جي ڪيترن ئي لوڪ گيتن ۽ لوڪ ڪٿائن ۾ بيان ڪيل مافوق الفطرت قوتون شخصي علامتون آهن. اها صورتحال رڳو پولش يهودين ۾ نہ، پر گڏوگڏ ٻين قومن ۾ بہ آهي.

سنگر جڏهين پنهنجو عقيدو بيان ڪندي حيرت ۾ وجهندڙ ڳالهيون ٿو ڪري، تہ اهي ڳالهيون اسان نہ سمجهي. سگهيا آهيون ۽ نہ سمجهي سگهنداسين. البت خدا جي وجود جي باري ۾ سنگر جيڪي ڪجھ چئي چڪو آهي تہ انهيءَ ڳالھ ڪي سمجهڻ ايترو ڏکيو ناهي. برڪلي ۾ مون سنگر کان پڇيو هو تہ سندس جيڪو مافوق الفطرت ۽ پاڪ هستيءَ ۾ يقين آهي، تہ ڇا اُهو يقين ماڻهوءَ جي اخلاقيات تي اثر ڇڏي ٿو.

” آءٌ سمجهان ٿو تہ اِهو عقيدو ڏاڍو سٺو آهي.“ هن جواب ڏنو،” آءٌ توکي ٻڌايان ٿو تہ ڇو. ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن اسان جو ڪنهن مافوق الفطرت هستيءَ ۾ اعتبار نہ هوندو تہ اسان مغرور ٿي ويندا سين ۽ اسان انهيءَ ڳالھ تي اڙي ٻڌي ويهي رهنداسين تہ اسان عقل ڪُل آهيون. اها ڳالھ ماڻهوءَ ڪي ڇڪي هيٺ ڪيرائي وجهندي. اسان مان نِوڙت نڪري ويندي. اها نِوڙت ئي ماڻهوءَ ڪي وڏيءَ دل وارو بڻائي ٿي. جيڪڏهن ڪو ليکڪ آهي تہ انهيءَ لاءِ تہ اهو عقيدو ضروري آهي. ٻيءَ صورت ۾ ليکڪ انهيءَ ڏوکي ۾ اچي ويندو تہ هو سڀ ڪجھ ڄاڻڻ جي ڪيفيت ۾ هو جيڪي ڪجھ لکندو انهيءَ ۾ ڪا بہ ڄاڻ نہ هوندي.“

سنگر جي تخليق ڪيل جنن ڀوتن جي ڪردارن ۽ دوزخ جي ماحول تي حقيقي معنائن ۾ جيڪو اعتراض واريو ويو آهي تہ اُهو اِهو آهي تہ

هن يهودين کي گناهگار، وهمي ۽ قديم جهنگلي ماڻهو ڪري سڏيو آهي. ٻين لفظن ۾ هُو سخت يهودي دشمن ليکڪ آهي. انهن ئي ڳالهين کي سامهون رکي فلپ راٿ به مٿس ٽيڪا ٽپڻي ڪئي آهي. انهيءَ ڪري ئي ڪانئس ذر ذر لاڳيتو سوال پُڇيو ويو آهي ته هڪ يهودي ليکڪ جي حيثيت ۾ سندس ڪهڙي ذميواري ٿئي ٿي. انهيءَ سوال جي ئي جواب ۾ سنگر جواب به ڏنا آهن.

" آءٌ ناول ۽ ڪهاڻيون لکندڙ ليکڪ آهيان. فِڪشن جي ليکڪ جي حيثيت ۾ مون کي اهو حق آهي ته آءٌ ڪهڙيون ڳالهيون لکان. ٿي سگهي ٿو ته اُنهن ڳالهيون جو ثبوت مون وٽ نه هجي. جيڪڏهن مون کي حقيقتون ئي بيان ڪرڻيون ئي هجن ها ته آءٌ ڪهاڻي ڪار ۽ ناول نگار جي بدران تاريخدان هجان ها. فڪشن ئي ته آهي، جيڪو ذميوارين کان آجو ٿو ڪري." هن اِها ڳالهه عبادت گاهه ۾ چئي هئي ۽ ڳالهه کي اڳتي وڌائيندو ويو هو، " آءٌ نٿو سمجهان ته مون کو يهودين کي نقصان پهچايو آهي. جيتوڻيڪ مون لکڻين ۾ يهودين چورن ۽ رنڊين جو ذڪر ته ڪيو آهي، پر ساڳئي وقت مون ربين ۽ ايماندار ماڻهن جو به ذڪر ڪيو آهي. جيڪڏهين مون ڪي چور جو ذڪر ڪرڻو آهي ته اهو چيني يا اسپيني چور به ٿي سگهي ٿو. ائين ئي آءٌ ڪنهن يهودي چور جي باري ۾ لکي سگهان ٿو. ڪو به سمجهو پڙهندڙ انهيءَ مان اهو مطلب نه ڪو نه ڪڍندو ته سڀ يهودي چور آهن. جيڪڏهين ڪو پڙهندڙ اهو مطلب ٿو ڪڍي ته سڀ يهودي چور آهن. ته پوءِ اهو ماڻهو تعصبي آهي. جيڪو پڙهندڙ اهو سمجهي ٿو ته ليکڪ صحيح ڳالهه پيو ڪري ته ليکڪ ثبوت ڏيڻ لاءِ ته تيار نه هوندو. ادب ۽ پروپئگندا ۾ اهو ئي ته فرق آهي."

مون سنگر کان پڇيو ته هن جيڪو يهوديءَ جي دوزخ جو ذڪر ڪيو آهي، اهو رڳو دوزخ جي باري ۾ ناهي. انهيءَ ۾ ته پنهنجون صورتون وڃائڻ ۽ ڪن لڪائي هلڻ وارن ماڻهن جي باري ۾ به آهي.

"اِهي منهنجا ذاتي احساس آهن ته زندگي پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ واهيات پٽو آهي." هن جواب ڏنو، "جيڪڏهن ائين نه هجي ها ته پوءِ جيئڻ ئي اجايو آهي. تون جي انسان جي گهرائين ۾ وينديءَ ته توکي واهيات پٽو نظر ايندو. اجا به هيئن ڳالهه ڪريان ته سولائي ٿي پوندي. مثال ته تون جڏهين ماڻهن سان ملين ٿي ته توکي به انهن ماڻهن جي هلت چلت وارو رنگ ڍنگ اختيار ڪرڻو پوندو. پر

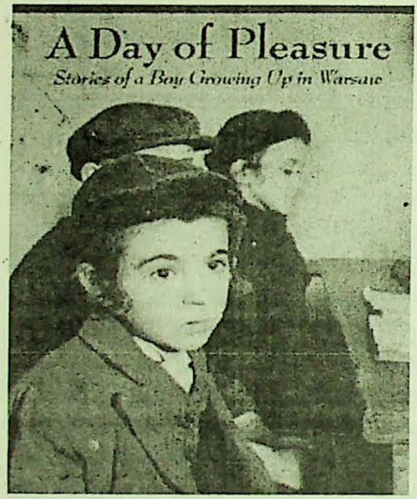

تون جڏهين گهر اچي پنهنجا ڪپڙا لاهين ٿي ۽ پور پچائين ٿي ته انهيءَ وقت تون هڪ ٻيو ماڻهو هوندي آهين. دنيا ۾ هلڻ سولو ناهي. جڏهين ادب شين جي گهرائيءَ ۾ وڃي ٿو ته اُنهيءَ ادب ۾ انساني واهيات پٽو ته اچي وڃي ٿو."

1969ع ۾ سائنٽيا اوزڪ ڪهاڻي لکي، جنهن ۾ سنگر ۽ سندس يدش ناقدن جو ذڪر آهي. اها ڪهاڻي ڏاڍي مشهور ٿي. انهيءَ ڪهاڻيءَ جو ڪردار آسٽروور خود سنگر آهي.

"هُو رات ۾ اُڏامندڙ ڏينيو آهي ۽ هو چاڪ سان ڪڍيل اڻ لکي ليڪ جهڙو سنهو ۽ اڻ ڇٽو اکر

آهي. سندس ڪنن تي سنهين تارن جهڙا وار موجود آهن ۽ سندس آواز جهيڻو آهي. ڪيس سوئر جو ٻچو ڪري سڏيو ٿو وڃي. سندس رنگ حد کان وڌيڪ اڇو آهي. هُو ائين لڳندو آهي. جڻ سوئر جو ٻنڊڻ هجي. ڪيس ائين انهيءَ ڪري سمجهيو ٿو وڃي ته هن گذريل ڏهن سالن ۾ تمام گهڻي شهرت حاصل ڪئي آهي.“

سائنٿيا اوزڪ پنهنجي انهيءَ طنزيه ڪهاڻيءَ ۾ سنگر جي ناقدن تي وٺ به ڏني ڪري.

”اهي ماڻهو سندس شاندار لکڻين ۽ شهرت کان نفرت ڪن ٿا، پر سندس لکڻين جي مواد جو چو ذڪر نٿا ڪن. تنهن هوندي به سندس اسٽائيل تي بحث ڪن ٿا ۽ چون ٿا ته سندس يدش ناپاڪ آهي، سندس جملن ۾ ڪا به چڱائي ۽ شعور جي وهڪ ناهي. هو مٿس ڪاوڙ چنڊيندي لکن ٿا ته هو جنسي مريض آهي، نفسياتي مريض آهي، فحش آهي ۽ چريو آهي.“

سائنٿيا اوزڪ جي انهيءَ ڪهاڻيءَ جو مرڪزي ڪردار ناڪام شاعر ۽ سنگر جو نقاد ايبلسٽئين آهي، جنهن جو سڄو دارو مدار سنگر جي هڪ ٻئي نقاد جيڪب گليئسٽئن تي آهي، جنهن کي آسٽروور (سنگر) جي مقبوليت رڳو انهيءَ ڳالهه ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿي ته هن ڪجهه سٺن مترجمن کي خريد ڪري يا ساڻن سمهي، پنهنجا ترجما ڪرائي شهرت حاصل ڪئي آهي. جڏهين ته خود يدش ٻوليءَ جا گهٽيئي پڙهندڙ آهن ته ترجمو ڪرائڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي. جيڪب گليئسٽئن هڪ پاسي مترجمن تي ملامت ٿو ڪري ته ٻئي پاسي انهيءَ تاڙ ۾ ٿو رهي ته ڪيس مترجم ملي وڃن.

”تنهنجين لکڻين تي تنقيدون ڪندي مون سڄي عمر ڳاري ڇڏي.“ جيڪب گليئسٽئن فون تي رڙيون ڪندي آسٽروور (سنگر) کي ڪهاڻيءَ جي آخر ۾ ٿو چوي، ”پوءِ به تنهنجي ڪاتي ۾ به مون کي ڪو مترجم نٿو ملي.“

سائنٿيا اووزڪ جي اها ڪهاڻي يدش ليکڪن جي مترجمن ڳولڻ جي جدوجهد تي پوري ٿي لهي، چاڪاڻ ته يدش ليکڪن کي انگريزي جا مترجم نٿا ملن ۽ يدش پڙهندڙن جو ڪو ايڏو تعداد ناهي.

ٻئي پاسي سنگر وري هيئن ٿو چوي، ”منهنجين لکڻين جا جيڪي انگريزي ترجما ٿيا آهن، اهي سٺا نه ٿيا آهن. چاڪاڻ ته منهنجون ڪهاڻيون لوڪ ادب سان ڀريون پيون آهن، ۽ لوڪ ادب کي ترجمو ڪرڻ سولي ڳالهه ناهي.“ سنگر چيو، ”پر جنهن وقت کان وٺي مون پاڻ پنهنجين لکڻين جو ترجمو ڪيو آهي ته مون کي لڳي ٿو ته انهن ترجمن منهنجين ڪهاڻين کي ايترو خراب نه ڪيو آهي. پر تنهن هوندي به اُهي ترجما ايترا سٺا به ناهن. سوچيان ٿو ته اهو نقصان ڪيئن پورو ٿيندو. ترجمو ته اُهو ئي سٺو آهي جيڪو اصلي لکڻيءَ تي پورو لهي اچي. اهو ترجمو لفظي هئڻ جي بدران معنوي هئڻ گهرجي.“

انهن سڀني ڳالهين جي باوجود سنگر جو زور يدش ٻوليءَ ۾ لکڻ تي آهي.

” آءٌ جڏهن به يدش ۾ لکندو آهيان ته مون کي سُک ملندو آهي.“ هن ڳالهه سمجهائيندي چيو، ”منهنجي لکڻ جي شروعات يدش کان ئي ٿي آهي. يدش ۾ لکڻ سان آءٌ پنهنجو پاڻ کي پنهنجي گهر ۾ موجود سمجهندو آهيان. آءٌ جڏهين لکان ٿو يدش ماڻهن لاءِ ٿو ته ٻولي به سندن استعمال ڪرڻي ٿي پوي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئه ته يدش لکڻ ڇڏي، آءٌ پنهنجي وجود جي ڪنهن حصي کي ٽوڙي نٿو سگهان. مون کي پنهنجي ماڻهن ۽ ڪردار سان پنهنجي گهر ۾ رهڻو ٿو پوي ۽ ڪنهن ڪهاڻي لاءِ، اها ڳالهه تمام سٺي آهي.

آءٌ يدش ۾ ان ڪري ٿو لکان جو آءٌ پنهنجيون پاڙون اکيڙڻ نٿو چاهيان. آءٌ پنهنجو پاڻ کي يدش ۽ يهودي ليکڪ ٿو سمجهان. مون کي انهيءَ ڳالهه تي فخر آهي. ڪو به ماڻهو پنهنجي اصليت، مذهب ۽ ٻوليءَ کان ڇني ڪري هڪ سماجي خال ۾ رهي، سولو جي نٿو سگهي ۽ نه وري سولو لکي سگهي ٿو. تخليقي ادب پنهنجين جڙن کان سوءِ اجايو آهي. جڏهين توهان ڪا پيار جي ڪهاڻي لکو ٿا ته پڙهندڙ اهو جاڻڻ چاهيندو آهي ته اهو پيار ڪئي ٿيو. سئن

فرانسسڪو ۾ ٿيو يا نيويارڪ ۾. ظاهر آهي تہ اها ٻئي شهر هڪ ٻئي کان مختلف آهن. اها ساڳئي ڳالهہ ٽالسٽاءِ تي نهڪي ٿي اچي. سندس پيار جي ڪهاڻي ماسڪو ۾ جنم وٺڻ جي بدران سينٽ پٽسبرگ ۾ جنم وٺندڙ ڪهاڻي هوندي آهي. ليکڪ جيترو پنهنجيءَ اصليت سان ٻڌل هوندو، سندس لکڻين ۾ اوتري وڌيڪ سگهہ هوندي.“

مون ڪانئس پڇيو تہ ڇا ڪيس انهيءَ تي ڳڻتي ناهي تہ اڳتي هلي سندس ٻولي يدش پڙهڻ وارو ڪو بہ نہ ملندو.

”صحيح يدش ٻوليءَ جو مستقبل اونداهون ڏسڻ ۾ اچي ٿو، پر اهو بہ ٻڌي ڇڏ تہ اسان ماڻهن جو مستقبل ٻہ هزار سال اڳ بہ اونداهون هو. مون کي پڪ ناهي تہ ڪو يدش ٻولي اڄ کان سؤ سال پوءِ ڳالهائي ويندي، پر اها ٻولي پڙهي ضرور ويندي. مون کي پڪ آهي تہ اسان جو ادب پوءِ بہ پڙهيو ويندو. هڪ چوڻي آهي تہ جيڪڏهين ڪو ڪنهن يهوديءَ جو لاش ٿو ڏسي تہ انهيءَ جي معنيٰ اها ناهي تہ اهو سدائين لاءِ لاش رهندو. هڪ ڏينهن اهو لاش واپس هن دنيا ۾ موٽي ايندو ۽ سوال پڇڻ شروع ڪري ڏيندو.“

مون سنگر کي آخري پيرو نومبر جي شام جو نيويارڪ ۾ ڏٺو. اِهو ڏينهن اهو ئي هو، جڏهين هڪ رات اڳ يهودين جي عبادت گاهہ ۾ ربي برڪووٽز سان سندس ڇڪتاڻ ٿي هئي. اُتي ئي هن مون سان واعدو ڪيو هو تہ هو مون سان سندس گهرجي بدران هوٽل جي سئيٽ (ٻن ڪمرن واري جڳهہ) ۾ ملندو، جتي پاڻ ۽ سندس زال الما ٽڪيل هُئا ۽ اخباري رپورٽرن کان لڪل هئا. پويان مٿن فونن جا ڪڙڪا هُئا. ڪانئس انٽرويو وٺڻ ۾ تڪليف درپيش هُئي. فونن تي الما مون کي سانس ڳالهائڻ ئي نہ پيئي ڏئي. ڪيس خبر هُئي تہ سنگر کي انڪار ڪرڻ جي عادت ئي نہ هُئي. هو صحافين ۽ پنهنجن مداحن کي ٽاري نہ پيو سگهي. ان ڪري الما وچ ۾ سرحد بڻيل هُئي. نيٺ هٽي هٽي واعدي موجب مون کي ڪانئس انٽرويو وٺڻ جي اجازت ملي

جڏهين آءٌ سندس ڪمري جي در تي پهتيس تہ ٻئي تہ پاڻ ۽ الما ڪنهن ڳالهہ تان اٽڪيا پيا هئا. الما جي ٻولي جرمن آهي، جڏهين تہ سنگر جي ٻولي يدش. ان ڪري ٻئي ڄڻا ڦٽل ٽٽل انگريزيءَ ۾ وڙهي رهيا هُئا. مون ڪمري جي در تي ٺڪ ٺڪ ڪئي ۽ پوءِ اندر هليو ويس. ڇا ٿي ڏسان تہ سنگر ڪوچ تي آهليو پيو آهي ۽ سندس ڪوٽ سندس هنج ۾ پيو هو، ٺڪ جا نشان صاف ظاهر هئا. سندس منهن پيلو ٿيو پيو هو ۽ رڳو سندس ڳلن تي ڳاڙهاڻ جا ٽبڪا نظر اچي رهيا هئا. سندس ٿورا ٻچيل وار ٽڙ پکڙ ٿيا پيا هُئا.

”مهرباني ڪري ڪنهن کي بہ نہ ٻڌائجان تہ آءٌ ڪٿي آهيان.“ هن مون کي چيو، ”تہ جيئن ماڻهو مون کي ڳولي نہ لهن ۽ آءٌ ڪجهہ آرام ڪري سگهان.“ هوٽل جو ڪمرو سنو نہ هو. ڪمري اندر پيل شين جو رنگ سائو ۽ پورو هو، پر ڦٽل هو. دريءَ مان نيويارڪ شهر جو غوغاءُ ٻڌڻ ۾ پئي آيو، پر سنگر جو چوڻ هو تہ اهو گوڙ ڪيس تنگ ڪو نہ ٿو ڪري، پاڻ اهو گوڙ تہ ڪيس وارسا جي ياد ٿو ڏياري. ”وارسا ڪو نيويارڪ جيڏو وڏو شهر تہ ناهي، پر نيويارڪ وانگر گندو ۽ گوڙ وارو شهر آهي.“ سندس ڪمرو ڏسي ڪنهن کي بہ خبر نہ پوندي تہ سنگر جهڙو ڪروڙ پتي ماڻهو انهيءَ ۾ ترسيو پيو آهي.

سنگر مون کي چيو تہ مٿان واري لائيٽ ٻاري، سندس پير ۾ ڪوچ تي وهان تہ جيئن هو مون کي چڱيءَ طرح ڏسي سگهي. اسان اڃا پاڻ ۾ ڳالهاليون ئي ڳالهائيون تہ هن گهاٽي سائي رنگ جي عينڪ ڪڍي اکين تي چاڙهي. اصل ۾ سندس اکين ۾ تڪليف هُئي. نہ چوڻ جي باوجود هو منهنجي ٽيپ رڪارڊ کي ٽيسٽ ڪرڻ لاءِ هڪ يدش نظم زور سان پڙهڻ لڳو. الما سندس نظم جي سُر تي واپس موٽي اچي ويئي، جيتوڻيڪ ڪيس يدش نہ

ايندي آهي. الما ۽ سنگر ڀهراڙيءَ جي ڪنهن ڳوٺ ۾ مليا هئا ۽ 1940ع ۾ شادي ڪئي هئائون. جڏهين نظر پوروٺيو ته الما ڪيس ٻڌايو ته هوءَ آرام ڪرڻ ٿي گهري.

"بيڊروم ۾ سمهنديءَ؟" سنگر ڪوچ تي آهلندي ڪانئس پڇيو. الما معافيءَ وٺڻ جي انداز ۾ ڪنڌ لوڏيو. "ٺيڪ آهي. تون وڃي سمهه." الما جيتوڻيڪ ڪانئس عمر ۾ ننڍي هئي، پر پوءِ به ٿڪل هئي. الما جڏهين بيڊروم ۾ هلي وئي ته مون سنگر کان عبادت گاهه ۾ ٿيل سندس ربيءَ سان ڳالهه ٻولهه جي باري ۾ پڇيو.

"مون کي ته اندر گهڙڻ ۾ ڏاڍي تڪليف ٿي. پر پوءِ پنهنجو پاڻ کي اسمگل ڪري اندر گهڙي ويس. نه ته خلق ته منهنجون ٻوٽيون ٻوٽيون ڪري ڇڏي ها."

مون جڏهين ڪانئس ربيءَ جي سوالن ۽ ناقدن جي راين جي باري ۾ پڇيو ته چوڻ لڳو ته اهي ساڳيا ساڳيا سوال ٻڌي سندس ڪن پچي پيا آهن. آءٌ اهي واهيات سوال پڇڻ جي بدران ڪي ٻيا سوال پڇان ته چڱو هو. پر تنهن هوندي به هُو سوالن جا جواب ڏيڻ لڳو.

"آءٌ انهن نقادن جي ڳالهين تي ڌيان ئي نه ڏيندو آهيان. ڪين پڙهان ئي ڪونه. جيڪڏهن ڪا اخبار يا ڪو رسالو وٺندو به آهيان ته اهڙين تنقيدن تي رڳو اچاتري نظر وجهندو آهيان. منهنجو ته اهو پڪو پختو خيال آهي ته ليکڪ اهڙين ڳالهين کان آزاد هئڻ گهرجي. ليکڪ کي ته پنهنجي ويچارن تي ڌيان ڏيڻ گهرجي. جيڪڏهين ليکڪ اهڙو آهي ته پوءِ سندس اڳيان ٻئي ڪا شيءِ حيثيت نٿي رکي. ليکڪ ڪنهن ڳالهه لاءِ ذميوار ناهي."

"پر،" مون اعتراض واريندي چيو، "مون تنهنجو مضمون 'يدش-هڪ جلاوطن ٻولي' پڙهيو آهي، جنهن ۾ تو پاڻ لکيو آهي ته تون يدش ٻوليءَ کي زندهه رکڻ جي ذميواري محسوس ٿو ڪرين، ۽ انهيءَ ڪري ئي لکين ٿو."

"ائين لکيو اٿر ڇا؟ جي ائين آهي ته تون پاڻ سمجهه ته آءٌ ڪيترو گهٽ ذميوار آهيان." سنگر کلندي چيو، "هڪڙي ڏينهن آءٌ هڪڙو جواب ڏيندو آهيان ته ٻئي ڏينهن وري ٻيو جواب. اصل ۾ اهو ته ليکڪ جي موڊ ۾ سوال پڇڻ جي وقت تي ٻڌل هوندو آهي ته هو انهيءَ وقت ڇا سوچي رهيو آهي. ماڻهو سدائين هڪڙي خاني ۾ ڪو نه رهندو آهي. آءٌ جڏهن لکڻ شروع ڪندو آهيان ته ان جو ڪارڻ اهو ئي هوندو آهي ته آءٌ لکڻ ٿو چاهيان. ٻئي ڳالهه ته آءٌ يدش ۾ سولائيءَ سان لکي سگهندو آهيان. آءٌ انهيءَ لاءِ ته ڪو نه لکندو آهيان ته يدش کي ترقي وٺرائجي. ڪو به ليکڪ اهڙن مقصدن لاءِ نه لکندو آهي. اهو ته ائين آهي ته جي ڪو شادي ٿو ڪري ته انهيءَ جو ڪو مقصد اهو نه هوندو آهي ته ماڻهن جي نسل کي وڌائڻو آهي. ماڻهو شادي انهيءَ ڪري ڪندو آهي ته سندس دل گهرندي آهي. مثلاً تون ٻار ڄڻيندينءَ ته تو کي ڪو انسانيت جو فڪر هوندو آهي."

سندس انهيءَ ڳالهه تي مون کي ٿي سندس ڏنل انٽرويو جي ڳالهه ياد اچي وئي، جنهن ۾ هُن چيو هو، "يدش ٻوليءَ جي ليکڪن جو اهو ماتر به آهي ۽ سندن ذميواري به آهي ته هو يدش ٻوليءَ ۾ لکن." مون ڪيس سندس چيل اها ڳالهه ياد ڏياريندي پڇيو، "ڇا تون يدش ادب جي روايتن کي زندهه رکڻ لاءِ نٿو لکين؟ ڇا اها تنهنجي ذميواري ناهي؟"

"تواهو پڻ ٻڌو هو ته مون عبادت گاهه ۾ ڇا چيو هو. مون کي يدش ادب جي روايتن جي پرواهه ناهي. اهي ڄاڻن سندن روايتون ڄاڻن. آءٌ پنهنجين تخليقن سان ٻڌل آهيان. مون کي ٻين جي پرواهه ناهي. آءٌ ته پاڻ کي پکيءَ وانگر آزاد سمجهندو آهيان."

هاڻي سنگر نوبيل لاريٽ ٿي چڪو آهي. يدش ٻوليءَ ڏانهن پنهنجي ڪا به ذميواري محسوس نٿو ڪري. يدش ٻولي هاڻي جرمن ٻوليءَ جي بگڙيل

صورت يا رڏٺي ۾ ڳالهائجندڙ ٻولي ٻڌجي چڪي آهي. يدش ٻوليءَ ۾ هاڻي رڳو هڪ ٻئي کي گاريون ڏيڻي سگهجن ٿيون سنگر جا ناقد منجهانئس انهيءَ ڪري خوش آهن تہ يدش ٻوليءَ کي اعليٰ درجي تي پهچائڻ وارو، يدش ٻوليءَ کي خوبصورتيءَ ۽ شان مان ڏيڻ وارو ۽ يدش ٻوليءَ کي پنهنجو حق ڏيارڻ وارو سنگر هاڻي انهن معاملن ۾ چُپ ٿي ويندو. اها خبر سنگر کي پاڻ کي بہ آهي. انهيءَ معاملي تي هن عبادت گاهہ ۾ ڳالهائيندي چيو هو، "جڏهين مون کي تار اچي ملي تہ مون کي نوبيل پرائيز ڏنو ويو آهي تہ مون انهيءَ تار جو اهو جواب ڏنو هو تہ يدش ٻوليءَ جا پڙهندڙ اهو محسوس ٿا ڪن تہ اهو اعزاز کين ۽ يدش ٻوليءَ کي مليو آهي. اهي جيڪڏهين فخر ٿا ڪن تہ حق تي ٿا ڪن."

سنگر نوبيل پرائيز ملڻ تي خوش آهي، جنهن جو هو حقدار هو. پر ڪيس جيڪا نئين شهرت ملي آهي، ۽ انهي شهرت جا جيڪي نتيجا ڪيس سامهون آيا آهن، تہ انهن مان هو ايترو خوش ناهي.

"جڏهين کان مون کي نوبيل پرائيز مليو آهي، تڏهين کان وني گهٽين مان لنگهندي ماڻهو مون کي سڃاڻڻ لڳا آهن. اڳي ائين ڪڏهين بہ نہ ٿيو. تڏهين مون کي رڳو اوڙي پاڙي وارا ماڻهو سڃاڻندا هئا تہ آءٌ ليکڪ آهيان. پر سچ ٻڌايانءِ تہ ماڻهو جڏهين مون کي گهٽين ۾ نہ سڃاڻندا هُئا، تڏهين آءٌ وڌيڪ خوش هوس. آءٌ گهٽين کي سڃاڻندو هوس. پر گهٽيون مون کي نہ سڃاڻنديون هيون."

مون کانئس پڇيو تہ نوبيل پرائيز ملڻ کان پوءِ پاڻ کئي ائين تہ نٿو سمجهي تہ هاڻي وڌيڪ لکڻ جي ضرورت ناهي، ڇاڪاڻ تہ هن پنهنجي منزل ماڻي ورتي آهي.

"نہ نہ آءٌ سمجهان ٿو تہ جيستائين آءٌ جيئرو هوندس، تيستائين آءٌ پنهنجو لکڻ جو ڪم ڪندو رهندس. حقيقت تہ اها آهي تہ گذريل چئن هفتن کان مون کي لکڻ جو موقعو ملي نہ سگهيو آهي. آءٌ پنهنجي ڪم کا تنل آهيان. آءٌ اهڙين گهڙين جي تلاش ۾ آهيان تہ جيئن ڪٿي هڪ مَنو ٿي لکڻ وهان. مون کي ماڻهن لاءِ اجا گهڻو ڪجهہ لکڻو آهي ۽ آءٌ ان لاءِ تيار آهيان. آءٌ نٿو چاهيان تہ ماڻهو منهنجي لکڻ جو ٽائيم مون کان ڦرين." ايترو چئي هو چپ ٿي ويو ۽ ميز تي پيل خالي ايش ٽري ڏانهن ڏسڻ لڳو. "نوبيل پرائيز مون ۾ ڪا بہ تبديلي نہ آندي آهي. منهنجا جذبا ۽ منهنجي سوچ اجا ساڳئي آهي." ائين چئي هن پنهنجيءَ هنج ۾ پيل ڪوٽ کڻي پرِ ۾ ڪوچ تي رکيو. "مون کي ياد آهي تہ ستر سالن کان اڳ جڏهين آءٌ ٻارهوس تہ ٻارن سان راند ڪرڻ ويندوهوس. ٻار ڦاٽل چِنين هيٺان وينل هوندا هئا اتي ڪڏهين ڪڏهين منهنجي دل بہ گهرندي هئي تہ آءٌ بہ ساڻن چنيءَ هيٺان ويهي رهان. پر ٻار مون کي وهڻ نہ ڏيندا هُئا انهيءَ تي آءٌ کين چوندو هوس تہ مون کي چنيءَ هيٺان وهڻ ڏيو، جو منهنجا جوتا نوان آهن. اها ڳالهہ ٻڌي ٻار هڪدم فيصلو ڪري مون کي چنيءَ هيٺان ويهڻ ڏيندا هئا. جنهن وٽ نوان جوتا هوندا هئا، انهيءَ کي ڦاٽل چنيءَ هيٺان وهڻ جي اجازت هوندي هُئي. منهنجو خيال آهي تہ وڏيءَ عمر جا ماڻهو بہ ائين ڪن ٿا تہ جنهن کي انعام مليل آهي، اُنهيءَ کي اهميت ڏين ٿا. پر انعام، ونندڙ کي تبديل ڪري نٿو سگهي. جيڪو ماڻهو انعام وٺڻ کان پوءِ تبديل ٿئي ٿو، اُهو اصل ۾ انعام جو حقدار نہ هوندو آهي."

▣

فيض احمد فيض: ڪجهه يادون، ڪجهه ڳالهيون

پروفيسر محمد حسن
يوسف سنڌي

يادگيريون

منهنجي، فيض احمد 'فيض' سان پهرين ملاقات، شايد 1944ع ۾ لکنوءَ ۾ ٿي. انهيءَ وقت آءٌ لکنوءَ يونيورسٽيءَ ۾ بي.اي فائنل يا ايم.اي جي پهرين سال جو شاگرد هئس. ٻي مهاڀاري جنگ جاري هئي، نه رڳو اسان جي يونيورسٽي، پر سڄو ملڪ جنگ جي حمايت ۽ مخالفت ڪندڙ جي دائرن ۾ ورهايل هو. انهيءَ وقت يونيورسٽيءَ جي ورانڊي ۾ مون هڪ وچولي قد ۽ گداز جسم واري شخص کي فوجي ورديءَ ۾ احتشام حسين جو پتو پڇندي ڏٺو. اسان تشويش واري انداز ۾ احتشام صاحب کي وڃي ٻڌايو. پر احتشام صاحب شوڪت ٿانوي چواڻي: "برف" مرڪ سان چيو، "فيض آهي".

انهيءَ وقت فيض جا نظم ادبي دنيا تي ڇانئجي چڪا هئا ۽ يونيورسٽيءَ جا سڀئي اردودان "مجھ سے پہلی سی محبت میرے محبوب نہ مانگ"، "رقیب سے"، "میرے ہمدم میرے دوست" جهونگاري رهيا هئا، پر اهو خاموش قسم جو وڃايل وڃايل فوجي ڇا انهن غزلن جو تخليقڪار ٿي سگهيو ٿي، سو ته ڪنهن کي نه ٿي لڳو، اها هئي فيض سان اسان جي پهرين ملاقات، انهيءَ لکنوءَ ۾. جيڪو انهيءَ زماني ۾ ڊاڪٽر رشيد جهان، محمود الظفر ۽ ڊاڪٽر عليم جو لکنو سڏبو هو.

پوءِ جڻ فيض صاحب وڃائجي ويو. ملڪ جي حالتن ڦيرو کاڌو، ڪنهن کي ٻه ڪنهن جي سُڌ نه هئي، البت هن جي شعرن جي اشاعت مان ڪڏهن ڪڏهن ايئن ضرور لڳندو هو ته ڪو همدم، هم خيال ۽ دوست ضرور آهي، جيڪو دل تي هٿ رکي ٿو ڇڏي ۽ قرار اچيو وڃي، جنهن جي شاعريءَ ۾ دل جو آواز آهي ۽ "آزادي" تي لکيل هن جي نظم جڻ هزارين لکين دلين جي ڳالهه ڪئي هجي.

یہ داغ داغ اجالا یہ شب گزیدہ سحر
یہ وہ سحر تو نہیں، جس کی آرزو لے کر ......

اسان جهڙا لکين شاگرد آگسٽ 1942ع جي تحريڪ جي ڪري ٽوريون گهٽيون سياست جون سختيون سهندا پيا آياسين، تن جي لاءِ هن نظم جو اهو بند بي مثال دل آرائي هئي.

1954ع آيو، خبر پئي ته فيض صاحب پنڊي سازش ڪيس جي.پاداش ۾ جيل اندر آهي، شايد ڦاسيءَ جي سزا مليس. دل ڏکي ويئي ته اهڙا دل فريب گيت لکندڙ ايئن ئي بي نانءُ و نشان ٿي ويندو، ۽ فيض صاحب سان ڪڏهن ٻه ملي نه سگهبو. پوءِ هيئن ٿيو جو زندانن جي جهروڪن مان ليئا پائي "صبا" جا هٿ، انهن جون صدائون ٻاهر اچڻ لڳيون. غزل آيا،

پنهنجي سڄي تازگي کڻي، ڪروڙين بي سهارن جي لاءِ انوکي صدا بڻجي.

ممکن ہی پھر اس گیت کا پرچم ہو سرفراز

جيڪو نجاڻ ڪڏهن کان جهولڻ جي اوسيئڙي ۾ جهڪايل آهي. ٿي سگهي ٿو، زندانن جي پٽين کان پري پنهنجي ساٿين جو ڪو لشڪر به سرگرم هجي ۽ ڪڏهن زندان جا در کڙڪائي ۽ اهو سڀ جي اڄ ٿي نه سگهيو ته به رستي جا ڪيترا ڪنڊا ته صاف ٿي ويندا.

ایسے ناداں تو نہ تھے حد سے گزرنے والے
ناصحو، پندگرو، راہ گزر تو دیکھو

1977ع ۾ پاڪستان وڃڻ ٿيو. ڀٽي صاحب جي حڪومت هئي ۽ فيض صاحب آرٽ ڪائونسل جو سربراهه هو. بنگلاديش ٺهي چڪو هو ۽ فيض صاحب هيءُ غزل لکي چڪو هو:

کب نظر میں آئے گی بے داغ سبزے کی بہار
خون کے دھبے دھلیں گے کتنی برساتوں کے بعد

پاڪستان مان موٽڻ وقت ڀٽي صاحب جي حڪومت جو تختو اونڌو ٿي چڪو هو. جنرل ضياءالحق جي فوجي حڪومت قائم ٿي. لاهور مان واپس ورندي، فيض صاحب سان آرٽس ڪائونسل جي آفيس ۾ مليس. هن جو تحمل، هن جو سڪون، هن جي مرڪ، هن جي دل پذيري سڀ ڪجهه اهو ئي هو، پر ايئن ضرور ٿي لڳو ته هن جي اندر ٽوڙ ڦوڙ جو عمل جاري آهي، جنهن کي هو وڏي حوصلي ۽ همت سان سهي رهيو آهي.

کچھ تو ہے، جس کی پردہ داری ہے

فيض صاحب کي لاهور سان تمام گهڻي محبت هئي، انهيءَ جي هر موسم پياري هئي، انهيءَ جا جيالا ماڻهو عزيز هئس، هو جڏهن به مجيد ملڪ، پطرس بخاري، ڊاڪٽر تاثير وغيره جو ذڪر ڪندو هو ته هن جون اکيون روشن ٿي وينديون هيون. موسيقي ۽ فنون لطيفه جا ٻيا ماهر به ڪيس عزيز هئا، پر اهو احساس هن جي ڳالهه ٻولهه جي هر گوشي مان ڇلڪي ٿي پيو ته لاهور ۽ سندس پاڪستان انهن بلندين تائين نه ويو، جنهن جي لاءِ هن جگر جو خون ڏنو هو.

فيض مجلس ۽ بي تڪلف صحبتن جو انسان هو. هن جي دل محبت جي گيتن سان ڀريل هئي. هو گهٽ ڳالهائيندو هو، پر دوستن جي محفل ۾ ٻهڪندو هو، خوشدلي ۽ آسودگيءَ کي جذب ڪندو هو. اهو ئي احساس رفاقت هن جي ملڪيت هو، جنهن سان هن جي دل سدائين سکي ۽ خوشحال رهي ۽ هڪبئي جي پويان ايندڙ درد جي لهرن ۾ هن جي مرڪ جڳمڳائيندي رهي.

منهنجي ساٿس آرٽس ڪائونسل جي آفيس ۾ ملاقات ٿي. فيض صاحب قرب ڪري، انهيءَ ڏينهن پنهنجي ماڊل ٽائون واري گهر ۾ چانهه پيئڻ جي ڪوٺ ڏني، جتي هن پنهنجي زال بيگم ايلس فيض ۽ پنهنجي ڌيئن سان واقفيت ڪرائي. فيض جو گهر ڇا هو، فنون لطيفه جو ميوزيم هو. مختلف ملڪن جون سوکڙيون موجود هيون، غاليچا، تصويرون، آرٽ جا نمونا، مورتيون، ريڪارڊ، مصوريءَ تي ڪتاب ۽ گهڻو ڪجهه. انهن سڀني جي وچ ۾ ويهندي فيض خود به هڪ مورتي لڳي رهيو هو. انهن ڏينهن ۾ جواهر لعل نهرو يونيورسٽي فيض صاحب کي آنريري ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ڏيڻ بابت ويچاري رهي هئي ۽ اهو سوال به هو ته ڇا فيض صاحب انهيءَ مقصد جي لاءِ هندوستان اچي سگهندو؟ اسان جي اها به خواهش هئي ته جيڪڏهن ٿي سگهي ته فيض صاحب ڪجهه سالن جي لاءِ ئي سهي، پروفيسر جي حيثيت سان جواهر لعل نهرو يونيورسٽي اچي وڃي. انهيءَ وقت جي وائيس چانسيلر انهن سڀني رٿن تي هاڪاري رويي جو اظهار ڪيو هو ۽ انهن معاملن تي فيض جو رد عمل معلوم ڪرڻو هو. فيض صاحب ڪو به فيصلو نه ڪيو، البت وقتي طور تي دهلي اچڻ تي راضپو ضرور ڏيکاريائين.

انهيءَ ملاقات ۾ مون کي اهو احساس ٿيو ته هن جي دل درد سان ڀريل آهي ۽ هن جا چپ مرڪي رهيا آهن. هلڻ وقت هن منهنجي فرمائش تي پنهنجو اهو غزل ٻڌايو، جيڪو شايد انهن ئي ڏينهن ۾ لکيو هئائين.

مقابل صف اعدا کیا جسے آغاز
وہ جنگ اپنے ہی دل میں تمام ہوتی ہے

پوءِ فيض صاحب دهلي آيو. هندستان ۾ جنتا پارٽي جي حڪومت قائم ٿي چڪي هئي ۽ فيض صاحب پاڪستان مان جلاوطني اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو هو. انهيءَ زماني ۾ پاڪستان جو هاءِ ڪمشنر عبدالستار، فيض صاحب جوشاگرد هو. اسان دهليءَ ۾ جواهر لعل نهرو يونيورسٽي پاران فيض صاحب کي آجياڻو ڏنو. ماڻهن جي ايتري ته رش هئي جو يونيورسٽي جو ڪو به هال ايترو وڏو نه هو جو حاضرين انهيءَ ۾ سمائجي سگهن. نيٺ مجبور ٿي کليل ميدان ۾ پنڊال هنيو ويو. آجياڻي جي صدارت شايد اسان جي وائيس چانسيلر ڪئي ۽ ٻن ڪلاڪن تائين محفل، فيض جي ڪلام جي سحر ۾ جڪڙيل رهي. سادي سودي، بلڪ بي ڍنگي انداز ۾ پڙهجندڙ پر جادو سان ڀريل ڪلام سان!

يونيورسٽي هاڻ ٻن ڪمن جي لاءِ تيار هئي. آنريري ڊاڪٽريٽ جي لاءِ ۽ ٻيو وزيٽنگ پروفيسر طور مقرريءَ لاءِ به. انهيءَ مقرري جي پيش لفظ طور فيض صاحب اسان جي يونيورسٽيءَ ۾ انگريزيءَ ۾ ٻه ليڪچر ڏنا. آءٌ فيض صاحب سان ملڻ ويس. هو ڪرنل سنتوءِ وٽ ٽڪيل هو، چوڻ لڳو، ”پٽي! اسان جي حڪومت ڪان به پڇي وٺو.“ رات جو پاڪستاني هاءِ ڪمشنر عبدالستار وٽ فيض جي مان ۾ دعوت هئي، انهيءَ ۾ به اهو ئي ذڪر ٿيندو رهيو.

ٻي ڏينهن مون حڪومت هند جي پرڏيهي ۽ تعليمي وزارت، ٻنهي کي لکيو، شايد ڪجهه مهينن جي اندرئي انهيءَ دور جو وزير خارجه اٽل بهاري واجپائي پاڪستان وڃڻ وارو هو، ڪانئس به چورايوسين. فيض صاحب ڪجهه هفتا ٽڪي هيڏانهن هوڏانهن نڪري ويو. وزارت تعليم جو ته ترت جواب اچي ويو ته ڪين ڪوبه اعتراض ڪونهي، پر پرڏيهي وزارت ڪافي دير لڳائي غالباً پاڪستاني حڪومت جي سربراهه کي رجوع ڪيو ويو. ڪيترن ئي مهينن کان پوءِ هڪ مختصر جواب موصول ٿيو:

You are advised not to proceed in this matter

تنهن ڪري قصو ئي ختم ٿي ويو ۽ يونيورسٽيءَ کي خاموش ٿيڻو پيو. انهيءَ زماني ۾ فيض سان بار بار ملڻ ۽ مختلف معاملن تي ڳالهين ملهائڻ جوموقعوملي. هن جي ملڪان ملڪ گهرج هئي. هندستان جي هر صوبي ۾ هن جا چاهيندڙ موجود هئا. هر صوبي جي اردو اڪيڊمي هن جي ميزبان هئي. نه رڳو اهو پر پنجاب ۽ هرياڻ جي حڪومتن ڪيس سرڪاري طور تي دعوت ڏني ۽ حڪومتن پاران سندس اعزاز ۾ جلسا ٿيا. فيض صاحب هوائي جهاز ذريعي ڪنهن مهل بمبئي پئي ويو ته ڪنهن مهل حيدرآباد، ڪنهن مهل جئپور ته ڪنهن مهل ڀوپال. آءٌ انهن ڏينهن ۾ اتر پرديش ”اردو اڪيڊمي“ جو چيئرمين هئس. اتي طئي ٿيو ته فيض صاحب مون سان گڏ لکنو ويندو. هوائي جهاز صبح جو ستين بجي روانو ٿيندو هو. رات جو ڏهين بجي ٽيليفون ڪيم ته خبر پئي ته فيض صاحب بمبئيءَ مان دهلي ئي واپس نه ورڻو. اهو ٻڌي سخت حيرانگي ٿي. هن جي هوائي جهاز جي ٽڪيٽ منهنجي ڪيسي ۾ هئي.

ڏڪندڙ دل سان صبح جو پنجين بجي ”پالم ايئرپورٽ“ پهتس، فيض صاحب جا ڪي به آثار ڪونه هئا. آءٌ اتي ويٺو ڪافي پيئندو رهيس، ايتريقدر جو جهاز جي جهڙتي ڪرائڻ جو اعلان ٿيو. آءٌ ڊڄي رهيو هئس ته لکنوءَ ۾ ڇا وهندو واپرندو. جلسو ته هن جي ئي اعزاز ۾ هو، دعوت ناما به ورهائجي چڪا هئا ۽ وڏي وزير کي سندس آجيان ڪرڻي هئي. هاڻ جي فيض صاحب نه پهتو ته وڏي خواري ٿيندي. انهن ئي خيالن ۾ گم هئس جو جان ڪٽي ڪنڌ مٿي ڪريان ته هوائي اڏي جي وراندي جي ڪنڊ مان فيض صاحب معمول موجب مرڪندو هلندو پي آيو.

”پٽي؟ بمبئي جي فلائيٽ اجهو پهتي آهي. ٿوري دير ٿي ويئي.“

يعني سڄي رات جاڳڻ کان پوءِ به مرڪندڙ چهري سان بمبئيءَ جي ڊگهي سفر جي ختم ٿيندي ئي لکنوءَ جي سفر جي لاءِ تيار ۽ اهو به کهڙي نه خوشدليءَ سان اهو هو فيض صاحب. ان وقت سندس ڄمار 69 سال هئي.

لکنؤ جو جلسو ”سفيد باره دريءَ“ ۾ هو، تہ چڻ جي جاءِ نہ هئي، جڻ سڄو لکنو مڙي آيو هو.

تعارفي تقرير جي دوران هڪ همراهہ محبت جي جذبي سان سرشار لهجي ۾ چيو تہ: ”فيض جي شاعري نظريي کان متاثين آهي ۽ هر مڪتبہ فکر جي ماڻهن جون دليون کٽي ٿي وٺي.“ پوءِ جڏهن فيض صاحب ڳالهائڻ جي لاءِ اٿيو تہ هن واضح لفظن ۾ انهيءَ بيان جي ترديد ڪئي ۽ چيو تہ منهنجي شاعري جيڪا بہ آهي، انهيءَ نظريي جي ڏنل آهي، جيڪو هن شهر ۾ 1936ع ۾ ٿيندڙ ترقي پسند اديبن جي ڪانفرنس مان. مون کي حاصل ٿيو هو. واپسيءَ مهل هن 1936ع ۾ لکنؤ ۾ اچڻ ۽ ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ جي سڄي ڪهاڻي مون کي ٻڌائي.

جلسي جي پڄاڻيءَ تي سندس مداحن کيس گهيري ورتو، آٽو گراف گڏ ڪندڙ شاگردن ۽ نوجوان ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جو هڪ ميڙ هن جي چوڌاري کنو ٿي ويو. مون کي اندازو هو تہ بمبئيءَ جي سفر کان موٽڻ کان وٺي هيستائين هو هڪ گهڙي جي لاءِ بہ آرام ڪري نہ سگهيو آهي. آءٌ وچ ۾ پيس، پر فيض صاحب پلٽي هٽي اسٽيج جي ڪناري تي ويهي رهيو ۽ جيستائين هڪ هڪ شاگرد کي آٽوگراف نہ ڏنائين، تيستائين اتان نہ اٿيو. اهو ڏسي مون کيس چيو: ”اڄ اندازو ٿيم تہ اوهين واقعي ڪڏهن فوج ۾ بہ رهيا هوندا.“

1936ع ۾ ترقي پسند اديبن جي ڪانفرنس ۾ شرڪت جي ڪٿا هن ڏاڍي نرميءَ سان ٻڌائي. چوڻ لڳو: ”اسان جي سيالڪوٽ جي هڪ همراهہ جو حضرت گنج لکنؤ ۾ سيڌي سامان جو دڪان هو. هو حضرت گنج ۾ ئي ڪنهن فليٽ ۾ رهندو هو. اسين پنهنجي هڪ دوست سان سيالڪوٽ مان گهمڻ ڦرڻ جي خيال کان نڪتاسين ۽ وٽس اچي ٽڪياسين. لکنؤ ۾ ڊاڪٽر عبدالعليم سان ملاقات ٿي ۽ ڪانفرنس جو حال معلوم ٿيو، تنهن ڪري ڪانفرنس ۾ وڃي شريڪ ٿياسين. رات جو مشاعرو هو، جنهن ۾ شرڪت جي لاءِ ٽڪيٽ وٺڻ ضروري هئي.“

فيض شاعري ڪرڻ لڳو هو، پر اڃا ڪو شعر نہ چيو هئس. مشاعري ۾ شرڪت جو وقت آيس تہ وٽس ٽڪيٽ وٺڻ جي لاءِ ٽي رپيا ڪين هئا. هن بهانو اهو ڪيو تہ ٻٽون رهڻ واري هنڌ وسري ويو آهي. سندس ٽڪيٽ عليم صاحب خريد ڪئي ۽ هن مشاعري ۾ هڪ ٻڌندڙ جي حيثيت سان شرڪت ڪئي. پوءِ 1980ع آيو ۽ انهيءَ سان گڏ اندرا گانڌيءَ جي حڪومت ٻيهر اچي ويئي. فيض صاحب بہ گهمندو ڦرندو اچي دهلي سهڙيو. ڪن دوستن، خاص ڪري اندر ڪمار گجرال، (جيڪو پوءِ هندستان جو وزير اعظم ٿيو) بيشمر ساهني ۽ سبلش مکهو پاريئي جو خيال هو تہ فيض هندستان ۾ ئي رهي پوي. انهيءَ جي هڪ صورت اها سوچي ويئي تہ افرو ايشيائي اديبن جي تنظيم ۽ انهي جي سرڪاري ترجمان رسالي ”لوٽس“ جي آفيس ”بيروت“ مان ”دهلي“ منتقل ڪئي وڃي. انهيءَ جي لاءِ وزيراعظم جي اجازت جي ضرورت هئي. ڪجھ سنگتين سان گڏ فيض اندرا گانڌيءَ سان مليو، پر هن انهيءَ مسئلي تي فيصلو ڪرڻ بدران، پرڏيهي وزير ڏانهن رجوع ڪرڻ جو مشورو ڏنو. ظاهر آهي ڳالھ ٽارڻ جو اهو هڪ ڍنگ هو. فيض ڪرنل سنتوءَ وٽ ٽڪيل هو، ساڳئي ڏينهن منهنجي ساڻس ملاقات ٿي ۽ تفصيل جي خبر پيم. انهن ڏينهن ۾ محمد امين اولهہ بنگال حڪومت ۾ وزير هو ۽ دهلي آيل هو. کيس وٺي فيض صاحب وٽ پهتس، فيض صاحب جي ڪلڪتي جي سفر جو پروگرام طئي ٿيو ۽ ڪلڪتي ۾ پروفيسر شپ جي ڳالھ نڪتي، فيض صاحب جي ملاقات اولهہ بنگال جي وڏي وزير جيوتي بلسوءَ سان بہ ٿي ۽ اها ڳالھ جڻ طئي ٿي ويئي تہ کيس آڇ ڪئي ويندي فيض صاحب واپس بيروت هليو ويو. لکپڙهہ جو سلسلو هلندو رهيو، پر ڪلڪتي مان آڇ ۾ دير ٿي. تيستائين فيض ”لوٽس“ جي ايڊيٽر جي حيثيت سان پنهنجون ذميواريون سنڀالي چڪو هو، جڏهن ڪلڪتي يونيورسٽي مان مقرريءَ جو آرڊر پهتو تہ هن معذرت ڪئي.

فيض صاحب ستر سالن جو ٿيو تہ مختلف ملڪن ۾ رهندڙ سندس مداحن، سندس ”جشن“ ملهائڻ جو پروگرام رٿيو. هندستان ۾ اهو جشن ملهايو ويو.

دهليءَ ۾ هڪ استقباليه ڪميٽيءَ اندر ڪمار گجرال جي سرواڻيءَ ۾ جڙي، ڪيترائي جلسا ٿيا. هڪ وڏو جلسو "سپرو" هائوس ۾ ٿيو. انهيءَ جلسي ۾ ڊائس تي وينل "چار يار" خاص طور تي فيض صاحب کان سوال ڪرڻ جي لاءِ سڏايا ويا هئا. اهي هئا امرتا پريتم، خوشونت سنگهه، ڪمليشور ۽ هيءُ بندو. جلسي ۾ شرڪت ڪندڙن کي به هر قسم جا سوال ڪرڻ جي اجازت هئي.

هينئر مون کي فقط ٻه ٽي سوال ۽ انهن جا جواب ياد پيا اچن. خوشونت سنگهه پڇيو هو ته "فيض صاحب! خدا جي باري ۾ اوهان جو ڪهڙو عقيدو آهي؟" فيض هڪدم ورائيو "سندس اهو ئي عقيدو آهي، جيڪو مولانا روم جو هو." پوءِ هن مثنوي مان هڪ شعر پڙهيو، جنهن جو مفهوم اهو ئي نڪتو ته خدا خود انسان جي اندر آهي. مون به ٻه سوال ڪيا هئا. پهريون سوال هو ته جيل جي زندگيءَ جو سندس شعري احساس تي ڪهڙو اثر پيو؟ فيض ورائيو، "جيل جو اثر انساني زندگيءَ تي اهو ئي ٿو ٿئي، جيڪو پهريون پيرو عشق ڪرڻ جو ٿو ٿئي. هر تجربو نئون ۽ هر شيءِ انوکي ۽ نرالي نظر ٿي اچي، جيل ۾ هر صبح جو آسمان جا بدلجندڙ رنگ وڌيڪ نکريل ٿي لڳا. موسم جي ٿوري تبديلي به نمايان طور تي محسوس ٿئي ٿي. صبح جي شفق جا رنگ، وڻن جي پنن جا بدلجندڙ رنگ، جهرڪين جي چرچر، رات جي ماٺار، ڪلف ۾ ڪنجي جو آواز، سپني جو اثر پوي ٿو ۽ سنئون سڌو دل کي متاثر ٿو ڪري.

منهنجو ٻيو سوال هو ته اوهان جي زندگيءَ جو سڀ کان ڏکوئيندڙ حادثو ڪهڙو گذريو؟ انهيءَ سوال جو مون کي افسوس آهي، ڇو ته مون پهريون پيرو فيض صاحب کي واقعي اداس ٿيندي ڏٺو، ڄڻ هو جنهن حادثي جو ذڪر ڪري رهيو هو، اهو هينئر ئي ٿيو هجي. هن ورائيو، هن جي زندگيءَ جو سڀني کان ڏکوئيندڙ حادثو هن جي وڏي ڀاءُ جو مرتيو هو، جيڪو ساڻس جيل ۾ ملڻ جي لاءِ ڏگهو سفر ڪري آيو هو ۽ اوچتو نماز جي دوران گذاري ويو. اهو چوندي هن جي دل ڀرجي آئي ۽ اکيون آليون ٿي ويس.

انهيءَ زماني ۾ ملڪ جي مختلف حصن ۾ فيض صاحب جو جشن ملهائڻ لڳو. الهه آباد جي سفر ۾ آءٌ به ساڻس گڏ هئس، الهه آباد يونيورسٽي جي اڱڻ ۾ شاميانو لڳايو ويو هو ۽ سڄو ميدان استادن، شاگردن ۽ ادب دوستن سان ڀريو پيو هو. ڊائس تي فراق گورکپوري موجود هو. هو جهڙوڪر معذور ٿي چڪو هو ۽ کيس ڪرسيءَ تي ويهاري آندو ويو هو. هن وِڻي وِڻي ڪجهه لفظ ڳالهايا، جن مان خلوص ۽ محبت ٿئي ظاهر ٿي. پڇاڙيءَ ۾ هن هندستان جي ادب دوستن کي اپيل ڪئي ته هو هاڻ فيض صاحب کي واپس وڃڻ نه ڏين ۽ کيس هندستان ۾ ئي رهي پوڻ تي راضي ڪن. فيض صاحب جي شاعريءَ جي تعارف جي سلسلي ۾ مون مختصر تقرير ڪئي. فيض صاحب ڳالهائڻ جي لاءِ اٿي بيٺو ته فراق صاحب جي جملي جي سلسلي ۾ هڪ لطيفو ٻڌايائين ته سرحد صوبي ۾ هيءُ دستور رهيو آهي ته جيڪڏهن ڪو پهتل پير فقير اتي جي ڪنهن علائقي ۾ پهچندو هو ته کيس ماري اتي ئي دفن ڪري ڇڏيندا هئا ته هن جي مزار خلق لاءِ ديدار جو استان بڻي رهي ۽ انهي جو فيض ان علائقي جي ماڻهن تائين پهچندو رهي. اهو چئي فيض صاحب مُرڪندي چيو "مون کي اميد آهي ته اوهين مون سان اهڙو سلوڪ نه ڪندا."

جلسي کان پوءِ اسين رات جي گاڏيءَ ۾ دهلي روانا ٿياسين. واپسي جي انهيءَ سفر ۾ انهيءَ کان پوءِ فيض صاحب سان ذاتي ڳالهه ٻولهه جا ڪيترائي موقعا مليا. هو ڏاڍو گهٽ ڳالهائيندو هو، ڪا ڳالهه ڪبي هئي ته جواب ڏيندو هو، اهو به ٿورڙيل تڪيل لفظن ۾. هو پاڻ ڪا ڳالهه تمام گهٽ ڇيڙيندو هو.

مون فيض صاحب کان پڇيو "اوهان ڪيترن ئي قسمن جي ماڻهن سان مليا آهيو، ڇا وڏن اديبن ۾ اوهان ڪا گڏيل خصوصيت پاتي آهي."

"ها پئي! جيترا به وڏا اديب هوندا آهن تن سڀني جي شخصيت نهايت بي رنگ ۽ غير دلچسپ هوندي آهي. دراصل ڳالهه هيءَ هوندي آهي ته هنن جي

شخصيت جو سچو رنگ ته سندن فن ۾ اچي ٿو وڃي ۽ شخصيت فقط ڦوڳ وڃي بچندي آهي، انهيءَ جي مقابلي ۾ ٻي درجي جي اديبن جي شخصيت بي حد رنگا رنگ هوندي آهي، انهن ۾ ڦڙتائي ۽ چستي هوندي آهي.“

انهيءَ ڳالهه ٻولهه جي دوران ژان پال سارتر جو ذڪر نڪتو ته چوڻ لڳو ”شڪل صورت ۾ صفا ڪنهن انشورنس ڪمپنيءَ جو ويمون ڪندڙ ايجنٽ ٿو لڳي.“ سارتر جي انهيءَ جملي ۾ ذڪر آيو، جيڪو هن غالباً پئرس امن ڪانفرنس جي موقعي تي ذاتي ڳالهه ٻولهه ۾ فيض ۽ سجاد ظهير کي چيو هو ته: ”ادب ۾ چوڻ جي ڳالهه ته ترقي پذير يا پٺتي پيل ملڪن جي ماڻهن وٽ آهي. جيڪي مخالف حالتن کي منهن ڏيئي رهيا آهن. جيتوڻيڪ ٽيڪنڪ جي هنر مندي ۽ مهارت ترقي يافته ملڪن جي اديبن وٽ آهي، پر چوڻ جي ڳالهه ڪونهي، جيڪا دراصل وڏي ٽڪراءَ سان پيدا ٿي ٿئي“ انهيءَ سلسلي ۾ پوءِ اهو بحث ٿيو ته اشتراڪي سماج بڻجي وڃڻ کان پوءِ اهو ٽڪراءُ طبقن جي وچ ۾ ڪونه رهندو، پر شايد انسان ۽ فطرت جي وچ ۾ هوندو ۽ فطرت جي تسخير جي سلسلي ۾ هوندو. جهڙو: وقت تي فتح، موت تي فتح، جوانيءَ تي فتح.

هڪ ٻي موقعي تي ن. م راشد جو ذڪر آيو، چوڻ لڳو هو ’Agrostic‘ هو ۽ انهيءَ منزل کان هو اڳتي نه وڌيو، انهيءَ سلسلي ۾ هن هڪ قصو ٻڌايو، چوڻ لڳو: ”اسين لاهور ۾ هئاسين جو راشد جي موت جي خبر آئي ۽ اها به خبر پئي ته ڪيس سندس وصيت موجب ساڙيو ويو. راشد جي سوڳ ۾ لاهور ۾ هڪ وڏو تعزيتي ميڙاڪو ٿيو، جنهن جي صدارت فيض ڪئي. تعزيتي تقريرون ٿي رهيون هيون جو ڪنهن پرجوش مولانا صاحب صدر کي هڪ چٽ موڪلي جنهن ۾ پڇيل هو ته راشد مسلمان هو يا نه؟ فيض اها چٽڪي پڙهي ماڻ ڪري رکي ڇڏي ۽ تقريرن جو سلسلو هلندو رهيو. ٿوريءَ دير کان پوءِ هڻ جي ٻي چٽڪي پهتي ته اوهان منهنجي سوال جو جواب نه ڏنو.

نيٺ فيض صدارتي تقرير جي لاءِ اٿيو ۽ هن اهو سوال به پڙهي ٻڌايو ۽ چيو ته جيتوڻيڪ مون ايم.اي تائين عربي پڙهي آهي، پر مولوي يا فقيهه ناهيان جو انهيءَ مسئلي تي ڪا فتويٰ ڏيئي سگهان. البت هڪ حديث ضرور پڙهي اٿم، جيڪا هتي بيان ڪري سگهان ٿو. هڪ غزوه ۾ ڪو مسلمان سپاهي، ڪنهن ڪافر سپاهيءَ کي سخت ويڙهه کان پوءِ دسڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو، پر انهيءَ کان اڳ جو هو ڪيس ماري ها، ڪافر

سپاهيءَ ڪلمون پڙهي اعلان ڪيو ته هو مسلمان ٿي ويو آهي، پر مسلمان سپاهيءَ انهيءَ کي دوکو سمجهي سندس ڪنڌ ڪپي ڇڏيو. اهو اطلاع رسول اللهﷺ جن کي مليو ته پاڻ سڳورن انهيءَ سپاهيءَ کي سڏائي، ڪانئس جواب طلب ڪيو. مسلمان سپاهيءَ پنهنجي بچاءَ ۾ اهوئي چيو ته هن دل سان ڪلمون نه پڙهيو هو. هو ته فقط پاڻ کي بچائڻ لاءِ مسلمان ظاهر ڪري رهيو هو. رسول اللهﷺ جن ڪاوڙ ۾ اچي فرمايو، ”ڇا تو هن جي دل چيري ڏٺي هئي، تون اهو فيصلو ڪرڻ وارو ڪير ٿيندو آهين ته هو دل سان ڪلمون پڙهي رهيو هو يا مٿينءَ دل سان؟“

فيض صاحب اها حديث ٻڌائي چيو ”فقط ايترو چوندس ته پاڻ کي انهيءَ حديث جو پابند ٿو سمجهان.“

ڳالهه ٻولهه وري به ٻين اديبن ڏانهن مڙي ويئي، مون ڪانئس پڇيو "اوهان هيستائين سينين کان وڌيڪ خوبصورت اديب ڪنهن کي ڏٺو؟"

جواب ڏنائين: "ترڪي جي شاعر ناظم حڪمت کان وڌيڪ خوبصورت ماڻهو هن ناهي ڏٺو." پوءِ هن جون ڳالهيون ٻڌائڻ لڳو ته هڪ ڀيري ترڪيءَ جي حڪومت ڪيس اشتراڪي هئڻ جي الزام ۾ قيد ڪري ڇڏيو. جيلر جي ڌيءَ ناظم حڪمت تي موهت ٿي پيئي ۽ هو اهو انهيءَ جي مدد سان جيل مان ڀڄڻ ۾ ڪامياب ٿيو. انهيءَ سلسلي ۾ هن ٻڌايو ته ناظم حڪمت ڪيترائي سال سوويت يونين ۾ رهيو، جتي حڪومت ڪيس هر قسم جون سهولتون ڏنيون هيون، پر ترڪيءَ سان سندس محبت جو اهو حال هو، جو وطن جي ياد ۾ هو پاڻيءَ مان نڪتل مڇيءَ جيان تڙپندو هو. انهن ئي ڳالهين دوران معلوم ٿيو ته فيض صاحب جي شادي سرينگر (ڪشمير) ۾ ٿي هئي ۽ نڪاح شيخ محمد عبدالله، جمون ۽ ڪشمير جي اڳوڻي وزيراعظم پڙهايو هو. غالباً هيئن ٿيو هو جو ڊاڪٽر تاثير انهن ڏينهن ۾ سرينگر ۾ اردو جو پروفيسر يا ايس.پي ڪاليج جي پرنسيپال جي حيثيت سان ڪم ڪري رهيو هوندو. ڪشمير ۾ اڄ به ماڻهو هن جو زمانو ياد ڪري رهيا آهن. هن جي اچڻ سان سرينگر ۾ چڱي علمي ۽ ادبي بهار اچي ويئي هئي. فيض جي هوندن به تاثير سان گهٽي لڳندي هئي. ۽ هيءَ اتي ئي رهيل هوندو ۽ تاثير جي زال جي ننڍي ڀيڻ سان فيض صاحب جي شادي ٿي. فيض صاحب جيان، تاثير به وڏيءَ پهچ وارو ماڻهو هو ۽ سندس اتي وڏي عزت هئي. شيخ صاحب ڪيس گهڻو ڀائيندو هو. انئين فيض ايلس جو نڪاح شيخ عبدالله پڙهائي ڇڏيو.

مون پڇيو، فيض صاحب اهو راولپنڊي سازش ڪيس جو معاملو ڇا هو؟ ڇا واقعي اوهان حڪومت تي قبضو ڪرڻ جي رٿ رٿي هئي. چوڻ لڳو، "نه پيئي! اسان ته ڪونه ناهيو هو. البت ڪشمير ۾ شڪست ملڻ کان پوءِ، پاڪستاني فوج جي ڪن آفيسرن جن ۾ اڪبر خان اڳيرو هو. اها رٿا پاڪستانيءَ فوج کي برطانوي اثرن کان آجو ڪرائڻ لاءِ ضرور ناهي هئي. اسان جي بيگم شاهنواز جي ڪنهن ملڻ جي وسيلي اڪبر خان سان ملاقات ٿي، هن اها تجويز رکي، اسان چيو، سوچي جواب ڏينداسين. انهن ڏينهن ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ تي ته بندش پيل هئي. انهيءَ جي ڳجهي سيل جو اجلاس ٿيو، جنهن ۾ اهو طئي ٿيو ته پارٽيءَ کي انهيءَ قسم جي سازشي ڪمن ۾ شريڪ ٿيڻ نه کپي، تنهن ڪري اها ڳالهه آئي ويئي ٿي ويئي، اسان يعني سجاد ظهير، فيض ۽ پارٽيءَ جي ٻين ماڻهن انهيءَ سازش ۾ شرڪت کان نابري واري. اها ڪڙڪ ڪنهن طريقي سان ايوب خان کي پهچي ويئي، جنهن ڳالهه مان ڳالهوڙو بنائي نوابزاده لياقت علي خان جا ڪٽي ڪن ڀريا ۽ اسان گرفتار ڪيا وياسين. حڪومت اهڙو قانون ناهيو، جنهن موجب سازش ۾ شريڪ ٿيڻ ضروري ڪونه هو، پر انهيءَ جي باري ۾ ملڻ به وڏو ڏوهه هو ۽ اسان کي انهيءَ جي سزا ڏني ويئي.

هو ڪيس جي دوران ۽ جيل جي زندگيءَ جا ڪيترائي لطيفا ٻڌائيندو رهيو. ڪيس جي دوران سرڪاري وڪيل اي.ڪي بروهي هو، هن جي اک ۾ ڪو نقص به هو ۽ انهيءَ تي ڪجهه شعر به چيا ويا هئا. جن جو ذڪر پوشني پنهنجي مضمون "فن ۽ شخصيت" (بمبئي جي فيض نمبر ۾) ۾ ڪيو آهي، ڏينهن جو ته سرڪاري وڪيل فيض احمد فيض کي ڦاسيءَ جي سزا ڏيڻ جي گهر ڪندو هو ۽ رات جو هن جو ڪلام پڙهي ڪنڌ پيو ڌوڻيندو هو. اها حالت مشتاق احمد گورمانيءَ جي به هئي، جيڪو انهن ڏينهن ۾ شايد سنڌ جو گورنر هو، ڏينهن جو هو قيد ۽ بند جون تڪليفون پيو سهندو هو، جو مٿس ملڻ جلڻ ۽ خط لکڻ جي به پابندي هوندي هئي ۽ رات جو ڪڏهن ڪڏهن گورنر جي گاڏي ڪيس وٺڻ ايندي هئي ۽ گورنر هائوس ۾ شعر پڙهڻ جي دعوت ڏني ويندي هئس.

جيل ۾ رهڻ دوران هو اترپرديش جي رهاڪو هڪ قيديءَ جو ذڪر ڪندو هو، جيڪو ڪيس خدمتيءَ طور ڏنو ويو هو. اهو ٻي وڏي جنگ جي دوران ڪن ملڪن ۾ رهي چڪو هو. جنگ بابت عجيب و غريب قصا فيض کي پيو ٻڌائيندو هو، انهن جو ڪجهه ذڪر غالباً "هم ڪه ٺهري اجنبي" ۾ به آهي.

پوءِ فيض صاحب لبنان هليو ويو ۽ پوءِ سڄي دنيا ۾ گهمندو ڦرندو رهيو، پر لکپڙهه جاري رهي. 1980ع ۾ منهنجي وطن مراد آباد ۾ ”هندو مسلم فساد“ ٿيا، جنهن ۾ منهنجو اباڻو گهر سڙي ويو ۽ منهنجي پيءُ کي پوليس ماريو ڪٽيو ۽ گرفتار ڪري وٺي ويئي، اهي ڏينهن اسان جي لاءِ وڏي پريشانيءَ جا هئا. ماسڪو ۾ جڏهن فيض صاحب کي محموده بيگم جي واتان انهيءَ حادثي جي خبر پئي ته هن ڏاڍي دردمنديءَ سان خط لکيو ۽ دلجاءِ لاءِ پنهنجو تازو غزل پڻ موڪليو.

پوءِ اوچتو لنڊن مان مجاهد علي ترمذي سيڪريٽري، فيض انٽرنيشنل اڪيڊميءَ جو خط آيو ته هو اڪيڊمي ۽ لنڊن يونيورسٽيءَ جي ملٽي لنگوول شعبي جي گڏيل سهڪار سان جشن فيض ملهائي رهيو آهي ۽ خود فيض صاحب جي فرمائش آهي ته انهيءَ ۾ آءٌ شريڪ ٿيان، مون خط لکيس ته ادا فرمائش اکين تي پر پاڙو پتو ڪٿان ايندو، اسان جو خزانو ته خالي آهي. ڊاڪٽر ايوب مرزا جو چوڻ آهي ته جنهن فيض تي پلوڙ ڪتاب ”هم کي نهري اجنبي“ لکيو آهي. فيض صاحب کي جڏهن اها خبر پئي ته چوڻ لڳو ”پئي! محمد حسن کي گهرائڻ جو ڪو بندوبست ڪرڻو پوندو“ پر انهيءَ کان اڳ جو هو ڪو بندوبست ڪن، حڪومت هند جي ثقافتي معاملن جي ڪلتي پاران واپسيءَ جي ٽڪيٽ جو بندوبست ٿي ويو ۽ آءٌ وڃي لنڊن پهتس.

ترمذي صاحب جي گهر پهچندي ئي شام ٿي چڪي هئي، آچر جي ڏينهن جو فيض صاحب، بيگم ايلس سان گڏ ساهرائڻ مائٽن سان ملڻ جي لاءِ ويو هو، پر جيئن ئي ترمذي منهنجي اچڻ جي ٽيلي فون تي خبر ڏنس، چوڻ لڳو: ”پئي! ايلس سڄي ڏينهن جي ٿڪاوٽ جو بهانو ڪري اچڻ ڪونه ڏيندي، تنهنڪري ڪوڙ ڳالهائڻ جي سازش ۾ مون سان شريڪ ٿي وڃ ته اجهو ٿو ڪو بهانو بنائي اچي وڃان.“ انهيءَ ڳالهه ٻولهه کان پندرنهن منٽ پوءِ فيض صاحب پنهنجي چلتل سچلتل مرڪ سان اسان جي وچ ۾ موجود هو. خبر ناهي ته هن ايلس سان ڪهڙو بهانو ڪيو.

جشن فيض شروع ٿيو ته روس، آمريڪا، جرمني، فرانس، هندستان ۽ پاڪستان جي وفدن شرڪت ڪئي، فيض تي مقالا پڙهيا ويا، مشاعرو ٿيو، فيض صاحب ڊائس تي هو. افتتاحي تقرير عجيب و غريب هئس، هن ڪيٽس جي مشهور مصرعي ”حسن سچائي آهي ۽ سچائي حسن“ جي پنهنجي انداز ۾ تشريح ڪئي ته مارڪسي نظريو فن تي لاڳو ٿي ويو ۽ خود فيض جي شاعريءَ جا تخليقي سرچشما سامهون اچي ويا، انهيءَ ”جشن فيض“ جون ٻه ٽي ڳالهيون ياد رهنديون.

پروفيسر فشر پئرس مان آيو هو. هو فيض صاحب جو پراڻو ساٿي هو، هن ٽريڊ يونين تحريڪ ۾ فيض جي خدمتن تي روشني وڌي ۽ ٻڌايو ته ڪيئن هندستاني سرڪار جي ڊيلي گيٽس ۽ پاڪستان حڪومت ۽ سرمائيدارن جي سياستدانن عالمي مزدور تحريڪ کي ٽوڙڻ جي ڪوشش کي فيض صاحب جي پيش ڪيل رٿن ناڪام بنائي ڇڏيو. انهيءَ جي وڌيڪ وضاحت فيض به ڪئي هئي، پر هينئر ياد ڪونه اٿم.

ٻي ڳالهه هيءَ هئي ته مذاڪري جي آخري اجلاس ۾ برطانيه ۾ رهندڙ مشهور پاڪستاني شاعر ساقي فاروقي، فيض صاحب کان پڇيو ته اوهان شاعرن جي نئين نسل کي ڪهڙي نصيحت ڪرڻ چاهيندا. فيض صاحب وراڻيو، ”انهن کي اها ئي صلاح ڏيندس ته هو منهنجي پيروي کان بچن ۽ پنهنجي منفرد آواز ۾ شاعري ڪن،“ ظاهر آهي سندس لفظ ڪجهه ٻيا هئا پر انهن جو مطلب اهو ئي هو.

ٽيون واقعو هيءُ هو ته جڏهن مون ”نشاط ڪجڪلاهي ڪا شاعر فيض“ جي عنوان سان مقالو پڙهيو ته انهيءَ ۾ چڱو موچارو بيان فيض وٽ درد جي تصور جو هو، جنهن کي مون هن جي خطن ۾ جيل جي هڪ واقعي جي مدد سان بيان ڪيو هو. جيل ۾ فيض صاحب جو خدمتي هڪ شڪرو جلهي آيو، جنهن کي پڃري ۾ بند ڪري رکيو ويو ۽ ٽنگ رسي ۾ ٻڌي ويئي، هڪ ڏينهن پڃري مان نڪري پري ٽلئين هليو ويو ۽ انهيءَ ڪوشش ۾ هن جي ٽنگ پڃي پيئي هئي.

فيض صاحب انهيءَ جي ڏک ۽ درد جو بيان نهايت دردمنديءَ سان ڪيو ته ڪالهه تائين جيڪي جهرڪيون هن کان ڏڇي پري پڄنديون هيون، سي اڄ ڄڻ مٿس چٽ ڪرڻ جي لاءِ هن جي چوڌاري گڏ ٿي ويٺيون آهن، انهي وقت شڪري جي اکين ۾ هڪ عجيب ڪرب هوندي هئي، پکي روئي نه ٿا سگهن، هنن جي دل درد سان ضرور ڀريل هوندي آهي، هن جي ٽنگ ٽٽي پئي هئي، ڪجهه ڏينهن کان پوءِ مري ويندو. انسان ئي اهڙو جيوُ آهي، جنهن جي ٽنگ جو علاج مرڻ ۾ نه پر جيئري رهڻ ۾ آهي، جيئن هن جو نسل نه ته سندس ايندڙ نسل انهيءَ ڏک جو ڪو درمان ڳولهي وٺي.

مون پنهنجي مقالي ۾ فيض وٽ انهيءَ بي پناهه دک ۽ درد مان فن جي ڪيميا بنائڻ جي عمل تي بحث ڪيو. جڏهن مقالو پڙهي آءٌ ويٺس ته فيض وڏي محبت سان پنهنجو هٿ منهنجي هٿ تي رکيو ۽ ڪجهه منٽ گذري ويا، هن جي اکين ۾ پاڻيات هئي، مون کي اڄ سوڌي پنهنجي ڪنهن مقالي تي ايترو خاموش ۽ بليغ داد نه مليو.

ڊاڪٽر ايوب مرزا جيڪو فيض صاحب جو دوست ۽ ڪتاب "هم ڪه ٺهري اجنبي" جو ليکڪ ئي نه پر سنو ڊاڪٽر پڻ آهي. اها ڳالهه ڪئي پئي ته: "فيض لندن مان واپس لبنان ويندي ماسڪو جي ڪنهن نرسنگ هوم ۾ پنهنجو طبي معائنو ڪرائي پوءِ ويندو." ڊاڪٽر ايوب مون کي چيو ته: "حقيقت ۾ فيض صاحب گهڻو بيمار آهي، سال کن ڪڍي وڃي ته به وڏي ڳالهه آهي."

ماسڪو جي اسپتال مان فيض صاحب جو خط آيو ته هن جي تفصيلي طبي چڪاس ڪئي ويئي ۽ سندس چوائٽي ته ڊاڪٽر سندس ته ڪجهه به بگاڙي نه سگهيا، البت بيگم ايلس جيئن ئي طبي چڪاس لاءِ ويئي ته ڪافي ڏينهن اسپتال ۾ لڳي ويا.

پوءِ اوچتو. فيض جي وفات جي خبر پهتي. ڪجهه ڏينهن اڳ لاهور مان سندس خط آيو هو، جنهن ۾ ڀيشم ساهني، اڪليش متل ۽ اندر ڪمار گجرال جو ذڪر هو ته انهن سان ڳالهائي هندستان اچڻ جي تاريخ طئي ڪريان ته جيئن "انجمن ترقي پسند مصنفين" جو جشن ملهائي سگهجي ۽ اڪليش، سينٽ اسٽيفن ڪاليج ۾ هن جو هڪ توسيعي ليڪچر ڏيارڻ ٿي چاهيو. موت فيض صاحب جو موضوع نه هو، هو سڄي عمر زندگيءَ جو متوالو رهيو، پر پڇاڙيءَ ۾ ڄڻ هن موت جي پيرن جو کڙڪو ٻڌي ورتو هو، جنهن جو ذڪر پنهنجي هڪ غزل ۾ هن ريت ڪيو اٿس.

ہم مسافر یونہی مصروف سفر جائیں گے
شہر جب ہو گئے بے نور گھر جائیں گے
کس قدر ہوگا یہاں مہرو وفا کا ماتم
ہم تیری یاد سے جس روز اتر جائیں گے
منزل عشق میں آتے ہیں کئی سخت مقام
آنے والوں کو کہو ہم تو گذر جائیں گے

هاڻ جڏهن فيض ڪونهي ته سوچيان ٿو: هن جي شخصيت ۾ اها ئي نرمي هئي. ڪنهن جي گلا نه ڪرڻ، ڪنهن کي ڏک نه پهچائڻ جون اهي خوبيون هيس، جيڪي ولين جي ڳڻن ۾ ڳڻجن ٿيون.

ایسا کہاں سے لائیں کہ تجھ سا کہیں جے

■

نسيم پارس گاد

ڊائري

پارس ڊائري

سيلون نمبر 43 ۾ ترسيل هيس. اڃان ريسٽ هائوس جو ڪمرو خالي نہ ٿيو هو. شام جا ڇهہ ٿيا هئا. سيلون مان لهي پليٽ فارم تي پسار ڪرڻ لڳس. موسم ڪافي وڻندڙ هئي. سيلون سائيڊنگ وارو پليٽ فارم پرسڪون آهي. ماڻهن جي اچ وڃ گهٽ آهي، خاص طور تي رات جي وقت تہ هت سناٽو لڳو پيو هوندو آهي. ٻہ ٽي اسٽال آهن جي بند پيا آهن.

شام جو ڪافي سارا آفيسر هن پليٽ فارم تي اچي واڪ ڪندا رهندا آهن. ستين وڳي ڊرائيور مظهر آيو. گاڏيءَ ۾ چڙهي پنڊي جي روڊ رستن جون رولاڪيون ڪرڻ لڳاسين. هو منهنجو گائيڊ بڻجي پيو. پنڊي جي روڊ رستن جي ڄاڻ ڏيندو رهيو. مون کان رهيو نہ ٿيو ڪائنس ڪتاب گهرن جو پڇڻ لڳس. هن ڪافي ڪتاب گهر گاڏيءَ ۾ ويٺي ئي ڏيکاريا. پنڊي جي روڊ رستن کي ذهن ۾ محفوظ ڪندو ويس، خاص طور تي اهي روڊ رستا جتي ڪتاب گهر هئا جتان نوان ۽ پراڻا ڪتاب ملي ٿي سگهيا. اهي سڀ ڪتاب گهر ريسٽ هائوس کان وڌ ۾ وڌ اڌ ڪلاڪ جي پنڌ تي هئا.

ٻي ڏينهن آچر هو. سو اڳواٽ ئي مظهر کي چئي ڇڏيو هيم تہ صبح سوير اچي جيئن ڪتاب ڏسي وٺون. ٻي ڏينهن جو انتظار ڪرڻ لڳس. سيلون ۾ گذاريل رات بي چين ڪندڙ هئي.

رات جي ٻارهين بجي تائين پليٽ فارم تي پسار ڪندو رهيس. ماحول ڏاڍو پرسڪون هو. ريل جي ڪوڪ ۾ درد هيو. ڇڪ ڇڪ ڪندي ريل گذري وئي. ريلوي ۾ نوڪري ڪندي ڪيئي ڀيرا سوچيو هيم تہ آمريڪن ليکڪ پال ٿيورو جيان ڪو سفرنامو لکندس. ننڍين ريلوي اسٽيشنس تي رات گذارڻ ۽ اهي ننڍا وڏا شهر ڏسڻ جا سپنا ڏسي رهيو هوس. ذهن ٻہ ناهي ورتو هيئر تہ ڪٿان کان شروعات ڪبو، ڇا ڇا گهمبو، ڏسبو، ڪنهن ڪنهن سان ملبو، ۽ انگريز دور کان وٺي هيل تائين سنڌ جي ريلوي جي تاريخ ڇا آهي ان تي سوچڻ لڳو هوس. پر 'بندي جي من ۾ هڪڙي، الله جي من ۾ ٻي' واري ڳالھ ٿي پئي. آفيس جو ڪم ايترو هو جو گهمڻ ڦرڻ جو وقت ڪٿي ٿي مليو. گهمڻ ڦرڻ جي اڃ پال ٿيورو جي سفرنامن مان اجهايم ۽ بچيل وقت ۾ تخليقي ڪم ۾ رڌل رهيس.

رات جو هڪ ٿيو سيلون ۾ اچي سمهڻ لاءِ جتن ڪرڻ لڳس. رڪي رڪي رات جي سناٽي ۾ ريل جي ڪوڪ ٻڌڻ ۾ ٿي آئي. بيڊ تان اٿي سيلون جي دريءَ مان ٻاهر ڏسڻ لڳس. خالي بئنچ تي هڪ عورت ويٺل نظر آئي. ڪنهن ٽرين جو اوسيئڙو ڪري رهي هئي. سوچڻ لڳس رات جو ڏيڍ وڳي ڪهڙي ٽرين ۾ ويندي ۽ ڪيڏانهن ويندي. عورت جي اوسيئڙي ۾ منهنجي دلچسپي وڌندي وئي. سيلون جون بتيون وسائي ڇڏيم

جيئن ٻاهريون منظر چٽو نظر اچي. ڪجهه ئي گهڙين ۾ ريلوي سپاهي لٺ سان فرش تي ٺڪ ٺڪ ڪندي گذريو. هن جي نظر عورت ڏانهن وئي. هن جي لٺ جي ٺڪ ٺڪ وڌندي وئي. شايد عورت کي ڀڄائڻ لاءِ سندس وجود جو اڌ آدم هن ڌرتي تي اڃان زنده آهي. سپاهي عورت ڏانهن وڌڻ لڳو. عورت خلا ۾ ڏسڻ لڳي. شايد هن جي وجود جو اڌ خلا ۾ ئي رهجي ويو هو. سپاهي عورت جي پويان واري خالي بئنچ تي ويهي رهيو. دريءَ مان مون عورت جي وجود ۾ ٻي چينيءَ کي محسوس ڪري ورتو. خالي پليٽ فارم تي رات جي سناٽي ۾ اڪيلي عورت، هڪ سپاهي ۽ دريءَ مان واجهائيندڙ نيڻ ڪنهن ناول کي جنم ڏيئي سگهن ٿا. مان تصور ئي تصور ۾ عورت کي سپاهيءَ کان محفوظ ڪرڻ ٿو گهران ۽ هن سان ڳالهائڻ لڳان ٿو.

"خوف ٿو ٿئي؟"
"ها......!"
"ڇو؟"
"خاموشيءَ ۽ تنهائيءَ کان."
هوءَ خلا ۾ ڏسي ٿي، جتي اونده ٿي وسي.
"تون بس ڳالهائيندو رهه"
"ڀلا ڇو؟"
"ڳالهيون خوف کي ختم ڪري سگهن ٿيون."
"ڇا چوان؟"
"ڪجهه به"
هوءَ خالي خالي آسمان ڏانهن ڏسي ٿي.
"مون آسمان کي ڇهڻ ٿي چاهيو."
"پوءِ!"
"چيائين، آسمان کي ڇهڻ عام ماڻهوءَ جي وس جا ڳالهه ناهي."

هن سان من ئي من ۾ رهاڻ ڪندي مون کي چين جي واحد نوبل لاريٽ، گائو زنگ جين جو ناول 'Soul Mountain' ياد ٿو اچي.

ليکڪ هن ناول ۾ نهايت خوبصورتيءَ سان فرد جي اڪيلائپ کي "مان،" "تون،" "هوءَ،" "هو" جي واحد ضميري صيغن سان ناول جي ڪهاڻي اڳتي وڌائيندو ٿو هلي. هو سفر دوران پنهنجي اڪيلائپ ڪنهن نه ڪنهن سان شيئر ڪرڻ ٿو چاهي، هو ڳالهائڻ ٿو چاهي انڪري هو ناول ۾ "تون" يا "توهان" جا ڪردار تخليق ڪري وٺي ٿو. "تون" ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته "مان" جو پرتو آهي ۽ ليکڪ پنهنجي سفر ۽ تنهائيءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ "هوءَ" کي تخليق ڪري وٺي ٿو. سڄي ناول ۾ "هوءَ" بي نام آهي. هن جو ڪوبه نالو ڪونهي. سموري ناول دوران هوءَ بس هوءَ آهي.

ناول پڙهندي اوهان کي ائين محسوس ٿيندو چيني ليکڪ، شاهه لطيف جي سٽ "ڳالهيون پيٽ ورن ۾ وڏي وڻ ٿيون" ۽ "گوشي گڏيا نه سپرين" واري ڳالهه ڪندو ٿو هلي.

ناول جي تعارف ۾ ميبل لي مترجم لکي ٿي ته ليکڪ بيجنگ کان سياسي پناهه تي پنهنجي ڏکي ياترا ۾ پنهنجي تنهائيءَ کي پسمر ڪرڻ لاءِ ڪهاڻي ٻڌائڻ جي وارتا گهڙي وٺي ٿو ۽ ساڳي ئي وقت، ثقافتي انقلاب جي ڪري، ماڻهن ۽ ماحول تي پوندڙ اثرن ۽ پنهنجي ماضيءَ جي پٽاڙ به ڪندو هلي ٿو. ڪردارن جي ذريعي هن جي ذات جا پرتو آهن. ليکڪ مبهم ماڻهن سان ڳالهه ٻولهه ڪندو، هنن جون ڪهاڻيون ڪٿندو ٿو هلي جي چين جا آهن، ۽ نتيجنن ائين چئجي ته اهي سڀني سماجن ۽ ڪلچر ۾ ملي پون ٿا.

گائو زنگ 4- جنوري 1940ع ۾ چين ۾ ڄائو. هن 1962ع ۾ چين جي تعليمي اداري مان فرينچ ٻوليءَ ۾ گريجوئيٽ ڪئي. 80 جي شروعاتي ڏهاڪي ۾ هن جي شهرت ملڪي ۽ عالمي سطح تي بطور ليکڪ، نقاد، تجرباتي ڊرامانگار طور تڏهن اڀري آئي جڏهن هن جي لکڻيون، سوچ، چيني ڪميونسٽ پارٽي جي طئه شده ادبي منشور ۽ ويچار سان ٽڪر ۾ آيون.

ثقافتي انقلاب واري ڏهاڪي دوران جڏهن

Socialist- realist & romantic revolutionary representations of reality

ڪميونسٽ پارٽي پاران مڙهيل ادبي منشور ۽ ڪسوٽي فنون لطيفا جي صنفن لاءِ ادبي جبر جو پيغام کڻي آئي. ان حالتن هيٺ فرد جي جبلتن، آزادي، سوچ، پرک کي دٻايو ويو ۽ فرد جي تخليقي سگهه محدود ۽ مڙهيل نظريي جي ور ٿي ويون.

60 ۽ 70 جي ڏهاڪي ۾ جڏهن ثقافتي انقلاب اوج تي هو، گائو زينگ، جهڙي انداز ۾ شاعري ڪئي، ڊراما لکيا ۽ نثر لکيو پر ڪيس خبر هئي، هن جو لکيو آهي اهو ڇپجي نہ سگهندو، هن مولائي ان خوف ڪان اهي سڀ تحريرون ساڙي ڇڏيون جي ڪين اڻ ڇپيل لکڻيون هٿ اچي ويون تہ مٿس الزام مڙهيو ويندو تہ هو ثقافتي انقلاب واري منشور جو باغي ٿي بيٺو آهي.

80 واري ڏهاڪي ۾ ثقافتي انقلاب جي خاتمي کان پوءِ هن جون تحريرون منظر عام تي آيون. هن تي آڱريون کڄڻ لڳيون تہ هي همراهہ وتي ٿو جديديت ۽ سرمائيدار ويسٽ جي خيالن جي پرچار ڪندو. هن جي چرپر تي ڪڙي نگاهہ رکي وئي. هن جي ڊرامن جي پيشڪش ۽ سوچ ڪميونسٽ چائنا جون مٿيون ئي منجهائي ڇڏيون. هن جي ڊرامي "بس اسٽاپ" تي بندش مڙهي وئي بعد ۾ "بس اسٽاپ" تي ڪڙي تنقيد لکرائڻ لاءِ ڊرامي کي اسٽيج ڪرڻ جي اجازت ڏني وئي.

ان سموري عرصي دوران، هن پنهنجو معمول مطابق ميڊيڪل چيڪ اپ ڪرايو تہ پتو پيو تہ کيس ڦڦڙن جو ڪينسر آهي. ڪجهہ ئي سال اڳ هن جو پيءُ بہ ساڳي ئي بيماري ۾ فوت ٿي چڪو هو. بعد ۾ ايڪسري جي چڪاس دوران هن لاءِ اها خوشيءَ جي ڳالهہ ثابت ٿي تہ کيس ڪينسر ناهي. هن سوچي ورتو تہ کيس بيجنگ ۾ ناهي رهڻو، سو اڻ لکيل ناول جي ايڊوانس رائلٽي وٺي چين جي سفر تي نڪري پيو. ڏهن مهينن ۾ هن پندرنهن هزار ڪلوميٽرن جو سفر ڪيو ۽ آخر ڪٿائي ناول جو خيال جوڙي ورتو جيڪو هن 1989 ۾ پئرس ۾ ويهي لکي پورو ڪيو.

*

ڊسمبر جو مهينو هو. منور سولنگي مون وٽ ترسيل هيو. منور گڏ هجي تہ پوءِ يا ٺهڪ هوندا يا ڪتابن جون ڳالهيون. هن کي قدرت جي ڏات مليل آهي، ڪنهن بہ ڳالهہ کي چرچي ۾ تبديل ڪري سگهڻ جي. منور سان سفر ڪندي مان ڪڏهن بہ بور ناهيان ٿيو. چرچي مٿان چرچو هڻڻ هن لاءِ ڪابي هٿ جو کيل آهي. جي وري ڪتابن جي ڳالهہ نڪرندي تہ توهان کي پڙهيو لکيو ملندو. مان کيس ڪتابي خفتي چوندو آهيان. ڪنهن ڪتاب جي تعريف ٻڌي ۽ جي اهو ڪتاب نہ مليس تہ سندس من اندر هورا ڪورا هوندي تہ ڪيئن بہ ڪري اهو ڪتاب هٿ ڪجي. نيٺ ڪجهہ ئي ڏينهن ۾ ڪتاب هٿ ڪري فون ڪري ٻڌائيندو تہ: "لالي ڪتاب ملي ويو." پوءِ خفتين جيان وينو ڪتاب تي گڏ گڏ ٿي ڳالهائيندو ۽ يار دوستن کي چوندو: "هيءُ ڪتاب پڙهو، هيئن بہ لکبو آهي. سندس مٽ مائٽ ۽ دوستن کي مون منور لاءِ اهو چوندي ٻڌو آهي: "جي نياڳو انجنيئرنگ جا ڪتاب پڙهي ها تہ هينئر واپڊا ۾ انجنيئر هجي ها."

پنڊي جي هڪ ڪتاب گهر ۾ داخل ٿياسين. اسين ڪتاب ڏسڻ ۾ جنبجي وياسين. ڪتاب گهر جي مالڪ سان عليڪ سليڪ ٿي. لاڙڪاڻي جو ٻڌي هو جوش ۾ اچي ويو. هن جو رويو اسان ڏانهن پيار پريو ٿي ويو. منور ڪتاب ڏسڻ ۾ لڳو رهيو، مان هن سان ڪچهري ڪرڻ لڳس. قداور مڙس هو، هلڪي ڏاڙهي. هن جي چهري تي خوشي تري آئي هئي. هو مون کي ڀٽي بابت ٻڌائي رهيو هو.

"ذوالفقار علي ڀٽو اسان جي ڪتاب گهر تي ايندو هو. ڀٽو،بابا سان ويهي ڪچهري ڪندو هو. مون کان اهو شام جو پهر ناهي وسرندو جڏهن ڀٽو فيڪس کڻي بابا وٽ آيو هو. ڀٽو صاحب غصي ۾ هو، هن فيڪس بابا کي ڏيکاريندي چيو هو پڙهہ هي فيڪس آمريڪا مان آئي آهي جنهن ۾ لکيو ويو آهي اسان توکي دنيا لاءِ هڪ مثال بڻائي ڇڏينداسين. ڀٽو جذباتي انداز ۾ ڳالهائي رهيو هو. هن وٽ پهاڙ جهڙو حوصلو ٿي لڳو. هو پراميد هو، دنيا هن جو ڪجهہ بہ بگاڙي نہ ٿي سگهي ڇاڪاڻ تہ عوام هن سان ساڻ هو."

هو ڳالهائيندي چپ ٿي ويو ۽ چيائين: "نسيم کهڙا ٿو حال پڇين. مان يقين سان چوان ٿو تہ ڀٽي کي ڦاهي کان اڳ ئي ماريو ويو هو. هو ڀٽي جي حوصلي کان ڊڄي ويا هئا. ڀٽي جي قتل کان پوءِ اسان جو ڪتاب گهر سِيل ڪيو ويو."

هن ڪتاب گهر ٻاهران روڊ ڏانهن اشارو ڪري چيو: "هن روڊ تي مون کي بيدرديءَ سان ماريو ويو، منهنجون ٽنگون ڀڳيون ويون." هن سلوار مٿي ڪري

تنگ ۾ پيل رابون ڏيکاريون. ڪتاب گهر ۾ ماڻهو ايندا رهيا. هو ماڻهن کان لاتعلق ٿي پنهنجون يادون ٻڌائي رهيو هو. هن انيڪ ڳالهيون ڪيون جي هاڻ ذهن مان مُنجي ويون آهن. هن نهايت قرب مان چيو: "نسيم پلئي، داستان لنبو آهي. وقت ڪڏهن اچ ته توکي هڪ هڪ ڳالهه ٻڌائيندس ته پٽي جي گرفتاريءَ کان پوءِ روشن خيال ماڻهن سان ڪهڙي نه ويڌن ڪئي وئي. ۽ اسان ان جو زنده مثال آهيون."

هن کان موڪلائي ڪتاب گهر کان ٻاهر نڪرون ٿا. ٻاهر روڊ تي گاڏين جي شور ۾ اکيون پوري ٿو ڇڏيان ۽ پوري کوليان ٿو. مان ڪئميرا ٻڻجي پوان ٿو. منهنجون اکيون ڪئميرا جو ڪم ٿيون ڪن. شهر کي اکين ۾ سموئڻ جي ڪوشش ٿو ڪيان ته شهر جا ڪيئي فريم اکين ۾ سموئجي يادن جي پنور ۾ گم ٿي وڃن ٿا. مون کي پٽي جو دور ياد ناهي مان اڃان ٻالڪ هوس. پر مون کي اڃان به چڱي طرح ياد آهي مان پنجين درجي ۾ هئس، اندرا گانڌيءَ جي قتل جي خبر ٻاهه وانگي اسان جي اسڪول ۾ پهتي هئي ۽ اسڪول بند ٿي ويا هئا. سائين عبدالغفار سيال جنهن جا جي مان پير به ڌوئي پيان ته به هن جا احسان لاهي نه سگهان، چيو گهر وڃو، اندرا قتل ٿي وئي آهي. مون هن جي اکين ۾ ڳوڙها ڏٺا هئا. مان اسڪول کان ٻڪ پلئي ٻاهر نڪتس ۽ سڄي ٻاٽ روئندو ٿي آيس. مون نه ٿي ڄاتو ته مان ڇو روئي رهيو هوس.

Soul Mountain مان ڪجهه ٽڪرا

مان هن کان لوڪ گيت ڳائيندڙ ۽ ناچ ڪندڙن بابت پڇان ٿو. هو چوي ٿو هو انهن مان هڪ آهي. مرد ۽ عورتون ٻاهه جي چوڌاري رقص ڪندا هئا جنهن تي بعد ۾ بندش مڙهي وئي.

"ڇو؟" مون کي خبر آهي پر پوءِ به پڇان ٿو.

"ثقافتي انقلاب ڪري، چيلئون ته اهي لوڪ گيت بيقرار ڪندڙ آهن سو اسين مائوزي تنگ جون چوٽيون ڳائڻ لڳاسين."

"۽ تنهن کان پوءِ ڇا ٿيو؟" مون اصرار ڪيو. اها عادت ٻڻجي پئي آهي.

"هاڻ ڪوبه گيت نه ٿو ڳائي. ماڻهو ٻيهر رقص ڪن ٿا پر ڪيترن ئي نوجوانن کي رقص نه ٿو اچي. ڪجهه نوجوانن کي سکيا ڏيئي رهيو آهيان.

ڊاڪٽرن غلطيءَ سان ڦڦڙن جو ڪينسر ڊائگنوز ڪري ورتو. موت منهنجو مذاق اڏائي رهيو هو.

عورتون صبح ساڻ ئي ڪانوَ جي ڪان ڪان بابت ڳالهائي رهيون هيون. ڪانوَ جي ڪان ڪان ٻڌڻ بد سنوڻ آهي. ڪارو ڪانءُ آسمان ۾ لامارا ڏيندي ڪان ڪان ڪري رهيو هو، هن کي ڪنهن جي مرڻ جي خوشبوءِ آئي هوندي. جڏهن ماڻهو مرڻ تي هوندو آهي، مرڻ کان اڳ هن مان موت جي سڳنڌ ايندي آهي.

توهين پڇو ٿا: "ڇا ڪيس منظر نظر اچن ٿا."

هوءَ چوي ٿي: "ها."

توهين پڇو ٿا: "ڇا هوءَ ٻيڙي ڏسي سگهي ٿي."

"هوءَ چوي ٿي. ٻيڙي نديءَ کي وڌيڪ پرسڪون ٿي بڻائي ڇڏي."

توهان اوچتو هن جي ساهه کڄڻ جي آوازن کي ٻڌو ٿا، ڪيس ڇهڻ لاءِ وڌو ٿا، توهان جا هٿ هن جي جسم تي ڦرندا ٿا رهن، هوءَ توهان کي روڪي ٿي، توهان هن جي ڪرائي ٿا پڪڙيو، پاڻ ڏانهن ڇڪيو ٿا، هوءَ ڪسڪي، توهان جي ٻانهن ۾ ٿي اچي وڃي، توهان هن جي وارن جي گرمائش محسوس ڪيو ٿا، هن جي چپن لاءِ تڙپو ٿا، هوءَ ڇڏائڻ جي جستجو ٿي ڪري، هن جو گرم جسم زنده آهي، هن جا ساهه تيز ٿا کڄن، هن جي دل جا اوهان جي هٿ تري هيٺيان آهي، ڌڙڪي رهي آهي.

توهين چاهيو ٿا ته ٻيڙي ٻڏي.

هوءَ چوي ٿي: "ٻيڙي اڳ ئي پاڻيءَ سان ڀري پئي آهي."

توهين هن کان جدا ٿي ۽ هن جي نرم جسم ۾ داخل ٿي وڃو ٿا.

هن ڄاتو ٿي ته اهو ائين ئي ٿيڻو هو، هوءَ تڏا ساهه کڻي ٿي، هن جو جسم نري وڃي ٿو ڄڻڪ هن کي ڪو هڏو ئي نه هجي.

توهين چاهيو ٿا ته هوءَ چوي: هوءَ مڇي آهي.

نه!

توهان هن کان ڇوڙائڻ چاهيو ٿا ته هوءِ آزاد آهي.

نه!

توهان چاهيو ٿا ته هوءِ ٻڌي، توهين چاهيو ٿا ته هوءِ سڀ وساري ڇڏي.

هوءِ چوي ٿي: ”ڪيس ڊپ ٿو لڳي.“

هوءِ چوي ٿي: ”ڪيس ڪاٻه خبر ناهي، پوءِ ڪيس لونهه ۾ ٻڌي وڃڻ کان ڊپ ٿو ٿئي.“

......

....

”مان خوف زده ٿي وئي آهيان.“ هوءِ چوي ٿي.

”ڇا کان خوف زده ٿي ويا آهيو.“ اوهين پڇو ٿا.

”مان ڪنهن کان به خوف زده ناهيان ٿي پر مان چوڻ ٿي چاهيان ته مون کي ڊپ پيو ٿئي.“

”بي وقوف،“

”بيو ڪنارو،“

”ڇا پئي چوين،“

”تون نه ٿو سمجهين،“

”ڇا مون سان پيار اٿئي؟“

”مون کي خبر ناهي.“

”مون کان نفرت اٿئي؟“

”ڪا خبر ناهي.“

”ڪڏهن پيار نه ڪيو اٿئي؟“

”مون کي فقط اها خبر هئي ته اڄ نه ته ڪڏهن به هي ڏينهن اچڻو آهي.“

”تون خوش آهين؟“

”مان تنهنجي آهيان، نفيس ڳالهه، اونداهه بابت ڳالهه.“

”پيگوءِ هي وشال آسمان ناهيو.“

”هن بابت نه ڳالهه.“

”پوءِ ڇا بابت ڳالهايان.“

”ٻيڙيءَ بابت.“

”ٻيڙي ٻنڌ تي هئي.“

”ٻنڌ تي هئي پر ائين نه ٿيو.“

”ڇا آخر ۾ ٻڏي نه وئي.“

”مون کي خبر ناهي.“

”واقعي ٻار آهين.“

”ڪهاڻي ٻڌاءِ.“

”جڏهن وڏي ٻوڏ آئي، هن دنيا ۾ فقط هڪ ئي ٻيڙي بچي جنهن ۾ نوجوان ٻاءُ ۽ ڀيڻ سوار هئا، ٻئي تنهائيءَ کان خوف زده ٿي ويا ۽ هڪٻئي سان ٻڪجي ويا، انهن مان هڪ جو جسم حقيقي هو، جنهن پنهنجي وجود کي ڇلتو ٿي.“

”تون مون سان پيار ڪرين ٿي.“

”نانگ ڇوڪريءَ کي ورغلائي ڇڏيو هو.“

نانگ منهنجو وڏو ڀاءُ آهي.

••••

نانگ تان ياد آيو. نانگ پنهنجا ٻچا ڪٺي ويندو آهي. جڏهن دوست نانگ ٿي پون، تڏهن نانگن کان ڊپ نه ٿيندو آهي. بلڪ انهن کان ٿيندو آهي جو دوستيءَ جي روپ ۾ نانگ ٿي پوندا آهن. ۽ زندگيءَ جي هر موڙ تي اهي توهان کي ڏنگ هڻڻ لاءِ آتا هوندا آهن پر جي ڀهاڙن جيان اڏول هوندا آهن تن کي اهي نانگ ۽ وڇون ڇا ڪندا؟

ور ور تي واسينگ ڏناسين

ڪونه ٿياسين ڪلات اسان. (اياز)

•

نام نهاد تهذيب، بعد وارين صدين ۾ پيار کي سيڪس کان آجو ڪري ڇڏيو. ۽ رتبي، تن، دولت، مذهب، اخلاقيات ۽ ثقافتي ذميواريءَ جا اصول ڪٺي آئي. اهو انسان ذات جو احمق پڻو آهي.

•

هوءِ چاهي ٿي ته توهان هن جو هٿ ڏسو. هن جا هٿ ننڍا، نرم، تمام نفيس ۽ عورتاڻا آهن. توهان هن جون هٿ تريون ڪولي هن جا هٿ هٿن ۾ پڪڙي وٺو ٿا. توهين ڪيس ٻڌايو ٿا ته هوءِ هلڪڙي طبعاً جلدي مڃڻ واري ۽ پياري آهي. هوءِ ڪنڌ لوڏي مڃي ٿي.

توهين چئوس ٿا سندس هٿ پيار جي جذبن سان ڀمرار آهن، ان تي هوءِ پيار سان مسڪرائي ٿي.

.....

هن ڪيئي ڀيرا پيار ڪيو آهي...

”ڪيترا ڀيرا؟“ هوءِ پڇي ٿي: ”اندازو ڪري ٻڌايو.“

توهين چئو ٿا: ”جڏهن کان هوءِ ننڍي هئي هوءِ ان راهه تي پنڌ پئي هئي.“

"ڪيتري عمر ۾؟" هوءَ پڇي ٿي.

توهين چئو ٿا: "هوءَ رومانوي آهي ۽ تمام ننڍي عمر کان هن ۾ پيار جي تڙپ پيدا ٿي." هوءَ کلي ٿي.

توهين کيس خبردار ڪيو ٿا ته سندس زندگيءَ ۾ ڪوبه شهزادو ناهي جو سفيد گهوڙي تي چڙهي ايندو ۽ مايوسي کيس بار بار پلٽ پوندي رهندي. هوءَ توهان سان اکيون نه ٿي ملائي. توهين کيس ٻڌايو ٿا هن سان ڪيترا ئي پيرا بي وفائي ٿي آهي ۽ هوءَ بار بار ٻين سان بي وفائي ڪندي رهندي.... هوءَ اصرار ڪري ٿي ته هٿ پڙهندا رهو.

توهين چئوس ٿا سندس هٿ ڪافي منجهيل آهي ۽ هوءَ هڪ ئي وقت ڪافي سٽرن ماڻهن سان رڌل آهي.

"غلط"، هوءَ چوي ٿي.

توهان هن جي احتجاج کي روڪيندي کيس چئو ٿا: "هڪ ماڻهو سان جڙيل هوندي، هوءَ ٻي ماڻهو لاءِ پڻ سوچي ٿي جي اڳين سان تعلقات ٽٽي به وڃن ته نئين پيار جي کيس اڳواٽ ئي آئت موجود هجي."

"تون ڳالهين کي وڌائي ٿو پيش ڪرين"، هوءَ چوي ٿي.

توهين کيس ٻڌايو ٿا: "ڪڏهن اها شعوري ڪوشش آهي ۽ ڪڏهن نه." توهين نه ٿا چئو اها ڪا سٺي ڳالهه آهي، پر اوهين کيس ٻڌايو ٿا ته اهو سڀ سندس هٿ لڪيرن ۾ لکيل آهي. "ڇا ٻين شين بابت نه ڳالهائجي؟" اوهين هن جي اکين ۾ ڏسو ٿا.

هوءَ منجهندي چوي ٿي ته: "اوهين ٻين شين بابت به ڳالهائي سگهو ٿا."

توهين چئو ٿا اهو سندس تقدير ۾ لکيل آهي ته هوءَ پيار ۾ وفادار ناهي. توهين سندس هٿ جي هڏن کي محسوس ٿا ڪيو ۽ چئو ٿا اوهين رڳو هٿ لڪيرون نه ٿا ڏسو بلڪ هٿ جي هڏن جي بناوٽ کي به پڻ جاچيو ٿا. توهين کيس ٻڌايو ٿا ته ڪوبه مرد سندس نازڪ هٿ کي پڪڙي، کيس ڪيڏانهن به وٺي وڃي سگهي ٿو.

مون کي وٺي وڃڻ جي ڪوشش ڪري ڏس، هوءَ پنهنجو هٿ ڇڏائي ٿي، پر اوهين کيس ائين ڪرڻ نه ٿا ڏيو.

هن کي پوڳٺو آهي، جو سندس هٿ جي لڪيرن ۾ لکيل آهي کيس ان بابت ٻڌايو ٿا.

"ڇو؟"

توهين چئو ٿا هوءَ پنهنجي هٿ کان پڇي، هٿ هن جوئي آهي، ۽ توهين هن جي هٿ جا جواب ڏئي نه ٿا سگهو.

"تون ڏاڍو تيز آهين." هوءَ چوي ٿي.

توهين چئو ٿا ته اوهين تيز ناهيو، پر سندس هٿ ئي آهي جو نفيس، ملائم ۽ سمجهه کان ٻاهر آهي.

هوءَ ٿڪو ساهه ٿي پري ۽ هٿ پڙهڻ لاءِ اصرار ٿي ڪري.

توهين کيس ٻڌايو ٿا جي توهين هن جو هٿ پڙهندا رهيو ته هوءَ ناراض ٿي پوندي.

هوءَ نه ٿيندي. هوءَ چوي ٿي.

توهين چئو ٿا هوءَ اڳ ئي ناراض آهي.

هوءَ اصرار ڪري ٿي ته ناهي.

توهين چئو ٿا هوءَ نه ٿي ڄاڻي ته پيار ڪنهن سان ڪجي؟

هوءَ نه ٿي سمجهي ته اوهين ڇا ٿا چئو؟

توهين کيس سوچڻ لاءِ چئو ٿا.

هوءَ چوي ٿي کيس خبر آهي پر هوءَ اڃان به نه ٿي سمجهي سگهي.

ان جي معنيٰ ته هوءَ نه ٿي ڄاڻي ته پيار ڪنهن سان ڪجي؟

ڪنهن سان پيار ڪرڻ گهرجي، ڪو خاص هجي.

"ڪنهن خاص مان تنهنجي مراد ڇاهي؟"

ڪو خاص جو هن کي پيار ۾ منڊي وجهي ۽ هوءَ پنهنجي دل کيس ارپي ساڻس دنيا جي ڪنهن به ڪنڊ ڪڙڇ تائين هلڻ لاءِ تيار ٿي وڃي.

انهن مشڪلاتن ۽ تڪليفن هوندي به پنهنجي اباڻي ورثي علم جي اشاعت ۾ وسئون نه گهٽايائون. سنڌن جيل واري زندگيءَ ۾ به پنهنجن وڏڙن جي فهم، فڪر ۽ فيض کي مطالعي ۾ رکي پنهنجن مُريدن لاءِ گهڻو ڪجهه علمي ورثو ڇڏي ويا. پاڻ قيد جهڙي ڪَٺن زندگيءَ ۾ جيڪو انمول ڪتاب ”تنبيه الفقراء“ لکيو آهي: اُن ۾ علم بابت بهترين اقوال لکيا اٿن.

پيسي جي طلب کان علم جي طلب چڱي آهي، علم بقا واري دولت آهي، پيسي جي دولت بي بقا آهي، فارسي ۽ عربي ضروري علم آهي، اهو به پڙهڻ گهرجي. مذهبي علم مرد ۽ عورت تي فرض آهي،

حافظ عبدالرزاق مهراڻ سڪندري

ليک

سورهيه بادشاهه جون علمي خدمتون

ڪنگريءَ جي ڪلنگيدار پاڳارن پيرن جي هميشه کان اِها رَوِش رهي آهي ته پنهنجي مُريدن ۽ واسطيدارن کي باطني فيض ۽ برڪت سان گڏ ظاهري علم کان آگاهي ۽ آشنائيءَ جو پڻ وقتاً بوقتاً سبق ڏيندا رهندا آيا آهن. حضرت پير سائين سيد محمد راشد روزي ڌڻي رحمة الله عليه کان وٺي حضرت پير سائين موجوده بادشاهه ڇهين ڌڻيءَ تائين هر هڪ پاڳارو علم جي اشاعت ۽ ترويج ۾ هڪٻئي کان اڳيرو نظر اچي ٿو.

حضرت پير سيد صبغة الله شاهه ثاني سورهيه ”شهيد“ جو دؤر انگريز سامراج سان مهاڏو اٽڪائي ڏُوبدو وڙهڻ وارو دؤر هو. حضرت پير سائين سورهيه بادشاهه جن گهڻو عرصو حُر مجاهدن جي تربيت ۾ صَرف ڪيو، ان کان سواءِ ملڪ جي مختلف جيلن، ڪال ڪوٺڙين جي قيد و بند ۾ عمر عزيز جو ڪافي وقت گذاريائون.

جيئن زال جو سينگار گهرُ آهي تيئن مرد جو سينگار علم آهي. گهڻو علم نيچ نسب کي لڪائي ڇڏي ٿو. جهالت کان وڏيڪ ٻي ڪا به تنگي نه آهي، علم جهڙي ٻي ڪابه دولت نه آهي، علم پڙهڻ سان انسان ائين ٿئي ٿو جيئن کير ۾ کنڊ، اسان جي جماعت کي به علم پڙهڻ گهرجي ته جيئن اسان جي مرشدن جي حُڪمن جي خبر پوي. علم هڪ خزانو آهي، عالم کي گهرجي ته علم جي خزاني مان فائدو وٺي ۽ ماڻهن کي هدايت ڪري، جيڪڏهن هدايت نه ڪندو ته اهو علم قارون جي خزاني وانگر چاٽڻ گهرجي.

حضرت پير سائين سورهيه بادشاهه هن رتناگيري جيل ۾ رهي اسلامي ڪتابن، جهڙوڪ: صَحيح بخاري، صحيح مسلم، ڪنزالعبرت ۽ فارسي ڪتابن جهڙوڪ: گلستان، بوستان، ديوانِ حافظ وغيره جو خوب مطالعو ڪيائون. ان سان گڏوگڏ حالاتِ حاضره کان آگاهي حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ هندستان، سنڌ

۽ ساري دنيا جي نقشن وارن ڪتابن ڪي خريد ڪري مُريدن ڪي پڻ حڪم فرمايائون ته اِهي ڪتاب اسان کي ڪنهن طريقي سان موڪلي ڏيو، ۽ سنڌن صاحبزادن جي فارسي ۽ سنڌي تعليم بابت پڻ حڪم فرمايو ائن ته "نينگرن جي پڙهائيءَ جو پوري صورت بندوبست ڪندا ۽ چا پڙهيو ائن اسان کي چٺيءَ رستي جلد آگاهه ڪندا."

سنڌن سنڌي، عربي ۽ فارسي داني جي وُسعت جو اندازو "تنبيه الفقراء" جي مطالعي مان بخوبي لڳائي سگهجي ٿو، جو پاڻ پنهنجي لکڻيءَ ۾ بار بار حافظ شيرازي ۽ شيخ سعدي جي نظم ۽ نثر مان مثال ڏيئي تحرير کي مُزين بنايو آهي ۽ ڪٿي ڪٿي عام سنڌي محاورا ۽ عام چوڻيون به ڪتب آنديون ائن جيڪي هڪ سؤ ويهه آهن. پاڻ لکيو ائن ته اِهي هڪ سؤ ويهه پهاڪا اسان کي ياد هُئا، (ڪنهن به ڪتاب مان ڏسي نه لکيا آهن) عام مثال لاءِ هي اوهان کي ياد ڪرڻ گهرجن.

مولوي محمد عاقل "عاقلي" (ولادت 5 سيپٽمبر 1851ع، وفات 1941ع) کي چئن پاڳارن جي صحبت نصيب ٿي هئي. حضرت پير سيد حزب الله شاهه "مسڪين" مسند ڌڻي، حضرت پير سيد علي گوهر شاهه ثاني "محفي ڌڻي" حضرت پير سيد شاهه مردان شاهه اول "ڪوٽ ڌڻي" ۽ حضرت پير سيد صبغة الله شاهه ثاني "سورهيه بادشاهه". مولوي محمد عاقل "عاقلي" وڏو عالم فاضل عربي ۽ فارسيءَ جو قادرالڪلام شاعر هو. حضرت پير سائين حزب الله شاهه "مسڪين" جي محفل بقول حسام الدين راشدي صاحب جي بغداد جي خليفي هارون رشيد جي محفل جي ياد تازه ڪندي هئي. مولوي محمد عاقل "عاقلي" ۽ پير سائين حزب الله شاهه "مسڪين" جي فرزند پير سيد علي اصغر شاهه جي فارسي ۽ سنڌي غزل تي ڏي وٽ به ٿيندي رهندي هُئي. عاقلي صاحب قادرالڪلام شاعر سان گڏ هڪ ڪامياب نثرنگار ۽ مترجم پڻ هو. عاقلي صاحب حضرت پير سائين صبغة الله شاهه ثاني جن جي ارشاد موجب فردوسي، جي شاهنامي جو سنڌيءَ ۾ ترجمو شروع ڪيو هو. جيڪو ائن حصن ۾ پورو ڪرڻو هو. هن پهريون حصو 1347هه صفر مهيني ۾ لکي پورو ڪري پير صاحب جن جي خدمت اقدس ۾ پيش ڪيو، پر افسوس جو "عاقلي" صاحب جي زندگيءَ وفا نه ڪئي، ان ڪري اهو ڪم اڌورو رهجي ويو.

عاقلي صاحب خود اهو واقعو بيان ڪندي لکي ٿو ته گذريل سال 1346هه رجبي جي موقعي تي سنڌن ٿر جي سفر ۾ جيڪو عمرڪوٽ جي قريب ماڪاڻ ٽڙ تي هو ۽ هيءُ بندو سنڌن امر موجب اُن موقعي تي اُتي وڃي حاضر ٿيو هو. پاڻ خوش ٿيا ۽ امر فرمايائون ته ڪتاب 'شاهه نامو' فردوسي طوسي وارو جو اڳين بادشاهن جي آثارن ۽ احوالن سان ڀريل آهي. مگر سنڌس فارسي زبان آهي جنهن ڪان سنڌ جا ماڻهو فائدو وٺي نٿا سگهن. تنهن ڪري تون ان ڪتاب کي اٺ جلد ڪري منڍ کان پهريون حصو سنڌي صاف زبان ۾ لکي تيار ڪر جو جڏهن اسان سفر ڪري درگاهه مبارڪ تي اچون ته پوءِ اسان جي حضور ۾ پهچائي ڏج. تنهنڪري سنڌن ارشاد موجب هيءُ ٻانهو هن ڪم تي ڪمربستو ٿي هن ڪتاب جا روز بروز ڪجهه نه ڪجهه صفحا خواه ورق سنڌي زبان ۾ لکندو رهيو. مهيني صفر 1347هه ۾ هيءُ پهريون حصو حضرت بابرڪت ابرڪرامت سرچشمهء سخاوت جناب پير صاحب دام اقبالہ جي حضور ۾ تحفو ڪري پيش ڪريان ٿو. اميد واري الله تعاليٰ باري جي لطف ۽ احسان ۾ هي آهي جو هن ڪمترين سوغات منهنجي کي پاڻ قدر ۽ شرف بخشيندو ۽ حضور ۾ پير صاحب بلند مراتب ۽ خدمت گارن ۽ متعلقن حضرت جي بين ناظرين جي هن تحفي مبارڪ کي شرف قبوليت جو ڏيندو، آمين ثم آمين.

حضرت پير سائين سورهيه بادشاهه جن جي اها ديرينه آرزو هئي ته شاهنامہ فردوسي، ترجمو ٿي منظر

عام تي اچي ۽ هرهڪ سنڌي پڙهڻ وارو ان مان استفادو ڪري، ليڪن مولوي محمد عاقل ”عاقلي“ جي زندگي وفا نہ ڪئي ۽ اهو ڪم التوا ۾ رهجي ويو. انهيءَ ڪري ان ڪم جي تڪميل بابت حضرت پير سائين سورهيہ بادشاهہ ”تنبيہ الفقراء“ جلد اول جي آخر ۾ لکيو اٿن تہ ”اسان جو هيءُ خاص حڪم آهي تہ اسان جا گادي نشين پويان ’مشڪواة شريف‘ ۽ ’شاهنامو‘ سنڌي ۾ ترجمو ڪرائين جو اهي ڪم اسان جي والد سڳوري جا رهيا آهن جيڪي اسان کي ڪرڻ ضروري آهن، ٻيو تہ اسان جي مريدن کي هن ڪم ۾ ڪوشش ڪرڻ گهرجي جو اهي ڪم جلد سرانجام ٿين، چو تہ انهن ۾ گهڻا فائدا آهن.“

حضرت پير سائين سورهيہ بادشاهہ جن لکت کي وڏي اهميت ڏني اٿن. پاڻ فرمائن ٿا تہ زمانو گهڻو خاصو آهي، پر ڪو پاڻ خاصو ٿئي، زماني کي خراب چوندڙ خود خراب آهي، زمانو خراب نہ آهي بلڪ ماڻهن جا ارڪان خراب آهن، ان لاءِ اوهان سچن ايمان وارن مريدن کي جڳائي تہ پنهنجي مرشد جو هر نُڪتو دل جي ورقن تي لکي ۽ عمل ڪري تہ فيض وارو ٿئي ۽ منهنجي دل کي خوش ڪري چو تہ مان چڱي نيت سان هيءُ ڪتاب ۽ ٻيا ڪتاب اوهان جي فائدي لاءِ لکيا آهن، اي يارو! علم جو مثال وحشي جانور وانگر آهي، مون ان کي ڪتاب جي ورقن ۾ قيد ڪيو آهي. جيئن جو هر لفظ مثل معطر گلاب جي ڪتاب جي شيشي ۾ گڏ ڪري اشتهار جي دڪان تي رکيو آهي. اي عزيز! علم جو مثال ميويدار درخت جيئن آهي، پوءِ جيڪو اهو درخت پوکيندو اهو عجيب حڪمت جا ميوا کائيندو. اسان اوهان لاءِ هي ڪتاب مثال درخت جي پوکيو آهي. اوهان اسان جي حڪم تي عمل ڪري هن درخت جا ميوا کائو.

(اي عزيز!) علم، حيا، فياضي ۽ رحم انهن شين کي هٿان نہ ڇڏ.

هن وقت 1355هہ ۾ عدل جي بجاءِ ظلم، علم جي بجاءِ جهل، ادب جي بجاءِ بي ادبي، سچ جي بجاءِ ڪوڙ، رحم جي بجاءِ غضب باقي رهيو آهي. موچارن اخلاقن وارا بڇڙين وصفن ۾ مبدل ٿيا آهن، جيئن حافظ شيرازي چيو آهي تہ

اين چہ شوريست کہ دردور قمرمي بينم
همہ آفاق پُر از فتنہ و شرمي بينم

حضرت پير سائين سورهيہ بادشاهہ جن ٻين علمن سان گڏوگڏ حڪمت جي علم کان بہ چڱي ريت واقف هئا چو تہ ان جا اُهڃاڻ ”تنبيہ الفقراء“ مان ملن ٿا.

هِتي هڪ ٻہ مثال پيش ڪجن ٿا:

1. ڪَن جي سور لاءِ جنهن تيل ۾ ٽي چار پيرا پڪوڙا تهيل هجن، ان تيل مان ٻہ ٽي ڦُڙا ڪَن ۾ وجهو، ڪَن جي سور لاءِ ان کان وڌيڪ ٻي ڪابہ دوا مفيد ناهي. 2 دل ڪچي ٿئي يا بُدهاضمو ٿئي تہ غريباڻو علاج هيءُ آهي تہ ڪانڊيرن جا ڀَن ۽ ننڍا ڦوٽا ڪائجن. 3 سَرءُ جي مُند جو تپ يا ٻيڙ تپ نہ ٽُٽي تہ جنهن ڏينهن تپ نہ اچي اُن ڏينهن سالٽ جو جُلاب وٺي، جيڪڏهن تپ روزانو ايندڙ هجي تہ جُلاب ساجهر وٺي تہ جيئن تپ اچڻ کان اڳ جُلاب هلي. تپ واري کي گهرجي تہ نماز ضرور پڙهي چو تہ اُن جهڙو ٻيو ڪوبہ علاج نہ آهي. هڪ خدا جو يادگيرو ٻيو تہ نماز ۾ هڪ قسم جي ورزش آهي جو ان سان پگهر ايندس، گهر اچڻ سان تپ ڇڏي ويندو. نماز نہ پڙهندو تہ تپ ضرور ايندس.

حضرت پير سائين سورهيہ بادشاهہ جن کي نثر سان گڏ نظر تي بہ سُٺي دسترس حاصل هئي جنهن کي پاڻ ”تنبيہ الفقراء“ ۾ ڪن ڪن جاين تي بيتن ۽ ڪافين جي صورت ۾ استعمال ڪيو آهي. مثال:

جڳائي ڪرڻ يار ٿورو بيان،
ٿئي ٿو سمجهہ منجهہ سڀ کي عيان.
جڳائي مدامي ذڪر ساڻ زبان،

نہ ڪوڙي دنيا جو ڪجي ڪو بيان.
سچائي سندو يار ڪڻ تون قلم،
چيو آ عجب دوست منهنجي قلم.
رکج يارتون پنهنجي صاف دل،
ڪري خيال ڏس جو تون آهين امل.
دل کي رکج تون هميشہ صفا،
ڪوڙي دنيا جا ڇڏي سڀ خفا.

ڪافي

ٽلهہ: مون کي هٺي کو جادو سهڻا يار دل لُٽي وئين
ڪري چشمن سندو کو چالو سر ساهہ ہئي سٽي وئين
1. ڪري پهريون منيون تو ڳلهيون، وٺي يار دل کي دواليون
هٺي نيڻن سنديون ڏناليون، منهنجا دوست دل ڦٽي وئين.
2. تنهنجو عشق آهي قهري، مثل يَرَ! باز بحري وٺي
بلبل جيئن تو سحري، تيئن جهٽ منجهہ دل جهٽي وئين
3. "صبغة الله" جي سڻ تون زاري، ڪرڪا تون ستاري
هيڪر ڏيئي ڏيڪاري، تهان پوءِ منهن مٽي وئين.

حضرت پير سائين سورهيہ بادشاهہ جن "تنبيه الفقراء" ۾ شريعت، طريقت، معرفت ۽ حقيقت سان ڳنڍوڳنڍ اڳين بادشاهن جا واقعا ۽ پيرن ۽ ميرن جا تذڪرا بہ قلمبند ڪيا آهن، واقعي "تنبيه الفقراء" علمن جو عظيم خزانو آهي، جنهن کي هر پيري پڙهڻ سان نوان نوان نُڪتا نظر اچن ٿا. مُريدن کي کپي تہ انهيءَ ڪتاب کي پڙهي دنيا ۽ آخرت کي سنوارين.

حوالا ۽ واڌارا

1. تنبيه الفقراء ج اول ۽ ثاني قلمي
2. ٽہ ماهي 'مهراڻ نمبر' 3 ۽ 4/ 2007ع مطبوع سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو سنڌ
3. مهراڻ 'سوانح نمبر' ڇاپو ٻيو 1990ع سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو سنڌ
4. جهونگار رُر تحريک نمبر مارچ 1999ع نارا پبليڪيشن سانگهڙ
5. يادِرفتگان از مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڇاپو ٻيو سال 1994ع سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو.

هڪ نئون ڪتاب

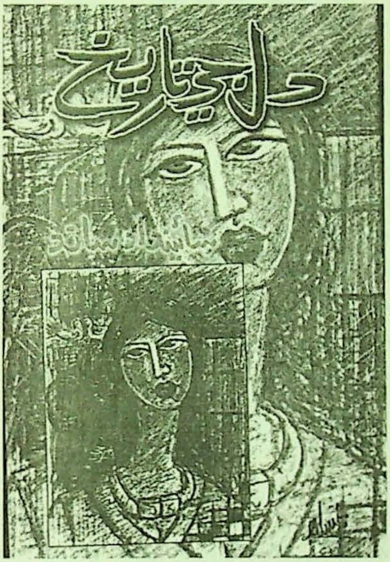

"شاعري ڇا تون نٿي ڇاٿين تہ آءُ توکي ڪڏهن بہ ترڪ نٿو ڪري سگهان، ڇا آءُ پنهنجي زندگي ۾ ايندڙ خوشين ۽ پنهنجي اکين ۾ اُتلي ايندڙ ڳوڙهن جي درياهہ کان ڪيڏانهن ڀڄي سگهان ٿو؟" (رسول حمزه توف)

ڪتاب جو نالو: دل جي تاريخ (شاعري)
مصنف: سائينداد ساند
ڇپيندڙ: اُتساهہ پبليڪيشن منٽي 2009ع

شيام جئسنگهاڻيءَ جي شاعري

ڊاڪٽر جڳديش لڳاڻي

اپياس

شيام جئسنگهاڻي (2009-1937ع) سنڌيءَ جو هڪ گهڻ پاسائون فنڪار، ادب ۾ هڪ وڏو نالو، هند-سنڌ ۾ ڪهاڻيون لکيائين. ناول لکيائين، مضمون لکيائين. ڪتاب ”زلزلو“ تي ڀارتيہ ساهتيہ اڪادميءَ جو وڏو انعام بہ حاصل ڪيائين ۽ پوءِ شاعريءَ طرف بہ سُري آيو. جيتوڻيڪ نئين ڪوتا جون ڪجھ سگهاريون جهلڪون سندس ناولن ۾ عيان آهن. شيام جو ادب ۾ هڪ وڏو سفر رهيو ۽ ان سفر ۾ هن جي تلاش جاري رهي. تلاش، زندگيءَ کي ڏسڻ جي، ان کي الڳ الڳ ڪنڊن کان جاچڻ جي. زندگي، جا اڄ جي زندگي آهي، جيڪا اڄ اسين جئون ٿا، سا زندگي! سندس سوچ زندگيءَ جي هر سرحد تي جنگ جي احساس، تهذيب جي ماڻن جو ٽٽڻ يا بدلجڻ، سياسي چالبازين تي چوٽ، ماڻهن جو اندران ئي اندران ٽٽڻ، رشتن جو سود ٿيڻ، اڄ جي مشيني

جون 1966ع کان 1979ع درميان لکيل ڪوتائون شامل آهن. هن جي ڪوتائن ۾ نئين ڪوتا جون لڳ ڀڳ وصفون، بي سلامتي، ڏهڪاءُ، خسيسپڻو، تناءُ، دٻاءُ، نراسائي، ڊونگ، بي چيني وغيره ملن ٿيون. هن جو اظهار پڪو پختو آهي. هن سنجيده شاعري ڪئي آهي. شيام اهڙيون ڪوتائون ڏنيون آهن، جيڪي حياتيءَ جي لعنتن جون چُپنڊڙ تصويرون آهن. اُنهن ۾ بي سلامتيءَ جو عنصر نمايان آهي:

ڦهليل سر سبز ميدانن کي
شهر ڪائي ڪپائي ڇڏيو آهي
شخص کي احساس طور بخشي اٿس
ٽنگن ڊگهيرڻ جيتري جڳھ
ٻاهران نالي جون تختيون
اندر، درن اندر در، ديوارن اندر ديوارون
آسمان ۽ هوا ٻاهر آهي
ڪير بادل، ڪارخانو سياهيءَ ۾ ٻڏل آهن

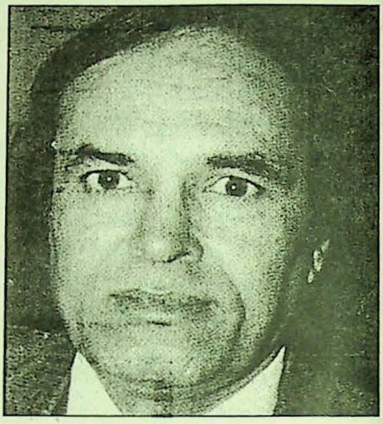

زندگيءَ مان پيدا ٿيل بي حِسي، ڊونگ، فريب، انسان جي بنيادي پاوناٿن ڏانهن بي رخيءَ جهڙن ويچارن جو اظهار، هن جي ڪوتائن ۾ چٽي انداز ۾ ٿيل آهي. هن روايت جي بي معنيٰ دهراءَ کان هٽي، اخلاقي يا آدرشي نقطهٔ نظر کان بلڪل ئي بي نياز ٿي، جيون- ملهن کي نئين صورتحال ۾ فنائتو اظهار ڏنو آهي. هن جي گهري اپياس ۽ احساس جي شدت، سندس زبان ۽ انداز ۾ نيارپ ڪٽي اچي ٿي، جا شيام جي نوس سڃاڻپ بڻجي پوي ٿي.

هن ڪوتا لکڻ جي شروعات تڏهن ڪئي، جڏهن سنڌيءَ ۾ نئين ڪوتا تي ڪافي بحث مباحثا پئي ٿيا. هن جي ڪوتائن جو پهريون مجموعو ”وڇوٽيون“ سن 1980ع ۾ شايع ٿيو، جنهن ۾ شيام

هوا ۾ زهر ئي زهر آهي
جنهن کي گرهڻ ڪندڙ بي انداز نيل ڪنٺ
آهن
گل ٻوٽا اگر آهن
ته ڪنهن ڊرائنگ روم يا لابيءَ جي ڪنڊ ۾
آهن
سڀ سليم مري ويا آهن
ائين ته شهر ۾ نت نيم سان سمهن ٿا
ليڪن سندن چرڪ رکي رکي جاڳن ٿا.

درحقيقت سائنس جي لعنتن يعني مشيني ڪلچر ۾ ڪُلُن جي هُل بڪيڙي فرد جي روح کي ڪچلي ڇڏيو آهي. شهرت هڪ سراپ آهي، جتي رشتا ناتا پنهنجي معنيٰ وڃائي چڪا آهن:

ڏينهن جي ڪرت بعد
ٽرين ۾ ٻوڙي گهر پهچي
دريءَ وٽ ويهي
آڪيسجن ڳولهيان ٿو
ٻاهر سمورو آڪاس
ڪارخانو دونهين سان ڀريل آهي
آڪسيجن ڪٿي آهي؟
(آهي ضرور)
(ورنه مان ڪيئن آهيان؟)
موت سان هن طرح
ڏيري ڏيري رلي ملي وڃڻ
ادرشيه کي گلي لڳائي هلڻ چلڻ
بس ائين ئي عادت بڻجي ويل آهي
بس- ٽرين ۾ ٻوڙي
گهر پهچڻ جيان.
شيام چوائي:

”روپ معنيٰ ۾ تاثير جي سلسلي ۾ جديد ڪوتا جو ماندائي ايترو آسان ڪونهي. معنيٰ جي تهن ۾ هيءَ ياترا هڪ باهوش ياترا آهي. ڪوتا اڄ وڏيڪ ۾ وڏيڪ سڌي، چٽي، تز ۾ جديد زندگيءَ جي اندرين ٻاهرين تهن جي پردي فلٽي ڪندڙ روپ ڌاريندي نيون منزلون طي ڪرڻ لاءِ وڌي رهي آهي.“

شيام جي ڪوتائن ۾ بي سلامتيءَ جو عنصر جا ۾ بجا ڦهليل آهي، 'ويتنامي جنگ' ۾ ان جو اظهار علامتي انداز ۾ ڪيل آهي:

ٻڪريءَ جي ماءُ تارا تڪيندي
ٻيڪندي رهي رات ڀر
خون جا جام پي پي
بد مست رهيو ڪاسائي
اُپرڻ ڪان اڳ
خوب غوطا کاڌا سج
چي- بس، ڪافي آ زمين تي اُجالو

بي اعتباريءَ جو چٽو اظهار، جيڪو شيام جي هٿيار بندي ڪوتا ۾ آهي، سو درلڀ آهي:

پنهنجي هڪ هٿ کي باهٿيار ڏسي پنهنجي
ٻئي هٿ کي به هٿياربند ٿو ٻڌايان ڀروسو
مون کي ڪنهن به هٿ جو ڪونهي.

سندس ڪوتا 'مفڪر' (ص 47) جي هيءَ سٽ: 'مان اتهاس جو هڪ چچريل پنو آهيان' سوچڻ لاءِ مجبور ٿي ڪري. هتي شاعر سڄي سنڌي جاتيءَ جي علامت بڻجي پيو آهي. شاعر جي روح جو زخم هتان جي هر سنڌيءَ جي روح جو گهاءُ بڻجي پيو آهي. سياست، سنڌين سان وڏو وَيل وهايو، جو هڪ ڏک سان ستريل ۾ سپيه جاتي، ڪٿو ڪٿو ٿي وڃڻ سبب، سياسي طاقت ڪان محروم بڻجي نبل ٿي ويئي.

شيام، لفظن کي پسمنظر ڏيئي، لفظن ۾ عڪس ۾ تصويرون چٽي ڇڏيندو هو. هو تجربن ڪرڻ جو عادي هو. هن سچ پچ تجربو ڪيو هڪ ڪامياب تجربو، لفظن ۾ تصويرون ڪيڻ جو! جيئريون جاڳنديون احساسن سان پُر تصويرون. شيام چوائي:

”ٻہ سال اڳ جينتنگ ٽڪر جي سفر دوران جاپاني ڪويءَ سيشي ياماگاچيءَ (Seishi Yamagachi) جا 1993ع ۾ شايع ٿيل ’مابرن هائيڪو‘ جا انگريزي ترجما پڙهي من ۾ هڪ ڏنڊلو خيال اُڀريو. اُن ٽن سٽن جي بندش ۾، ننڍي ڪئپسول ۾ هڪ موضوع تي چِٽڻ جو ڪنهن ڏينهن ضرور اثردار تجربو ڪندس.“

”هائيڪو نما عڪس، هن جي ڪيترين ڪوتائن ۾ آهن، احساس سان ڀريل عڪس، ڪوتائون پڙهندي واسطيدار تصوير يا عڪس اسان جي اکين اڳيان اچيو ٿا بيهن. شيام جي ’ڳوٺاني منظر‘ ۽ ”ممبئي منهنجي“ شعري مجموعن ۾ ڪيتريون ئي اهڙيون ڪوتائون آهن، جيڪي هن جي ڳوڙهي مشاهدي جو دليل آهن. شيام جي ڳوٺ ۽ ممبئيءَ سان دل هئي، شيام چواٿي:

”ڪا زمين، ڪو ماحول، محبوبا جيان هميشہ لاءِ پنهنجو بڻجي ويندو آهي ۽ من جي هر ڪنڊ ۾ دائمي ڏيرو ڄمائي، بار بار هڪ نشو بڻجي پاڻ طرف ڇڪيندو آهي، ڳوٺ ۽ منهنجو رشتو مختصر ۾ ائين آهي.“

شيام، وزن، بحر، قافيہ ۽ رديف کان بي نياز ٿي اڇند ڪوتائن ۾ ڳوٺاني منظر لفظي ڪئميرا ۾ قيد ڪيا آهن، جن منظرن شاعر جي دل ۽ دماغ کي ڌوڏيو آهي. چِتر يا عڪس شاعر جي ڏورنگاهہ سبب جاندار ٿي پيا آهن. ’هٽ‘ ڪوتا پڙهندي، بنجارڻ جي تصوير اسان جي اکين اڳيان اچيو ٿي بيهي:

بنجارڻ جو هٽ
پوريون اکيون
ڪليل سينو
بلائوز جو ڪليل ڪٽ
گراهڪ جو سودي کان وڌيڪ
ڪيس مٿان ڏسڻ
مٿئين جو ڪو مٽ!

’فدالگو جي تصوير شاعر هيئن ٺو ڪينچي‘:

هڪ هٿ ۾ ڪتي جي زنجير
ٻئي هٿ ۾ هٿ کان وڏو پائيپ
ٽنڊ تي ترڇي پوري فيلٽ هئٽ
آرسيءَ جيان چمڪندڙ جوتا
چهرو گر شد.

بي مهانڊائي جديد ڪوتا جي وصف آهي.

اٿاهہ ساگر ۾
بي مطلب اُڏامندڙ
هڪ اڪيلو پوپٽ
سالو
مون وانگر ڪو بيوقوف!

شاعر جو رولاڪ سڀاءُ ظاهر ٿي بيٺو آهي.
پنهنجي ٻوليءَ ۽ تهذيب کي وڃائڻ جي گهري درد جو احساس بہ سندس ڪِن ڪوتائن ۾ ملي ٿو. شاعر سنڌي ٻولي، ادب، ڪلا ۽ سنسڪرتيءَ لاءِ فڪرمند آهي. ’پاڻيءَ ۾ لڙهندڙ مئل مڇيءَ کي ڏسي‘ ڪوتا ۾ چوي ٿو:

هڪ لاش
پاڻيءَ ۾ ترندي تجلا ڏيندڙ
پڪ اها سنڌي تهذيب آهي
ها
جيتن جڳين جي حوالي
اها سنڌ تهذيب ٺي تہ آهي

صاف ظاهر آهي تہ شاعر آئينده جي امڪان کان فڪرمند آهي. هڪ ٻي ڪوتا ’سنڌي ساهتيہ، ٻولي ۽ تهذيب‘ ۾ شاعر چوي ٿو:

رهيو ڪجهہ ڪونهي ڀارت ۾ سنڌين وٽ
سواءِ تهذيبي خاتمي جي
هستيءَ جي نلڪ طور
اسٽيج تي

ڪيڏي نہ جڳ مڳ آهي
راجائي ٺاٺ باٺ آهي
بئنڊ باجا آهن
گرين روم ۾ ليڪن
لڪايل لاش آهي.

شاعر جي ٻولي مصنوعي ناهي، الڳ ٿلڳ آهي، استعارا بہ شاعرانہ ڪتب آندا اٿائين. تخليقي زبان ۾ تکي طنز سان گڏ شاعر جي دل جي نراشا بہ پسجي ٿي. هيءَ ڪوتا مون کي پريم پرڪاش جي 'پڳت' ڪوتا جي يادگيري ٿي ڏياري.

۽ ممبئيءَ تہ هن کي پنهنجي گود ۾ پالي نپائي، وڏو ڪيو. شيام چوائي:

"اڌ صدي اڳ ڪوئلا ڊوئيندڙ اسٽيمر ۾
مون سرحد پار ڪئي، اڌ صدي مون هن
مقدس زمين تي گهاري آهي، يقيناً هن
پوميءَ مون کي گود وٺي اپنايو آهي. هر
پوميءَ کي، ان پوميءَ تي اڏيل نگر، مها
نگر کي پنهنجو مجاز، پنهنجي ڌڙڪن،
پنهنجي گرمائش ۽ پنهنجو الڳ خمار بہ
ٿيندو آهي."

ٻئي هنڌ لکي ٿو:

"پنجاهہ سال مون ممبئيءَ جي ڪنڪريٽ،
وٽن جي پاڇن ۾ لپيٽجي، گرم فوٽ پاٿن،
ساموندي اُداس ڪنارن، سونهري سج لٿي
اُڏامي ويندڙ رنگن کي ذهن ۾ پڪڙيندي،
لوڪل ٽرين جي دم گهٽ ڀيڙ ۾ پنهنجو
ساهہ سنڀاليندي، ڪيئي عڪس، جذبا،
ردعمل، ساٿ ڇڏيندڙ رشتا، ساٿ ڏيندڙ ڪن
Periambniak جي ورزش ڪندي گذاريا آهن."

شعري مجموعي 'ممبئي منهنجيءَ' ۾ اهڙيون ڪيتريون تصويرون آهن، جن کي شاعر الڳ الڳ ڪندن تان نئين نموني ڏسي اظهاريو آهي. ڪجهہ تصويرون پيش آهن:

ٽريمان پائنٽ
سمنڊ ۾ گسڪيل ترڪيل پٿرن تي
ماڇيسي گهرن جا اُجايل جوان جوڙا
تيلين جيان هڪ ٻئي سان چنبڪيل، آلا.

مٿين ڪوتا نہ صرف تصوير ٿي چٽي، بلڪ شاعر جي ٻولي بہ ڳالهائي ٿي.

ڪراس مئدان
ٽنهڻ اُس ۾ ڪرڪيٽ جي پريڪٽس
هر نئون بال ڇڻ تازو ڇاول سپنو
واريڪر، گاوسڪر، ٽينڊولڪر.

اونهہِ جو واپار
ميوزم سامهون، سڃا اوندها فوٽ پاٿ
سدا سهاڳڻين جون ڪنڪندڙ ڪنگڻيون
لاشڪ، سِٽي لوڙ هر پراسٽيٽيوٽس.

اهي ۽ اهڙيون ڪيتريون تصويرون آهن، جيڪي شيام جي مجموعي: 'ممبئي منهنجي' ۾ ڳالهائين ٿيون.

◈

"جيڪي مشينون حق ۽ انصاف نٿيون چپين، اهي مشينون ناهن، بلڪ لوهہ جا ٽڪرا آهن" ـ هيءَ هڪ وڏي مدبر جو گفتو آهي: ۽ جيڪڏهن اسين انهيءَ گفتي کي تورو وسيع ڪنداسون، تہ ائين بہ چئي سگهون ٿا تہ "جيڪو ادب انسانيت جي بهتريءَ ۽ بهبوديءَ طرف ڪجهہ بہ رهبري نٿو ڪري؛ پڙهندڙن جي دلين ۾ انسانذات جي مشڪلات دفع ڪرڻ، سندن زنجيرون ٽوڙڻ، ۽ ڪليءَ فضا ۾ وڪ وڌائڻ لاءِ اُمنگ پيدا نٿو ڪري، اهو بہ 'ادب' ناهي، بلڪ نلهي لفاظي آهي."

(مهراڻ جولاءِ- سيپٽمبر 1965ع)

ڪامريڊ ڪريم بلوچ — تاثر

زنده هوندي به جڻ مري ويو آهيان...

(حفيظ شيخ جي ياد ۾)

"زنده هوندي به جڻ مان مري ويو آهيان ۽ هڪ مئل اديب جي تصنيف جيان جيئي رهيو آهيان." (حفيظ)

حفيظ شيخ سنڌ جو ڏکي ڪهاڻيڪار، ۽ صحافي هو. هن زندگيءَ جا ڪيترا ڏک، رولڙا، لاها چاڙها ڏٺا ۽ غلط ريتن رسمن کي ڏسي سُڪَ سان نه وينو. هن هڪ اهڙو جهان اَڏڻ پئي چاهيو، جنهن ۾ ناانصافيون، ظلم، ڏاڍ، جبر ۽ دهشت نه هجي. پر هي مرد مجاهد ڪوڙهيل سماج سان اڪيلي سر وڙهندي پاڻ موت جو ڪاج بڻجي ويو. سندس فڪر، ڪردار، ڪهاڻيون اسان وٽ موجود آهن ۽ سماج جي نمائندگي ڪن ٿيون. هن جا لڳ لاڳاپا پانت پانت جي ماڻهن سان هوندا هئا. خيرپور ۾ تنوير عباسيءَ سان ياري، موالين سان چوياري، ڊاڪٽر سليمان شيخ سان سنگت، هڪ نامي گرامي ڏاڙيل سان دوستي، عبدالحق عالمائيءَ سان مِٺي ماٺِي ۽ ادبي ناتو، نياز همايوني ۽ غلام ربانيءَ سان فڪري لاڳاپو هئس. پاڻ فيملي پلاننگ ۾ آفيسر هو.

هڪ ڏينهن هڪ ڪچهريءَ ۾ ٻه عورتون موجود هيون، ڳالهيون ڪندي هڪ همراهه پر ۾ ويٺل هڪ عورت کي چيو ته: "تون منهنجي پيڻ آهين." حفيظ سَٽ ڏئي ٻانهن جهلي چيس، "پرائي جائي ڪنهن جي پيڻ ٿي نٿي سگهي، تون وڏو بزدل آهين، جو انهيءَ پاڪ رشتي مان پنهنجي جنسي جذبي جي تسڪين وٺڻ ٿو چاهين، توکي خبر ناهي پر مان ڄاڻان .ٿو ته جاگيرداري، سرمائيداري نظام ۾ اِها وبا اسان کي ورثي ۾ ملي آهي." اهو ٻڌي همراهه جا ٽپ ئي نري ويا، پنهنجيءَ تي اچڻ کان پوءِ هُو چڱن خاصن کي سَٽَ سُريون ٻڌائي ڇڏيندو هو.

اتفاق سان خان بهادر ايوب کهڙي وٽ ڪيس کا نوڪري ملي. هڪ ڏينهن ڪروڌ ڪيائين ته: "مون کي به روز ٻه آنا (بيضا) ملن نه ته نوڪري به ڪونه ڪندس." بورچيءَ گهڻو سمجهايس ته: "خان بهادر صاحب به هڪڙي آني تي گذارو پيو ڪري. تون وري مٿان لهي آيو آهين جو ايڏا انگل پيو ٿو ڪرين؟" اهو ٻڌي، اُتي ئي بورچيءَ کي چئي ڏنائين ته: "پوءِ مون غريب وارو آنو به وڃي کهڙي صاحب کي کاراءِ؟" آخر انهيءَ بهاني نوڪريءَ کي الهه وائي چئي ڇڏيائين. هي هئا يارَ حفيظ جي دليريءَ ۽ خوديءَ جا حال!

هن پنهنجي حياتيءَ ۾ عارضي مسرتون به ماڻيون. حقيقي ڏک به ڏٺا جيڪي ڪيس انسان دوستي، اصول پرستي ۽ ترقي پسنديءَ جي دعويدارن کان مليا. حفيظ هٿ ٺوڪين ادبي وڏيرن ۽ پراوَن سان پڇڻ جي پيٽي ڪانه ڪئي، هو پنهنجي ڪهاڻين ۾ "امان مان اسڪول ڪونه ويندس"، "اديب"، "مبارڪون"، "ٻه ڳوڙها"، "فقير

رمندا رهن ٿا“، ”پَنَ پوڙين پاتال ۾“، ”ساگر جي لهرن تي“، ”بہ پاڇا“، ”هزماسٽرس وائس“، ”ٽہ- واٽو“، ”پوءِ ڇا ڪنداسين“، ”سسئيءَ جا سور“ سميت ٻين ڪيترين ڪهاڻين ۾ سنڌي سماج جي سورن، سنڌ سان ٿيندڙ ناحق ۽ ظلم تي ڀرپور انداز سان لکندو رهيو. هو جنهن سماج ۾ رهندو هو ان ۾ گهٽن عذابن ۽ اذيتن کي کهڙي ريت منهن ڏنائين، سماج مان بُرن ۽ بدڪردارن کي ڳولهي هٿيڪو ڪيائين. سي سمورا عڪس سندس ڪهاڻين ۾ ملن ٿا.

حفيظ پنهنجي ننڍپڻ واري زندگيءَ ۾ ڏاڍا رولڙا ڏٺا. بوٽ پالش ڪيائين، هوٽلن ۾ بيرو ٿيو، پرنٽنگ پريس تي پروف ريڊر ٿيو، ليٽ مشين جو ڪم سکيو، ملٽريءَ ۾ ڀرتي ٿيو. 1947ع ۾ ملٽريءَ جي نوڪري ڇڏيائين ۽ پوءِ ڪجهہ وقت دوائن جي واپار ۾ جالڻ جي ڪوشش ورتائين ۽ اڳتي هلي دوائن جو ڪم ڪار ان ڪري ڇڏيائين جو 35 رپين وارو خريد ڪيل ڪونين جو دٻو ڪيس 135 رپين ۾ وڪرو ڪرڻو پئجي ويو. ان کان پوءِ اچي حيدرآباد ٻاهران ڪلهوڙن جي ڳوٺ ۾ سيڏي جو هڪ دڪان کوليائين. موٽر گئريج ۾ بہ ڪم ڪيائين، ريڙهين تي فروٽ وڪڻڻ، لارين تي منشي گيري ڪرڻ سان گڏ فوٽ پاٿن تي راتيون پڻ گذاريائين. وري موٽي خيرپور ۾ استاد غلام اصغر جيڪو ان وقت ناز هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر هو، سان مليو، جنهن کان متاثر ٿي پرائمري ليول کان وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ جي خواهش ظاهر ڪيائين ۽ استاد غلام اصغر جي مدد سان هو سڌو مئٽرڪ جي امتحان ۾ ويٺو ۽ مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيائين. بعد ۾ ڪاليج ۾ داخلا ورتائين. ۽ پوءِ 1958ع ۾ سنڌ مسلم ڪاليج حيدرآباد مان بي.اي پاس ڪيائين. ان طرح پڙهڻ سان گڏوگڏ نوڪري بہ ڪرڻ لڳو. سنڌي اخبار ”نواءِ سنڌ“ ۽ ”نئين سنڌ“ ۾ پڻ ڪم ڪيائين. پنهنجو هڪ رسالو ”شاگرد“ پڻ ڪڍيائين. حفيظ جنوري 1960ع ۾ انگريزي صحافت ڏانهن رُخ ڪيو ۽ اي.پي.پي ۾ نوڪري ڪرڻ لڳو. آگسٽ 1960ع ۾ خيرپور ڊويزنل ڪائونسل حفيظ کي ڏيڍ سؤ رپيا اسڪالرشپ ڏني تہ جيئن هو صحافت ۾ ايم.اي ڪري سگهي ۽ ان مقصد لاءِ هو لاهور هليو ويو ۽ اتان ايم.اي صحافت جي ڊگري حاصل ڪري موٽيو.

حفيظ جسماني طور قد جو ننڍو هو، سندس والد جو نالو ڊاڪٽر عبدالرسول شيخ هو. سندس وڏا اسلام قبول ڪرڻ کان اڳ هندو مذهب سان واڳيل هئا ۽ سندس پاڙو واڙواڻي هو. حفيظ جي امڙ ڪشميري پنڊت خاندان جي هئي، جنهن جا وڏا مسلمان ٿيڻ کان پوءِ گهڻو وقت اڳ اچي پنجاب ۾ رهيا. سندس پيءُ حيدرآباد ڇڏي خيرپورميرس جي شهر گنبٽ ۾ رهيو، جتي ڊسمبر 1930ع ۾ حفيظ ڄائو. ڊاڪٽر عبدالرسول شيخ ان وقت خيرپورميرس جي سول اسپتال ۾ ميڊيڪل آفيسر هو. حفيظ جڏهن وڏڙو ٿيو تہ سندس پيءُ هن کي ڪميونسٽ خيال جو هجڻ سبب ڪيس مذهب دشمن، ملحد ۽ ڪافر سڏڻ لڳو. جنهن سبب حفيظ کي پنهنجو اباڻو گهر ۽ ڪٽنب هميشہ لاءِ ڇڏڻو پئجي ويو.

حفيظ شيخ پنهنجي ڪتاب ”ساگر جي لهرن تي“ ۾ پنهنجي نامڪمل آتم ڪهاڻي ۾ لکي ٿو تہ، ڪيس منهبي تعليم ڏيارڻ لاءِ پاڙي جي مسجد ۾ هڪ مولانا وٽ ڇڏيو ويو هو. سندس ننڍڙي ذهن ۾ اوچتو خيال آيو تہ ”خدا ڇا آهي؟ جنت ۽ دوزخ ڇا آهي، قيامت ڇا آهي؟“ ۽ انهن سوالن جو جواب وٺڻ لاءِ هن پڪو پهہ ڪيو تہ هو پنهنجي استاد صاحب کان ضرور پڇندو جڏهن حفيظ شام جو مولانا صاحب وٽ سبق وٺڻ ويو تہ مسجد ۾ پهچڻ شرط پنهنجي استاد کي چيائين تہ: ”استاد مان سبق پوءِ وٺندس پهريائين مون کي ٻڌايو تہ خدا ڇا آهي؟“

مولانا صاحب هن ننڍڙي جي سوال پڇڻ تي بجاءِ ڪيس ڪنهن بهتر انداز ۾ سمجهائڻ جي انتهائي ڪاوڙجي پيو ۽ رحل ڪٽي حفيظ جي مٿي ۾ هنيائين. حفيظ روئندو اچي گهر پهتو ۽ پنهنجي امڙ کي چيائين تہ: ”امان مان ان مُلان وٽ نہ پڙهندس جيڪو خدا جي باري ۾ بہ ڪجهہ نٿو ٻڌائي سگهي.“

حفيظ جڏهن ڪاليج پهتو تہ اُتي هن قرآن شريف انگريزي ترجمي سان پڙهيو. هو جڏهن پهرين درجي ۾ پڙهندو هو تہ سائنس هندو ۽ مسلمان شاگردن سان گڏ هڪ باليشاهي شاگرد پڻ پڙهندو هو، جنهن کان اسڪول جا ٻيا سڀئي شاگرد نفرت ڪندا هئا ۽ سائنس هٿ ملائڻ بہ پسند نہ ڪندا هئا. حفيظ روشني خاطر باليشاهي شاگرد سان هٿ ملائي پوءِ وڃي هندو ۽ مسلمان شاگردن سان هٿ ملائيندو هو. حفيظ پنهنجي اسڪول ۾ لاپرواهہ ۽ ارڏو سڏيو ويندو هو. ان لاءِ جو هر معاملي کي سمجهڻ لاءِ هو پنهنجن استادن کان ايڏا ڳوڙها سوال ڪندو هو جو استاد ئي مُنجهي پوندا هئا ۽ چوندا هئا: "هيءُ ننڍڙو ڇوڪرو ۽ سوال ايڏا وڏا!" حفيظ پيرين پوڻ پسند ڪين ڪندو هو، جهڪڻ ڪونہ چاهيندو هو، ڪنهن استاد ڪيس يا ڪنهن ٻئي شاگرد کي بنا سبب جيڪڏهن مارَ ڪڍي تہ هو ان استاد کي سلام بہ ڪين ڪندو هو، ڪيس بيجا مارينڌڙ استاد غلام محمد کان سخت نفرت هئي. حفيظ جي زباني انهن جلاد استادن جي ميڙ ۾ چند سہاجهڙا استاد بہ هئا جن ۾ استاد سانول داس، استاد محمد صالح ۽ استاد حشمت سنگهہ جو بيحد احترام ڪندو هو.

حفيظ شيخ پنهنجي ڪتاب "ساگر جي لهرن تي" جي صفحي نمبر25 تي پنهنجي ارپنا ۾ لکي ٿو تہ "ارپيان ٿو ان نقاد (رسول بخش پليجو) کي جنهن جي ڪيسي ۾ نئي کان ڪراچيءَ تائين اچڻ جو ڀاڙو بہ ڪونہ هو پر منهنجو افسانو "مبارڪون" پڙهي، پنهنجي ڪنهن دوست کان پنج روپيا اڌارا وٺي، ڪراچي اچي سهڙيو ۽ مون کي ڳولهي لڌائين. هڪ ٻئي سامهون ٿياسون تہ چيائين: "ماءُ جا...، ڀيڻ جا... اهڙي سُني افساني جو منهن ڪارو ڪري ڇڏيو اٿئي. پٺهين جو افسانو هو جو ائين بيڙو ٻوڙي ڇڏيئيس."

حفيظ شيخ سنڌ جي محترم شخصيت ڪامريڊ سوڀي گيانچندانيءَ لاءِ ارپنا ۾ لکي ٿو: ارپيان ٿو ڪانواٽ جوان کي جنهن منهنجي پهرين افساني تي تنقيد ڪندي اوچتو پنهنجو هٿ ڪٽي منهنجيءَ پٺيءَ تي رکي چيو: "حفيظ ڏس، جيڪڏهن سچو تنهنجي ڪهاڻيءَ واري سورهيہ (هيرو) جيئن پاڻ تي ٿيل ظلم جو بدلو وٺڻ لاءِ پنهنجي دشمن جي ڀيڻ ماءُ جي بيعزتي ڪندو رهي تہ ان مان ڪهڙو ڪڙ تيل نڪرندو. ان کان سواءِ سندس دشمن جي ڀيڻ، ماءُ، جن جي ناحق بيعزتي ٿئي ٿي، انهن ڪهڙو ڏوهہ ڪيو؟ منهنجن ۽ تنهنجن لڄڻن لاءِ تنهنجون ۽ منهنجون مائرون ۽ ڀينرون ڇو ظلم ڀوڳين؟" اهو ٻڌي منهنجي مٿي مان نڪاءَ نڪري ويا ۽ سوچيم تہ منهنجي امڙ ۽ منهنجي ڀينرن کي منهنجن لڄڻن ڪنڌي ڪجهہ ڀوڳڻو پوندو."

حفيظ شيخ لاهور ۾ نوڪري ڪرڻ وقت ديره غازي خان جي هڪ صحافيءَ جي ڀيڻ سان شادي ڪئي ۽ ان بعد جلد ئي سنڌ ڏانهن بدلي ٿي آيو ۽ اچي خيرپورميرس ۾ رهيو. هن ٻنيءَ جو ڪجهہ ٽڪرو خريد ڪري اتي ٻڪرين جو ڌڻ پالڻ سان گڏ هڪ السيشن ڪُتو ۽ ڪارو تِتر پڻ پاليا.

حفيظ مسلسل سازشن جو شڪار ٿيندو رهيو، ايتري تائين جو هو پنهنجي گهر مان تڙيو ويو، اسڪول مان نڪتو، پنهنجي زندگيءَ کي ڪارگر بنائڻ لاءِ وڏا جُهد ڪنيائين پر نالي ماتر دوستن هن کي وڌڻ نہ ڏنو. حفيظ شيخ جو موت هڪ وڏو المياتي افسانو آهي. هڪ بيباڪ ۽ سچو ڪهاڻيڪار، صحافي ۽ اديب حفيظ شيخ 42 ورهين جي ڄمار ۾ 9- نومبر 1971ع ۾ اسان کان الڳ ڪيو ويو. جڏهن حفيظ کي ڪوما جي حالت ۾ خيرپور مان حيدرآباد آندو ويو تہ سندس ڪنڌ جي پرسان قرآن شريف رکيل هو. حفيظ نشي ۾ مدهوش ٿي هو تہ هن کي مئل سمجهي نشي جي حالت ۾ قبر ۾ دفن ڪيو ويو...!!

ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي

تحقيق

تيرٿ بسنت: جيون جي جهلڪ ۽ رچنائون

تيرٿ بسنت سنڌيءَ جي اعليٰ نثرنويس ۾ مکيہ جاءِ والاري ٿو. سندس جنم خيرپور ميرس(سنڌ) جي ڳوٺ لقمان ۾ 7- سيپٽمبر 1909ع تي ٿيو. اِنهيءَ خيال کان هِن مهيني ۾ تيرٿ بسنت جي جنم شتابديءَ جي موقعي تي ساهتيہ اڪادمي، نئي دهليءَ طرفان، مڌيہ پرديش سنڌي ساهتيہ اڪادميءَ جي سهڪار سان ڀوپال ۾ 16-17 سيپٽمبر تي هڪ ادبي سيمينار رکيو ويو آهي.

تيرٿ بسنت جو جنم جنهن مهيني ۾ ٿيو، اُنهيءَ ساڳئي مهيني ۾ 30 سيپٽمبر 1994ع تي هو ساسين سُکالو ٿيو. اسان کان وڇڙئي کيس پندرهن کن سال مس ٿيا آهن، پر سندس زندگيءَ جي باري ۾ سَن - وار تفصيل مون کي ڪنهن بہ ڪتاب ۾ درج ٿيل ملي نہ سگهيا آهن. ”آئيني جي اڳيان“[1] مضمون ۾ تيرٿ بسنت خود پنهنجيءَ زندگيءَ ۽ رچنائن بابت ٿوري ۾ لکيو آهي. پر اُن کان پوءِ سندس گهڻيئي ڪتاب شايع ٿيا آهن، جن جو اُن مضمون ۾ ذڪر نہ آهي. تيرٿ بسنت پنهنجن داخلي مضمونن ۾ پنهنجيءَ زندگيءَ بابت ڪن هنڌن تي اِشارا ڪيا آهن. هن جي باري ۾ ٻين ساهتيڪارن بہ ٿورو گهڻو لکيو آهي. سن 1944ع ۾ جڏهن مان دهلي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌيءَ جو ليڪچرار مقرر ٿيس، تڏهن وقت بہ وقت هن بزرگ اديب سان ٻيو مڪا ميلو ٿيندو هو. ڪڏهن ساهتيہ اڪادميءَ جي لائبرريءَ ۾، تہ ڪڏهن ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻيءَ جي گهر ۾، تہ ڪڏهن سيمينارن ۽ ادبي ميڙن ۾ ٻيا پاڻ ۾ رهاڻيون ڪندا هئاسين. اِن طرح تيرٿ بسنت جي شخصيت کي ڏسڻ ۽ سمجهڻ جو موقعو ملندو هو. هتي اِنهن مڙني ذريعن جي آڌار تي تيرٿ بسنت جو جيڪو خاڪو اُڀريو آهي، اهو پيش ڪريان ٿو.

تيرٿ بسنت سان منهنجي آخري ملاقات 1994ع ۾ بڙودي ۾ ٿي هئي. سنت ڪنوررام ڪالوني (وارشيا ڪالوني) ۾ منهنجي وڏي چاچي وسندرام جو گهر آهي. 18 جولاءِ 1994ع ۾ سندس سرڳواس ٿيو هو. اِن ڪري پرچاڻيءَ لاءِ اُن مهيني بڙودي ويو هوس. هڪ ڏينهن شام جو دوستن سان ڳالهيون ڪندي معلوم ٿيو تہ تيرٿ بسنت، سنت ڪنوررام ڪالونيءَ جي ڀرسان ئي هڪ ٻڍا آشرم ۾ رهندو آهي. هڪدم اَندر ۾ چِڪ ٿي تہ هن بزرگ ساهتيڪار جو درشن ڪري اُچان. دوستن ۾ ڪي سنڌيءَ جا مشهور ساهتيڪار بہ هئا. ڪانئن پڇيم تہ ڇا توهين تيرٿ بسنت سان گڏجڻ نہ ويندا آهيو؟ هڪدم هڪ ساٿيءَ وراڻيو، ”ڇڏ يار! ڪير ٿو هِن ڪر مغز پاڳل سان ملڻ وڃي! هو تہ دين- دنيا کان ئي ٻاهر آهي.“ اِهو ٻڌي گهڻو ڏک ٿيم. هڪ ڏينهن پنهنجي سوٽ پرشوتم کي چيم تہ اَڄ وقت ڪڍي تيرٿ

---

[1] موتواڻي هري، (سمپادڪ ڪونج) آئيني جي اڳيان، 4 گريٽ ويسٽرن بلڊنگ، اپولو اسٽريٽ، بمبئي- : سال جولاءِ 1968ع

بسنت سان ضرور گڏباسين. رات جا اٺ کن ٿيا هئا. مان پنهنجي سوٽ کي ساڻ وٺي ٻڌا آشرم ۾ ويس. رسيپشن تي تيرٿ بسنت لاءِ پڇيم. اُتي ويٺل شخص رجسٽر کولي جاچيو ۽ سندس ڪمري جو نمبر به ٻڌايائين. مان ۽ پرشوتم ٻهرئين ماڙي تي اُن ڪمري ۾ پهتاسين. هڪ سؤ چورس فوٽن جي ننڍي ڪمري ۾ ٻه لوهي پلنگ پيا هئا. هڪ پلنگ تي هڪ بزرگ ويٺو هو. ڪانئس تيرٿ بابت پڇيم. هُن وراڻيو ته برابر هو هِن ڪمري ۾ ئي رهندو آهي. پر هن وقت هيٺ هال ۾ رات جي ماني کائڻ ويو آهي. اسين ٻئي هيٺ گرائونڊ فلور تي آياسين. مون ٻاهران ئي هال ۾ ليئو پائي ڏٺو ته هڪ بزرگ ڪُرتي- پاجامي ۾ هڪ ڪنڊ ۾ ويٺو هو، ۽ روٽي کائي رهيو هو. اِهو ڏسي اسين هال کان ٻاهر ورانڊي ۾ بيهي اِنتظار ڪرڻ لڳاسين. ڏهين ڪن منٽين کان پوءِ اُهو بزرگ شخص هال مان ٻاهر نڪتو. ويجهو آيو ته سڃاتم ته برابر هو تيرٿ بسنت ئي آهي. ڪيس نمسڪار ڪري پنهنجي واقفيت ڏنم. پر ڏٺم ته سندس ياد گيري ايتري قدر ڪمزور ٿي چڪي هئي، جو دماغ تي زور ڏيندي به مون کي سڃاڻي نه سگهيو. اِن تي ڪيس ٻڌايم ته اوهان جو گهرو دوست ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي ڊسمبر 1992ع ۾ دهليءَ ۾ ديهانت ڪري ويو آهي. خبر اٿو؟ ڏٺم ته اِهو ٻڌندي هو ٽٻيءَ ۾ پئجي ويو. منٽ ٻه منٽ سوچڻ بعد وري پڇيائين، "ڪهڙو هرومل؟" مون وراڻيو، "جيڪو ڪالڪاجيءَ ۾ رهندو هو. سندس ڀائيجو سنتداس جهانگياڻي هو، جيڪو ديش بنڌو ڪاليج ۾ سنڌي پاڙهيندو هو. اُنهن جي گهر ۾ اوهين هر هفتي آرتوار تي شام جو ايندا هئا. مان ۽ نارائڻ شيام به اُڪثر اِنهن ڪچهرين ۾ شريڪ ٿيندا هئاسين." هو وري به گهري سوچ ويچار ۾ پئجي ويو.

ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي به ڪجهه به ياد نه پيو اچيس. نيٺ مشڪندي ورندي ڏنائين، "هيءَ دنيا آهي مسافر خانو. جيڪو هتي آيو آهي، تنهن کي هڪ ڏينهن هتان وڃڻو ئي آهي. مان به هليو ويندس." ائين چئي تيرٿ بسنت مون سان هٿ ملائي موڪلايو. پوءِ ٻڌا آشرم مان ٻاهر نڪري، ڪلاڪ کان پوءِ ڪجهه پنڌ ڪرڻ لاءِ ٻئي طرف هليو ويو. سندس هيءَ حالت ڏسي مان افسوس ڪندو رهيس.

اِنهيءَ گڏجاڻيءَ بعد ٻه- ٽي مهينا گذري ويا. آڪٽوبر- نومبر ڌاري معلوم ٿيو ته سنڌيءَ جو برک ساهتيڪار تيرٿ بسنت بمبئيءَ ۾ ديهانت ڪري ويو آهي. ٻڙودي ۾ رهندڙ دوستن ۽ پنهنجي سوٽ کان اِن باري ۾ جاچ ڪيم. هنن ٻڌايو ته ٻڌا آشرم ۾ تيرٿ بسنت جي حالت ڏينهون ڏينهن ويئي پوٽي پوندي. اِن ڪري سندس ويجها عزيز ڪيس آشرم مان ڪڍائي، بمبئيءَ وٺي ويا، جتي ڪجهه ڏينهن بعد سندس سرڳواس ٿيو. اِنڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي ڊپٽي ڊائريڪٽر شري صاحب بجاڻيءَ تيرٿ بسنت جي پرلوڪ پڌاري وڃڻ جي تاريخ 30 سيپٽمبر درج ڪئي آهي. اِن جو آڌار ٽائيمس آف انڊيا ۾ شايع ٿيل هن ساهتيڪار جي ديهانت جي خبر آهي. مون کي نٿو سُجهي ته سنڌيءَ جي هن اعليٰ نثرنويس جي ديهانت ڪري وڃڻ تي ڪٿي ڪا شوڪ سڀا ٿي هجي يا سنڌي اخبارن ۽ ادبي مخزنن ۾ ڪا شرڌانجلي شايع ٿي هجي!

تيرٿ بسنت جي ٽُڪ ۽ آکهه

تيرٿ بسنت جي ٽُڪ "سوڊا" آهي. اِن باري ۾ اڪثر ڳالهيون ڪندي ٻڌائيندو هو ته اسين 'سوڊا راجپوت' آهيون. شروعاتي دؤر ۾ هن ڪن هنڌن تي پنهنجي نالي سان گڏ 'سوڊا' لکيو به آهي. اِن جي تصديق ساهتيه اڪادميءَ طرفان شايع ٿيل ڀارتي ساهتيڪارن جي ڊائريڪٽريءَ مان به ٿئي ٿي. اُن ۾ هُن جي نالي جي داخلا هن ريت ڏنل آهي[1]:

Vasant, Tirth Verhomal Sodho, b. 7-9-1909

وقت گذرندي تيرٿ پوءِ پنهنجي نالي سان 'سوڊو' لکڻ ڇڏي ڏنو. اِن باري ۾ "نالي ۾ ڇا آهي؟" مضمون ۾ هو لکي ٿو:[2]

---

[1] Sahitya Akademy, New Delhi, Who is Who Of Indian Writers, 1961, p. 385.

[2] تيرٿ بسنت، سارنگ (مضمون)، ليکڪ، نئي دهلي، 1979ع، ص 182

”ماڻهو کهڙو ليلهر ۽ بزدل هوندو ته شيرسنگهه سڄڻ سان ڄاڻي ٻجهي ٺڳي پوندس. گوبند سنگهه اِنهيءَ منووگيان جو لاڀ وٺي، جهرڪيءَ کي باز سان لڙائڻ جو ساهس ڪيو. اُنهيءَ وقت ويڙهو ماڻهن جي ضرورت هئي، جا بدليل حالتن هيٺ سردرديءَ جو باعث بڻجي سگهي ٿي.مون اِها ڳالهه چٽيءَ طرح محسوس ڪئي آهي، جنهن ڪري اباڻي نڳ ”سوڍي پوٽو“ کي تِلانجلي ڏيئي ڇڏي اٿم.“

تيرٿ بسنت ڪٿي به پنهنجي آکهه ڪانه ڄاڻائي آهي. هن فقط پنهنجو تخلص’وسنت‘ يا ’بسنت‘ ڪتب آندو آهي. اِن ڪري ڪن اديبن سندس آکهه ’واسواڻي‘ ته ڪن ٻين وري ’وسنداڻي‘ ڄاڻائي آهي. حقيقت ۾’وسنداڻي‘ آکهه صحيح آهي، ڇو جو سندس سڳا پٽ ۽ پاٽيا جيڪي چيمبور(مُمبئيءَ) ۾ رهندا آهن، اُهي به پاڻ کي ’وسنداڻي‘ سڏائيندا آهن. اِن باري ۾ سمجهاڻي ڏيندي، خود تيرٿ بسنت لکيو آهي:-

”ڪن نالن مان ماڻهن جي ذهنيت جو پتو پوندو آهي. خاص ڪري تخلص اِنهيءَ مراد سان رکيا ويندا آهن. مثلاً، مون پاڻ تي ’وسنت‘ جي ڇيڙي لڳائي، جا منهنجي ذهنيت جي غمازگي ٿي ڪري. هڪ دفعي اِن وشيہ تي ڇڱو خاصو مضمون به لکيم. مان پاڻ تي ’اُشا‘، ’آشا‘، ’بهار‘ يا ’جوڀن‘ يا ڪو به موزون نالو رکي سگهان ها، مگر تڏ ڏاڏي وسندراءِ سان هڪجهڙائيءَ سبب منهنجو ٻنو مطلب سِڌ ٿيو...... مان ايران ۾ هوس ته ’وسنت‘ عيوض ”حسنؔ“ ۽ پوءِ پيچ لڳائڻ سان ٿي پيس ’حسن آغا‘. مون کي خيال ۾ نه هو ته قربان جي وَٽ سبب آءٌ ڌاريءَ مان پنهنجو بڻجي پوندس، ائين مون کي ايراني يائر، پينر، يار دوست ملي ويا، جي هينئر به وساريا نه وسرن، اِن عيوض سنڌين وسنت کي وسند ۽ وسڻ بڻايو ته مان ڦري ٿيس ”بسنت“. (نالي ۾ ڇا آهي؟ ص 184-185)

ٻالپڻ

تيرٿ بسنت پنهنجن ڪن شخصي مضمونن ۾ پنهنجي ٻالپڻ جي حياتيءَ ۽ ناناڻن – ڏاڏاڻن ماڻهن طرف هلڪا اِشارا ڪيا آهن. اُنهن مان سندس شروعاتي زندگيءَ جي جهلڪ ملي ٿي. جيئن ته:-

(1) هندڪا نالا راسين انوسار ٿيندا آهن. منهنجي راس ڪنيا آهي. مگر ٽوپڻ مهراج تارازيءَ جا پڙ پورا جهلڻ لاءِ 7 سيپٽمبر کي ’تُلا‘ سمجهي مون تي تيرٿ نالو رکيو. تلسي، تولو، رام، رميش به رکي سگهي ها. مگر من ۾ کو هردوار ۽ بدري نارايڻ واسوڪيس، جو اِهو نالو رکيائين. تيرٿ جي معنيٰ آهي، جو ٻين کي تاري. لاشڪ اِها نهايت سنگين ذميواري آهي، جنهن جي مون ۾ توفيق نه آهي. اِن ڪري اُرمان سان چوڻو ٿو پوي ته آءٌ جنم ڪان ڏوهاري آهيان، جو ٻين کي تارڻ ته بجاءِ خود، پر پاڻ کي ٻُڏڻ کان مشڪل سان بچائي سگهيو آهيان.

اِتفاق سان منهنجي ناني جي پاءُ جو نالو تيرٿ هو. مون اُهو ملوڪ ڏٺو ته ڪونه هو، پر هُن کي هِندڪار نه آئڙيو، سو ڪلمون پڙهي مومن بڻيو. منهنجي ناناڻن کي ويٺو وهم ته مُبادا آءٌ به دين جي گهوڙي تي چڙهي، شيخ ٿيان، سو مون کي تيرٿ چوڻ کان نابري واريائون. مان پنهنجي ماءُ مان ٽيون ٻارهوس. هڪ پٽ هڪ ڌيءُ اڳيئي گذر ڪري ويا هئس، جنهن ڪري ناناڻن مون تي نالو رکيو موٽوُ. سمجهيائون ته اُمان جو سرڳواسي پٽ پمو، ٻيهر هِن نرڳ ديس ۾ موٽي آيو آهي. ٿورو ئي پوءِ اُمان به پڳ پلاڻيا. مون کي سندس روپ ريکا جي سانڀر ناهي. اِنهيءَ آپدا منهنجي ڏاڏاڻن- ناناڻن کي مُڏي پاڪي بڻائي ڇڏيو. ڇئجي ڪٽي ته تيرٿ جي موٽوءَ سان اهڙي جنگ ڇڙي، جو ننڍپڻ ۾ ئي اباڻي اڃهي کي الوداع ڪرڻي پيئي. تهان پوءِ موٽوءَ وري ملتن وٽ موٽ نه ڪاڏي. (نالي ۾ ڇا آهي ؟ ص 177-178).

(2) هر ڪا ماءُ پنهنجي ٻار کي لولي ڏئي ٿي. مان ننجڻن ۾ ئي هوس ته منهنجي ماءُ راهه رباني وٺي ويئي. مون کي سندس پاٻوهه جي سانڀر ڪانهي. پرنانيءَ، پڦيءَ جي واتان اُنيڪ بارلوليون ٻڌيون هيم. شايد مون کي سمهارڻ ۾ سندن خاص دلچسپي هوندي هئي، ڇاڪاڻ ته آءٌ سدائين ڪنهن جي ڪلهي يا هنج تي سوار ٿيڻ جو خواهان هوندو هوس. ملڻ ڪريہويهڻ وٺندو ئي ڪونه هوم .... ڪندا اعتبار ته (ڪنورجي) اُنهيءَ لوليءَ ٻڌڻ بعد مون ڪئين دفعا

پاڻ کي نچندي، لولي ڳائيندي ٻڌو. نہ فقط ايترو پر ڪنور اهڙووٽي وير، بلڪ ولجي وير، جو سورهين ورهئين جي ڄمار ۾ جڏهن گهران ڀڄي ڪراچيءَ آيس تہ منهنجي اجهل ڪامنا رهي تہ ائڪٽر بڻجان. پوءِ اِنهيءَ مراد سان هڪ پنجابي ائڪٽر جي پُٽ وٽ نيو گهمندو هوس." (ڪنور، ص 20-21)

(3) "جڏهن ناني پرلوڪ پڌاريو، تڏهن آءٌ ابهم هوس. اِنهيءَ ڪارڻ مون کي سندس حياتيءَ جي گهٽي چاڻ ڪانهي. لاشڪ هو مون تي مهربان هو. ننڍپڻ ۾ آءٌ سندس پربت جيڏي بت تي ڪلابازيون ڏيندو هوس ۽ سندس اک ۾ هٿ وجهي نڪ پٽيندو هوس. هوُ بہ طاقتور هئڻ سان مٺي ڪٿي مون کي چمندو هو، ۽ آءٌ ڪيس اُتي گهمڻ لاءِ مجبورڪندو هوس. سچ تہ آءٌ ڪنهن جي نہ ڪنهن جي ڪلهي يا هنج ۾ ئي هوندو هوس؛ چاڪاڻ تہ ڦيٿن واري ننڍڙي ڪرسيءَ ۾ وهڻ وٽندو ئي ڪونہ هوم. هينئر بہ ملمو ساک ٿو ڏئي تہ ننڍپڻ ۾ آءٌ ڏنگو ٻار هوس ۽ پنهنجيءَ تي اڻ هٺي بيهندو هوس." (وسنت ورڪا، نانو(مضمون) ص 1959.112ع)

(4) "مون ڄمار ۾ انيڪ قسمن جا شراب چکيا آهن. جتي ڪا نئين جنس ڏسان تہ ذائقو ضرور وٺان، پرپيئان مور ڪونہ چاڪاڻ تہ شراب خلاف اندر ۾ ڪٽ وينل اٿم. منهنجوڏاڏو خيرپوري دارونءَ جا ڏنگ پرائي، ميٽ لهگائي، مٿانئن سن لکي، ٻهري جي زمين ۾ پوري چڙهيندو هو. ائين ڪرڻ سان شراب سوادي بہ ٿئي تہ خمار بہ سرسيرو آڻي. سو جڏهن هو چوڀاريءَ اندر اِنهيءَ سانديل نوش مان سُرڪ پريندو هو، تہ اُن جي جنم پتري ٻڌائيندي سندس هردو هيج مان پيو هَسندو هو، ۽ پيچ مان لطف دوبالا ٿي پوندو هوس. آخرڪار پيريءَ ۾ اُنهيءَ اجهل اُساڻ سندس مغز جي ڪل ٽيڙي چڙهي، جا آخرين دم تائين سنئين نہ ٿيس هڪ دفعي ڪا جُهڪي آيس، جو ميلڻ مان ترار ڪڍي لڳو پلٽي بازي ڪرڻ. اُسين اهڙو ٻچي ويلسون، جو گهر سندس حوالي ڪري ٻئي هنڌ وڃي وينلسون. اِنهيءَ حلاشي مون کي ننڍپڻ ۾ ئي چرڪائي ڇڏيو، جنهن ڪري ڪي نهايت لذيذ شراب چکيندي بہ پيئندو ناهيان. وسڪي وغيره لاءِ تہ هير ڪپي. مون کي تہ ٽنڪچر آيوڊين جهڙي لڳندي آهي." (سارنگ، "اِها هڪ اٺوسرنڊڙ ڪهاڻي" (ص 126-127)

هتي ڏنل حوالن مان ظاهر آهي تہ تيرٿ جي ننڍي هوندي جي زندگي سُکي نہ گذري. گهر جي ماحول جو سندس اسڪولي زندگيءَ تي بہ گهٽو اثر پيو. جيئن تيئن ڪري ڇهين درجي انگريزي تائين پڙهائي ڪيائين. پوءِ سورهن سالن جي عمر ۾ مئٽرڪ ڪلاس جي پڙهائي جاري رکڻ ڪان اڳ ۾ ئي گهران ڀڄي نڪتو ۽ ڪراچيءَ ۾ ائڪٽر بڻجڻ ۽ فلمي دنيا ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ڀٽڪندو رهيو. 'ڪنور' جي جيونيءَ ۾ تيرٿ لکيو آهي تہ: ننڍڙي هوندي خيرپور ۾ ڏاڏيءَ جي هنج ۾ ويهي ڀڳت ڏسندو هوس. ڪنور ڀڳت جي لوليءَ ڳائڻ جي انداز ۽ مٺر سُر منهنجي من تي گهرو اثر ڪيو. ممڪن آهي تہ ٻالپڻ ۾ پيل اِنهيءَ اثر جي ڪري ئي پوءِ سورهن سالن جي عمر ۾ نچڻ - ڳائڻ ۽ فلمن ۾ ائڪٽنگ ڪرڻ جو چاهہ پيدا ٿير، هتي هڪ ڳالهہ ڌيان ڏيڻ لائق آهي تہ تيرٿ پنهنجن مضمونن ۾ ڏاڏي- ڏاڏيءَ، ناني- نانيءَ ۽ ماءُ جو ذڪر تہ ڪيو آهي، پر هُن پنهنجي پيءُ جي باري ۾ ڪٿي بہ اِشارو نہ ڪيو آهي. ائين آهي ڇا تہ تيرٿ کي جنم ڏيڻ بعد سُتت ئي تيرٿ- ماءُ گذاري ويئي، تہ هِن ٻالڪ کي منحوس سمجهيو ويو؟ يا تيرٿ جي پيءُ ويڙهيمل ٻي شادي ڪئي ۽ الڳ گهر ڪري وڃي رهيو؟

جوانيءَ جو دؤر

ڪراچيءَ ۾ سنڌ جي ڪن ٻين شهرن ۾ سال ڀٽڪڻ بعد، تيرٿ بسنت جي دماغ مان فلمن ۾ ائڪٽنگ ڪرڻ جو ڀوت نڪتو. پوءِ آجيوڪا لاءِ ڪن سينئين وٽ نوڪري ڪرڻ لڳو. اِن سلسلي ۾ هو عراق ۽ ايران ويو، جن ملڪن جو ذڪر هن پنهنجن ڪن مضمونن ۾ ڪيو آهي. اِن دؤر ۾ ئي هو روزاني وهنوار ۾ عربي- فارسي ٻوليون بہ سکيو. 'چترا، نلڪ جي مهاڳ ۾ هن لکيو آهي تہ جڏهن گرديو روبندرناٿ ٺڪور ايران جي دؤري تي آيو هو، تڏهن اُتي جي سرڪار جي حڪم موجب، هو ويهہ ڪن ڏينهن گرديو ٺڪور جي شيوا ۾ رهيو هو.

"سارنگ" ڪتاب ۾ هڪ مضمون ۾ لکي ٿو:-

"ايران ۾ تہ مشتهد ۽ مولانا آبرودار پڳ ۽ چوغو پائي، هاءِ ڪورٽ جي جج جيان سنئين ڪنڌي بالم ٻڌجي گڏهہ تي وهندا آهن ۽ اڳيان نوڪر: "پوش پوش" ڪندو، ڊوڙندو ويندو اٿن. اِها بہ ماڻهن جي عجيب ذهنيت ڇئبي جو هڪ ملڪ ۾ گڏهہ جو ايڏو مانُ آهي تہ ٻئي ۾ اپمانُ، تنهن هوندي بہ مون شخص برف ۽ ريتيءَ جا بيابان لتاڙيا آهن، جتي سُڄ پيئي واڪا ڪري. هڪ دفعي "شوُرگز" جي پسگردائيءَ ۾ جتان نادرشاهہ هندستان تي چڙهائيءَ لاءِ پنج لک فوجي وٺي آيو هو، اُتي نرم ريتيءَ سبب موٽر جو ڦيٿو اڳتي چُري ئي نہ پيو، جنهن ڪري پيٽرول اُتي ئي ختم ٿي ويو ۽ اسان کي چوويهہ ميل پري "فارح" جي ڳوٺ پيدل وڃڻو پيو. هڪ تہ واريءَ تي پير ڄمي ئي نہ، ٻيو سج جي تپش ساهہ سڪائي ڇڏيو. مون کي بہ لڳي اُڃ، سو ڍڳ تي سمهي پيس ۽ ننڊ ڪجي ويئي:

"ڪوسي لڳيس واءُ، ويا انگرا ڍڪجي."

جيڪڏهن مرزا عباس رُلي رُلي وياڪل ٿي، هڪ لانگهائو اونيءَ وٽان گاسليٽ جي دٻي ۾ پريل پاڻيءَ مان ڍُڪ نہ پياري ها تہ "شوُرگز" جي ريت ۾ ئي دفن ٿي وڃان ها. پوءِ پڪ آهي تہ هن ليک لکڻ جي ترِ ترِ کان بہ بچي پوان ها. اِها بہ هڪ علت آهي. البت اِنهن اتفاقن سبب موت جو ڍپ ئي لهي ويو آهي." (اِها هڪ اٿوسرنڊڙ ڪهاڻي....ص 131)

'وسنت ورکا' ڪتاب جي هڪ مضمون "سير سفر" ۾ تيرٿ بسنت طهران ۾ هڪ ڏوهيءَ کي ڦاسيءَ تي لٽڪندو ڏسڻ جو اکين ڏٺو نظارو بيان ڪيو آهي. هن ڪراچيءَ جي هڪ ريشم جي واپاريءَ جي فرم ۾ بہ ڪجهہ عرصو نوڪري ڪئي. اُن سلسلي ۾ هو چين ۽ جپان جا ملڪ بہ گهميو، جن جو ذڪر هن ٻين ڪن مضمونن ۾ ڪيو آهي. هڪ لحاظ کان ڏسجي تہ نوڪري ڪرڻ تيرٿ بسنت جي مزاج جي خلاف هئي. اِن ڪري ڪجهہ سالن بعد هو نوڪري ڇڏي سنڌ موٽي آيو. پوءِ تہ هُن پنهنجو سمورو جيون ساهتيہ کي اَرپڻ ڪري ڇڏيو. سير- سفر، سماج شيوا، قومي هلچل، لکڻ ۽ پڙهڻ، اِهي سندس زندگيءَ جا مکيہ شغل هئا. شادي ڪانہ ڪيائين. عمر ۾ اڪيلو ۽ ڇڙو ڇانڊ رهيو. دستوري تعليم پرائي ڊگريون حاصل ڪرڻ بجاءِ، هو زندگيءَ جي اسڪول ۾ ئي پڙهيو. الڳ الڳ وشين تي لکيل ڪتابن جو اڀياس ڪرڻ ۽ اُنهن کي پنهنجي نرالي عبارت ۾ سنڌيءَ ۾ پيش ڪرڻ ئي تيرٿ بسنت جي جيون جو مکيہ مقصد هو.

ساهتيہ ۽ سماجڪ ڪاريہ ڪيتر ۾

تيرٿ بسنت لکڻ جي شروعات انگريزي اخبارن ۾ ليکن لکڻ سان ڪئي. "آئيني جي اڳيان" مضمون ۾ هو لکي ٿو، "مون لکڻ جي شروعات زال ذات تي " سنڌ آبزرور" ۾ ليک لکڻ سان ڪئي. اِهو ليک پروفيسر گوها جي جواب ۾ لکيل هو ۽ منجهس رسڪن جي "Sesame and Lilies" جا خيال درج ڪيل هئا. تهان پوءِ ڪراچيءَ مان "Advance India" مخزن شروع ڪيم، جنهن ۾ منهنجو انگريزي ناٽڪ 'Conflict' ڇپيو. اُن وقت مون ڊي- جي سنڌ ڪاليج جي مخزن ۾ خاڪسار تحريڪ تي پڻ ليک لکيو، جو پروفيسر ڊيانرٽ هزان پيسا خرچي چوپڙيءَ جي صورت ۾ ڇاپيو ۽ پنيا اُن مان ٽڪر ڪيي 'سنڌ آبزرور' ۾ شايع ڪيا. سنڌيءَ ۾ لکڻ جي شروعات گڏي ٻلي ۽ وشن جڳتياڻيءَ جي چوڻ تي سنڌن روشني اخبار ۾ 'روشني' ليک لکڻ سان ڪيم ۽ پوءِ 'آسماني اثر' ۽ ٻيا ليک بہ اِنهيءَ هفتيوار اخبار ۾ شايع ڪيم، مون حيدرآباد ڪاليج جي 'ڦليلي' مخزن ۾ بہ انگريزي خواهہ سنڌيءَ ۾ ڪي ليک لکيا، جن مان 'This Infernal Problem' ڪافي دلچسپي پيدا ڪئي. اِهو ليک شاديءَ جي مسئلي تي هو. تهان پوءِ تہ روءِ سوءِ سنڌيءَ ۾ ويس لکندو، ڇاڪاڻ تہ سنڌي ٻوليءَ خواهہ ساهتيہ ۾ اوسر جي ضرورت هئي. مون کي ڄاڻ هئي تہ اِنهيءَ ڪاريہ مان کي پلئہ نہ پوندو. مگر منهنجي رُچيءَ اُهڙي ڪم لاءِ مون کي مائل ڪيو. (ص20)

سنڌيءَ جي مشهور ساهتيڪار جيٺمل پرسرام گلراجاڻيءَ سان ٿيل "ڀهرين ملاقات" ۾ واري مضمون ۾ تيرٿ بسنت، سنڌ آبزرور ۾ شايع ٿيل پنهنجي ڀهرئين ليک بابت دلچسپ معلومات ڏيندي لکيو آهي:-

”اِهو ليک ور ور ڏيئي ٽي دفعا پڙهيو هوم، جاڪاڻ تہ اِها منهنجي اِبتدائي مشق هئي، جا خوش نصيبان ”سنڌ آبزرور“ جهڙي نامياري اخبار ۾ پهرئين ئي ہرانگهہ سان پتڻ پار ڪري ويئي هئي. لاشڪ ليک ۾ هو تہ ڪي ڪين. هينئر پڙهان تہ شايد اُبتو اچيم. ليڪن مسٽر پنيا هو برهمو سماجي ۽ اُبلائن جي اڪارن جو رکپال، سو اِهي انگوڙا بہ بنا هچڪ ڪٽي شايع ڪيائين. ليڪن مون آهڙو ڪم ڪيو هو، جهڙو لومڙ شير جي کل پهري، لوڪن کي ڪيرو ڪري شرم اچڻ کپندو هو. ليڪن آءٌ پنهنجو ملوڪ نالو ڏسي نرگس جٽان پئي ٽڙيس. اِنهيءَ خود نمائيءَ کي انگريزيءَ ۾ ’Narcism‘ چوندا آهن، يعني تہ پنهنجو پاڻ تي ئي عاشق ٿي پوڻ. اِهو بہ الڙ وهيءَ جو هڪ ٻؤر آهي، جو مڪڙي ٽڙڻ سان ئي اُپ ڏاري وجهي. البت ڪمبخت ڪمپازيٽر،اِنهيءَ رب ۾ مڪيون وجهي نہ ڇڏي ها تہ راحت بي رنج محسوس ڪريان ها. هينئر خوشيءَ عيوض خارپئي ڪاٽم ۽ ڪِجي ڪِجي رت جو داب وڌائي ٿي ڇڏيم، تہ شريمان جيٺمل گلراج خود پنڊ پنهنجي فرينچ ڪٽ سونهاري ۽ سقراطي لوچڻ، جواهري جنڪيٽ ۽ سرارڪي چمپل سان اچي براجمان ٿيو.

مون ڪان سواءِ واچناليہ ۾ ٻي ڪا پهر ڪانہ هئي. هن تہ مون جهڙي ڇوڪراٽ کي ليکي ۾ ئي نہ آندو. مون بہ اخبار کڻي ميز تي رکي تہ هُن اُها ئي اخبار کڻي سرسري نظر وجهندي، اِهو ئي ليک ڏيان ڏيئي پڙهيو. مون ڏٺيو تہ هن هاڪاري ڍِگ مڙس تي اِن جو اُثر ڪهڙو ٿو پوي. ڏٺم تہ ٻيئي ليک پڙهي ويو ۽ پوءِ عينڪي اک کڻي پاڻ کي چوڻ لڳو: ”هي وسنت ڪير آهي؟، لاشڪ سنڌي تہ نٿو لڳي، سنڌين جون آکهيون ’آٽي‘ سان ختم ٿينديون آهن.“

”سائين سچ ٿا چئو. توهين پنهنجي ڪڙم جي پچڙيءَ ۾ آهيو ۽ آءٌ پنهنجي پيڙهيءَ جي پهريلت!“ هي بي باڪ لا اُبالي اوٺرو ٻول ٻڌي، ٻت مان چرڪ نڪري ويس. پهرين شڪيو: پوءِ مشڪيو. ”سو تو هي ليک لکيو آهي؟“ اِجهو ائين اسان جي جاڻ سڃاڻ ٿي.

(سارنگ، پهرين ملاقات، ص 19- 21)

اِن طرح ڏسجي تہ تيرٿ بسنت سنڌيءَ ۾ لکڻ جي شروعات اخبارن ۽ مخزنن ۾ ليکن لکڻ سان ڪئي. هُن جي چونڊ مضمونن جو پهريون ڪتاب آهي ’چٽنگون‘ (1940ع) جنهن ۾ سنت ڪنور جي شهادت تي بہ هڪ مضمون آهي. سنڌي ادبي جڳت ۾ تيرٿ بسنت ايتري قدر مشهور ٿي چڪو هو، تازو برپا ٿيل ’سنڌي ادبي بورڊ‘ تيرٿ کي اِن ڪتاب تي اِنعام ڏيڻ جو فيصلو ڪيو. پر بورڊ وارا اِن ٽرم سنڪٽ ۾ پئجي ويا تہ ’ڪنور‘ مضمون ۾ ليکڪ ڄاڻايو هو تہ ڪنور کي خون ڪرائڻ ۾ ڪنهن سگهاري ڌر جو هٿ هو. انعامن ڏيڻ واري ڪاميٽيءَ جا ٻہ ميمبر هئا- لالچند امر ڏنومل جڳتياڻي ۽ محمد صديق ميمڻ اُنهن تيرٿ کي سمجهايو تہ ان لڳايل اِلزام وارين سٽن مٿان پٽي هڻي اُنهن کي ڍاهي ڇڏ پر تيرٿ اهڙو خود دار هو، جو هن انعام وٺڻ سهائي ڇڏيو، پر پنهنجي اِنهيءَ راءِ کي مٽائڻ قبول نہ ڪيائين.

تيرٿ بسنت اُن بعد ٻيو ڪتاب ’جواهر جيوني‘ (ٻہ ڀاڱا 1941ع) ڇپايو. اِهو پنڊت جواهر لال نهروءَ جي آتم ڪٿا جو سنڌيءَ ۾ آزاد ترجمو آهي. اِن ڪتاب تي سنڌي ادبي بورڊ تيرٿ بسنت کي انعام عطا ڪيو. پر اِنهيءَ ترجمي کي کڻي، سنڌ جي اخبارن ۾ گهڻو بحث شروع ٿي ويو. ڪن جو چوڻ هو تہ سياسي، اِقتصادي معاملن ، قومي تحريڪ، سماج واد وغيره وشين تي تيرٿ بسنت جواهر لال نهروءَ جا ويچار نہ ڏيئي، پنهنجا ويچار ڏيندو ويو آهي.

اِن ڪتاب ڪان ٿورو ئي پوءِ تيرٿ بسنت ٽئگور جي ”چترا“ ناٽڪ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڇپايو، جنهن تي ڪو بہ چوٻولو نہ ٿيو.

تيرٿ بسنت اُن بعد 1943ع ۾ شهيد الله بخش سومري جي حياتيءَ، ۽ سنڌ جي سياسي ۽ سماجي گهوٽالن وغيره تي هڪ ڪتاب لکيو. پر پاڻي پرتاب ڏيئلداس ۽ ٻين ڪن دوستن اِنهيءَ کي شايع ڪرڻ ڪان کيس روڪيو. هنن جو ويچار هو تہ اِن سان وري سنڌ ۾ فرقيوار وڳوڙ پيدا ٿيڻ جو انديشو هو.

اِن طرح ٿوري عرصي ۾ ئي تيرٿ بسنت پنهنجين لکڻين ذريعي سنڌي اَدب ۾ مشهور ٿي ويو. هو پنهنجن ڪتابن بابت لکي ٿو، ”منهنجا اڪثر

كتاب اپياس جو نتيجو آهن، ۽ اهو اپياس كنهن هك وشيه تائين محدود نه آهي. مان آهيان بلكل اڻاڙي، پر كيترن بي. اي، ايم. اي وارن كي اڌ درجن وشين ۾ سكيا ڏني ائم. حيدرآباد ۾ منهنجي آجيوكا جو اهوئي طريقو هو. ان كري منهنجن كتابن ۾ نون خواه اڳين سڌانتن ۽ ويچارن، تحركن ۽ تجربن جي ڇنڊڇاڻ ۽ كشاكش هوندي آهي. منجهن گيان- وگيان خواه اِتهاس ۽ فلسفي جي به جهجهي ملاوٽ ڏسي. مان كنهن جو پوئلڳ ناهيان، نكي كنهن جو نقل كندو آهيان. پر پاڻ پانت جا علم سهيڙي، سموهي، كلام جي صورت ۾ پيش كندو آهيان ۽ انهن جي پٽ ۾ اڻ كٽيي نموني پنهنجي رغبت اشاري طور ڏيكاريندو آهيان.“ (آئيني جي اڳيان، ص. 21)

سنڌ جي سياسي ۽ سماجي كيتر ۾ به تيرٿ بسنت جو اهم يوگدان رهيو آهي. ڊاكٽر چوئٿرام گدوائيءَ كيس ڳوٺاڻن هنرن ۾ كارخانن جي وكاس جو كم سونپيو. ان كان سواءِ تيرٿ بسنت بوڊ ۾ ستايلن جي سهايتا، ڳوٺ سڌار، تعليم جي ڦهلاءَ وغيره يوجنائن ۾ به كم كيو. نئشنل كاليج حيدرآباد جي بورڊ جو ميمبر ٿي رهيو ته حيدرآباد ميونسپل كارپوريشن جي چونڊن ۾ به كامياب ٿي ان جو ميمبر بڻيو، جيٺمل پرسرام جي اثر هيٺ هو ٿياسافيكل سوسائٽيءَ جو به ميمبر بڻيو، ته ’هاري حقدار‘ تحريك ۾ به چستيءَ سان حصو ورتائين.

15 آگسٽ 1947ع تي هندستان آزاد ٿيو ته ان سان گڏ ملك جو ورهاڱو به ٿيو. ان بعد به تيرٿ بسنت سنڌ ۾ ٿورائيءَ واري هندو جاتيءَ جي حقن لاءِ لڙندو رهيو. 1948ع ۾ لاڙكاڻي ۾ هندن جي مندرن، مٺن، ٽكاڻن ۽ ٻين ڌرمي آستانن جي حفاظت لاءِ هك كانفرنس ٿي هئي، جنهن ۾ تيرٿ بسنت مكيه حصو ورتو. ان جو نتيجو اهو نكتو ته پاكستان سركار كيس هندستان سركار جو مخفي ايجنٽ ليكي نظربند ركيو. اٽكل ڏيڍ درجن كن هندو كاريه كرتا، پاكستان سركار جيلن ۾ نظربند ركيا. اتان آزاد ٿيڻ بعد، تيرٿ بسنت سال 1949ع جي شروعات ڌاري سنڌ مان لڏي پارت ۾ هليو آيو ۽ اجمير ۾ اچي ٽاٽو ٽكاڻو كيائين. جيل جي ياترا بابت تيرٿ بسنت ”گناهه ۽ سزا“ مضمون ۾ لكيو آهي:

”سنڌي ٻوليءَ ۾ شري جيٺمل پرسرام“ ترنگ جو تيرٿ لكي عوام جو ڌيان ان طرف ڇكايو آهي. مون كي اهڙو ذاتي تجربو ناهي، جنهن جي آڌار تي قلم راني كريان. گرچ پاكستان جي وجود ۾ اچڻ پڄاڻان سياسي نظربند جي حيثيت ۾ ٻه هفتا ’بي كلاس‘ بئرك ۾ گذاريا ائم.

انهيءَ بئرك اندر منهنجي داخل ٿيڻ كان اڳ اٽكل ڏيڍ درجن شخص هئا. جن مان كيترن كڏهن به سياست ۾ بهرو نه ورتو هو، اصل ۾ (حيدرآباد جي) نظام خلاف هند سركار جي كاروائي تي پاكستان ۾ اپڙو تاءُ هو، جو چور نه ته ڇاكي سهين واري كار كري، بيگناهن كي جيل اماڻيو هئائون. البت جيل اندر اسان تي كا جهل پل نه هئي. كاڌو كپڙا، اخبارون ۽ كتاب وغيره پنهنجي خرچ تي گهرائي سگهياسون ٿي.... ساڳئي وقت عبدالغفار خان جو پٽ عبدالغني هك ئي بئرك ۾ نظربند هو، هن سان كتابن جي ڏي وٺ ٿيندي هئي.... اسين اٿڻ ۽ سمهڻ ويل شري تيجورام (سيواگرام آشرمي) جي مك مان ڀڄن ٻڌندا هئاسون ۽ رات جو بحث كري ليٽي پوندا هئاسون. ٻه چار دفعا رات جو مون كي ليكچر به ڏنا ۽ ڏينهن جو كتابن مان نوٽ وٺندو هوس....“

(آتم ٻل، گناهه ۽ سزا، ص 78- 79)

پارت ۾ اچڻ بعد

تيرٿ بسنت، سنڌ مان 1949ع جي شروعاتي دؤر ۾ لڏي اچي اجمير رهيو. اُتي سندس گهرا دوست هريسندر روپچند ٺاراڻي، ميلارام ۽ فتحچند وسواڻي ۽ ٻيا به گهڻيئي سنڌ جا ساٿي اڳيئي اچي ٽاٽو ٽكاڻو كري ويٺا هئا.

هريسندر جي گهڻي زور ڀرڻ تي تيرٿ ’كنور‘ كتاب لكيو، جيكو هريسندر جنوري 1957ع ۾ ڇپائي پڌرو كيو. اِنهيءَ كتاب تي ساهتيه اكادمي، نئي دهليءَ به تيرٿ بسنت كي 1959ع جو

انعام عطا ڪيو. سنڌي ساهتيه تي ساهتيه اڪادميءَ طرفان ڏنل اِهو پهريون اِنعام آهي. انهيءَ کان اڳ پروفيسر خوشيرام واسواڻيءَ، ساڌو واسواڻيءَ جي جنم ڏڻ جي موقعي تي 1958ع ۾ تيرٿ بسنت کي سنڌيءَ جي بهترين ساهتيڪار جو انعام ڏنو هو.

فتحچند منگترام واسواڻيءَ، سال 1959ع ۾ تيرٿ بسنت جي چونڊ مضمونن جو مجموعو ”وسنت ورکا“، سندر ساهتيه پبلشنگ هائوس طرفان ڇپائي پڌرو ڪيو. اُن جي منڍ ۾ پرڪاش طور ٻه اکر لکندي، فتحچند واسواڻيءَ لکيو آهي- ”تيرٿ بسنت اٽڪل اٺن سالن کان اجمير جي هڪ گوشائتي هنڌ هڪ ڪٽيا ۾ تن تنها رهيو پيو آهي. هو يوگي نه آهي، پر سندس جيون ۾ ايڪانت ۽ ڌُني اُوس آهن. ساهتيه ئي سندس شغل ۽ مشغولي آهي، ۽ اُن ڪارڻ ئي هو يوگ جهڙا ڪاڏا ڪڍي رهيو آهي. سچ ته بسنت هڪ ڌار هستي ناهي، پر اسان جي سنڌي سماج جو هڪ قيمتي ۽ جلوبدار جزو آهي. قدرت ڪيس ساهتيه رچنا جي ڏات ڏني آهي، پر اسان وٽ پرک ٿوري ۽ قدر گهٽ!

ولائت جي ڪنهن مڪيه ملڪ ۾ اهڙي ساهتيڪار جو خوب مانُ مرتبو هجي ها، پر هتي نه ڪس- مر- پُرسي لڳي پيئي آهي! سندس رچنائون انيڪ، پر ڇپائي ڪير؟ موڙي ڪٿي؟“ (ص: 1-2)

تيرٿ بسنت جو ٻيو مضمونن جو سنگرهه ”ساهتيه سلر“ سال 1961ع ۾ شايع ٿيو. امريڪا جي واٽومل فائونڊيشن سال 1962ع ۾ ڪيس اِنهيءَ ڪتاب تي هڪ هزار ڊالر، سونو ٻلو ۽ مان پتر عطا ڪيو. سال 1979ع ۾ ساهتيه ڪلاپريشد، دهلي سرڪار طرفان تيرٿ بسنت کي سنڌي ساهتيه جي بهترين ساهتيڪار جو انعام ۽ مان پتر ڏنو ويو. ان طرح سنڌي سماج طرفان ڪيس ٻيا به انعام ۽ مان پتر ڏنا ويا آهن.

ساهتيه اڪادميءَ طرفان ’ڪنور‘ ڪتاب تي انعام ملڻ بعد، تيرٿ بسنت سال 1960ع ۾ اجمير ڇڏي اچي دهليءَ رهيو. دهليءَ ۾ هو اول لاجپت نگر (4- M — 11) ۽ پوءِ لوڌي روڊ جي سرڪاري ڪوارٽرن جي برساتيءَ ۾ رهندو هو. تيرٿ بسنت سڄي عمر پنهنجو اجهو ناهي نه سگهيو ۽ مسواڙي ننڍڙن ڪمرن ۾ ئي زندگي گذاريائين. صبح جو هلڪو ناشتو ڪري، گهر مان نڪرڻ، ساهتيه اڪادميءَ جي لائبرريءَ ۾ ڪجهه ڪلاڪ گذارڻ، اخبارن ۾ روزاني پروگرامن جا اشتهار ڏسي، شام جو وقت اُتي گذارڻ، ادبي ميڙن ۾ شريڪ ٿيڻ، ويجهن يارن- دوستن سان ٿڌو ٺڪاءُ هڻڻ، جدا جدا وشين تي ڪتاب پڙهي، ابياس ڪري، انهن جو سار سنڌيءَ ۾ لکڻ، اِهوئي سندس ’روٽين‘ هو.

سنڌيءَ ۾ تيرٿ بسنت جا ٽيهارو کن ڪتاب شايع ٿيل آهن. (ڏسو ضميمو)

ڇپائيءَ جو خرچ سندس دوست يا شرڌالو شاگرد (ميلواڻي ۽ واسواڻي اَکهه وارا) ڪندا هئا، جن جا نالا ڪتابن ۾ ڏنل آهن. تيرٿ بسنت جي لکڻ موجب هن جا جيترا ڪتاب ڇپيل آهن، انهن کان وڌيڪ ٻيڻو- ٽيڻو ذخيرو ونس هٿ لکيل صورت ۾ موجود آهي، پر انهيءَ ادبي ذخيري کي ڇپائي ڪير؟ لوڌي روڊ سرڪاري ڪوارٽر جي برساتيءَ ۾ رکيل اِهي دستخط اَڌوهيءَ جو کاڄ بڻجي ويا رديءَ ۾ تور جي حساب سان وڪامي ناس ٿي ويا، ڪوبه پتو نه آهي. دهليءَ جي مسواڙي جاءِ مان اُٿاري، تيرٿ بسنت کي بڙودي جي ٻِڌا آشرم ۾ ڪنهن پهچايو، اُتي جي رهائش ۽ ڪاڌي پيتي جا بل ڪير ڀريندو هو، ان جي به ڄاڻ نه اٿم. هن لاوارث سنڌي اديب جا ويجها عزيز ڪير آهن، ڪٿي رهندا آهن، جيات آهن يا پرلوڪ پڌراجي ويا، ان جي به معلومات نه آهي. بس، دنيا جي ريت اهائي آهي!

وڌيڪ کوجنا جي ضرورت

تيرٿ بسنت جي اوائلي سنڌ واري زندگيءَ ۽ دهليءَ ۾ جيون جي آخري دؤر بابت گهڻيئي ڳالهيون ڇنڊيون نه آهن. سنڌ ۾ هن ادبي، سماجي ۽ قومي ڪيترن ۾ ڪهڙن سالن ۾ ڪهڙا ڪم

ڪيا، يا ڪهڙن عهدن تي رهيو، ان جا تفصيل بلڪل نٿا ملن. ان جو تمام گهڻو امڪان آهي، ته اهڙو رڪارڊ هاڻي سنڌ ۾ به موجود نه هوندو. سنڌ آبزرور، ڦليلي، ڊي. جي سنڌ ڪاليج مسيلنيءَ جا انهيءَ دؤر جا پراڻا پرچا موجود نه آهن، جن ۾ تيرٿ بسنت جا ليک ڇپيا هئا. سندس سمڪالين ساٿي به هاڻي حيات نه آهن، جيڪي تيرٿ بسنت جي سنڌ واريءَ دؤر جي زندگيءَ بابت ڪجهه روشني وجهي سگهن. تيرٿ دهليءَ جي لودي روڊ واري برساتيءَ مان ڪڏهن نڪتو ۽ ٻڙودي ڪڏهن پهتو، ڪاٻه ڄاڻ نه آهي. تيرٿ پنهنجن ڪن ليکن ۾ سنڌ ۾ مهاتما گانڌيءَ سان ملاقات (ڏسو- گانڌي جي، ڀاڳو ڀيون، ص 162-163) جو ذڪر ڪيو آهي. ساڳيءَ طرح هن دهليءَ ۾ پنڊت جواهر لال نهروءَ سان گڏ ساڳئي هال ۾ شيڪسپيئر جي ناٽڪ ڏسڻ جو ذڪر ڪيو آهي (ڏسو 'جواهر جوت سدا جلي' مضمون، ص 14، سارنگ ڪتاب 1979ع). پر انهن جا سال هن نه ڄاڻايا آهن.

سنڌي ساهتيہ جي اتهاس ۾ ۽ جيون چرترن ۾ ڪي ڳالهيون ۽ سن- سنبت جيڪڏهن هڪ ليکڪ غلط درج ڪيا آهن ته ان کان پوءِ ٻيا ليکڪ انهن کي چڪاسڻ کان سواءِ دُهرائيندا پيا اچن. ان ڪري حقيقتون اوجهل ٿي وڃن ٿيون ۽ غلط ڳالهين جي روايت شروع ٿي وڃي ٿي. اهڙيون غلطيون مون کي اختياريءَ وارين ۽ سنڌي لکڻين ۾ به نظر آيون آهن. ساهتيہ اڪاڊميءَ جي ڪتاب "Encyclopedia of Indian Literature" جي جلد پنجين ۾ تيرٿ بسنت تي داخلا شايع ٿيل آهي، جنهن جو لکندڙ پروفيسر چيتن ڪرناڻي آهي.

هن تيرٿ بسنت جي جنم جو سال 1919ع لکيو آهي ۽ جواهر جيونيءَ کي تيرٿ جو پهريون ڪتاب ڄاڻايو آهي، جيڪو درست نه آهي. سنڌي داخلائن جو ايڊيٽر پرم ابيچنداڻي هو، ٻنان جاچڻ جي اها داخلا ڏيئي ڇڏي آهي.

منوهر نهالاڻيءَ 'سنڌي ساهت جا ستارا' (ٻسمبر 1984ع) ۾ تيرٿ بسنت جي جيونيءَ ۾ لکيو آهي ته "تيرٿ بسنت ڏهن ورهين جو هو ته گهر ڇڏي نڪتو ۽ وڃي بصره پهتو (ص 13-14). انهيءَ کي آڏار بڻائي جهمون ڇڳاڻيءَ به لکيو آهي." جيترو گهڻو هن صاحب (تيرٿ بسنت) پڙهيو هو، اوتروئي گهڻو هن وشوَ جو رٽن به ڪيو هو. جڏهن اڃا ڏهن سالن جو به ڪونه هو ته وڃي بصره پهتو. (ڏات ڏٽي، تيرٿ بسنت، ض 10). هتي ٿورڙوئي سوچي ڏسجي ته اها ڳالهه ٻنهه اڻ ٿيڻي آهي، ته ڏهن سالن جو ننڍو ٻار خيرپور سنڌ مان اڪيلو گهر ڇڏي ٻجي نڪري ۽ وڃي بصره پهچي. هتي جيڪڏهن ڪراس چيڪنگ ڪبي ته حقيقت خود به خود ظاهر ٿي پوندي. تيرٿ بسنت 'ڪنور' جيونيءَ ۾ لکيو آهي ته:

"سورهين ورهين جي ڄمار ۾ جڏهن گهران ڀڄي ڪراچيءَ آيس ته منهنجي اجهل ڪامنا هئي ته ائڪٽر بڻجان" (ص 21).

ان مان صاف ظاهر آهي ته ان کان اڳ هو سنڌ ۾ پنهنجي گهر ۾ ئي هو. اهڙيون غلطيون مون کي پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ ۾ منگهارام اُڌارام ملڪاڻيءَ جهڙن چوٽيءَ جي ليکڪن جي لکڻين ۾ به نظر آيون آهن. مثال طور، پيرومل "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" ۾ سال 1853ع ۾ انگريز سرڪار طرفان سنڌي ٻوليءَ جي صورتخطي مقرر ڪرڻ واري ڪاميٽيءَ ۾ هڪ ميمبر مرزا صادق علي کي، مرزا قليچ بيگ جو وڏو ڀاءُ ڄاڻايو آهي. جا ڳالهه درست ناهي. جنهن کي پوءِ منگهارام ملڪاڻيءَ ۽ ڪن ٻين به دُهرايو آهي.

منگهارام ملڪاڻيءَ 'سنڌي نثر جي تاريخ' ۾ آسانند مامتورا جي لکيل ناول 'شاعر' (شايع ٿيل 1941ع- ڪراچي) جو تنقيدي جائزو پيش ڪندي لکيو آهي: "هن ناول ۾ ڪردارن جي، خاص طور هندو نائڪ جي، جو مسلمان ڪشميري ڇوڪريءَ سان پيار ۾ ڦٿو پوي- من ڪوجنا ايتري ته اونهي ڪيل هئي...." (ص 109)

اڳتي هلي، ساڳئي سال شايع ٿيل ٻئي سنڌي ناول ’اتحاد‘ (ليکڪا: گلي سدارنگاڻي) سان ڀيٽ ڪندي، ملڪاڻيءَ لکيو آهي.

”جيئن شاعر ۾ سنڌي ڇوڪرو پرانتڪ ۽ ڌرمي ٻنڌن مِٽائي، ڪشميري مسلمان ڇوڪريءَ سان شادي ٿو ڪري، تيئن هن ناول ۾ هندو ڇوڪري، هڪ لائق مسلمان ڇوڪري سان، لانئون ٿي لهي.“ (ص 100).

خبر نه آهي ته منگهارام ملڪاڻيءَ کان هيءَ غلطي ڪيئن ٿي آهي؟ حقيقت ۾ شاعر ناول ۾ سنڌي ڇوڪرو چندر، جيڪو ان ناول جو مکيه ڪردار يا هيرو آهي، اُهو سودامنيءَ نالي هڪ ڪشميري برهمڻ ڇوڪريءَ سان شادي ٿو ڪري.

منگهارام ملڪاڻيءَ جي انهيءَ غلطيءَ کي ڪرشن کٽواڻيءَ، انگريزيءَ ۾ لکيل سنڌي ناول جي اوسر تي پنهنجي مضمون ۾ جيئن جو تيئن ورجايو آهي:

“A Hindu youth, a poet and seeker of beauty, goes to Kashmir in search of solace, and meets a Kashmiri Muslim girl. Their souls realise that they have a timeless relationship. It would appear as if the Sufi culture of Sindh was the influencing factor in selecting a Hindu hero and a Muslim heroine.”

(Comparative Indian literature, vol. I, ed. K. M. George, Kerala Sahitya Akademi, 1984. p. 689)

اُميد ته ٻن ڏينهن جي هن سيمينار ۾، ودوانن جي ادبي گڏجاڻيءَ ۾، تيرٿ بسنت جي جيون چرتر ۽ رچنائن تي اسان کي ڪا نئين روشني ملندي.

ضميمو

تيرٿ بسنت جا شايع ٿيل ڪتاب

-1	ڇٽنگون	مضمون	1940ع
-2	جواهر جيوني (2-1)	جيون چرتر	1941ع
-3	چترا	ناٽڪ	1944ع
-4	ڪنور	جيون چرتر	1957ع
-5	وسنت ورکا	مضمون	1959ع
-6	ساهتيه سار	مضمون	1961ع
-7	انٽوني ڪليوپيٽرا	ناٽڪ	1964ع
-8	اتهاس درشن	اتهاس	1967ع
-9	گانڌي جي (1-2-3)	جيون چرتر	1972ع، 1978ع، 1979ع
-10	آٿيلو	ناٽڪ	1977ع
-11	ساهتيه سَرج	آلوچنا	1978ع
-12	خوشبو	مضمون	1979ع
-13	سارنگ	مضمون	1979ع
-14	آواز	ڪوتا	1980ع
-15	سچ ڇا آهي؟	فلاسافي	1980ع
-16	ميران	ناٽڪ	1980ع
-17	فائوسٽ (سار)	ناٽڪ	1980ع
-18	هئمليٽ	ناٽڪ	1980ع
-19	دِلي	اِتهاس	1980ع
-20	مهاڀارت جو سار	اِتهاس	1980ع
-21	ماٿهو	ويهه ڪهاڻيون	1981ع
-22	جيون جوالا	ست نٽيا ناٽڪ	1981ع
-23	سنسار	(ڪوتا)	1982ع
-24	هندي اِتهاس	اِتهاس	1982ع
-25	آتم ٻل	مضمون	1982ع
-26	جيون رهتيه	(پرڳتي+ اِتهاس درشن)	1982ع
-27	جيون جوت	فلاسافي	
-28	جيون ڌرم	فلاسافي	

اپياس
ولي رام ولڀ

راڳ ۽ ويراڳ جو ڪلاسيڪي شاعر
ڀرتري هري

نندي کنڊ ۾ جتي آڳاٽن شاعرن توڙي راجائن جي تاريخي حقيقت پروسي جوڳي ناهي، اتي اُن وقت جي ڪلاسيڪي شاعري گهڻو ڪري محفوظ آهي. انهيءَ جي باوجود نندن نظمن جا ڪافي سارا مجموعا ڄاتل سڃاتل شاعرن جي نالي منسوب آهن، جن جي چوڌاري وڏيون افسانوي روايتون قائم آهن. نندي کنڊ جي ڪلاسيڪي ادب ۾ ڀرتري هريءَ جي شاعري معياري ۽ ليجينڊ هجڻ جي سگهه جي لحاظ کان اهم آهي. ڀرتري هريءَ لاءِ چيو وڃي ٿو ته هُو پنجين عيسوي صديءَ جي فيلسوف هئڻ سان گڏ هڪ مڃيل شاعر به هو. سندس سياسي ڏاهپ، محبت ۽ تياڳ سان لاڳاپيل نظم ٽن حصن ۾ ورهايل آهن: (1) نيتي شتڪ (2) شرنگار شتڪ ۽ (3) ويراڳيه شتڪ، جيڪي 'شتڪ تريه' ۾ سهيڙيل آهن. سندس لاءِ عام طور مشهور آهي ته هوُ هڪ دُنياوي راجا هو، جنهن پنهنجين پريمڪائن جي بيوفائي ۽ دوکي جي رد عمل ۾ سماج ۽ دنيا کي رد ڪيو هو. سندس باري ۾ ڪجهه ليکڪن جو چوڻ آهي ته ڪنهن برهمڻ تپسوي[1] کي 'امرڦل'[2] حاصل ٿيو ته هُن اهو پاڻ کائي امر ٿيڻ بدران، پنهنجي ديش جي راجا ڀرتري هريءَ کي ڏيڻ تي ترجيح ڏني. پر راجا پاڻ کائڻ بدران، اهو رانيءَ کي ڏنو. پر هُن به پاڻ نه کاڌو ۽ پنهنجي پريميءَ کي کائڻ لاءِ ڏنو، جيڪو راجائي اصطبل جو داروغو هو. هُن به اهو ڦَل هڪ وئشيا کي ڏنو، جنهن کي هُو گهڻو پائيندو هو. هوءَ پاڻ کي گندي بندي ۽ سماج جي ڌڪاريل سمجهي، اهو ڦَل وري راڄ دربار ۾ آڻي راجا ڀرتري هريءَ کي ڏنو، جنهن کي هُن لائق ٿي سمجهيو. واقعن جي انهيءَ تسلسل راجا کي وسمئه ۾ وجهي ڇڏيو ۽ هُو محبت کي پٺون پاراتا ڏيندو، راجائي ناٺ ٻاٺ تياڳي، جهنگ منهن ڪري هليو ويو ۽ پوئتي پٺ ورائي به نه ڏٺائين ۽ چيائين:

هوءَ جيڪا هر وقت منهنجي ذهن جو محور آهي
مون کان مُنهن موڙي
ڪنهن ٻئي کي ٿي چاهي

---

[1] تپسوي: عبادتگاهه.
[2] امرڦل: حيات جاودان بخشيندڙ ميوو.

هُو وري ڪنهن ٻي عورت جو رسيئا آهي
پر هوءَ وري مون ڪي ٿي چاهي.
تُف آهي هُن تي، هُن تي، ڪام ديوَ تي
هُن ٻي عورت ۽ مون تي!

پرتري هريءَ جي باري ۾ پهرين لکت چيني سياح آءِ- جنگ جي ملي ٿي، جيڪو ستين صديءَ ۾ هندستان آيو هو. هُو لکي ٿو تہ پرتري هري هڪ ٻوڌي گرامر جو ماهر هو، جيڪو ڀڪشو واري الڳ ٿلڳ زندگي ۽ دنياوي عيش و آرام واري زندگي گذارڻ جي وچ ۾ ٻُڌتر جاري رکڻ لاءِ مشهور هو. سندس حڪايت آميز ۽ رنجيده نظمن ۾ پنهنجي ناڪامين، مقدر ۽ درٻارين جي لالچن جي باري ۾ ڳالهيون ڪيون اٿس. هُو عبادت ۽ دنياوي زندگيءَ جي وچ ۾ چُونڊ نٿو ڪري سگهي جو هُو ٻنهيءَ کي هڪجيترو دلڪش ۽ ناڪاني سمجهي ٿو. هُو هڪ ويراڳيءَ جي حيثيت سان نرواڻ حاصل ڪرڻ جو سپنو ڏسي ٿو ۽ جبل جي غفا ۾ ويهي شِو جو ڌيان ڪرڻ لاءِ سوچي ٿو، جنهن کي گنگا پنهنجي مقدس پاڻيءَ سان ڌوئي ٿي، يا پوءِ فطرت سان پاڪر وجهي ليٽڻ چاهي ٿو:

ڌرتي هُن جو نرم پلنگ آهي
ولين جون شاخون سندس وهاڻو آهن
آڪاس جنهن جو ڇتُ آهي
ڪونئريون هوائون جنهن جو وڇڻو آهن
چنڊ جنهن جي ڇتي لالٽين آهي
بيپرواهي جنهن جي پريتما
تياڳ جنهن جي خوشي-
سانتيڪو پيوت لڳل رِشي
سمهيو پيو آهي آرام سان
راجا وانگر!

پرتري هريءَ جي نظمن مان پتو پوي ٿو تہ هو راجا نہ، پر ڪنهن راجا جو درٻاري شاعر هو. هو درٻاري زندگيءَ جي ذلت ۽ راجا ۽ مُشير جي ڪشيده لاڳاپن جا جابجا حوالا ڏي ٿو. هُو مادي سماج ۾ هڪ ويچاري شاعر جي بيقدريءَ لاءِ نهايت حساس آهي:

جڏهن مون کي توري ڄاڻ حاصل ٿي
تڏهن مان هڪ بدمست هاٿي ٿي ويس
۽ منهنجي ذهن ۾ غرور پيدا ٿيو
تہ مان تہ ڄڻتي آهيان.
پر جڏهن عالمن جي سنگت ۾
حقيقت ۾ تورو ڪجهہ حاصل ڪيم
تہ مُنهنجو اُهو نشو لهي ويو
۽ سمجهيم، آءُ تہ جاهل آهيان.

پرتري هريءَ جا خيال هڪ ٻي چين ۽ نراس شخص جا آهن. هُو معمولي ڳالهين ۽ منظرن کي ياد ڪري اُداسيءَ وچان ڏُرڪي پوي ٿو ۽ پنهنجي وڃايل سگهہ ۽ ٻڍاپي جي ڏک- انت تي آهون ڀري ٿو. هُو جوڀن- وَنت عورت جو ذڪر هڪ پريميءَ جي خود- سجاڳ ڪام يا موهہ وچان ڪري ٿو، جنهن جو انهيءَ ڳالهہ ۾ ويساهہ ناهي تہ چڪ ٻہ- طرفي ٿيندي آهي. هُو پاڻ کي ڏِڍ ڏيندي چوي ٿو تہ سندس شاعراڻي ڏات ۽ ڏاهپ امر آهن، پر هُو انهيءَ احساس کان جند نٿو ڇڏائي سگهي تہ هُن پنهنجي جواني بيسود وڃائي آهي ۽ سندس زندگي مٿس قابض ٿي لالچ تائين محدود ٿي ويئي آهي:

موهہ جي خواهش ختم ٿي ويئي
ماڻهوءَ جو ايمان پورو ٿي ويو
هم عُمر ساٿي سڀ موڪلائي ويا
آءُ بہ هاٿي ڄڙي ٽيڪي هلڻ لڳو آهيان
اکين کان گهٽ سُجهي ٿو
پوءِ بہ موت جو نالو ٻڌي
ڊپ ۾ پرجي وڃان ٿو!

ذاتي بدقسمتيءَ جي گهري احساس هيٺ دٻجي، پرتري هريءَ کي ماڻهوءَ جي حالت چئن ڏينهن جي چُنڪي واري هرڪائيندڙ دنيا سمجهه ۾ نٿي اچي. سندس نظمن ۾ ماڻهوءَ جي زندگي متضاد لمحن ۽ ڪششن جو منجهيل ڄار آهي. اها بيشڪ خوبصورت ۽ دلڪش آهي، پر خوبصورتي تڏهن تيز ۽ ترش ٿيو پوي جڏهن هُو وقت جو بوجهه محسوس ڪري ٿو ۽ مٽس قسمت جي لهر ڪِري پوي ٿي. سندس اُڪي جو پاڇو جڏهن سندس لطف تي پئجي ٿو وڃي ته اهو دنيا کي هڪ بنديخانو بنايو ڇڏي، جنهن کان بچڻ جو ڪيس ڪو رستو نظر نٿو اچي. دولت جي شراب جو عارضي نشو يا ٿوري وقت جي تفريح ماٽي، هوُ وقت جي حقيقي معنيٰ يا اُن ۾ سندس پنهنجي حيثيت کي سمجهي نٿو سگهي. پرتري هري اُنهيءَ تضاد جي گهري ڄاڻ هيٺ جو ٻڌائي ٿو، جيڪا هڪ ٻنيلجي ويل ماڻهوءَ کي، سندس فريبي دنيا سان جوڙي ٿي، تڏهن ٻه هن لاءِ هڪ ويراڳيءَ جي زندگي وقت کان ٻاهر قدم رکڻ ۽ دنياوي وجود جي ٻنڌڻن کي ٽوڙڻ جو واحد وسيلو ٿِي رهجي وڃي ٿي.

سيوهڻ جو شهر وڏيڪ آڳاٽو آهي. اهو شهر ڪنهن سمي ڏاڍو برک هو. ڪراچي ۽ حيدرآباد جا شهر هاڻي وسيا، مگر هيءُ شهر آڳاٽي زماني ۾ اهڙو وسيل ۽ آباد هو، جو راجا پرتريءَ جو احوال جن پڙهيو هوندو، تن کي خبر هوندي ته هن کي ڪيئن ويراڳ لڳو هو. هيءُ راجا، ويراڳ وٺي گرو گورکناٿ جو وڃي چيلو ٿيو هو ۽ پوءِ فقيراڻي ويس ۾ گهمندو ڦرندو سنڌ پهتو هو ۽ سيوهڻ ۾ اچي رهيو هو. انهيءَ قديم شهر حضرت شهباز قلندر کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو. سيوهڻ جي هندن کي اڳي راجا پرتريءَ جو نالو گهڻو ياد هو، جو اهو راجا ڪجهه وقت سيوهڻ ۾ اچي رهيو هو. شهباز قلندر کي ڏسي هندو ائين سمجهڻ لڳا ته هيءَ راجا پرتريءَ جو اوتار آهي. پيرومل مهرچند آڏواڻي پنهنجي مضمون: مخدوم قلندر لال شهباز (سنڌ ۽ سنڌي) ۾ لکيو آهي ته اهڙو عقيدو اڄ تائين ٻه گهڻن هندن جو آهي.

پرتري هريءَ جا ڪجهه نظم

تون مانگر جي وات مان ٻي ڏڙڪ موتي ڪڍي
سگهين ٿو
تون سمونڊ جي لهرن مان تري پار پئجي
سگهين ٿو
تون ڦوڪاريندڙ نانگ کي پنهنجي وارن ۾
ڪنول وانگر سجائي سگهين ٿو.
پر تون ڪنهن موڳي مٺر کي مطمئن نٿو
ڪري سگهين.
جيڪو پنهنجي ڳالهه تي اڙيو بيٺو آهي!

•

مٽي جا وار اڇا ٿي ويا
مُک گُهنجن سان پرجي ويو
جبل جون چوٽيون اسٽرٽي ويون
پر اُسات نہ مٽي
هاڻي تہ بس زبان رهجي وئي آهي!

•

هاڻي اسان کي کائڻ لاءِ ڪاڏو
پيئڻ لاءِ پاڻي
سمهڻ لاءِ زمين ۽
پائڻ لاءِ وڻن جا ڇوڏا رهجي ويا آهن
هاڻي اسين دولت جي نشي ۾ ڌُت
عياش ۽ بداخلاق اميرن کان
بي عزتي ۽ ذلت ڇو سهون؟

•

اڙي اُسات!
تنهنجي چڪر ۾ پئجي
مون بنواس جي خواهش سان
سمونڊ پار ڪيو
ڪنهن هڪ جڙي ٻوٽيءَ جي ڦير ۾
انيڪ ڌاتو ڦوڪي ڇڏيا
ڪو سِڌ منتر حاصل ڪرڻ لاءِ
شمشان ۾ انيڪ راتيون گذاري ڇڏيون
پر اڄ تائين
ڪا ڪاڻي ڪوڏي به نصيب نه ٿي!
•
ٻڪ ۾ بيحال ٿي ٻاڪاريندڙ ٻار
ماءُ جي ڦاٽل پوتيءَ کي ڇڪي رئندا هجن
۽ ماءُ خود ٻڪايل هجي ته
ڪهڙو مَڙس پنڻ تي مجبور نه ٿيندو!؟
•
ڪڏهن سچ ته ڪڏهن ڪُوڙ
ڪڏهن ڪنور ته ڪڏهن مٺڙو بول ٻوليندڙ
ڪڏهن گهائيندڙ ته ڪڏهن رحم دل
ڪڏهن خود غرض ته ڪڏهن مهربان
هميشه ئي خوب دولت ڪمائيندڙ
هميشه ئي خوب دولت لٽيندڙ
ها 'سياست' تون وئشيا وانگر هوندي آهين!
•
دولت جون چالون ٿي-
بخشيش، نجات ۽ بربادي
جيڪو شخص بخشيش ڪري ٿو،
۽ مزا ماڻي ٿو
اُن جي دولت جي ٽين چال ٿيندي آهي.
•
جيڪڏهن تو کي راڄ جو ايمان آهي
ته اسان کي به گيان جو سوَ اپيمان آهي
تو وٽ خدائي آهي
ته اسان وٽ پنهنجي شُهرت آهي
جيڪڏهن تون اسان کان منهن ڦيرين ٿو
ته اسان به اڻ ڏريا رهون ٿا.
•
عورتون پنهنجي مُرڪندڙ منهن سان
ڪام کي ظاهر ڪندڙ پنهنجي پاوَ سان
لڄ سان، لوڪ- ڀؤ سان
مُنهن ڦيرڻ سان،
چور اکين وسيلي ڏسڻ سان،
حسد سان، مٺي ٻوليءَ سان،
ڪام- ڪلاجي پاوَن سان
مرد کي ٻڌي ڇڏينديون آهن.
•

مددي ڪتاب

1. The Wonder that was India: A.L.Basham.
2. The Hermit and the Love Thief: Barbara stoler Miller.
3. A Book of India- An Anthology of Prose and Poetry: Edited by B.N.Pandey.
4. A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion.
5. سچتر پرتري هري شتڪ: سنسڪرت مان هندي ترجمو: جوالا پرساد چترويدي.

◙

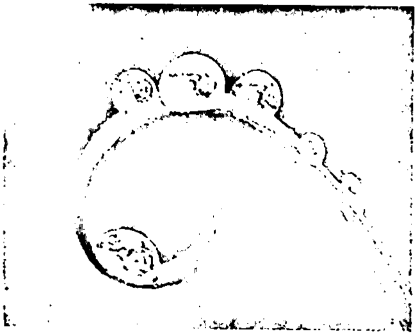

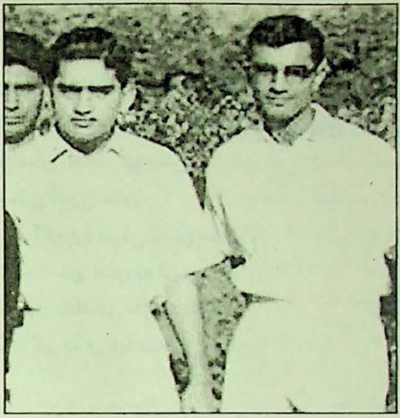

پر هو جائو ۽ وڏو حيدرآباد جي گاڏي ڪاتي ۾ ٿيو. ڪيڊٽ ڪاليج مان انٽر ڪرڻ بعد مهراڻ يونيورسٽيءَ مان B.E ڪيائين پوءِ ايران ۾ نوڪري ڪيائين، اتي ئي شادي ڪري رهائش اختيار ڪيائين ۽ هينئر هو واشنگٽن ڊي.سي ۾ رهي ٿو. سندس ۽ سندس پيٽوئي انڪم ٽيڪس ڪمشنر محمد اقبال جماڻيءَ جو تفصيلي احوال آمريڪا واري سفرنامي ”نيو هالا ڪان نيويارڪ“ ۾ تي چڪو آهي: ان ڪري هتي ان ڪي ورجائڻ مناسب نه ٿيندو.

منهنجو ٻيو ڪلاس ميٽ جنهن ايران مان شادي ڪئي ۽ اتي رهائش اختيار ڪئي، اهو منهنجو چٽگانگ جي مئرين اڪيڊميءَ جو ڪلاس ميٽ اسلام مصطفيٰ آهي. اسلام

الطاف شيخ

يادگيريون

تون ياد وري آئين

اسلام مصطفيٰ جي ياد ۾

گذريل صديءَ جي آخري ڏهي ڪان پاڪستان ۽ ايران جون تيزيءَ سان بدلجندڙ حالتن سبب ڪجھ سُستي آئي آهي، نه ته ايران ۽ پاڪستان جا هڪ ٻئي سان ايترا ته ويجها تعلقات پئي رهيا آهن جو شايد ئي پاڪستان جا تعلقات ڪنهن ٻئي ملڪ سان رهيا هجن. ايران جا ماڻهو اسان جي ملڪ ۾ ۽ اسان جا ايران ۾، صدين کان رهائش ۽ شاديون مراديون ڪندا رهيا آهن، اهڙن ماڻهن ۾ ٻه منهنجا ڪلاس ميٽ به رهيا آهن جن ايران مان شادي ڪئي ۽ اتي ئي رهائش اختيار ڪيائون، ۽ ايران جي عوام توڙي حڪومت هنن کي سيڪنڊ ڪلاس شهري سمجهڻ بدران، پنهنجو ٽيلو ۽ پنهنجو شهري سمجهي لڪ عزتون ڏيندي رهي آهي. انهن مان هڪ منهنجي ڪيڊٽ ڪاليج پيٽارو جو دوست خالد هاشماڻي آهي. محمد صالح ميمڻ جي پٽ، خالد جو اصل ڳوٺ مٽياري آهي

مصطفيٰ چٽگانگ (هاڻ بنگلاديش) ۾ مون وانگر مئرين انجنيئرنگ جو ڪيڊٽ هو. اسان جيتوڻيڪ هاسٽل جي مختلف بلاڪن ۾ رهندا هئاسين پر ڪلاس روم ۾ هميشه ساڳين بينچن تي ويهندا هئاسين. هو اڳئين بينچ تي ويهندو هو ۽ ان جي پٺيان واري بينچ منهنجي هوندي هئي.

جڏهن پنج سال اڳ ڪيڊٽ ڪاليج ۾ رهي مئٽرڪ ۽ انٽر ڪري رهيو هوس ته اسلام مصطفيٰ اهي سال PAF پبلڪ اسڪول سرگوڌا جو شاگرد هو. سندن انگريز پرنسپال ڪئپچول ۽ اسان جو پرنسپال ڪومبس پاڻ ۾ دوست هئا ۽ نه رڳو هو پاڻ هڪٻئي سان ملڻ لاءِ ايندا ويندا هئا. پر ٽورنامينٽن ۾ حصو وٺڻ لاءِ اسان کي به وٺي هلندا هئا. ان ڪري اسان پيٽارو وارن جي سرگوڌا ۽ حسن عبدال ڪيڊٽ ڪاليج جي

ڪيڊٽ سان چنگانگ ۾ سٺي دوستي ۽ Understanding رهي. چنگانگ مان تعليم بعد ٽن سالن جي ورڪ شاپ ٽريننگ ۾ به گڏ رهياسين، ان بعد اسان ٻنهي ساڳي جهازران ڪمپنيءَ جا جهاز هلاياسين. ستر واري ڏهي جي آخري سالن ۾ جڏهن مون کي ٽوڪيو جي هڪ شپ يارڊ ۾ پاڪستان جي ٺهندڙ جهازن تي نظر رکڻ لاءِ موڪليو ويو ته انهن ڏينهن ۾ ايران طرفان خريد ڪيل نون جهازن ۽ سٺي پگهار جي آفر ملڻ تي، اسلام مصطفيٰ پاڪستان ڇڏي تهران هليو ويو. جتي هو ايران جا جهاز هلائيندو رهيو. ان وقت تائين اسين ٻئي چيف انجنيئر ٿي چڪا هئاسين ۽ جهازن تي توڙي مختلف ڪناري جي نوڪرين ۾ فيملي سان گڏ رهياسين ٿي. اسلام مصطفيٰ ايران ۾ فرخنده نالي فارسي مسلمان ڇوڪريءَ سان شادي ڪئي، جيڪا تهران جي يونيورسٽي ۾ پڙهي ٿي، جتي اسلام مصطفيٰ جي جهازران ڪمپنيءَ جي هيڊآفيس هئي. 1980ع کان پوءِ منهنجي اسلام مصطفيٰ سان وري ملاقات نه ٿي. اسان جا ٻار وڏا ۽ پڙهائيءَ لائق ٿيڻ تي، اسان جهاز هلائڻ ڇڏي ڪناري جي نوڪري اختيار ڪئي. اسلام مصطفيٰ کي سندس جهازن جي ڪمپنيءَ تهران جي آفيس ۾ رکيو، آءٌ ملائيشيا هليو ويس. نه هن کي ڪڏهن ملائيشيا اچڻ جو موقعو مليو، نه مون کي ايران وڃڻ جو، جيتوڻيڪ ڪيترائي دفعا بين الاقوامي سيمينارن ۽ ڪانفرنسن ۾، جيڪي ڪوالالمپور، سنگاپور ۽ دنيا جي ٻين شهرن ۾ ٿيون ٿي ۽ اسلام مصطفيٰ جي جهازران ڪمپنيءَ کي به مدعو ڪيو ويو ٿي پر دعوت ۾ هميشه اسلام مصطفيٰ بدران ڪو ٻيو آيو ٿي.

اسلام مصطفيٰ پنڊيءَ جو رهاڪو هو. سندس والده ميڊم رقيه جنهن راولپنڊيءَ جي ڪانوينٽ اسڪول ۾ 36 سال پڙهايو، ان جو لاڏاڻو ٿي چڪو هو پر اسلام مصطفيٰ جون ٻه ڀيڻون جن مان هڪ امراض قلب جي ماهر سرجن ميجر جنرل ناصر اسلام جي زال نرجس، ته ٻي نقي حسن جي زال عذرا پنڊيءَ ۾ ٿي رهيون ٿي. ان ڪري اسلام مصطفيٰ سال ٻن ۾ هڪ چڪر پاڪستان جو ضرور لڳائيندو هو. سال 2001ع هو، آءٌ ڪراچي ۾ هوس ته اسان جي ٽئين ڪلاس ميٽ چيف انجنيئر مجتبيٰ حسين زيديءَ جي فون آئي. جنهن اها ڏک ڀري خبر ٻڌائي ته اسلام مصطفيٰ گذاري ويو آهي، رات ڪيس هارٽ اٽيڪ ٿيو هو.

تهران جي بهشت زهره قبرستان ۾ اڄ سندس قبر جي اڳيان بيهي سندس لاءِ ۽ پنهنجي لاءِ دعا گهران ٿو. سندس قبر تي لڳل ڪتبي جي تصوير ڪڍان ٿو جنهن تي سندس تصوير، جم ۽ وفات جي تاريخ لکيل آهي. سندس ٻيون نمبر ڌيءُ عاليه ڪي ڏسي چوان ٿو ته: ”عاليه تنهنجو والد جڏهن تنهنجي عمر جو هو ۽ اسان چنگانگ ۾ پڙهندا هئاسين ته هن جي شڪل بلڪل تو جهڙي هوندي هئي.“ سندس وڏي ڀيڻ عطيه ۽ والده (ٻابي فرخنده) جي اکين ۾ ڳوڙها تري اچن ٿا. سندس ننڍي ڌيءُ عاتيفه چيو: ”اسان جو بابا ڏاڍو سٺو هو. هر وقت کلندو رهندو هو.“

”بلڪل صحيح ٿي چوين. جهڙو صورت ۾ موچارو هو، تهڙو سيرت ۾ به.“ مون کيس ٻڌايو، ”هو هرهڪ سان پيار محبت سان ملندو هو. غربت ۾ رهي هن وڏي محنت ڪئي. هو هڪ قابل چيف انجنيئر هو. وڏو دلير ۽ وڏي همت وارو انسان هو.“

هن جڳ ۾ اسلام مصطفيٰ جهڙا نيڪ، همدرد ۽ ٻين جو خيال ڪرڻ وارا تمام گهٽ ماڻهو ملندا. هو اسان جي بيچ جي مٿانهن

شاگردن مان هو. پڙهائي ۽ راندين کان علاوه تقريرن ۽ ڊبيٽن ۾ به نمبر کٽندو هو. ان ڳالهه جي ڪانئس به سال ننڍي ڀيڻ نرجس (مسز جنرل ناصر) کي به خبر نه هئي. هڪ دفعي جڏهن مون کيس ٻڌايو ته اسلام مصطفيٰ کي هر ڀيري تقرير ۾ انعام ملڻ ڪري اسان جي ڪلاس جو مٿانهون مانُ ٿيندو هو ته هوءَ وائڙي ٿي وئي هئي.

"اسلام مصطفيٰ کي ايڏي سٺي تربيت ڏيڻ ۾ ڪنهن جو هٿ هو." مون کانئس پڇيو هو. "ضرور توهان جي والده جو هوندو جيڪا پاڻ به ٽيچر هئي."

"ان جو به چئي سگهجي ٿو." نرجس ٻڌايو، "صحيح معنيٰ ۾ هن کي اهڙو سٺو Groom ڪرڻ ۾ وڏو هٿ سنڌس سرگوڌا واري پرنسيپال ڪنچپول جو هو."

اسلام مصطفيٰ جو والد ننڍي هوندي گذاري ويو هو. سنڌس والده نوڪري ڪري کيس ۽ سنڌس ڀين ڀيٽن کي نپايو. اسلام مصطفيٰ کي چار ٻار آهن. ٽي ڌيئرون عطيه، عاليه ۽ عاتقه ۽ هڪ پٽ علي. عطيه ڪمپيوٽر سائنس ۾ گريجوئيٽ به ڪئي آهي ۽ نوڪري ڪري ٿي، باقي سنڌس ٻيون ڀيٽون ۽ پٽ تهران ۾ ٿي پڙهي رهيا آهن. اسلام مصطفيٰ جي عمر، وفات وقت 56 سال هئي. هن 15 جون 1944ع تي انڊيا جي يوپي صوبي جي شهر ميرٺ ۾ محمد مصطفيٰ جي گهر جنم ورتو هو. ورهاڱي بعد هنن راولپنڊيءَ ۾ اچي رهائش اختيار ڪئي هئي.

اسلام مصطفيٰ سان گڏ ڪلاس روم ۾ ليڪچر ٻڌڻ ۽ ميس ۾ ماني کائڻ کان وٺي چٽگانگ جي گهٽين ۾ گهمڻ ۽ طوفاني راتين ۾ جهاز هلائڻ تائين انيڪ يادون وابسته آهن. هاسٽل جي مختلف بلاڪن ۾ رهڻ ڪري والي بال، باسڪيٽ بال يا ٻين راندين ۾ هڪٻئي جا مخالف هوندا هئاسين پر Rowing (چپن ذريعي ٻيڙي هلائڻ)، Sailing (سڙهن رستي ٻيڙي هلائڻ) جهڙن ڪمن ۾ جتي گڏ گڏ هوندا هئاسين اتي سزائون به گڏ کائيندا هئاسين. خاص ڪري اڪيڊميءَ جي ٽريننگ جي پهرين سال ۾ جڏهن جونيئر هوندا هئاسين. جتي اسان ٻئي مختلف ٽيمن جا ڪئپٽن هئاسين، اتي پي.ٽي ۽ پريڊ کان لنوائيندا پڻ هئاسين، جنهن لاءِ هر هفتي ڏيڍ بيماريءَ جو بهانو ڪري Sick Parade ۾ داخلا ٿي اڪيڊميءَ جي Sick Bay (اسپتال) ۾ پهچي ويندا هئاسين، جتي ڪڏهن ته ڊاڪٽر دوائن سان گڏ هڪ يا ٻن ڏينهن لاءِ Rest لکي ڏيندو هو ته ڪڏهن Malingering (بهاني بازي) لکڻ ڪري سزا ڪاٽڻي پوندي هئي. پر گهڻو ڪري صبح جو P.T مهل هفتي ۾ هڪ دفعو ڇنڇر ڏينهن اسان جي سزا پڪي هوندي هئي. ان ڏينهن تي هڪ ميل جي ڊوڙ ۾ اسان آخري پنجن ڪيڊٽن ۾ هوندا هئاسين.

اسان کي تکو ڊوڙڻ لاءِ اهو چتاءُ ڏنو ويندو هو ته آخري پنجن ڄڻن کي وڌيڪ اڌ ميل ڊوڙڻو پوندو. ٻن ٽن هفتن اندر اسلام مصطفيٰ جائزو لڳائي ورتو ۽ اها سهڻي صلاح مون کي به ڏني ته:

"عقلمندي ان ۾ آهي ته تکو ڊوڙڻ بدران آهستي ڊوڙجي."

"واهه سائين واهه!" مون وراڻيومانس "۽ اڌ ميل وڌيڪ ڊوڙڻ جي سزا کائجي؟"

"اها سزا کائڻ بهتر آهي." اسلام مصطفيٰ چيو.

"ڇو ڀلا؟" هونءَ ته اسلام مصطفيٰ عقلمند هو پر مون کي سنڌس هيءُ فلسفو سمجهه ۾ نه آيو.

"ڏس نه. پاڻ ٽيهن ڄڻن ۾ ڪن کي ته آخر ۾ به اچڻو پوندو، چاهي ڪٿي ڪيڏو به تکي کان تکو ڊوڙجي."

اسلام مصطفيٰ Reasoning ڪئي، "انهن پنجن ۾ ڪڏهن ڪڏهن پاڻ به اچون ٿا."

"پوءِ ڀلا ڇا ڪجي؟" مون پڇيو.

"تکو ڊوڙڻ بدران آهستي ڊوڙجي ۽ اڌ ميل سزا خاطر وڌيڪ ڊوڙڻ به خوشي سان قبول

ڪجي.“ اسلام مصطفيٰ چيو، ”جو جو هڪ ميل تڪو ڊوڙڻ کان ڏيڍ ميل آهستي ڊوڙڻ تمام گهڻو آسان آهي ۽ پنهنجن ڪلاس ميٽن تي به پنهنجو ٿورو ٿيندو.“

اڪيڊميءَ وارن ڏينهن جو هڪ ٻيو واقعو به ياد ٿو اچي. اسان کي پڙهائڻ وارن ۾ هڪ انگلنڊ جو پوڙهو پروفيسر ڪئپٽن واٽڪنسن به هو جنهن جي وڏي عمر ۽ جهاز هلائڻ جي ڊگهي تجربي ڪري هرهڪ عزت ڪندو هو. اسان خوشنصيب ڇئباسين جن کي ڪئپٽن واٽڪنسن جهڙي شخصيت چٽگانگ ۾ ٻه سال پڙهايو، جنهن جا نيويگيشن تي لکيل ڪتاب، اڄ ڏينهن تائين دنيا جي نيول اڪيڊمين ۾ پڙهايا وڃن ٿا.

هڪ دفعي U.N.O طرفان ڪو نمائندو اسان جي هن نئين نهيل اڪيڊميءَ کي ڏسڻ ۽ ڪجهه منظوريون ڏيڻ لاءِ اچڻو هو، پر جيئن ته اسان جي اڪيڊمي چٽگانگ کان ڏهه ميل ڪن پري سمنڊ ۾ ”جُلديا“ نالي هڪ ٻيٽ تي هئي، سو هن اوچتي پروگرام لاءِ شهر کان گهٽي کان گهڻا معزز مهمان گهرائڻ جو بندوبست ٿي نه سگهيو. جلدي جلدي اهو فيصلو ڪيو ويو ته اسان ڪيڊٽن ۾ جيڪي قد جا ڊگها آهن انهن کي يونيفارم بدران مهمان طور سول ڊريس ۾ وهاريو وڃي. ان ڪم لاءِ اسلام مصطفيٰ ۽ منهنجو به نالو هو. انتظاميا جو مطلب فقط اهو هو ته اسان يونيفارم بدران Civilian ڊريس- يعني سوٽ ڪوٽ پائي اچون پر اسلام مصطفيٰ شايد ڪجهه ٻيو سمجهيو ۽ مون کي ۽ اسان جي هڪ ٽئين دوست قمراعظم کي به مطمئن ڪيو ۽ اسان واقعي ٻاهران آيل مهمانن جي مڪمل ايڪٽنگ خاطر نه صبح جي پي.ٽي ڪئسين نه پريڊ. نيرن بعد اسلام مصطفيٰ سوٽ ۾ سجيل، هڪ هٿ ۾ هٽ ۽ ٻئي ۾ پائيپ، قمراعظم ڪڙتي پجامي ۾ ۽ آءٌ وري ڪارو چشمو پاتو، هاٿي آڊيٽوريم ڏي وڃڻ لڳاسين. رستي تي اسان جو ايڊيوڪيشن آفيسر ڪمانڊر اسرار الله ملي ويو (هن اسان کي ڪيڊٽ ڪاليج پيٽارو ۾ به پڙهايو هو)، ان کي هن Plan جي ته خبر هئي ته اڄ اينڊڙ مهمان جي ليڪچر ۾ ڪجهه ڪيڊٽن کي بنا يونيفارم ۾ اچڻو آهي. پر هن کي اسان جي هيءَ فئنسي ڊريس ڏسي باهه وٺي وئي- خاص ڪري اسلام مصطفيٰ کي پائيپ (سلفي) ڇڪيندي. سو پري کان رڙ ڪري چيائين:

“You jokers ! Come here”

۽ پوءِ پهرين ته ان حالت ۾ سزا خاطر پريڊ گرائونڊ جا ٻه چڪر هٿائي ڪيڊٽن جي نظرن ۾ ذليل ڪيائين، ان بعد چيائين: ”هاڻ فضيلت سان سوٽ ۽ ٽاءِ پائي اچي ويهو.“

اسان سوٽ ٽاءِ ۾ اڳيئن قطار ۾ وينل چٽگانگ جي ڪجهه معزز مهمانن سان گڏ اچي ويناسين. ٿوري دير بعد ڪئپٽن واٽڪنسن پنهنجي هم وطني گوري انگريز مهمان کي پاڻ سان وٺي هال ۾ داخل ٿيو ۽ اڪيڊميءَ جي پروفيسرن ۽ چٽگانگ کان آيل معزز مهمانن سان گڏ اڪيڊميءَ جي انتظاميہ مهمانن جو تعداد وڌائڻ لاءِ اسان ڪجهه ڪيڊٽس کي بنا يونيفارم ۾ ته بيشڪ گهرايو پر ڪئپٽن واٽڪنسن اسٽيج تي وينل پروفيسرن سان U.N.O جي نمائندي کي ملائڻ بعد جهڙو اسان ڏي وڌيو ۽ اسان تي نظر پيس ته واڙو ٿي ويو. هن سمجهيو اسان کو Sick Parade ۾ آهيون، انڪري هن مهمان کي اسان سان ملائڻ بدران اسان کي ٽوڪيندي چيو:

“You lazy bombs! Always in sick parade”

۽ اسان کان وڌيڪ اسان جي اڪيڊميءَ جي ڪمانڊنٽ جو منهن لهي ويو ته U.N.O طرفان آيل گورو ڇا سوچيندو ته هي بيمارن جي لسٽ وارا ڪيڊٽ آهن ته پوءِ سندس شان ۾ آڌرڀاءُ ڪرڻ وارا ڪهڙا مهمان بچيا. اسلام مصطفيٰ منهنجي ويجهو ٿي ڀهاج عورت وانگر منهنجي ڪن ۾ چيو:

”چڱو ٿين. صبح ساڻ اسان کي ڪمپليٽ سوٽ ۾ جيڪو ڊوڙائي تيل ڪڍيائون، ان جو بدلو ملين.“

ڪوثر هالائي

اپياس

'ڪويءَ جي ڪٿا' تي هڪ نظر

آتم ڪٿائون، يادگيرين جو ديس محسوس ٿينديون آهن ۽ جڏهن يادگيريءَ جا ميلا لڳندا آهن ته وڇوڙا ۽ ورهاڱا ياد اچي ويندا آهن ۽ ڪيئي موڙ ڪَرَ موڙي جاڳي پوندا آهن ۽ پوءِ جيسيتائين انهن جي اظهار جي ڪا واٽ نه نڪري سگهندي آهي، تيسيتائين ڪير جلنتو ۽ ٿانيڪو ڪٿي ٿو رهي سگهي؟

ماڻهو، سماج جي جنهن وسنديءَ ۾ رهندو آهي تنهن ۾ مختلف واقعن، زمانن، مڪانن ۽ وارتائن جو نچوڙ ئي ته هونديون آهن هي آتم ڪٿائون-

(آتم ڪٿائون ڪنهن طويل نثري نظمن جيان آهن).

نائون مل جي ڪٿا ڪانپوءِ، مرزا قليچ بيگ جي آتم ڪٿا 'سائو پن يا ڪارو پنو'، پوپٽي هيراننداڻي جي 'منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق'، ڪانسواءِ ٻين ليکڪن ۽ شاعرن جون سارونڻيون به آتم ڪٿائن جي روپ ۾ شايع ٿينديون پئي رهيون آهن، جن ۾ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ، ڪريم بخش نظاماڻي، گوبند مالهي، ڪيرت ٻاٻاڻي، دادا هري دلگير، لعل پشپ، هري موٽواڻي، تاجل بيوس، سوز هالائي ۽ لائق زرداري پنهنجي ڪٿا، 'آتم ڪٿا' جي اتهاس ۾، رقم ڪري چڪا آهن ۽ نه ڄاڻ اڃا ڪيترائي عنوان آهن، جيڪي آتم ڪٿائن جو سواڳت ڪرڻ لاءِ منتظر آهن ۽ زماني جون هوائون آتم ڪٿائن جي ڪچيءَ جو هار ٿيڻ لاءِ آسائتيون آهن.

مون کي ياد آهي، ته ڍاڪا پهرين، ناز سنائيءَ جي ايڊٽ ڪيل رسالي ماهوار 'ڪينجهر' جي سلسلي جو هڪ شمارو 'آتم ڪٿا نمبر' طور شايع ٿيو هو، دلچسپ ڳالهه اها آهي ته ان شماري جي صفحن ۾ هڪ ليکڪ دوست، پوري صفحي جي ڪينواس تي، سائين بلهي شاهه جي سون سريکي لفظن جو سهارو وٺندي پوري زندگيءَ جي ڪٿا جي اپٽار صرف اکرين تي ڳڻڻ جيترن لفظن ۾ هينءَ ڪئي هئي:

بُلهيا! ڪي جاڻان مين ڪوڻ؟

۽ ان خوش نصيب لکاريءَ کي جشن ڪينجهر ۾ آتم ڪٿا ايوارڊ ۽ 12 شمارا اعزاز طور جاري ڪيا ويا هئا. ڪن آتم ڪٿائن ۾ آس نراس جي وچ وارو احساس سمايل آهي ۽ ڪٿي وري ڪٿائون ته الوداعي گيتن جهڙيون آهن.

هن پورالي من واري ڪويءَ سوز هالائيءَ پڻ آتم ڪٿا جي ڪتابن جي قطار ۾ شامل ٿي، آتم ڪٿائن جي شوخ رنگن توڙي دکي روايتن جو سڳو سورينڊي ٻن مشترڪ صدين جي پن ڇڻ جهڙن سارن کي سهيڙيندي، انهن جي ڳلين ۽ رستن تي هلندڙ سدا بهار سارونڻين کي هڪ طرف ڪري ڪنهن قدر ذهني آسودگي ماڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ڪو وساري ٿـو چڏي پـل پـل ڪي،
ڪو سنڀاري ٿو صدين جي سار ڪي.
(سوز)

هن ڪويءَ جي حسرت پري ڪٿا ۾، ڪيس بهارن ڪي صرف پريان بيهي ڏسڻ جو ئي موقعو ملي سگهيو آهي.

تو ڏياريءَ جو ڏيئو ڏنو هوندو!
مـون عيد جـو چنڊ ڏٺـو ناهي.
(سوز)

آتم ڪٿا جي تاريخ پڻ پونچالن ۽ اٿل پٿل جو شڪار پئي رهي آهي. ڪويءَ جون ڪٿائون ڪنهن برائنگ روم ۾ گهاريل گهڙين جي ڪٿا نه پر سرير ڪي سازينڌڙ تنهڻ اس جون يادگيريون آهن.
[redacted] نمبر [redacted] ڪتاب ۾ سونو ورق آهي، جنهن جي ڪينواس تي هڪ رنگين لوڪ پريم ڪهاڻي اُڪريل آهي، جنهن ۾ ڪير ڪنوري وارو چوڪرو، بازي هارائيندي به بازي ڪٽي ٿو وڃي ۽ شهزاديءَ کي ماڻي ٿو وٺي. ان ڪهاڻيءَ جو Climax اهڙو ته دلچسپ آهي جو سنڌيءَ جي ”لوڪ ڪهاڻين“ ۾ به شايد ئي ڪنهن ڪهاڻيءَ جي پڄاڻي اهڙي حسناڪ هجي. توڙي جو اتي رامچند جو ذڪر به چڙندي چڙندي رهجي ويو آهي (۽ جيڪڏهن رامچند جي بنواس ڪلاڻ ۽ موٽ جو اظهار ٿي پئي ها ته هڪ اداسي جڻ هن ڪٿا ۾ گهر ڪري ويهي رهي ها.)
سوز هالائيءَ جي جنم ڪنڊليءَ ۾ 1936ع ۽ 1937ع کان وٺندي، 1947، 1949، 1950، 1951، 1955، 1956، 1958، 1960، 1962، 1963، 1964، 1965، 1966، 1968، 1970، 1973، 1974، 1975، 1979، 1981، 1998، 2004، 2005، 2006 ۽ 2007ع جي زمانن جا اهي موڙ آهن جن ۾ وقت بادشاهه جون واڳون بي رحم ۽ پاڻ وهيڻين حالتن جي هٿان ڇڪبيون رهيون آهن ۽ اهڙي ئي ستم ظريفي جي مناسبت سان ’سدا گلاب‘ سنڌي ٻوليءَ جي نشانبر ڪويءَ پوئين صديءَ جي حوالي سان لکيو هو:

هيءَ دور به ڪو ئي دور آهي،
مان جنهن ۾ لڙهندو آيو هان.
(شيخ اياز)

ڏند ڪٿائي قصن کان پاڪ، هن ڪٿا ۾، سماجي نا برابري، حد بندين، ڪارن ڏينهن، معاشي محرومين ۽ نصلبي توڙي غير نصلبي سر گرمين جي نشيب وفراز کي هن ڪويءَ ”جبل جيڏا ڏينهن ۽ جبل جيڏيون راتيون“ جو عنوان ڏنو آهي ۽ گذريل 20 هين صدي ڪيڏا نه ڪلور ڪري گذري آهي. هن ڪٿا تي شاعريءَ جو پاڇو پئي رهيو آهي ۽ ڪويءَ ان ذات مان ڏيئو ڏيئي مان ٻاريندي، ڪٿا کي وڌيڪ جاندار ۽ رس ڀريو بڻائيندي، سنڌي موسيقيءَ جي ارتقائي مرحلن ۽ ريڊيو حيدرآباد جي ايلمڪاريءَ کان Up date رهندي، علمي ادبي آگاهي، ثقافتي سرگرمين، شهرن ۽ بازارن، ويران وسندين، جاگرافيائي ۽ تاريخي حوالن کي پڙهندڙن آڏو آڻي هڪ تاريخ ساز آتم ڪٿا بڻائي ڇڏيو آهي.
ڪويءَ جي ڪٿا جو (Theme) 1947ع واري ورهاڱي جي پس منظر تي آڌارڪ آهي. (هندستاني فلم غدر جو پس منظر ورهاڱو آهي) مراد علي مرزا هن آتم ڪٿا متعلق لکيو آهي ته ”هن ڪويءَ جي اها آتم ڪٿا، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي راڳداريءَ جو هڪ اهم دستاويز آهي. هن ڪتاب جي سنڌي علم و ادب ۾ ان ڪري اهميت هجڻ گهرجي جو اُن ۾ پاڪستان ٺهڻ کان اڳ جي سنڌ ملڪ جي سماجي حالتن جي ڄاڻ ملي ٿي. ’ڪويءَ جي ڪٿا‘ ۾ جيڪي واقعا ۽ ڳالهيون بيان ڪيون ويون آهن، اُهي ذاتي هجڻ سان گڏوگڏ سنڌي سماج جي ان روپ تان پردو کڻن ٿيون، جيڪو ماضيءَ جي اونداهيءَ ۾ گم ٿي ويو. سوز نهايت سليس ۽ روان سنڌيءَ ۾ ان ماضيءَ کي ياد ڪيو آهي، جنهن جو اهم ڪردار ’ڪملا‘ نالي هڪ چوڪري آهي. جنهن کي هڪ پيرو بيهر ڏسڻ ۽ هن کي پنهنجن انهن اُتمن ۽ احساسن کان واقف ڪرڻ لاءِ هو سرگردان آهي.
هيءَ آتم ڪٿا هڪ پاسي منتظر اکين جي ڪٿا آهي ته ٻئي پاسي ڪنهن جي سنديس جي سونهن آهي.

امام راشدي

اپياس

توڪان ٿيندي ڏار

سنڌ پلن ماڻهن سان پري پئي آهي. هن قحط الرجالي دور ۾ ڪنهن پلي ماڻهوءَ جو وجود ڇڻ ته غنيمت آهي، ماڻهو ته هليو ويندو آهي ۽ پنيان ڇڏي ويندو آهي دلپذير يادون! اهڙيون ئي وڻندڙ يادون ڇڏي ويندڙ هڪ مٺيادار ماڻهو غلام نبي شاهاڻي به هو. شاهاڻي صاحب جو تعلق مردم خيز علائقي نئين ديري سان هو ۽ ساري حياتي سنڌ جي مختلف علائقن ۾ علم جا ڏيئا ٻارينده رهيو. هُو جتي به ويو اُتي پنهنجو حلقو پيدا ڪيائين ۽ خوبصورت يادون ڇڏي آيو. تعليم کاتي جو هيءُ معتبر ماڻهو 1931ع ۾ هن دنيا ۾ آيو ۽ 2007ع ۾ موڪلائي ويو.

نئين ديري جو مزيدار ۽ منڙو ماڻهو اهلِ علم ۽ اهلِ قلم به هيو. ادب ۽ ادبين سان پيچ ڳنڍي، ڪيترائي مضمون لکيائين، جيڪي مختلف رسالن ۾ شايع ٿيا، تحرير ۽ تقرير جو وٽس ڏانءُ هو. زميندار گهراڻي جو فرد هو ۽ ٺپ ٻهراڙيءَ واري ماحول جو ماڻهو هو ”ٻهمڻ“ وارن راشدي پيرن سان گهاٽو تعلق رهيس، چو ته انهن جو پاڙيسري هو. پير علي محمد راشدي، پير حسام الدين راشدي، پير احمد شاهه راشدي ۽ عيدن شاهه راشديءَ سان ناتو نڀائيندو آيو.

غلام نبي شاهاڻي پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو هو، شاهه لطيف جو عاشق هو، وٽس سٺو ڪتبخانو هيو. اهڙي شخصيت جي يادن کي زنده رکڻ لاءِ سندس موٽي پٽ ميان ظهيرالدين خادم شاهاڻي هڪ ڪتاب ترتيب ڏنو، جنهن کي ”توڪان ٿيندي ڏار“ جو عنوان ڏئي محفوظ ڪيو ويو آهي. هيءُ ڪتاب ”شاهه بهارو ميموريل ڪاميٽي نئون ديرو“ طرفان ڇپايو ويو آهي. ڪتاب 113 صفحن تي پکڙيل آهي، جنهن ۾ 30 صفحا، تصويرن تي مشتمل آهن. جڏهن ته 83 صفحن تي مواد آيل آهي. هي تاثرات شاهاڻي صاحب جي يارن، دوستن ۽ شاگردن قلمبند ڪيا آهن، جن جو انگ 38 آهي، جن ۾ هڪ اردو ۽ ٻه انگريزي تاثرات شامل آهن. انهن لکندڙن ۾ سويو گيانچنداڻي، ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ، ڊاڪٽر خالد محمود سومرو، مفتي محمد رحيم سڪندري، مقصود گل، حسين بخش ناريجو، مسلم شميم، قطب ضياءِ راشدي، امام راشدي، عبدالغفار تبسم، منٺار سولنگي، منظور منگي، رضوان ڪيهر، پنهل قادري، معشوق علي خان ڀٽو ۽ ٻيا شامل آهن. ڪتاب جي اهميت کي وڌيڪ ڪارگر بنائڻ لاءِ شاهاڻي صاحب جون مختلف شخصيات، اولاد ۽ احبابن سان ڪڍيل 52 تصويرن جو سهڻو البم به شامل ڪيو ويو آهي. ڪتاب جو مهاڳ ناميارو ليکڪ اختر درگاهيءَ لکيو آهي. ڪتاب جي مرتب ظهيرالدين خادم شاهاڻيءَ جو تعارف منل مسرور بدوي لکيو آهي. جڏهن ته ڪتاب جو انتساب ڇئن شهيدن يعني ذوالفقار علي ڀٽو، محترمه بينظير ڀٽو، مير مرتضيٰ ڀٽو ۽ شاهنواز ڀٽو ڏانهن ڪيل آهي. ڪتاب جو گيٽ اپ ۽ ڇپائي مناسب آهي. قيمت هڪ سؤ رپيا اٿس.

◙

ليارِي بازار، ڪراچي - سن 1900ع ۾.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

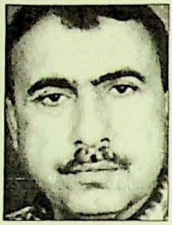

آزاد قاضي

دين محمد ڪلهوڙو

استاد لغاري

تحقيق

مَعنيٰ عقل جو مُنڍ آهي

مرحوم لعلڻ خان لغاري هڪ اٽيڙهيل داناءُ هو. بنده جو سڳُ ۾ نانو هو. مگر آءٌ ڪيس پنّن جهڙو پيارو هوس، انهيءَ ڪري ننڍڙي هوندي ئي منهنجي ذهني تربيت جي هر طرح ڪوشش ڪيائين. هر ڪچهريءَ ۾ پاڻ سان گڏ وٺي ويندو هو ۽ ڪچهريءَ جا آداب سمجهائيندو هو. هر ڳالهہ جي ڳڻ ڪندو هو ۽ پڇندو هو تہ ڳالهہ ڪي سمجهيئي. هميشہ چوندو هو تہ: 'مَعنيٰ ڏي ڌيان ڪر، جو مَعنيٰ عقل جو منڍ آهي'. خوش طبعي وچان چوندو هو تہ: "ڳالهہ جو ڳاٽو جهلجي" يعني تہ ان کي پوريءَ طرح پرکجي. چوندو هو تہ: 'ڏنل واقعو هرڪو بيان ڪري ۽ ٻڌل ڳالهہ هرڪو ٻڌائي، پر داناءُ اهو جو اڻ ڏٺي اڻ سُڻي ڳالهہ ٻڌائي'. ڪا ڳالهہ وٺندي هئس تہ چوندو هو "قلاڻي واهہ جا ڳالهہ ڪئي! ڳالهہ جو سنگ وڍي ڇڏيائين!" سندس انهن نقطن ۽ سمجهاڻين ننڍپڻ ۾ ئي هڪ قسم جو ادبي ذوق پيدا ڪيو. نوان بيت ۽ نيون ڪافيون، نيون ڳجهارتون ۽ نيون ڳالهيون منهنجي لاءِ جڻ سوکڙيون ٿي پيون. ڳالهين ٻڌڻ ۽ ڳولڻ جو شوق جاڳيو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

مهراڻ 3-1965ع، ص 180

آڳاٽن سنڌي بيتن جو ناياب ذخيرو

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

تحقيق

اعليٰ سنڌي شاعريءَ جا سڀ مکيه اسلاسا ۽ رسالا هن وقت تائين شايع ٿي چڪا آهن. انهن کان سواءِ سنڌي سينگارشاعريءَ جو مواد به راقم جي محنت سان صحيح صورت ۾ ڪتاب 'سينگار شاعري' ۾ محفوظ ٿي ويو آهي. انهن جامع موضوعن کان الڳ، اڳين سيني عاشقن يا دانائن جا چيل بيت گڏ نه ٿيا آهن جيتوڻيڪ ان سلسلي ۾ تحقيق هلندڙ آهي. معياري سنڌي بيتن جو هيءُ ناياب ذخيرو، وڏي شاعر جامي جي جڙيل 'يوسف زليخا' جي قلمي فارسي ڪتاب جي حاشين تي لکيل نظر آيو، جنهن کي شايع ڪرڻ لاءِ جدا ڪري اتاريو ويو آهي. اهو ڪتاب ڪنهن ڪاتب، ميرپور جي اديب حڪمران مير ٺاري خان ٽالپر جي مطالعي لاءِ خوش خط ڪري لکيو هو ۽ جيئن ته مير ٺاري خان سنه 1829ع (1245هه) ۾ وفات ڪئي، تنهن ڪري حاشين وارا اهي بيت به ان سال کان اڳ لکيا ويا چاڪاڻ ته 'يوسف زليخا' جي داستان وانگر، اهي بيت به ساڳئي قلم ۾ لکيل ٿا لڳن. يعني ته ڪاتب جنهن 'يوسف زليخا' جو داستان لکيو تنهن اهي بيت به حاشيي ۾ لکيائين: جيئن ته ڪتاب مير صاحب جي لاءِ ٿي لکيو ويو انهيءَ ڪري اهي سنڌي بيت به چونڊي لکيائين.

ظاهر آهي ته اهي بيت مير ٺاري خان جي وفات (1245هه/ 1829ع) کان اڳ جا چيل آهن ۽ جن شاعرن جا آهن تن مان ڇهن جا نالا ڏنل آهن. ڀهريون نالو ٻگائي جو آهي جيڪو ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دور جو مخدوم غلام محمد ٻگائي آهي. جنهن ڪهڙا شهر جي مخدومن جي قتل (1145هه) تي مرثيو چيو. انهيءَ اهڃاڻ جي لحاظ سان، بيتن جو هيءُ ذخيرو سنه 1145- 1245هه واري دور جي شاعرن جو چيل آهي.

هن ذخيري ۾ (شاهه عبداللطيف ۽ بين 'بنا نالي شاعرن' کان ڇهن شاعرن جا بيت سندن نالن سان ڏنل آهن. اهي آهن مخدوم غلام محمد ٻگائي، مگريو، حفيظ، رکيل، هادي ۽ تنيو. شاعر ٻگائي جي نالي کي عزت احترام سان "بيت فرموده ٻگائي" ڪري لکيو ويو آهي: سندس جملي نَوَ بيت آهن جن مان اٺ 'يوسف زليخا' داستان جي موضوع ۽ مضمون کان متاثر ٿي چيل آهن. انهن ۾ بي بي زليخا جو حضرت يوسف عليه السلام تي عاشق ٿيڻ، بي بي زليخا جي حسن جا تجلا ۽ خوشي ۽ سرهائي وارين محفلن جا نظارا سمايل آهن. انهن کان سواءِ ٻگائي جي نالي سان آنڊل هڪ بيت 'مومل راڻي' جي سر جو به آهي. پاڻجي ٿو ته اهي بيت سندس لوائلي دور جا چيل آهن ۽ انهن ۾ سينگار شاعري جي جهلڪ سمايل آهي. هڪ بيت حفيظ جو آهي ۽ اهو شايد حفيظ تيوڻو هجي جنهن جو بيتن ۾ جوڙيل 'مومل راڻي' جو قصو مشهور آهي. معنيٰ ۾ هيءُ بيت البت مٿانهون آهي.

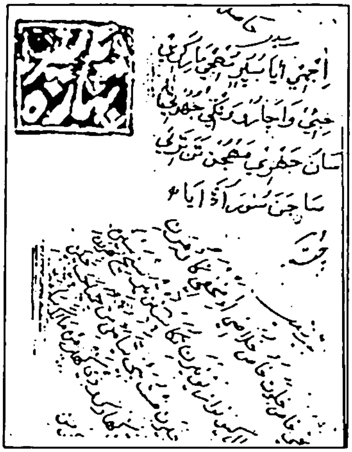

سنڌس بيتن کان سواءِ ٻہ سرائڪي بيت شاھ نورنگ جا ڏنل آهن. اهو غالباً ساڳيو شاھ نورنگ آهي جنهن جا بيت 'سر هير رانجهي' هيٺ شاھ جي رسالي ۾ ڏنل آهن.

هيٺ انهن بيتن کي موجوده دور واري صورتخطيءَ ۾ درست ڪري لکيو ويو آهي تہ جيئن پڙهڻ ۾ سولائي ٿئي:

بيت سنڌي فرموده بگائي

سَر سڀ سوز سُروُدَ ٿيا، عيش ٿيا اُغماز
سِڳ سِڳيون، سنُو سارنگيون، سَرنٽيين سَر ساز
راڳين رَس رنگَ راڳَ ڪِيا، اِهڙا ٿي آواز
جئن پکي چڙي پَرواز، لهن لامارا ڪيو.

بيت سنڌي فرموده بگائي

ڪَرنا سَرَنا ڪيترا دهل ، دماما دَسَ
ڪِيا ڪَماچي ڪِينري وڏا وَڄڻَ سين وس
راحتَ ريجهہ رَباب کي چنگ چَواچا چس
روح رهائيون رس، آتش بازي عيش هئي.

بيت سنڌي فرموده بگائي

سازَ ڪِيا سازن، اٿون سرسُ سوز سرود ڪِيو
ڪِيا ڪماچي ڪينري، رَس ڪِيا ربلن
عُودَ عجب آواڻ ڪِيا، بِنبرَ ڪسي ٿقرن
چوچا سلاڻ چنگن، ٿي راحت رسي روح کي.

بيت فرموده بگائي

سُرها سير سکر ٿيا، ڪاچ خوشين خوشبوءِ
رَس رَندَ ريجهہ رهاڻ ٿي، هنڌِ هنڌِ هُئي هوءِ
ايڏو عيش عظيم ٿيو رسُ رنگُ رڳي روءِ
جئن جَنهر چڙي جوءِ، وڏا حورن واجھ ٿي.

بيت سنڌي فرموده بگائي

مصر مؤن آئي، خاتون خاطرِ خانَ جي
شهزادِي شهنشه جي ڪَل جا ڪَنبلَي
تان دوس نہ ديکي دلربا وَهمن وَرائي
هت حيرت هُيائي، مُندَ پيئي منجهہ ملبري

بيت سنڌي فرموده بگائي

ويڙهي وهمَ وياس، هئي هئي هاءِ حبيب ري
ڪري ڪارنهِ ڪڪرَ جان لُوندهِ ڏک آيلس
ماڳ ڳوڙها مينہ جان ووءِ ووءِ وسلياس
چُنهيُن تي چاپاس، سَلا سِڪ جا سلهَ ۾.

بيت سنڌي فرموده بگائي

ڏٽيءَ جي درگاھ زلري زليخا ڪئي
تہ ٿئي بچاء بلاء ڪون جا نازل ٿي ناگاھ
الفت ڪون اغيار جي. پرور ڏيج پناھ
ٿلوتي سَترُ جي رکج سنجهہِ صُباح
نرمل سلاڻ نگاھ، ڪر بچاء بنديءَ جو.

بيت سنڌي فرموده بگائي

هئي هئي هوت حبيب،تون اِتهين آسودو ٿئين
بلجهہ پريا بلجهاءِ ڪِي اي ڪامل موٺ قريب.
آءُ تون تن طبيب، تہ دل جو درد دفعي ٿئي.

بيت سنڌي فرموده بگائي

اچي عجيبَن، آجو ڪِيُس اندوهَ ڪان
ڪري ناز نظر سان موهي ؟ محبوبن
وِيڙا وهم وجود مان، پسڻ سلاڻ پرين
ڪئيا دک دوسن، هينڙي مان هڪل ڪري.

بيت سنڌي فرموده بگائي

ڪلوڙ ڪانڌ ڪريءِ توڙي رکي تهمتون
پيرُ نہ چڻيا پڙ جو سرتيون مون نہ سري
واهر شال وريءِ اهو منديون ڍڪيندڙ ميٽرو.

بيت سنڌي 'فرموده شاھ' (شاھ عبداللطيف)

سونهن وڄاير سومرا، عمر ٿيس اسير
مارو منجهہ ملير، مون سين هِٽ هينئڻ ٿيو.

نِچوئون نہ مور، ٿي هٿين هنجهن اُگهئي
هُٽِ سلجن هِٽ سور، وِرهُ ورهيان ڪنهن سان.
لُهَ جا لِهي ويا، نيَرُ نہ لهي نيہَ جو

مارُنِ ڌارا مارئيءَ ڍهلا ڏينه ٿيا
ڏيهي ڏور ويا، ڏيان ڏوراپو ڪنهِ کي.

—

لُهَ جا ويا لهي، نير نہ لهي نيه جو
ڪُنجي جا قفل جي سا سيڻن هٿِ صحي
ويا راڄَ رَهِي ڏيان ڏوراپو ڪنه کي.

—

سُٽي سائِهَ ڳالهڙي لهي وڙا لوهَ
اندر جا اندوهَ لٿا ڏک سک ٿيا

بيت: چيل شاهہ نورنگ جا

جو ڪجهہ لکيا بلب ڪهين دي سو آ نصيبين مِلدا
لِبي رَتِي تو ضَيافا فرق نهين هڪ تل دا
بَني بنائي شاڪر رهن، خوف نہ رکن دل دا
تان چڙهہ پهہ لِکِيي تي شاهہ نورنگ، تان وت هميشہ ڪلدا

—

مئن ڪون قسم رب سچي دي جي مئن تئن ڪهون رسان
ڪلهي ڪفن ول مراد تسان نون جو ڪجهہ ڪيتان تُسان

بيت شاعر مگريو

لڳس باڻ ٻروچ جو جَنهِ ڪِيو ڪلمڻ کي ڪَٽُ
لالَ ڪِيائين لاکَ ڪؤن اکين روئي. رتُ
ساهہَ جهين جو سلٽ سان ويو جِيءُ جُڪائي جَت
سا ڏونگرَ ڏوري مَٽُ، جَنه جو ڪمُ پيو اهڙو ڪيچ ڏي

—

لڳسِ باڻ ٻبروچ جو جَنه ڪِيو ڪلمڻ کي ڪاري
سا وِهي وِرمي ڪينڪي ڪَنهِ وس ويچاري
ڏاڍي بند بلوچ جي مگريو چئي ماري
ٿنهِ ڦهُس پئي پاريه پرت پُنوهَ سان پاهنجي

شاعر حفيظ

جهڙو قيد الماء تهڙو قيد نہ ڪو ٻيو
جئن جيڪي قلم ڪمائيو لِڀين ڪَنهِ کي سُڌِ سماءُ
قسمت قوت ڪڻن جي وارئين وڙ وِڇاءُ
مون مَنُ ماڙيچن کي ڪيڙو ڪين وِداعُ
شال ورندي واءِ، ٿيندم هيڪاندا حفيظ چئي.

شاعر رکيل

جنه سانءِ-رمز، رکيل چوي، وجي عشق سندي اٽڪي
نيڻن سانڻ نهال ڪِيو سانُ سجڻُ سٽڪي
سا دل ڏسڻ لئي دوس جي هئي هئي ڪَيو هٽڪي
رمز رتي جا روح سان لوڻ لوڻ سان لٽڪي
سا ڪيئن ٽڪي هِت ٽڪي، جنه کي سڪ سجڻ جي سوجِهرو.

شاعر هادي

ماريس مان مائن، سورن ساڙيو ساه کي
زاريون هن ضعيف جون سجڻ ڪينَ سُڻن
حال پسي هادي چوي ترس نہ پوي تن
الا عجيبن، رحمُ وجهي ڪو روح ۾

—

آهہ سندي ارواحَ، دانهن سٽي هي دوست تون
هيڪر ڪر هادي چوي ڪٽي نيڻ نگاه
اچي لڳ الله، پَرچُ پاڄيءَ سان پاهنجي.

—

ڪان پئي ڪل مون، ڪا نرمل تنهنجي نانوَ جي
تن ۾ ٻاري تون، وئين آتش بازي عشق جي

شاعر تنيو

ڪافُ ڪشالو ڪوهہ جو سيو سانِ پيوم
اڳهي آه اتيم جي قادرَ ڪرم ڪيوم

—

ورُ ڳٽيس وٽڪار ۾ سون ڏينهن سنوس
ٿي تازمي تن ٽنيو چوي وٺان وِري ويوس
حاصلُ هوتُ ٿيوس، مُندَ مرادون پُنيون.

بيت سنڌي، بنا نالي شاعرن جا

ڇو رُئين ڇاڪاڻِ، تنهنجو ڪانڌُ جِيندو ڪامڻي
موٽي محبت ماڻ، امر ساڻُ الله جي.

—

رمزَ ڳُجهي ٻي روح کي جا لائي جاني
سوڳِهي هئي ساهہ ۾ ڪيئن سا لاٽاني
هُندَ لِکائي لِکي مُنجان پر آه ڪچائي ني
متان ڪاغذ ائون ڪاني، پوي ڳُل قريب جي.

—

ڳالهيون اٿم ڪي، ساهئون سوڳهيون ٻرَ جون
سي ٻرَ ري ڪريان نہ پڌريون، هئي چڱايون هي
لاءِ جانب محرم جي، سي ڪئن سلان لوڪ کي.

لنئي پهر الوٽ، منجهه الول عجيب جي
مُنهن مونن ۾ موٽ، ڪنڌ ڪلاهن نه ڪٽي.

—

جي ٿي ڏنائون، سڄڻ هن عينن سين
ته مون جئن رنائون، مٿي ڏيئي هٿڙا.

—

اکيون سيئي ڏار، جنهِ سان پسين پرَ ڪي
ٻئي ڏي ڪير نهار اٿي راولِ ريسڙو گهڻو.

—

سڄڻ ڏنو جن، ٿنءِ اکين علمُ نه آوڙي
پرَ سان نه پرچن، اٿن هير حبيب جي.

چا جي وسن ڏور، سج برابر سپرين
هينڙي ڪي حضور، اکين لوڏا سپرين.

اگر ڪيون اچن، سڄڻ سانوڻ مينه جان
پلسي تن وسن، جي سڀ جماندر سِڪيون.

—

اکين جا اگر، مون تان لاهه مَ سپرين
وسِي لاهه وهر، سڄڻ سانوڻ مينه جان.

—

گج گاريس تنه گار، هٿي ڦٽ فراق جي
نماٽيءِ ڪي نينهن جي، ٿن ۾ آه توار
جهجُ نه ڪر جهونگار، متان لوڪ لکَ پوي

—

ڳاراٽي ڳاري، منڌ هٿي مجنون ڪِي
پيُ اٿس پرديس ۾ هٿي هنجهون هاري
جهجُ نه جهونگاري متان لوڪ لکَ پوي

—

پاڙيچي پُريون، ٿي چوي حقيقت حال جي
ته جانب جهوريون جيءَ ۾، منجهه هيانوَ هُريون
اهو ڪاڪيون ايندم ڪنهين (ڳوريءَ ڳَر ڳُريون)
اِني جهُوري منجهه جُهريون، ٿي ڳري ٿون ڳالهيون ڪري

ڪاڻ پئي ڪل مون، ڪا نرمل تنهنجي نوع جي
تنّ ۾ ٻاري تون، وئين آتشبازيّ عشق جي.

—

الله آندا اڄ، سِڪ مقبلِ سُپرين
اکيون اکڙين ساڻ، روح پسي ڪيو رَجُ
وِهليئون وَهجُ، بِسورو ٿئي نيهَ جو

جيڙي جلوائون، پچيلئون پير پري
آجي ٿِي آئون، اٿي سوزَ سِڏاءِ تون.

—

جي ٿي سارِيا ساهه سي پُڻ آيا سُپرين
ڪَرُ ڪنيون ڪلڙ جني ٿي روز نهاريم راهَ
آندا پرين الله، ڏور جني جو ڏسُ هو.

—

ديس موچارو دوسَ جو، جتي جانبَ جاءِ

هڪ ماڙهوءِ جي ساهِ، دل ڪُولي ته ديس جِي.

بيت سنڌي

اِجهي آيا سُپرين ٿنهنجي پارِ ڳري
جيئن واچاڙو وڻ ڪي جهري ساڻ جهري[1]
منجهئون ٿن تري، ساجنَ سُورَ اُڏائيا.

بيت سنڌي

خِلوت خاصُ خلاصي آه مخفي ڪانءُ مڙن
نخري ناز نهال ڪيو نوازي نيڻن
ٿڪا پنسين تيئن سِنج پــرون سيڻن[2]
قيبر ڪانءُ قريب جا جُنبيا منجهه جيرن
مستَ پئي ٿيا مَٿي سون چُميا چپ چپن
[3] ——————————
ٻي ٻيان بيهوش ٿيا گل گل بن[4]
[5] —————— هنئي سان حيلن
[6] —————— تان قادر جي ڪرمن

[1] ڏسو عڪس
[2] ڏسو عڪس
[3] هن سٽ جي شروع وارا ٻه لفظ "تهين کها" (ڏسو عڪس)
[4] ڏسو عڪس
[5] هن سٽ جو نقط پهريون اڌ ظاهر.
[6] هن سٽ جا نقط ٽي آخري لفظ ظاهر.

مثنوي "يوسف زليخا" جي حاشيي تي لکيل سنڌي بيت

(عکس)

تهی پهلوی خود بهوش آوردش / به بیداری کشید از خواب نازش

بآن زوری که زور مست دیده / وز وی بازو عمری بدل رسیده

لبان نقش جبینها بر روی دیبا

چو زوی طور عاین مطبوع مقبول / ز حسن آرایش بت ها معزول

عنان کش شد سوی بوس و کنارش

بدندان کند عناب ترش را

چو بود از بهر آن فرخنده مهمان / ورلب بر خوان وصل او نمکدان

ازان اول کرد از لب بوسه را ساز / که بر خوان از نمک باشد آغاز

نمک چون شور شوقش بیشتر کرد / دو ساعد در میان او کمر کرد

نشانی یافت از نایاب گنجی

میان بسته طلب را چابک و چست / ازان گنج گهر درج گهر جست

مقفل حقه از نقره خام

نه خازن برده سوی حقه دستی / نه خائن داد قفلش را شکستی

گشاده قفل و در وی گوهر انداخت

کمیتش گام زد در عرصه تنگ / ز بس آمد شد ناشد عاقبت لنگ

آزاد قاضي

تحقيق

جي. ايم. سيد، نئين سنڌ لاءِ جدوجهد ۽ حشو ڪيولراماڻي

سنڌ جي بمبئيءَ کان آزادي ماڻڻ کان پوءِ واري سنڌ جي سياسي جدوجهد جي انتهائي اهم تاريخ تي مشتمل هيءُ ڪتاب جنهن ۾ سيد صاحب پاران سنڌ جي سياست کي نئون موڙ ڏيڻ وارين ڪوششن ۽ ڪاوشن جو هڪ نهايت اهم مواد آيل آهي. اهو سنڌ جي بنيادي سياسي پيڙهه وارن ڏهن سالن جو تذڪرو آهي. جنهن کي "نئين سنڌ لاءِ جدوجهد" طور ياد ڪيو وڃي ٿو.

نئين سنڌ لاءِ جدوجهد سيد صاحب جو پهريون اهم ڪتاب آهي. هيءُ پهريون ڪتاب آهي جيڪو سيد صاحب پهريان انگريزيءَ ۾ لکيو ۽ پوءِ ان جو سنڌي ترجمو ٻه پاڻ ڪيائين. هن ڪتاب جي لکجڻ/ ترجمو ڪرڻ جي سلسلي ۾ حشو ڪيولراماڻيءَ جي حوالي سان، ڪي روايتون علمي دنيا ۾ گردش ڪندڙ آهن. انهن جي اهميت خاص طورتي تڏهن وڌي وڃي ٿي جڏهن شيخ اياز ۽ سوڀي گيانچندانيءَ جهڙا دانشور ٻه ان بابت راءِ جو اظهار ڪندا هجن. اياز حشوءَ جو ذڪر ڪندي ٻن جاين تي مختلف انداز ۾ لکيو آهي. ساهيوال جيل جي ڊائري جي صفحي 65 تي اياز لکي ٿو:

"سال 1947ع ۾ هن (حشو) کي نظربند ڪري رکيو هيائون چو ته هو پنهنجي فليٽ ۾ ساري رات ڪجهه ٽائيپ ڪندو هو. (هو سائين جي.ايم سيد جو ڪتاب 'نئين سنڌ لاءِ جدوجهد' "MY STRUGGLE FOR NEW SINDH" جي نالي سان انگريزي ۾ ترجمو ڪري رهيو هو."

ساڳي ڪتاب جي صفحي 169 تي ٻه اهڙي ئي ڳالهه لکي ٿو: "حشوءَ ته سائين جي. ايم سيد جو هڪ ڪتاب انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو."

اهڙي ئي ڳالهه جو ذڪر ڪندي سوڀو گيانچنداڻي لکي ٿو: "حشو هڪ سال (سوڀي جي جيل وڃڻ کان) پوءِ 1949ع ۾ گرفتار ٿي آيو...هن ٻڌايو ته ٻه ٽي مهينا سن ۾ رهي، هن 'سنڌ اسٽرگل فار فريڊم' جي نالي سان جي.ايم.سيد جو ڪتاب نئين سنڌ لاءِ جدوجهد ترجمو ڪيو هو."(2)

متي ذڪر ڪيل عالمن جي اظهار راءِ سبب سيد صاحب جي هن ڪتاب جي اصليت بابت مختلف ۽ متضاد رايڻ جنم ورتو. ڪن جو خيال هو ته سائين جي.ايم.سيد جي سنڌيءَ ۾ لکيل مواد جو حشوءَ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو. ٻين جي راءِ هئي ته سيد صاحب اهو ڪتاب انگريزيءَ ۾ لکيو هو، ۽ حشوءَ ان جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو.

ان سلسلي ۾ ڪن بنيادي حقيقتن جي روشنيءَ ۾ غور ڪبو ته اها ڳالهه ٻنهه مختلف نظر ايندي. سائين جي.ايم.سيد، حشو ڪيولراماڻيءَ جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته:

""نئين سنڌ لاءِ جدوجهد' ڪتاب کي انگريزيءَ ۾ آڻڻ منجهه هن جو هٿ هو." (3)

سيد صاحب جو اهو چوڻ ته: "ڪتاب کي انگريزيءَ ۾ آڻڻ منجهه هن جو هٿ هو." اهو جملو ٻن حوالن سان غور طلب آهي:

پهريون: ڪتاب ڪي انگريزيءَ ۾ آڻڻ
ٻيو: ان ڪم ۾ هن جو هٿ هئڻ

پهرئين حوالي لاءِ ائين چئي سگهجي ٿو ته حشوءَ سيد صاحب کي اهو ڪتاب انگريزيءَ ۾ لکڻ لاءِ آماده ڪيو هجي. ڇاڪاڻ ته ان کان اڳ سيد صاحب سياسي ۽ سماجي مواد سنڌيءَ ۾ ئي لکندو هو. هيءُ پهريون ڪتاب هو، جيڪو سنڌيءَ طرح انگريزيءَ ۾ لکيو ويو هو.*

ٻيو: سيد صاحب پاران اهو لکڻ ته "ان ڪم ۾ هن جو هٿ هو". اهو جملو ان حوالي سان پڻ غور طلب آهي جو "هٿ هو". مان اهو به مقصد ٿي سگهي ٿو ته اهڙو ڪتاب لکڻ لاءِ حشو ڪيولراماڻي پاران سيد صاحب کي ترغيب ۽ مشورا ڏنا ويا هجن. يعني اهو ڪتاب سيد صاحب، حشوءَ جي چوڻ تي لکيو هجي. اهو انڪري به گمان ڪري سگهجي ٿو، جو سيد صاحب پنهنجي هنڌ لکيو آهي ته:

"اها حشوءَ جي صحبت هئي، جنهن سياسي مسئلن ۾ رئشنل (عقلي) بنيادن تي غور ڪرڻ ۽ هوش کي جوش تي ترجيح ڏيڻ جو مون ۾ مادو پيدا ڪيو." (4)

ان وقت واري ملڪي صورتحال ۾ پنهنجي ڪيفيت جو ذڪر ڪندي، سيد صاحب لکي ٿو:

"ان وقت هندستان ۾ ٻن قومي نظرين جو آواز پکڙيل هو. هڪڙا هندي قوميت جي نالي ۾ ماڻهن کي متحد ڪري رهيا هئا، ٻين مسلمانن کي مذهبي نقطہ نگاهہ کان علحده قوم پئي تصور ڪيو ۽ مسلمانن کي ان نظريي جي بنياد تي ڪٺي ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيا هئا." (5)

اها ڳالهہ سيد صاحب ان دور جي حوالي سان ڪئي آهي، جڏهن پاڻ ڪانگريس ۽ مسلم ليگ مان نااميد ٿي 1945ع ڌاري مسلم ليگ سان اختلاف ڪرڻ ڪانپوءِ "سياست ۾ نون نظرين ۽ نئين طريقہ ڪار جي ڳولا ۾ هو." (6)

اهڙي ماحول ۾ ڪيس حشو ڪيولراماڻي جهڙو ساٿي مليو جيڪو ڪيس قوميت وارو مسئلو ذهن نشين ڪرائي ان مونجهاري مان ٻاهر ڪڍڻ ۾ مددگار ٿيو. ان ڳالهہ جو ذڪر ڪندي سيد صاحب لکي ٿو:

"ان وقت حشوءَ جي صحبت ۽ گفتگوءَ منهنجي لاءِ روشنيءَ جي ترورري جو ڪم ڏنو، هن "مسئلہ قوميت" جي بنيادي متن کان مون کي واقف ڪيو. جنهن جي روشنيءَ ۾ آءٌ ساري صورتحال کي نئين نقطہ نگاهہ سان ڏسڻ لڳس.... ان بعد موجوده دنيا ۾ تسليم ٿيل وطن، زبان، روايات، ڪلچر، سياسي ۽ اقتصادي مفاد تي ٺهيل قوم جو نظريو صحيح نظر اچڻ لڳو انهيءَ نقطہ نگاهہ کان سنڌ جي جداگانہ قوميت ئي حقيقي شيءِ نظر آئي، انهن خيالن کان پوءِ مون کي مستقبل جي طريقہ ڪار جو رستو چٽو ڏسڻ ۾ آيو. (7)

مٿين پسمنظر سبب سائين جي. ايم. سيد، حشوءَ کي پنهنجو سياسي "استاد" تصور ڪندي ان جو برملا اظهار ڪندو رهندو هو. اهڙي ئي اظهار ڪرڻ تي 1965ع ۾ حشوءَ ڪيس هڪ خط ۾ لکيو: "مان توهان جو سياسي استاد ڪيئن سڏبس؟ سنڌ جي سياست بابت ته توهان وٽان ئي پتو پيو. ڪتاب برابر لکي ڏنم، مگر اهو پڻ انگريزي ٻوليءَ ۾، توهان جي سياسي ماضيءَ جي بنياد تي." (8)

حشوءَ واري اها لکت هن ڪتاب جي سلسلي ۾ سوچ ويچار جا نت نوان دروازا کولي ٿي. سندس لکت آهي ته:

"ڪتاب برابر لکي ڏنم. مگر اهوپڻ انگريزي ٻوليءَ ۾ ۽ توهان جي سياسي ماضيءَ جي بنياد تي." ان مان بظاهر ته ائين محسوس ٿئي ٿو ته اهو ڪتاب حشوءَ انگريزيءَ ۾ لکيو. پر ان

---

* ان کان اڳ سيد صاحب "Sindh and Separation of Judicial from executive" هڪ پمفليٽ انگريزيءَ ۾ لکيو هو پر ان جي ٻي نوعيت هئي هڪ ته اهو خاص جديشري جي سلسلي ۾ هيو، ٻيو ته اهو پير علي محمد راشديءَ جي مدد سان لکيو ويو هو.

جو پويون حصو يعني ”توهان جي سياسي ماضيءَ جي بنياد تي.“ ڪجهه وڌيڪ غور طلب آهي. البت هڪ ڳالهه واضح ٿي وڃي ٿي ته ان جي سنڌي ترجمي ڪرڻ سان ته حشوءَ جو ڪو واسطو ڪو نه هو. ڇاڪاڻ ته هو پاڻ انگريزيءَ ۾ لکڻ جو ذڪر ڪري ٿو. ان ڳالهه جي اصليت کي سمجهڻ جي سلسلي ۾ سيد صاحب پاران روزمره جي لکيل ڊائرين ۽ سانڊيل خطن مان ڪافي رهبري ملي ٿي.

سيد صاحب جو دوست دادا چينمل پرسرام 6 جون 1947ع تي سيد صاحب کي نئين سنڌ لاءِ جدوجهد ڪتاب طرف اشارو ڪندي خط ۾ لکي ٿو: ”سَنَ جي سُنَ منجهان بدون ٿا ته، سنڌ جي ڏهن سالن وارو آواز قلمبند ٿي چڪو آهي.“(9)

اها هڪ حقيقت آهي ته، سيد صاحب ”نئين سنڌ لاءِ جدوجهد“ ڪتاب واري مسودي کي ابتدائي طور ”سنڌ جي سياست جا ڏهه سال“ عنوان ڏنو هو، جنهن جو ڪن جاين تي اشتهار پڻ آيل ملي ٿو. انڪري ئي چينمل پرسرام اهڙو اشارو ڪري ٿو. هڪ ٻيري سيد صاحب ان ڪتاب بابت ٻڌايو هو ته پاڻ ”نئين سنڌ لاءِ جدوجهد“نالي وارو تصور ”سن يا سين جي“ ڪتاب ”STRUGGLE FOR NEW CHINA“ تان ورتو هئائين. جيتوڻيڪ ڊائرين مان خبر پوي ٿي ته پاڻ اهو ڪتاب 1954ع ۾ پڙهيائون. جڏهن ته سيد صاحب جو ڪتاب ”STRUGGLE FOR NEW SINDH“ 1949ع جي پڇاڙيءَ ۾ شايع ٿي چڪو هو، جيڪو سيد صاحب کي جنوري مهيني کان ملڻ شروع ٿيو هو. سيد صاحب جي ڊائرين مان پتو پوي ٿو ته پاڻ جنوري 1950ع کان ان ڪتاب جو سنڌي ترجمو پڻ ڪرڻ شروع ڪيائين جنهن جو ڪم آگسٽ 1950ع تائين هلندو رهيو. ان ڪم جو ڊائرين ۾ مرحلي وار ذڪر هن ريت ملي ٿو.

پهرين جنوري کان 15 جنوري تائين سواءِ ڪنهن هڪ ٻن تاريخن جي باقي ٻين تاريخن ۾ ”اسٽرگل فار نيو سنڌ جو ٻسنڌي ترجمو ڪيم.“ جملو لکيل آهي. جڏهن ته 16 تاريخ ۾ لکيل آهي ته ”اسٽرگل فارنيو سنڌ“ جي پهرئين باب جو ترجمو پورو ڪيو. اهڙي ريت اهو سلسلو آگسٽ 1950ع تائين هلندو رهيو، جنهن جون چند مکيہ تاريخون هن ريت آهن:

25 جولاءِ 1950ع واري ڊائري ۾ لکيل آهي ته ”آزاديءَ لاءِ جدوجهد جو نئين ڀاڱوپورو ڪري ڇوٿون شروع ڪيم.“

ڊائري ۾ هن ڪتاب بابت مختلف جاين تي، ڪٿي ترجمو ڪيم/ لکيم لفظ لکيل آهي، ته ڪٿي ان ئي ڪتاب لاءِ ’درست ڪيم.‘ لفظ لکيل آهي. جنهن جو مطلب اهو ٿيو ته وچ وچ ۾ لکيل مواد تي نظرثاني ڪئي وئي هوندي. اهڙي ريت 3- 4 آگسٽ 1950ع واري ڊائري موجب سيد صاحب پاران ترجمي وارو ڪم پورو ڪري 4 آگسٽ تي ان تي نظرثاني ڪرڻ وارو ڪم شروع ڪيو جيڪو ٻه ڏينهن هليو. 21 کان 23 آگسٽ 1950ع واري ڊائريءَ ۾ لکيل آهي ته ”آزاديءَ لاءِ جدوجهد جي معنيٰ لکيم.“ ان ئي سلسلي ۾ 25 آگسٽ واري ڏينهن ۾ لکيل آهي ته ڪتاب ”آزاديءَ لاءِ جدوجهد“ جي معنيٰ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ درست ڪرڻ لاءِ ڪٿي ويو. اهو اشارو انهن لفظن جي معنيٰ طرف آهي جيڪي سنڌي ڪتاب جي آخر ۾ ڏنا ويا آهن.

اها آهي ڪتاب جي سنڌي ترجمي جي حقيقت. پر اصل ڪتاب، جيڪو انگريزيءَ ۾ لکيو ويو هو. هاڻ اچو ته ان جي اصليت کي ڏسون. سيد صاحب جو آخري ڪتاب لکڻ تائين اهو معمول هو ته پاڻ پنهنجي لکيل ڪتابن جو مسودو موضوع سان دلچسپي رکندڙ ڪنهن نه ڪنهن دوست کي ضرور ڏيکاريندو هو. هن ڪتاب جو به جڏهن مسودو تيار ٿيو تڏهن سيد صاحب ٻن واسطيدار شخصيتن کي نظرثانيءَ لاءِ ڏياري موڪليو هو. اهي ٻه شخص هئا: علامہ آءِ.آءِ. قاضي ۽ ڊاڪٽر سيد ظفرالحسن، انهن ٻنهي شخصيتن سان ڪتاب بابت لک پڙهه هن ريت

ٿيل آهي:

"ڊاڪٽر ظفرالحسن علي ڳڙهه يونيورسٽيءَ جو ڊاڪٽر آف فلاسافي، هڪ آزاد خيال ڪارڪن هو. ورهاڱي بعد پاڪستان لڏي آيو هو، سندس سيد صاحب سان بهتر تعلقات هئا. ان کي سيد صاحب پنهنجو ڪتاب " STRUGGLE FOR NEW SINDH" ڏسڻ لاءِ ڏنو هو. اهو صاحب ڪيس 1947-01-11 تي هڪ خط ۾ لکي ٿو:

"اوهان جي ڪتاب کي نظر مان ڪڍندس. پر ان لاءِ وقت لڳندو ۽ جي جلدي چاهيو ته مسودي جي ٽائيپ ڪاپي لاهور موڪلي ڏيندا. جيڪڏهن اوهان کي تمام گهٽي تڪڙ هجي ته ان ڪم لاءِ ٻيو ڪو قابل ماڻهو مقرر ڪندا. مون ان کي پڙهي سڌارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. درستيون ۽ زبان تيستائين درست ٿي نه سگهندي، جيستائين اوهان سان صلاح مشورو نه ڪيو ويو آهي. مون وٽ درستيءَ لاءِ گهڻو وقت لڳندو، بشرطيڪ ڇپائيءَ ۾ دير ٿيڻ تي اعتراض نه هجيوَ. هن وقت آءٌ ايترو واندو نه آهيان." (10)

اهڙي ريت علامہ آءِ. آءِ. قاضي صاحب 26 اپريل 1947ع تي سيد صاحب کي لکي ٿو: "پنهنجي ڪتاب (نئين سنڌ لاءِ جدوجهد) جو مسودو مون ڏي موڪلڻ لاءِ مهرباني..... آءٌ قلمي نسخو موٽائي موڪليان ٿو. منجهس ڪا درست ڪرڻ جهڙي ڳالهه نه آهي . سواءِ ٽائيپ جي چُڪن جي. اهو دلچسپ ڪتاب آهي. ٻهرين 9 فصلن ۾ وڌيڪ وضاحت ٿيڻ گهربي هئي."(11)

قاضي صاحب 27 اپريل 1947ع واري خط ۾ هن ڪتاب جي حوالي سان ٻيهر ڪيس لکي ٿو:

"8 بجه صبح جو هڪ نوجوان آيو، ڪتاب موٽائي وٺي وڃڻ لاءِ، ان وقت آءٌ غسل خاني ۾ هوس. نوڪر چيس ته 10 بجي اچي، پر ان کان پوءِ وري ڪو نه آيو. مون هڪ نوٽ لکي ڪتاب سان شامل ڪري، موڪلڻ لاءِ رکي ڇڏيو هو، پر پتو ڪو نه اٿم ته ڪتاب ڪٿي موڪليان."

سيد صاحب هن ڪتاب جي سلسلي ۾ لکي ٿو: "مون پنهنجو تيار ڪيل ڪتاب " STRUGGLE FOR NEW SINDH" علامہ آءِ. آءِ. قاضي ۽ هن صاحب (ڊاڪٽر ظفر الحسن) کي ڏسڻ ۽ نظر مان ڪڍڻ لاءِ ڏنو هو پر ٻنهي صاحب فراغت نه هئڻ سبب ان کي درست نه ڪري سگهيا. مون لاءِ اها تسڪين ڪافي هئي ته ڪتاب ڇپڻ کان اڳ انهن ٻن بزرگن جي نظر مان گذريو هو." (12).

1946ع واري سال سنڌ ۾ ٻه ڀيرا اليڪشنون ڪرايون ويون، ڇاڪاڻ ته، پهرين اليڪشن ۾ سيد صاحب مسلم ليگ کي شڪست ڏيئي ويو هو. انگريز مسلم ليگ قيادت پاران انگريز حاڪم جي گٺ جوڙ سان اڳ ٿيل اليڪشنن کي ردِ ڪرائي ٻيهر ڪرايون ويون. ان صورتحال جو ذڪر ڪندي

سيد صاحب لکي ٿو:

"اسان جو گروهه وزارت پارٽي ۽ مسلم ليگ جي مقابلي ۾ شڪست کائي ويو. ان کان پوءِ ڳوٺ ويهي، سنڌ جي گذشته سياسي تاريخ تي ڪتاب لکيم، جنهن جو نالو "نئين سنڌ لاءِ جدوجهد" لکيم. (13)

ٻيهر اليڪشن جيئن ته ڊسمبر 1946ع ۾ ٿي هئي. انڪري، سيد صاحب جي هن ڳالهه لکڻ جو مطلب اهو ٿيو ته 1947ع کان سيد صاحب هيءُ ڪتاب انگريزيءَ ۾ لکڻ شروع ڪيو. جنهن جو 1949ع تائين ڪم هلندو رهيو. ڇاڪاڻ ته 23 جنوري 1950ع واري ڊائريءَ ۾ لکيل آهي ته "سنڌ آبزرو اخبار ويس اتان ڪتاب "اسٽرگل فار نيو سنڌ" جون ڪي ڪاپيون کڻي آيس". اهڙي ريت 30 جنوري 1950ع واري ڊائري ۾ لکيل آهي ته:

"ڪتابن تي ائڊريسون لڳائي ڪٺي وراهيا ويا. جملي ٻاهرين ملڪن جي ايلچين ۽ پاڪستان سرڪار جي عملدارن کي وراهيا ويا."

14 مارچ 1950ع واري ڊائريءَ ۾ لکيل آهي ته "بنگال جي ڪانگريس ڪانسٽيٽيوٽ اسيمبليءَ جي ميمبرن کي ڪتاب ڏنا ويا."

مٿي ذڪر ڪيل روئداد کي نظر ۾ رکڻ

ڪانپوءِ شيخ اياز، سوڀوگيانچندالثي ۽ خود سائين جي.ايم.سيد واري لکت جي روشنيءَ ۾ حشو ڪيولراماڻيءَ جي هن ڪتاب لاءِ ڪيل محنت جو ڪاٿو ڪيئن ٿو ڪري سگهجي. ان ڳالهه کي سمجهڻ لاءِ حشوءَ پاران لکيل اهي جملا مددگار ٿين ٿا، جن ۾ هو پاڻ سيد صاحب کي لکي ٿو:

"ڪتاب برابر لکي ڏنم. مگر اهو پڻ انگريزي ٻوليءَ ۾، ۽ توهان جي سياسي ماضيءَ جي بنياد تي".

سوڀي گيانچندانيءَ پاران حشوءَ جي ٻه ٽي مهينا سن ۾ رهڻ جو ذڪر، اياز پاران فليٽ ۾ ساري رات ڪجهه ٽائيپ ڪندو رهڻ وارو حوالو، سيد صاحب پاران ڪيترن ئي مهينن جي روزانه ڊائريءَ ۾ پهريان ڪتاب لکڻ ۽ پوءِ ترجمو ڪرڻ واري دستاويزي ثبوت، ۽ حشو ڪيولراماڻي پاران اهو چوڻ ته "ڪتاب لکي ڏنم... توهان جي سياسي ماضيءَ جي بنياد تي". هن ڪتاب سان لاڳاپيل مٿي ذڪر ڪيل سمورين ڪڙين کي ملائڻ سان اهو سلسلو مولانا ابوالڪلام آزاد جي ڪتاب "INDIA WINS FREEDOM" سان همايون ڪبير جي لاڳاپي وارو وجي ٿو بيهي. همايون ڪبير لاءِ مشهور آهي ته، ان کي مولانا صاحب پنهنجي حالات زندگي زباني ٻڌائيندو هو، جيڪا هو قلمبند ڪري، بعد ۾ مولانا صاحب کي ڏيکاري درست ڪرائيندو هو.

مٿي ذڪر ڪيل مختلف ٽاٽن کي نظر ۾ رکندي، سيد صاحب جي هن ڪتاب جي تيار ٿيڻ جو سلسلو ڪجهه هن ريت جڙي ٿو:

حشو ڪيولراماڻي جيئن ته ٻاهران اعليٰ تعليم حاصل ڪري آيو هو، ۽ ان جي انگريزي به سٺي هئي، سيد صاحب سان به سنڌس ويجهڙائپ هئي، 1947ع واري افراتفريءَ وقت هو سن ۾ به وڃي رهيو هو. انڪري ايئن چئي سگهجي ٿو ته، سيد صاحب گذريل دور جي روئداد انگريزيءَ ۾ لکڻ به حشوءَ جي چوڻ تي شروع ڪئي هوندي ۽ پنهنجي لکت واري ابتدائي ڪوشش درست ڪرڻ لاءِ به ڪيس ڏني هوندي ۽ حشو سيد صاحب جي ان لکت ۽ زباني ڪيل ڪچهرين جي روشنيءَ ۾ سيد صاحب جو ڪتاب " STRUGGLE FOR NEW SINDH" جو مواد تيار ڪري، آخري مسودو ٽائيپ ڪيو هوندو. انڪري ئي سيد صاحب سنڌس ذڪر ڪندي لکيو آهي ته: "ڪتاب کي انگريزيءَ ۾ آڻڻ منجهه هن جو هٿ هو."

حوالا

1. شيخ اياز، ساهيوال جيل جي ڊائري (1986ع) نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، ص 65
2. گيانچندالثي، سوڀو، تاريخ جا وساريل ورق (1994ع) سنڌي ساهت گهر حيدرآباد، ص 99
3. سيد، جي.ايم.، جنب گذاريم جن سين (1967ع) حصو پيو، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ص 107
4. ساڳيو حوالو، ص 105
5. ساڳيو حوالو، ص 105
6. ساڳيو حوالو، ص 105
7. ساڳيو حوالو، ص 106
8. سيد، جي. ايم، اڄ پڻ چڪيم چاڪ. (1977ع) سنڌي اديبن جي ڪوآپريٽو سوسائٽي لميٽيڊ، حيدرآباد، ص 332
9. ساڳيو حوالو ص 82
10. سيد، جي. ايم، ڪجهه خط (1985ع) سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت حيدرآباد، ص 202
11. سيد، جي.ايم، ساهڙ جا سينگار. (2007ع) سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو، ص 128
12. سيد، جي. ايم، ڪجهه خط، (1985ع) سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت، حيدرآباد، ص 202
13. سيد، جي. ايم، ساهڙ جا سينگار (2007ع) سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو، ص 129

◈

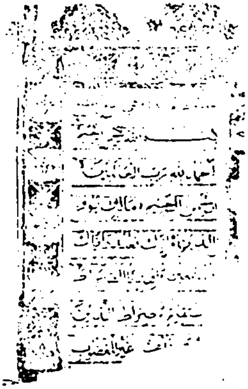

تحقيق

ڊاڪٽر محمد ڪلهوڙو

خطاطيءَ ۽ ڪتابت جي فن ۾ "ياوندا لاڪا" جي ڪلهوڙا گهراڻي جون خدمتون

سنڌ ۾ خطاطيءَ ۽ ڪتابت جو فن تمام پراڻو آهي. هن فن جون پاڙون قديم سنڌو تهذيب واري دور ۾ ڪُتل نظر اچن ٿيون. اهڙا نمونا موئن جي دڙي ۽ هڙپا جي دڙي جي کوٽائيءَ مان مليا آهن. هنن تهذيبن جي فنا ٿيڻ کان پوءِ خطاطيءَ ۽ ڪتابت جا اهي نمونا به ختم ٿي ويا، پر هيءُ فن پوءِ به زنده رهيو. اسلام جي آمد کان پوءِ سنڌ ۾ 'عربي- فارسي رسم الخط' ۾ ڪتابت ۽ خطاطيءَ جو رواج پيو. سنڌ ۾ ايراني خطاطن جي سهڪار سان سنڌ جي ماهرن، ڪتابت ۽ خطاطيءَ جي فن ۾ قدري اضافو ڪيو ۽ ڪيترائي خوبصورت ۽ وڻندڙ نوان خط ايجاد ڪيا. عالم انهيءَ ڳالهه تي اتفاق ڪن ٿا ته اهڙن نون ايجاد ڪيل خطن مان سنڌ ۾ 'ڪوفي رسم الخط' ۾ لکڻ جي شروعات ٿي. هن سلسلي ۾ جڳ مشهور محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ڪتاب "سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي" ۾ لکي ٿو:

"سنڌ ۾ خطاطيءَ جي فن جي تاريخ 'ڪوفي' رسم الخط سان شروع ٿي. ان بعد چوٿين صدي هجريءَ کان 'نسخ' خط رائج ٿيو. جيڪو پوءِ سنڌي صورتخطيءَ جو خاص خط بڻجي ويو. عربي ۽ فارسيءَ کان پوءِ جڏهن سنڌيءَ جا ڪتب سمهڻ ته سنڌي خطاطي نسخ خط ۾ ترقي ڪئي."(1)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ عيسوي اٺويهين صديءَ جي وچ ڌاري سنڌ ۾ آيل انگريز مستشرق رچرڊ برٽن جو حوالو ڏيندي وڌيڪ لکي ٿو:

"رچرڊ برٽن پنهنجي وسيع مطالعي جي آڌار تي تصديق ڪئي ته سنڌ جا ڪاتب خطاطيءَ جي فن ۾ مشهور رهيا آهن ۽ هن وقت به ٽن جلدن- نسخ، نستعليق ۽ شڪسته ۾ لکن ٿا. مون پاڻ نسخ خط جا ڪي بهترين نمونا ڏنا آهن."(2)

عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ سنڌ ۾ رسم الخط جي جن نمونن فوراً ترقي ڪرڻ شروع ڪئي، اهي آهن- ڪُوفي، گلزاري، نسخ، نستعليق، طغرا، ريحان، بهار، شڪسته، غبار، ماهي، ثلث، شفيع وغيره هن بلبت سنڌي بوليءَ جي نامياري عالم ڊاڪٽر غلام علي الانا پنهنجي هڪ مقالي "سنڌ ۾ خوشنويسيءَ ۽ خطاطيءَ جي فن جي ابتدا ۽ اوسر" ۾ لکيو آهي:

"سنڌ ۾ اسلامي دور ۾، خطاطيءَ جي فن، اسلامي ثقافت جي صورت ۾ ترقي ڪئي. سنڌ جي خطاطن سيني ذريعن (ڪاغذ، پٿر، ڪاٺ، ڪاشيءَ جي سرن، ٽانون ۽ ڪپڙي) تي خطاطيءَ جي رائج، ڌار ڌار قسمن ۾ خطاطي ڪئي. هنن نه فقط عربي ۽ فارسي بولين ۾ خطاطي ڪئي، پر سنڌيءَ ۾ به اعليٰ درجي جي خطاطيءَ جا نمونا ايجاد ڪيا. سنڌ جي خطاطن، خطاطيءَ جي جن نمونن ۾ پنهنجا فن جا جوهر ڏيکاريا، اهي

نمونا هي آهن: ڪوفي، نسخ، نستعليق، صٰغرا، گلزار، خط بهار، شڪسته يا خط ديواني، غبار، ماهي، ثلث.(3)"

اهي سمورا خط گهڻو ڪري سنڌ جي خطاطن تيار ڪيا، جي اڪثر ڪري ڪاغذن، ڪاشيءَ جي سرن، ڪاٺ جي درين، ديوارن، پٿرن وغيره تي استعمال ٿيڻ لڳا.

تاريخ ٻڌائي ٿي ته سنڌ 1521ع کان 1700ع تائين مڪمل طرح ڌارين جي تسلط هيٺ رهي. هن دور ۾ خطاطيءَ، ڪتابت ۽ خوشنويسيءَ جي فن جي سرپرستي نه ٿي. ويتر اهڙن مرڪزن کي ڌارين ٻاران ساڙي برباد ڪيو ويو، جتي هن فن جي پرورش ٿيندي هئي. ٺٽو، جيڪو اُن وقت علم ۽ فن جي عروج تي هو، ڪافي ڀيرا حملي آورن هٿان ساڙيو ويو ۽ اُتان جا علمي درسگاهه ۽ ڪتبخانا به باهه جي نذر ڪيا ويا. مقامي عالمن، اديبن، مشائخن سميت فنون لطيف سان لاڳاپيل اهم شخصيتن ۽ خطاطن کي به شهيد ڪيو ويو. 1700ع ۾ ڌارين جي تسلط ٽٽڻ ۽ سنڌ ۾ ڏيهي حڪومت جي نهڻ کان پوءِ خطاطيءَ، ڪتابت ۽ خوشنويسيءَ کي نئين سر جيئدان مليو. خداآباد (دادوءَ وارو) سنڌ جي گادي مقرر ٿيو، ته اتي ميان يارمحمد ڪلهوڙي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان علم ۽ فن جي ماهرن سميت خوشنويسيءَ ۽ خطاطيءَ جي فن جا ماهر ۽ استاد گهرائي مدرسن، مڪتبن ۽ ڪتبخانن کي آباد ڪيو ۽ اهڙيءَ ريت هن فن جي آبياري ٿيڻ لڳي. ڪلهوڙا حڪمران علم گهرائو پاڻ به فنونِ لطيفه سان لاڳاپيل هو. ميان يارمحمد ڪلهوڙي جو وڏو فرزند ميان نورمحمد ڪلهوڙو نه رڳو فارسيءَ جو وڏو عالم هو، پر هو اعليٰ پائي جو خوشنويس ۽ خطاط به هو. هن پنهنجي ايامڪاريءَ ۾ خوشنويسن ۽ خطاطن جي وڏي قدرداني ۽ سرپرستي ڪئي ۽ انهن جا وڏا وڏا وظيفا مقرر ڪيا. ڊاڪٽر غلام علي الانا، ڪلهوڙا دور ۽ ميان نور محمد ڪلهوڙي جي خوشنويسيءَ بابت پنهنجي مقالي "سنڌ ۾ خوشنويسيءَ ۽ خطاطيءَ جي فن جي ابتدا ۽ اوسر" ۾ لکي ٿو:

"ڪلهوڙن جي دور ۾ خطاطيءَ جي فن کي فروغ مليو. هن دور ۾ ڪلهوڙا حاڪم به صاحب ذوق هئا ۽ پاڻ به خطاطيءَ جي فن جا ماهر هئا. وقت جو حاڪم ميان نورمحمد ڪلهوڙو (دور 1753-1718ع) پاڻ به هڪ بهترين خوشنويس هو. ٻن قلمي نسخن جي ڪتابت ڪيائين. ان مان هڪ نسخي جو عنوان "بياض ضب فارسي" ۽ ٻيو نسخو ڪتابت ڪيو هئائين.(4)

هو وڌيڪ لکي ٿو ته:

"ڪلهوڙن جي دور ۾ ڪتبخانا به قائم ٿيا، جن لاءِ وقت جي مشهور خطاطن ۽ خوشنويسن کان ڪتابن جا نسخا ڪتابت ڪرايا ويندا هئا، جن کي شاهي خزاني مان لوازما ملندا هئا." (5)

ڪنهن به قوم جي علم، ادب، ثقافت ۽ فن جي احاطي ڪرڻ وقت ان قوم جي اجتماعي ڪردار کي نظر ۾ رکڻ سان گڏ هڪ خاندان ۽ هڪ فرد جي ڪردار کي به اهميت ڏبي، تڏهن وڃي ڪنهن قوم جي جملي ادبي، علمي، ثقافتي ۽ فني ورثي جي درست ڪٿ ڪري سگهبي ۽ گڏوگڏ انهن گهراڻن ۽ فردن جو انفرادي ڪردار به ڏسي سگهبو، جن جو قومن کي ڪاميابيءَ ڏانهن وٺي وڃڻ ۾ نهايت اهم ۽ اڳواڻيءَ وارو ڪردار هوندو آهي. مقامي گهراڻن ۾ سمن کان پوءِ ڪلهوڙا ٻيو گهراڻو هو، جنهن سنڌ جي سياسي، سماجي، معاشي، علمي ۽ ادبي خدمت ڪرڻ هڪ لازمي فريضو سمجهيو. اهوئي سبب آهي ته هن دور تاريخ جي ورقن ۾ 'سونهري دور' جي مڃتا ماڻي.

ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جو ته هن فن سان بيحد شوق هو، جو جتي به ڪنهن اهڙي خوشنويس ۽ خطاط جي خبر پوندي هئس، ته اُن کي اتان هڪدم پاڻ وٽ گهرائي فن جي قدرداني ڪندو هو.(6) ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جو دور توڙي جو مغلن جو پڇاڙڪو دور هو، پوءِ به ميان صاحب چانڊڪي پرڳڻي جي مدرسن، مڪتبن ۽ ڪتبخانن ۾ وڏا وڏا خطاط، ڪاتب ۽ محرر مقرر ڪيا هئا.(7) مدرسن ۽ مڪتبن ۾ مقرر خوشنويسن ۽ خطاطن تي اها ذميواري رکيل هئي، ته هو طالب علمن کي ڪِلڪَ ۽ قلم ٺاهڻ کان وٺي سُنن اکرن لکڻ تائين سمورا مرحلا سيکارين. اهڙن خطاطن ۽ خوشنويسن جي پوري گهراڻي جي سرپرستي ڪئي ويندي هئي.

ميان شاهل محمد ڪلهوڙي پنهنجي ڏينهن ۾ موجوده تعلقي گنبٽ جي نورپور شهر مان قريشي خاندان سان تعلق رکندڙ 'ميان دائود' نالي هڪ عالم ۽ بزرگ کي گهرائي اڳوڻي چانڊڪي پرڳڻي سان

تعلق رکندڙ موجوده قنبر جي ويجهو هڪ 'جهلي' ۾ آباد ڪيو(٨) جهلو انڪري سڏبو هو، جو انهيءَ ماڳ جي چوڌاري ايترا ته ڏگها ۽ گهاٽا وڻ هوندا هئا جو پري کان ڳوٺ جو نالو نشان به ڏسڻ ۾ نه ايندو هو. جهلو ڪيترن ئي ننڍين توڙي وڏن ڳوٺن ۽ آبادين جو مرڪز هو. ميان دائود جهلي ۾ آباد ٿيڻ ڪانپوءِ اتي حدّ عاليشان مسجد ۽ مڪتب جو بنياد رکيو هيءَ ڳالهه ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جي وفات (1657ع) کان لڳ ڀڳ ڏهاڪو سال ڪن اڳ جي آهي.

ميان دائود جي رهائش کان پوءِ انهيءَ مڪتب اڳتي هلي ڪيترائي عالم، ماهر ۽ ڪاتب پيدا ڪيا، جن اڳتي هلي خاص ڪري اتر سنڌ جي مختلف شهرن ۽ ڳوٺن ۾ علمي خدمت ڪئي. ميان دائود جي حسب نسب بابت وڏڙن جون روايتون آهن، ته هن گهراڻي جو نسبي تعلق نورپور جي قريشي بزرگن جي معرفت سيدنا حضرت ابوبڪر صديقؓ سان وڃي ملي ٿو. هيءُ گهراڻو نورپور ۾ 'آخوند' ۽ 'مُلا' جي لقبن سان به مشهور هو، جتي هو ابن، ڏاڏن کان درس و تدريس سان لاڳاپيل هو، جنهنڪري هيءُ گهراڻو اڄ به 'پلوندا لاڪا' ۽ 'مُلا' جي لقب سان سڃاپجي ٿو. ميان دائود جو گهڻو وقت مسجد ۽ مڪتب ۾ فيض ڏيندي گذرندو هو. هو پير پاڳاري جي وڏن جو مريد هو. هن جي ميان شاهل محمد سان به ويجهڙائي هئي. هن بزرگ جي اولاد جي پنجين پيڙهيءَ ۾ ميان سڄڻ (1840ع 1735ع) نالي هڪ بزرگ جي شادي ڪلهوڙا گهراڻي مان ٿي. انهن ڪلهوڙن جو وڏو ڏاڏو پير ميان جان محمد ڪلهوڙو'، ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جو ماسات ۽ سنڌس خاندان مان هو. ڪلهوڙن سان مٽي ملتي ٿيڻ کان پوءِ هيءُ گهراڻو آهستي آهستي "ڪلهوڙو" سڏجڻ لڳو. هن گهراڻي جي مشهور عالم، ڪاتب ۽ خطاط ميان صابر فقير (1935ع 1795ع) جنهن جو ذڪر اڳتي ايندو، پنهنجين قلمي تصنيفن ۽ لکتن ۾ ڪٿي "ڪلهوڙو" ڪٿي "ڪلهوڙيجو" لکيو آهي، نه ته اڪثر جاين تي "قريشي" ۽ لقب ۾ "بانڪا" لکيو آهي.

ميان دائود جي جهلي ۾ آبادڪاريءَ دوران لاڪا قبيلي جي ماڻهن به رهائش اختيار ڪئي هئي، اهي به اصل نورپور جا رهاڪو ۽ پير پاڳاري جي وڏن جا معتقد هئا هن ماڳ تي ميان دائود جي رهائش ڪن پوءِ جهلي جي هاڪ پکڙي. ته بين هندان به آهستي آهستي ماڻهو جهلي ۾ آباد ٿيڻ لڳا ۽ ميان دائود جي صحبت ۾ اچي فيض حاصل ڪندا رهيا. جن ۾ لاڪا، نانگراج، جمالي، گوپانگ، منگي، ڏيپر، سومرا، راهوجا، چانڊيا وغيره شامل هئا جهلو غالباً 17صديءَ جي آخر تائين ميان دائود کان پوءِ سندس اولاد جي درس و تدريس ۽ فنونِ لطيفه جو مسڪن رهيو. سترهين صدي عيسويءَ جي آخري ڏهاڪي دوران ڪن سببن ڪري جهلي جا ماڻهو جهلي جي نزديڪ لوپر ۾، نور واهه جي لڳ ڏکڻ ۾ وينا، جيڪو ڳوٺ اڳتي هلي 'پلوندا لاڪا' جي نالي سان مشهور ٿيو. (پلوندو لاڪو، لاڪا قبيلي جو هڪ نيڪ مرد هو) ميان دائود جو اولاد به هن ڳوٺ ۾ آباد ٿيو ۽ پلوندا لاڪا ۾ هڪ وڏو مدرسو ۽ مسجد قائم ڪري اتي پنهنجي ابائي پيشي درس و تدريس جو ڪم شروع ڪيائون. 'پلوندا لاڪا' ۾ مدرسي جو بنياد ميان دائود جي ڙپوٽي ميان حال الله (1780ع 1695ع) سنه 1775ع ڌاري رکيو، جو پنهنجي دور جو وڏو بزرگ ۽ خوشنويس هو. ميان حال الله کان پوءِ ميان سڄڻ، صابر فقير، آخوند لونگ، ميان جان محمد، لقمان ۽ الهيار سلسليوار ڪلهوڙن، ميرن، انگريزن ۽ پاڪستان جي اوائلي دور جا مدرس، حافظ، ڪاتب، خطاط ۽ خوشنويس رهيا هن گهراڻي جي زبون ٿيل ڪتبخاني مان قرآن مجيد، اسلامي تاريخ، شجرا سازي، علم ابجد، علم حڪمت ۽ علم فقه سان لاڳاپيل ڪيترن ئي موضوعن تي قلمي نسخا ۽ مخطوطا مليا آهن. اهي مخطوطا نهايت ئي دلڪش ۽ وڻندڙ انداز ۾ لکيا ويا آهن. پلوندا لاڪا جي ڪتبخاني مان جتي هن گهراڻي جي فردن جون تحريرون ۽ مخطوطا ملن ٿا، اتي بين عالمن سگورن جي تحريرن ۽ مخطوطن جا نمونا پڻ مليا آهن. اهڙيون لکتون به مليون آهن، جن تي مختلف بزرگ شخصيتن جي مُهرن جا عڪس ۽ ٺاٺا به چيپيل آهن مُهرن ۾ حضرت لعل شهباز قلندرؒ جي مُهر پڻ شامل آهي. برطانوي دور سان واسطو رکندڙ اهڙا دستاويز به مليا آهن، جن مان خبر پوي ٿي ته انگريز دور ۾ پلوندا لاڪا جي ڪلهوڙا گهراڻي جا فرد عريضي نويسيءَ جو به ڪم ڪندا هئا.

پير ميان جان محمد ڪلهوڙي جو اولاد نئين ديري ۽ اگاٽي، تعلقي لاڙڪاڻي ۾ اڄ به مقيم آهي. پير جان محمد ڪلهوڙي جو مقبرو به نئين ديري جي قريب واقع آهي (راقم)

عيسوي اٺويهين صديءَ جي آخر ۾ جڏهن سنڌ ۾ ليٿو ڇاپخانا، انگريزي اسڪول ۽ ڪاليج کلڻ لڳا، تڏهن هتان جي مڪتبن واري تعليم سميت ڪتابت، خطاطيءَ ۽ محرريءَ واري فن تي به زوال اچڻ شروع ٿيو ۽ هن وقت پاوندا لاڪا جي ڪلهوڙا گهراڻي ۾ ڪتابت ۽ خطاطيءَ جي فن جو ڪوبه وجود نه رهيو آهي. پاوندا لاڪ ۾ راقم جي وڏڙن جي ڪيل انهيءَ علمي پورهئي جا آثار ڪجهه زبون مخطوطن جي شڪل ۾ باقي وڃي بچيا آهن، جن جو هتي مختصر ذڪر عالمن، ڪاتبن ۽ خوشنويسن جي احوال ۾ ڪجي ٿو:

ميان حال الله (اول) (1725ع- 1640ع):

هيءُ بزرگ ميان دائود جو پوٽو ۽ ميان آهيي (1698ع- 1610ع) جو پٽ هو. هو پنهنجي دور جو وڏو خطاط ۽ عربي، فارسيءَ جو عالم هو. هن فقه تي ڪيترائي ڪتاب تصنيف ڪيا ۽ ڪتابت پڻ ڪيا سندس لکيل مخطوطا گهڻي ڀاڱي ضايع ٿي ويا. فقط هڪ فارسي مخطوطي جا ڪجهه وچيان ورق خسته صورت ۾ مليا آهن، جنهن ۾ تصنيف جو نالو ۽ سنه وغيره لکيل نه آهي، پر جيئن ته ميان حال الله (اول) جي تصنيفات ۽ ڪتابت جو زمانو سنه 1675ع کان 1725ع تائين محيط آهي، تنهنڪري ڀانئجي ٿو، ته هيءُ مخطوطو 17صدي عيسويءَ جي آخر واري دور جو آهي. ميان حال الله، ڪلهوڙا اقتدار ۾ به رهيو. ”قنبر: هڪ اڀياس“ ۾ آيو آهي ته:

”ميان حال الله ڪلهوڙو (اول) ڪلهوڙا دور ۾ عهديدار هو، جو ڪيس به تلوارون به مليل هيون، جيڪي وڏو عرصي سندس پونئيرن وٽ ڳوٺ پاوندا لاڪا ۾ موجود رهيون.“(9)

ميان حال الله 1725ع ڌاري وفات ڪئي. ڳوٺ پاوندا لاڪا (تعلقي قنبر) ۾ مدفون آهي. هن بزرگ اولاد ۾ ميان لطف علي (1750ع- 1670ع) نالي هڪ فرزند ڇڏيو

ميان حال الله (ٻيو) (1780ع- 1695ع):

ميان حال الله (ٻيو)، ميان لطف عليءَ جو پٽ ۽ ميان حال الله (اول) جو پوٽو هو هيءُ به پنهنجي دور جو سٺو خطاط، ڪاتب ۽ عالم هو. عربي ۽ فارسيءَ ۾ ڪيترائي نسخا ڪتابت ۽ تصنيف ڪيا. ميان حال الله (ٻيو) بابت، ”قنبر هڪ اڀياس“ ۾ آيو آهي ته:

”ميان حال الله ڪلهوڙي قرآن پاڪ جا ڪجهه قلمي نسخا لکيا ۽ فقه جي موضوعن تي به ٿورو لکيائين، جيڪي قلمي ذخيري جي ضايع ٿيڻ سبب ختم ٿي ويا.“(10)

هن بزرگ پنهنجي ڳوٺ پاوندا لاڪا ۾ مدرسو به قائم ڪيو هو، جتي هو پنهنجي ڳوٺ سميت پروارن ڳوٺن جا ٻار پڙهائيندو هو، ۽ ان سان گڏ ڪتابت ۽ خطاطيءَ جو ڪم به ڪندو هو. هن ڪاتب قرآن پاڪ جا به ڪافي نسخا ڪتابت ڪيا. هن خوشنويس جا لکيل ٻه قلمي نسخا سندس ڪتبخاني مان مليا آهن، جن مان هڪ ياسين سگوريءَ جي فارسيءَ ۾ شرح آهي. ٻيو به نسخو فارسيءَ ۾ ملي ٿو، جيڪو شعر جي صورت ۾ آهي. سرورق تي به گل نقش ٺهيل آهن. ورق جي چوڌاري ڪنارا نقش ٺهيل آهن. هنن ٻنهي مخطوطن تي سن ۽ عنوان وارا ورق ضايع ٿيل آهن.

ميان حال الله (ٻيو) 1780ع ڌاري لاڏاڻو ڪري ويو، ڪيس پاوندا لاڪا جي قبرستان ۾ دفنايو ويو هن بزرگ کي اولاد ۾ تاج محمد، سجڻ ۽ لطف نالي ٽي فرزند ڄاوا.

ميان سجڻ (1840ع- 1735ع):

هيءُ بزرگ سگورو، ميان حال الله (ٻيو) جي گهر ۾ 1735ع ڌاري ڄائو. هيءُ بزرگ، قرآن مجيد جو حافظ، عالم ۽ ڪاتب هو هن بزرگ، قرآن مجيد جا ڪافي نسخا ڪتابت ڪيا. ”قنبر هڪ اڀياس“ ۾ آيل آهي ته:

”ميان سجڻ ڪلهوڙو، عالم، فاضل ۽ فارسيءَ جو قادرالڪلام شاعر ٿي گذريو آهي. سندس قلمي ڪتبخاني مان هينيون اهم تصنيفون موجود آهن. (1) مطلوب المؤمنين (1807ع) موضوع عشق رسول. ابوالحسن جي سنڌيءَ

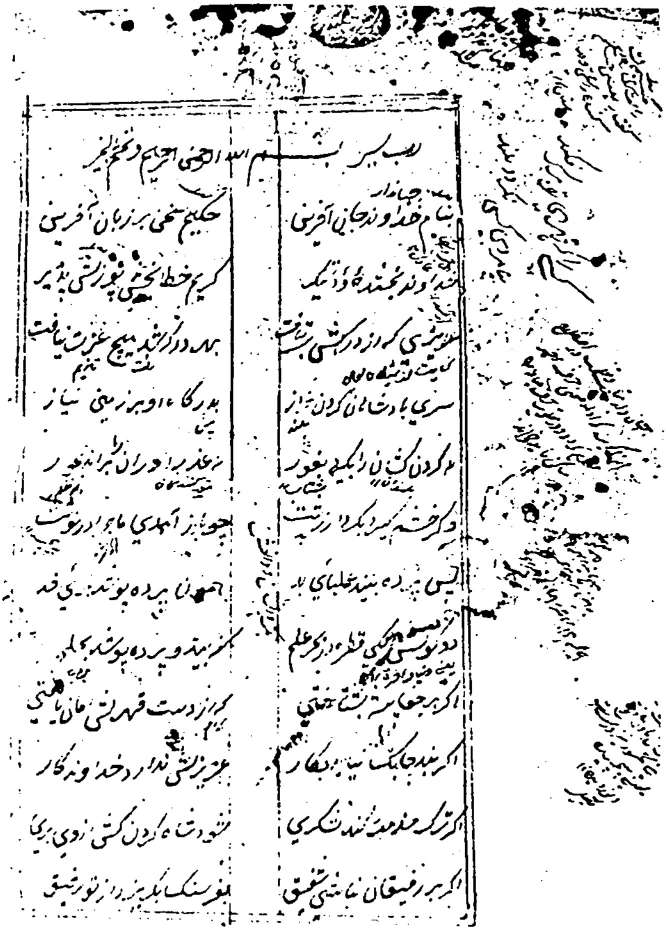

(فارسي ڪلام جو عڪس)

شاعر ۽ خطاط: ميان حال الله ڪلهوڙو (1780 - 695 ع)

دور: ڪلهوڙا گهراڻو (1782 ع - 1700 ع)

مر، (2) فضائل المصطفي (1832ع) عربيءَ مر، (3) نسخهٔ سلطاني (1805ع) موضوع شرعي مسئلا (4) يوسف زليخا جو قصو (1789ع). اصل ليکڪ ملا امان الله ولد ميان ابوطلب. ساڪن ديهه ڪوٽڙي فارسيءَ مر (5) بديع الجمال ۽ سيف الملوڪ قصو (1763ع) فارسيءَ مر، (6) هڪ تصنيف، جنهن مر سندس فارسي شاعريءَ سان گڏ ديني مسئلا بہ بيان ڪيل آهن (1800ع). ان ڪان علاوه ميان سجڻ، شيخ سعديءَ جي چوند چوٽين ڪي بہ سهيڙيو." (11)

ميان سجڻ جي مٿين نسخن ڪان علاوه سندس ڪتابت ڪيل بہ نسخا بہ ملن ٿا، جن مان هڪ نسخي مر درود شريف جي شرح عربيءَ ۾ لکي وئي آهي ۽ ٻيو فارسيءَ جو نسخو شعر تي مشتمل آهي. شعر واري نسخي جي سر ورق تي هيٺيان لفظ لکيل آهن:

"مالڪ اين ڪتاب ملا سجن ولد ملا هالو عرف بانڪ هرڪہ غير او دعويٰ ڪند و عوورونا مسموع است."

درود شريف جي شرح واري آخري ورق جي پڇاڙيءَ مر هن طرح لکيل آهي:

"ڪاتب ملا سجن ولد ملا هال (هالو) عرف بانڪ تاريخ چهارم بروز اربع ماه مبارڪ رمضان سنہ 1249ھ".

هيءُ بزرگ 1840ع ڌاري وفات ڪري ويو. ڀاڻدا لاڪا مر مدفون آهي. ڪيس اولاد مر عبدالله، محمد حسن، احمد ۽ محمد ٿيا. انهن مان محمد حسن ۽ محمد پنهنجي دور جا سٺا خوشنويس هئا

ميان حال الله (ٿيون):

هيءُ ڪاتب، ميان تاج محمد ڪلهوڙي جي گهر مر 1763ع ڌاري پيدا ٿيو ۽ 1860ع ڌاري لاڏاڻو ڪري ويو. هن ڪاتب بابت: "قنبر هڪ اپياس" مر ڄاڻايو ويو آهي تہ:

"ميان حال الله (ٿيون) منهبي چاڻ رکندڙ ڪاتب هو. جنهن وڏن ڪان ورثي مر رهندڙ روايت کي برقرار رکندي ڪجهہ تصنيفون (ڪتابت) ڪيون."(12)

ميان صابر "فقير" (1935ع-1795ع):

ميان صاحب جن وڏا اهل الله، صاحب ولايت، صاحب ڪرامت، بلنديءَ جا خوشنويس، ڪاتب ۽ عالم هئا هن بزرگ، خوشنويسي ۽ خطاطيءَ جي سکيا پنهنجي ڏاڏي جي ڀاءُ ميان سجڻ (1840ع 1735ع) ڪان ورتي. عربي، فارسي تعليم بہ پنهنجي ڏاڏي جي ڀاءُ وٽان پنهنجي ڳوٺ ڀاڻدا لاڪا مر حاصل ڪيئون صابر 'فقير' بابت، "قنبر هڪ اپياس" مر لکيل آهي تہ:

"صابر 'فقير' پنهنجي دور جو عالم، بزرگ، سنو شاعر، ليکڪ ۽ ڪاتب هو. هن قرآن مجيد جا ڪيترائي قلمي نسخا لکيا، تنهن ڪانسواءِ علم ابجد، شجره سازي ۽ تاريخ اسلام تي بہ لکيائين جن ۾ عربي، فارسي ۽ ابوالحسن جي سنڌي استعمال ٿيل آهي."(13)

سندن ناليءَ سان ڪيترائي قلمي مخطوطا ۽ نسخا مليا آهن. اهي مخطوطا عربي، فارسي ۽ ابوالحسن جي سنڌي 'الف اشباء' وغيره مر ڪتابت ڪيا ويا آهن. سندن ڪتابت ڪيل قلمي ذخيري جو گهڻو حصو زبون ٿي ختم تي ويو آهي ۽ ڪجهہ خستہ حال مخطوط اڄ بہ سندن پونئيرن وٽ موجود آهن، جن جو مختصر ذڪر پيش ڪجي ٿو:

1. قرآن مجيد جو خطي نسخو (ڪتابت ڪيل) - 1279ھ/ 1862ع.
2. 'ڪنزالعبرت' (ڪتابت ڪيل) سنہ 1290ھ/1873ع (ابوالحسن جي سنڌي 'الف اشباء' مر)
3. 'قرآن شريف' جو فارسي ترجمو (ترجمو ۽ ڪتابت سنہ 1295ھ/1878ع
4. قرآن مجيد جو خطي نسخو (ڪتابت) سنہ 1301ھ 1883ع
5. 'تاريخ عالم اسلام' (حصو پهريون) تصنيف ڪيل سنہ 1304ھ/1887ع (ابوالحسن جي سنڌي)
6. 'تاريخ عالم اسلام' (حصو ٻيو) (تصنيف ڪيل) سنہ 1304ھ/1887ع (ابوالحسن جي سنڌي)
7. 'تاريخ عالم اسلام' (حصو ٽيو) تصنيف ڪيل سنہ 1330ھ/1912ع (ابوالحسن جي سنڌي)
8. 'لغاتِ نامہ' (تصنيف ڪيل) سنہ ؟ (ابوالحسن جي سنڌيءَ مر)

9. 'مدحيات محمد حسن' (ڪتابت ڪيل) سن-؟ (ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾)
10. 'فالنامہ' (ڪتابت ڪيل) سن؟ (ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾)
11. 'ضب فارسي' (تصنيف ڪيل) سن-؟ (فارسيءَ ۾)
12. 'غزلِ عشق' (تصنيف ڪيل) سن-؟ (ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾)
13. 'فوائد والتسخير في علم الوقف والتڪبير' (ڪتابت ڪيل) سن-؟ (عربيءَ ۾)
14. 'مڪتوباتِ انشاءِ' (ڪتابت ڪيل) سن-؟ (فارسيءَ ۾)
15. 'سورة والضحيٰ مبارڪ جو تفسير' (تصنيف ڪيل) سن-؟ (ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾)
16. 'علم ابجد' (تصنيف ڪيل) سن-؟ (فارسيءَ ۾)
17. 'يوسف زليخا جو قصو' (ڪتابت ڪيل) (ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾)
18. 'وجود العاشقين' (شعر ۾) (تصنيف) سن-؟ (ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾)

ڪنز العبرت:

هڪ فقه تي مشتمل هيءَ هڪ منظوم تصنيف آهي جا ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي لائق شاگرد مخدوم غلام محمد (نرئي واري) تيار ڪئي. هيءَ تصنيف، ابوالحسن جي سنڌي 'الف اشباء' ۾ لکيل آهي، جا 41 بابن تي مشتمل آهي. اهي 41 باب مختلف فصلن ۾ ورهايل آهن. باب پهريون- ايمان تي، ٻيو بابہ گلا غيبت تي، ٽيون بابہ نسب تي، چوٿون بابہ الاهي محبت تي، پنجون بابہ قتل ۽ شرڪ تي، ڇهون بابہ زنا تي، ستون بابہ حياء ۽ ستر تي، اٺون بابہ عشق تي. اهڙيءَ طرح ايڪيتاليهہ باب مختلف موضوعن ۾ ورهايل آهن.

عربيءَ ۾ 'ڪنز' 'کاڻ' يا 'قدرتي ذخيري' کي چئجي ٿو. هن تصنيف کي قرآن مجيد جو ترجمو بہ چئجي تہ تفسير بہ. ميان صابر 'فقير' هن تصنيف جي ڪتابت سن 1290هہ مطابق 1873ع ۾ تيار ڪئي.

تاريخ عالم اسلام (حصو پهريون):

هيءَ بہ هڪ منظوم تصنيف آهي، جنهن ۾ اسلام جي بنياد پوڻ ۽ ان جي پکڙجڻ جو تذڪرو ڪيل آهي. هيءَ تصنيف بہ ابوالحسن جي سنڌي 'الف اشباء' ۾ لکيل آهي. ميان صابر 'فقير' هيءَ نسخو پنهنجي خوشنويسيءَ ۾ سن 1304هہ مطابق 1887ع ۾ تصنيف ڪيو. (عڪس 9،8)

تاريخ عالم اسلام (حصو ٻيو):

هيءَ بہ هڪ منظوم تاريخ آهي، جا اسلام جي شروعاتي دور ۾ ٿيل جنگين تي مشتمل آهي. هيءَ تصنيف بہ ابوالحسن جي سنڌي 'الف اشباء' واري قافيي ۾ لکيل آهي. تصنيف جي قطع تاريخ 1330ع مطابق سن 1912ع جاتايل آهي.

تاريخ عالم اسلام (حصو سنڌ):

هيءَ تصنيف ٻن ڀاڱن تي مشتمل آهي. پهرين ڀاڱي ۾ حضرت آدم عليه السلام کان حضرت امام مهديؑ تائين شجرو ڏنو اٿس ۽ ٻيو ڀاڱو سنڌ جي اوائلي تاريخ تي ٻڌل آهي، هن تصنيف جو ابتدائي ڀاڱو، جنهن ۾ شجرو ڏنل آهي، پڙهڻ جي لائق رهيو آهي، باقي سنڌ جي تاريخ وارو ڀاڱو ڳري ضايع ٿي ويو آهي. هيءَ تصنيف ابوالحسن جي الف اشباء واري سنڌيءَ ۾ سن 1304هہ مطابق 1887ع ۾ لکي تيار ڪئي.

قرآن مجيد جو فارسي نسخو:

ميان صاحب، قرآن مجيد جو هيءَ فارسي ترجمي جو نسخو بتاريخ 7 محرم الحرام سن 1295هہ بمطابق 1878ع تي ڪتابت ڪري مڪمل ڪيو. نسخي جي آخرين حصي جا پڇاڙيءَ وارا ڪلمات ڪجهہ هن طرح آهن:

"ڪاتب الحروف حقير پر تقصير صابر فقير ولد حال الله عرف قريشي لقب بانڪ سڪنہ شهر لاڪ بروز شنبہ بوقت نيم روز بتاريخ هفتم ماه محرم الحرام سن 1295هہ غفرالله له ولوالديه والجميع المؤمنين والمؤمنات والمسلمين و المسلمات الاحياء منهم والاموات برحمتڪ ياارحم الراحمين."

ورقن جي چوڌاري سهڻي گلڪاري ڪئي وئي آهي ۽ صفحن جي پاسن کان حاشيہ فارسيءَ ۾ لکيا ويا آهن. اندر صفحي ۾ عربي حرفن جي هڪ سٽ سراسري طرح پنجن حرفن تي مشتمل آهي. عربيءَ

"ڪنز العبرت" جو پهريون صفحو

الجزء كتاب كنز العبرة ... بسم الله الرحمن الرحيم وتمم بالخير وبه نستعين

فن خطاطيءَ جو نادر نمونو (سنه 1873ع)

خطاط: ميان صابر فقير ڪلهوڙو (1795-1935ع)

جي سڻ هينان ترجمي جي فارسي سڻ ڏنل آهي. صفحي ۾ ڪل 16 سٽون (8 عربي، 8 فارسي) شامل آهن. فارسي سڻ ڳاڙهي مس سان ۽ عربي سڻ ڪاري مس سان لکيل آهي.

قرآن مجيد جا خطي نسخا:

ميان صابر 'فقير'، قرآن مجيد جي ترجمي کان علاوه عام قلمي نسخا به ججهي تعداد ۾ نهايت سهڻن اکرن ۾ ڪتابت ڪيا.

ميان صاحب جن ديندار ماڻهو هئا ۽ اهل قلم، اهلِ علم ۽ عقيدتمندن جا هر وقت ميڙا متل هوندا هئا. پاڻ اهڙن ماڻهن کي پنهنجا ڪتابت ڪيل قرآن مجيد جا نسخا تحفي ۾ ڏيندا هئا. اڳ ڇاپخانن يا نقل مشينن جو بندوبست نه هو، ڪتابت جي لکائيءَ جو فقط اهوئي طريقو يعني اصل تان اُتارو ڪرڻ هوندو هو. ميان صابر 'فقير' راتين جون راتيون ويهي قرآن مجيد جا قلمي نسخا سهڻن اکرن ۾ ڪتابت ڪندا هئا. هڪ قلمي نسخو اندازاً هڪ يا ٻه مهينا وٺندو هو. هن وقت ميان صاحب جن جي خستہ حال ڪتبخاني مان قرآن مجيد جا فقط ٻه زبون قلمي نسخا ملي سگهيا آهن، جن مان هڪ نسخي تي تاريخ قطع ڪلمات هن طرح لکيل آهن:

> "ختم القرآن روز 3 شنبہ بتاريخ سپت هفتم ماه مبارک رمضان سنہ 1279ھ (1862ع) تماميت يافت ازيدِ حقير پر تقصير صابر 'فقير' ولد حال الله عرف قريشي لقب بانگ."

ٻئي نسخي تي تاريخ قطع ڪلمات هن طرح آهن:

> ڪاتب الحروف حقير پر تقصيرصابر 'فقير' ولد حال الله عرف قريشي لقب بانگ سکنہ شهر بهلنده لاکہ برکناره نورواه بروز چهار شنبہ وقت اضحي بتاريخ چهارم ماه رجب المرجب 1301ھ (1883ع) غفرالله له ولوالديه والجميع المؤمنين والمؤمنات والمسلمين والمسلمات الاحياء منهم والاموات وصلي الله خيرخلقه محمد وآله واصحابه اجمعين يا ارحم الرحمين.

قصو حضرت يوسف عليه السلام ۽ زليخا رضہ:

هيءُ تاريخي قصو ميان صابر 'فقير' جو پنهنجو تصنيف ڪيل نہ آهي، ڪتابت ڪيو اٿس. قصي ۾ ابوالحسن جي 'الف اشباه' واري سنڌي استعمال ٿيل آهي. هن نسخي جو آخرين حصو، جنهن تي تاريخ قطع ڪلمات درج ٿيل هوندا آهن، ضايع ٿي ويو آهي، جنهنڪري معلوم نہ ٿو ٿئي، تہ صابر فقير هيءُ نسخو ڪڏهن ڪتابت ڪيو آهي.

غزلِ عشق:

هن نسخي جا سمورا ورق اڌوهي کائي وئي آهي، جنهنڪري شعر پڙهڻ جي لائق نہ رهيو آهي. پهرين ورق جي سرورق تي "خادم الشعراء صابر فقير حقير پرتقصير" لکيل آهي. ان کان پوءِ هيٺ شعر جون ٻه سٽون سالم حالت ۾ آهن، تنهن کان پوءِ ٽي سٽون مڪمل طرح اڌوهيءَ جي نذر ٿي ويون آهن. وري ٽي سٽون سالم آهن، ان کان پوءِ باقي اڌوهيءَ جو کاڄ بڻيل آهن.

شعر هن طرح آهي:

بيحَد حَمدُ ڇَوان پُيچُونَ، حا ۾ حَضرتَ جِي هُندَ هُونَ
ڪِينَ هُوا ڪي ڪنَ فيڪُونَ، تُولي عَالمَ ٿِيا افزونَ
ٿلُونَ...

....

....

ڪِرد اڪائُنَ سَبَ ڪِردُونَ، عرش اڪائُنَ فرش فُشونَ
نڪتہ اڪائُن نَقشُ نِگُونَ، نادُرَ نِعمتَ نُورَ نُمُونَ
ڇِيدَا ڇَاري ڇِيلاَن ڇُون، ڇُون ڇگارا ٺاه ڇگُونَ

....

(باقي سٽون اڌوهيءَ جي نذر آهن).

مدح رسول:

هن شعري نسخي جو تعلق بہ ميان صابر 'فقير' سان آهي. نسخي ۾ سن ڄاڻايل نہ آهي. نسخو گهڻي ڀاڱي اڌوهيءَ جي نذر ٿيل آهي. مخطوطي جي ابتدائي ٻن صفحن جا شعر هن طرح آهن:

سَراهجي سـوڌنـي جـو سڀاجو سائيءَ[1]
چئجي درود دوستي جو رسول رحماني
۽ ٻن مَٿي آل اصحابَ اُنجي جي سَرها سدائي

---

[1] سڀجهو سائين

هِرِيرِ مُقيمِ جي اچي ئي پسيي
تہ تعبير خوابجو أهي جو پارسي
سو سِندِي وائي لکجي تہ سَين تيي سُهڪائِي
شروع ڪيم تِهِم وٺي اوءِ وائي
جيڪو پَسي خوابُ مِ پهجيکي جل وصلا
من مراد پني أنجي بن جَهانن هي
پوُ پنکَ کو أنتي نُکو دوراپو
جِن ڪري تِن لَهي چندؤ مانيندو
پَسَنْ مَلڪنجو خوابِم أهي چنگائي
جيڪه ڳُني صِراطُ ڪِ قيامت سُهنيمي
تِصديع ظالمن جي متّي تِه وهي
تابُهي پارِ پوءِ صدقو جي ڏي
سج کِ چنبرُڪو[12] ۽ تارا ٿو پسي.

•

ميان صابرَ فقير جن حال ۽ قال جا صاحب هئا. سندن ڪرامتون اظهر من الشمس آهن. هڪ پيري جي ڳالهہ آهي، تہ رات جو ڏيڍ وڳي ڏاري ڪنهن اوڻتو مسافر اچي سندن در کڙڪايو. ميان صاحب پاڻ وڃي در کوليو. سائل عرض ڪيو تہ: ”سائين مان مسافر آهيان، پر مان ڇيلي جي ٻڪل گوشت ۽ ڪٽڪ جي مانيءَ کان سواءِ ڪجهہ نہ کائيندو آهيان، مهرباني ڪري رب پاڪ جي ڏني مان بکئي کي کارايو، رب پاڪ اوهان کي گنج ڏيندو.“ ميان صاحب جن اويلي مسافر جي اهڙي فرمائشي گفتار ٻڌي ذري برابر بہ خفا نہ ٿيا ۽ مُرڪي ڏنائون. کُمهلي مسافر کي اوطاق ۾ ويهاري پاڻ گهر ويا ۽ پنهنجي گهر واريءَ کي أٿاري ساري ماجرا ٻڌايائون. سندن گهر ڌياڻيءَ اها ڳالهہ ٻڌي فڪر ڪرڻ لڳي تہ هن اويلي وقت اهڙي فرمائش جو کاڌو ڪٿان ايندو؟ ميان صاحب کيس دلداري ڏيندي چيو تہ ڪارڻ وارو رب پاڪ آهي، اسان کي ڪهڙي مجال آهي ائين چئي پاڻ وضو ساري ٻہ رڪعتون نفل نماز ادا ڪيائون. اڃا دعا گهري مس واندا ٿيا تہ سندن در کڙڪيو در کوليائون تہ ڳوٺ جو هڪ ماڻهو بيٺل هو. ميان صاحب کانئس کُمهلي اچڻ جو سبب پڇيو، جنهن تي اُن ماڻهوءَ وراڻيو تہ سائين مان خيرات جي ماني ڪرائي هئي، پر مون کي اوچتو ڪنهن ڪم سانگي ٻئي ڳوٺ وڃڻو پيو، جنهنڪري دير ٿي وئي. سوچيم تہ ماني صبح تائين رکڻ نيڪ نہ آهي، ڇو نہ هاڻي ئي اوهان کي تڪليف ڏيان، سو مهرباني ڪري گهر هلي ٻہ گراهہ مانيءَ جا کائي دعا گهرو. ميان صاحب جن ساڻس گهر ويا. دسترخوان تي ويٺا، تہ سندن اڳيان ٻُڪل گوشت جي پليٽ ۽ ڪٽڪ جون مڪيل مانيون پيش ٿيون. ميان صاحب جن کانئس دريافت ڪيو تہ گوشت ڇا جو آهي. جنهن تي گهر ڌڻيءَ جواب ڏنو: سائين ڇيلي جو آهي. ميان صاحب جن گهرڌڻيءَ جو اهو جواب ٻڌي مُرڪي پيا ۽ چيائون تہ ابا اها ماني منهنجي اوطاق تي کڻائي هل، اُتي هڪ اويلو مهمان ويهاري آيو آهيان، ان کي ڏيئي آهي، باقي خير جي دعا ڪٿي هتي ئي گهري ٿا وٺون. گهرڌڻيءَ عرض ڪيو تہ قبلا! اوهان بي فڪر ٿي ماني کائو، مهمان جي لاءِ ماني ڪوڙ آهي، اها ڏيون ٿا. ميان صاحب کي وري بہ وهم ٿيو تہ شايد گهرڌڻيءَ وٽ وڌيڪ کاڌو نہ هجي، سو ڀيهر اصرار ڪيائون تہ نہ بابا مان جيئن چوان ٿو تيئن ڪريو. گهرڌڻي، ميان صاحب جي رمز سمجهي ويو ۽ تسلي ڏيڻ لاءِ گهر ۾ رڌل سمورو کاڌو کين ڏيکاريو. ميان صاحب جن تسلي وٺي پوءِ کاڌو نوش فرمايو ۽ دعا گهري. گهرڌڻي مسافر جي ماني سندن جاءِ تي کڻائي هليو. مسافر جي اڳيان ننڍت ئي طبيل کاڌو اچي ويو تہ سندس اکيون ٽِنجي ويون ۽ هڪدم اُٿي ميان صبر فقير جن جي پيرن تي ڪري پيو ۽ کين عرض ڪيائين: ”قبلا سائين! منهنجي گستاخي معاف ڪجو، مان اوهان جو نالو ٻڌي محض امتحان وٺڻ آيو هئس. بيشڪ اوهان رب جا پيارا ٻانها آهيو. اوهان کي جهڙو ٻڌم تهڙو ڏٺم.“

سبني ٿيءَ سُڪائي (ڇڳائي، سولائي)
تنهن ۾ وٺي
پنهنجي کي
ٻنهي جهانن
ڏوراپو
جنهنڪري
چوڻ مڃيندو
خواب ۾ آهي ڇڳائي
جيڪڏهن ڏٺي
تنهن
ڏي
سج کو چند ڪوني.

تحقيق: رات جو ڏينهن وڳي پسند جي ڪاڏي جو اسباب پيدا ڪري ڏين فقط رب پاڪ جي ئي قدرت آهي. انسان ويچاري جي ڇا مجال آهي رب پاڪ پنهنجن پيارن ٻانهن ۽ بزرگن جي عزت ۽ ڀرم رکندي وسيلو پيدا ڪري ٿو، مهل سندن واهر ڪري ٿو. ميان صابر فقير جي به هر وقت توڪل پنهنجي رب پاڪ تي هوندي هئي ۽ هر وقت رب پاڪ جي رضا تي راضي رهڻ جي تلقين ڪندا هئا. سندن گذر سفر بني ٻاري تي هو، پر پاڻ يا سندن فرزند ڪڏهن به رات جو ديري تي سماءُ لاءِ نه سُتا. فصل ۽ اناج کي رب پاڪ جي حوالي ڪري ٻي اُلڪا ئي رات جو گهر ايندا هئا ۽ صبح جو وري پوک ۽ فصل جي سنڀال لاءِ ويندا هئا. سندن ٻنيءَ تان ڪڏهن به ڪک جي چوري نه ٿي. پر ڪڏهن ڪو رات جو بُريءَ نيت ڪري اچا ٻنيءَ ۾ مس گهڙندو هو ته نانگن جا ڪنڪ اُن جي ڪڍ پوندا هئا. "جنهن جو رب، تنهن جو سڀ."

ميان صابر 'فقير' طبيعت ۾ گهڻو ڪري ملنڱڻا رهندا هئا، پر ڪڏهن ڪڏهن جلاليءَ ۾ به اچي ويندا هئا. ان وقت زبان مان جو ڪجهه فرمائيندا هئا، الله جي قدرت سان اُهوئي ٿي ويندو هو. وڏڙا چون ٿا ته هڪ ڀيري ڳوٺ جي هڪ زميندار جلال خان لاکي ڏاڍ مڙسي ۽ گستاخي ڪري سندن نينگر جو ڇيلو جهلي پنهنجي نوڪرن کان کُهرائي ڇڏيو ۽ نينگر کي به مار ڏئي موڪلي ڇڏيو. جڏهن ميان صابر 'فقير' کي اها ماجرا ٻڌائي وئي، ته جلاليءَ ۾ اچي چئي ڏنائون: "وڏيري ڇيلو نه کُهرايو آهي، پر هن پاڻ کي کُهرايو آهي." خدا جي قدرت سان ڪجهه ڏينهن کان پوءِ جلال خان جي در تي به گهوڙيسوار آيا ۽ اچي چيائونس، ته توکي انگريز بهادر گهرايو آهي، جهڙي حال ۾ آهين، تهڙي حال ۾ اسان سان هَل. سوارن هن کي ڳوٺ کان ٿورو اڳتي وٺي وڃي کُهي ڇڏيو! ڳوٺ جي ماڻهن هٿيارن سان انهن سوارن جي پٺ ورتي، پر هو الائي ڪير هئا ۽ اک ڇنڀ ۾ الائجي ڪيڏانهن هليا ويا.

ميان صاحب کي زندگيءَ جي آخرين حصي ۾ گُرديءَ جي تڪليف ٿي پئي. گهروارن، مٽن مائٽن ۽ يارن دوستن ڪين علاج ڪرائڻ جي گذارش ڪئي، پر ميان صابر 'فقير' انهن سڀني کي نه پر جواب ڏئي ڇڏيائون: "جيڪو گهڙو ڀرجڻو هو سو ڀرجي چُڪو آهي." آخر ڀڄندو به شايد گهڙي ڀڄڻ جو وقت اچي ويو آهي، پيريءَ ۾ هاتي حڪيمن ۽ حاذقن جو در نه ڏيکاريو." آخر سڀني جي گهڻي زور ڀرڻ تي ڪٿي هائوڪار ڪيائون. سنڌ ۾ نئين نئين ريل آئي هئي. لاڙڪاڻي کان ڄام شوري ريلوي لائين تازي وڇائجي چڪي هئي 'فقير' کي لاڙڪاڻي مان ريل ذريعي حيدرآباد سول اسپتال نيو ويو. اجا حيدرآباد واري اسپتال جو منهن ئي نه ڏٺائون، ته ساهه جو پکيئڙو سندن جسم جي پڃري مان آزاد ٿي اُڏامي هليو ويو. فقير جي جسد خاڪي کي اُتان ئي ٻيهر واپس ريل ذريعي لاڙڪاڻي آندائون. فقير جا معتقد ۽ دوست احباب ته پوري ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ڄام هئا، جن کي فقير صاحب جي لاڏاڻي جي خبر پئي، ته ڪافي تعداد ۾ اهي ريلوي اسٽيشن لاڙڪاڻي پهتا ۽ فقير صاحب جي منهن ڏسڻ جي آخري رسم پوري ڪئي. اُتي طئه ٿيو ته فقير صاحب جي جسد خاڪيءَ کي ڳوٺ، ڳوٺ مان گذاري پنهنجي ڳوٺ پاوندا لاکا رسائجي، ته جيئن ڳوٺن ۾ موجود پيرسن، لاچار ۽ بيمار ماڻهو پنهنجن ڳوٺن ۾ ئي پنهنجي مرشد جو آخري ديدار ڪري سگهن. آخر انهيءَ صلاح مطابق صابر فقير جو جسد خاڪي ڳوٺ ڳوٺ کان ٿيندو پنهنجي ڳوٺ پاوندا لاکا 'فقير' پهتو. رات جو دير سان سندس ميت کي پاوندا لاکا جي قبرستان ۾ سندس والد ميان حال الله جي پر ۾ مٽيءَ ماءُ حوالي ڪيو ويو. ميان صابر جي وفات سنه 1935ع ۾ ٿي. رب پاڪ کيس خضري حياتي عطا فرمائي هئي. لڪتن ۾ سندن پيدائش جي تاريخ نٿي ملي. پر سندن قلمي نسخن ۾ ڄڻايل تاريخن مان قوي گمان آهي ته هو 1800ع ۽ 1795ع ڌاري پيدا ٿيا هوندا (؟). کين اولاد ۾ جان محمد، لقمان، نورمحمد ۽ نذرمحمد چار پٽ ڄاوا. جن مان ٻي نمبر فرزند جان محمد جي پشت جو سلسلو هلندڙ آهي. باقي سندن فرزند بي اولاد گذر ڪري ويا.

ميان صابر 'فقير' جن وڏي ڄمار ماڻي هئي. هنن ميرن ۽ انگريزن جا ٻئي دور ڏٺا هئا. تنهنڪري ڪين ٻنهي دورن جي سياسي، سماجي، علمي ۽ ادبي حالتن جي ڄاڻ هئڻ. انهيءَ مشاهدي ۽ ڄاڻ جي بناء تي عربي، فارسي ۽ ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ ضرور ڪي تذڪرا به ڪيا هوندائون جي زماني جي گردش جي ور چڙهي ويا هوندا.

ميان صابر 'فقير' جا شاگرد:

ميان صابر 'فقير' وٽان هونءَ ته ڪيترائي علم ۽ فن جا پياسا پنهنجي اُڃ اُجهائي ويا، پر جن عالمن ۽ ڪاتبن جا نالا قابلِ ذڪر آهن، تن ۾ ميان لقمان (ڪاتب) ميان جان محمد ڪلهوڙو (عالم)، آخوند لونگ ڪلهوڙو (ڪاتب ۽ حافظ)، الهيار ڪلهوڙو (حافظ ۽ ڪاتب)، محمد اسماعيل ميمڻ (عالم) ۽ مولانا شيرمحمد ڪوسو (عالم) شامل آهن.

مولانا محمد اسماعيل ميمڻ:

وڏو جيد عالم هو. اصل جيئڻ ابڙي تعلقي قنبر جو وينل هو. ميان صابر 'فقير' وٽ ابتدائي درس پڙهيو. ان کان پوءِ مولانا هملوڻيءَ جي مدرسي مان تعليم حاصل ڪيائين. پوءِ رامپور ۽ خيرآباد (هندستان) مان منطق ۽ فلسفي جي اعليٰ تعليم حاصل ڪئي. هن کي پنهنجي ڳوٺ جيئڻ ابڙي ۾ 40 ايڪڙ زرعي زمين هئي، جنهن جي آمدنيءَ مان مدرسي جو خرچ پکو هلائيندو هو. هو وڏو بي ڊپو ۽ بهادر عالم سڳورو هو.(15) هڪ دفعي مسجد ٺهرائڻ لاءِ ڪيس پنجو گهربل هو، جيڪو هن هڪ غيرآباد سرڪاري زمين مان ڪٽايو. ڪنهن وڃي سرڪار کي اها خبر ڏني، ته مولوي صاحب سرڪاري مٽي چوري ڪري ڪٽائي ويو آهي. ٻئي ڏينهن تي قنبر جي ٺٺوڪي هندو مختيارڪار ريجهومل، مولوي صاحب کي ڪورٽ ۾ اچي وضاحت پيش ڪرڻ لاءِ سمن ڏياري موڪليو. مولوي صاحب ڪوٽوال سان مختيارڪار کي چوائي موڪليو ته: "مسجد الله جو گهر آهي، جنهن زمين تان پنجو گهرايو اٿم، اها زمين به الله جي آهي، پنجو ڪنيم ته ڪهڙو گناهه ڪيم." مختيارڪار اهو ڪڙو ترڙو جواب ٻڌي دنگ رهجي ويو.

مولانا شير محمد ڪوسو (1956ع-1876ع) به انگريز دور جو وڏو بزرگ ۽ صاحبِ فتويٰ عالم هو.(16) ميان صابر 'فقير' وٽان ابتدائي تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ محمد اسماعيل هاليپوٽي کان تعليم حاصل ڪيائين. ڪجهه عرصو جيئڻ ابڙي تعلقي قنبر جي پسگردائيءَ وارن مدرسن ۾ پڙهايائين.(17)

ميان لقمان (اول)، جان محمد ڪلهوڙو، آخوند لونگ ۽ الهيار به پنهنجي دور جا عالم ۽ خطاط هئا، جن جو ذڪر اڳتي ايندو.

ميان عبدالرحيم ڪلهوڙو (1890-1800ع):

هيءُ خوشنويس، ميان عليءَ (1866-1770ع) جي گهر ۾ 1800ع ڌاري ڄائو. ميان عبدالرحيم پنهنجي دور جو سٺو خطاط ۽ ڪاتب هو. هن خوشنويس بابت "قنبر: هڪ اڀياس" ۾ لکيل آهي ته:

> "هيءُ پنهنجي دور جو سٺو ڪاتب هو. خطاطيءَ مان خوب ڄاڻندو هو. هو 1822ع ڌاري پاوندا لاڪا مان لڏي ديهه ڪلر ۾ آباد ٿيو. هن جو پٽ لونگ پڻ سٺو ڪاتب هو."(18)

هن خوشنويس قرآن مجيد جا ڪافي نسخا ڪتابت ڪيا. هيءُ بزرگ ميان صابر 'فقير' جو سوٽ هو. هن جا ننڍپڻ ۾ پنهنجي سوٽ سان خوشنويسيءَ جا دلچسپ مقالا ٿيندا هئا، جڏهن ميان سڄڻ ٿيندو هو. ميان عبدالرحيم خوشنويسيءَ جي سکيا پنهنجي ڏاڏي ميان سڄڻ کان ورتي. ميان عبدالرحيم قرآن مجيد کان علاوه فارسي ۽ ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ به خطاطي ڪئي. هن خوشنويس 1890ع ڌاري وفات ڪئي، ڪيس پنهنجي ڳوٺ پاوندا لاڪا ۾ دفنايو ويو. هن بزرگ جوانيءَ ۾ تعلقه قنبر جي ديهه ڪلر ۾ هڪ ڳوٺ به ٻڌايو هو، جيڪو اڄ به ديهه ڪلر ۾ "عبدالرحيم ڪلهوڙو" جي نالي سان آباد آهي، جتي ڪلهوڙن جا 50 کن گهر آباد آهن.

لونگ (1919-1830ع):

هيءُ خطاط، عبدالرحيم ڪلهوڙي جو پٽ هو. عربي، فارسيءَ جي تعليم ميان صابر فقير وٽان پرايائين. پنهنجي چاچي ميان صابر فقير سان گڏ مدرسي ۾ درس و تدريس جو به ڪم ڪندو هو. هن بزرگ به ڪيترائي نسخا ڪتابت ڪيا. هيءُ ڪاتب تر ۾ 'آخوند لونگ' جي نالي سان مشهور هو.

ميان لقمان (اول) (1910ع-1834ع):

هيءُ بزرگ، ميان صابر فقير جو وڏو فرزند هو، سندس والد بزرگوار جي وصال کان پوءِ پنهنجي خاندان جي پڳ ڪيس ٻڌائي وئي، پر هن بزرگ پنهنجي ننڍي ڀاءُ ميان جان محمد کي پڳ ٻڌائي. ميان لقمان ديني تعليم سان گڏ خطاطيءَ جي سکيا پنهنجي والد صاحب وٽان حاصل ڪئي، هن خطاط جو فقط هڪ فارسي نسخو "علم الانشاء" (1278هه/1861ع) خطن جي مضمون تي مليو آهي. ميان لقمان (اول) کي اولاد ۾ فقط هڪ ڌيءُ ڄائي، جنهن مان

ڪيس غلام قادر (وفات 1968ع) نالي هڪ ڏوهٽو ڄائو، جو تعويذات ۽ عمليات ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. ميان لقمان (اول) 1910ع ۾ وفات ڪئي، ڪيس پنهنجي ڳوٺ پلوند الاڪا جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

جان محمد ڪلهوڙو (1940-1836ع):

هن بزرگ سڳوري ميان صابر 'فقير' جي گهر ۾ اک کولي. هيءُ بزرگ عالم هو. هن ڪتابت ۽ خطاطيءَ تي اهڙو ڪو ڳڻپ جوڳو ڪم نہ ڪيو. هن تمام ناميارا شاگرد پيدا ڪيا، جن اڳتي هلي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ پنهنجو نالو ڪيو. سندن شاگردن ۾ مولانا تاج محمد مگسي، مولانا غلام محمد منگي (پلوندا لاڪا) ۽ مولانا الله بخش تنيو (نوڙهي بجار) قابلِ ذڪر آهن.(19) .

مولانا تاج محمد مگسي اصل ۾ ڄاڙي تعلقي قنبر جو وينل هو. پنهنجي دور جو صاحبِ ڪرامت ۽ جيد عالم هو. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ مولانا عبدالڪريم قريشي (پير ولرو) جهڙا جيد عالم بہ وٽس پڙهيا. هن عالم سڳوري گهڻو عرصو پلوندا لاڪا جي ۾ ولرن ڳوٺن- پير محمد لاڪي ۽ رب رکي لاڪي جو مدرسو هلايو.(20) مولانا غلام محمد منگي بہ ميان جان محمد ڪلهوڙي جي لائق شاگردن مان هو، جنهن ميان صاحب کان ابتدائي درس ورتا، ان کان پوءِ هو شهدادڪوٽ ۾ محمد صديق ميمڻ جي قائم ڪيل مدرسي مان فارغ التحصيل ٿيو. پوءِ اچي پنهنجي ڳوٺ پلوندا لاڪا جي مدرسي ۾ درس ڏيڻ لڳو. سندس اولاد هن وقت قنبر ۾ رهي ٿو. مولانا الله بخش تنيو اصل نوڙهي بجار تعلقي قنبر جو رهاڪو هو. هن قرآن مجيد جي ابتدائي تعليم ۽ ناظره ميان جان محمد کان حاصل ڪئي. هن بزرگ جي باري ۾ "قنبر: هڪ اڀياس" ۾ آيو آهي تہ:

"مولانا الله بخش ولد محمد تنيو وڏو عالم، فاضل ۽ ليکڪ هو. هن عربي، سنڌي، فارسي ۽ اردو ٻولين ۾ اٽڪل 78 ڪتاب لکيا. سندس وفات 22- جون 1982ع تي ٿي."(21)

•

ميان جان محمد ڪلهوڙي 1940ع ۾ رحلت ڪئي. ڪيس ڳوٺ جي ابائي قبرستان ۾ دفنايو ويو. ميان جان محمد کي اولاد ۾ لقمان (ٻيون) ۽ حال الله (چوٿون) نالي بہ پٽ ڄاوا.

الهيار (1942ع-1861ع):

هن ڪاتب، صاحبڏني (1895-1820ع) جي گهر ۾ اک کولي. هو قرآن مجيد جو حافظ هو ۽ ڪيس خوشنويسيءَ تي ملڪو بہ حاصل هو. هن عربي ۽ فارسيءَ جي تعليم سان گڏ ڪتابت جي سکيا پنهنجي چاچي (والد جي سوٽ)

ميان صابر 'فقير' کان حاصل ڪئي. الهيار ڪيترن ئي عالمن سڳورن جون عربي ۽ فارسي تصنيفون ۽ قرآن مجيد جا نسخا پڻ سهڻن اکرن ۾ ڪتابت ڪيا، جن ان زبون ٿيل ڪجهہ نسخا اڄ بہ پلوندا لاڪا جي ڪتبخاني ۾ موجود آهن. هيءُ خوشنويس 1942ع ۾ وفات ڪري ويو.

لقمان (ٻيون) (1948-1863ع):

هيءُ بزرگ، ميان جان محمد جو پٽ ۽ ميان صابر 'فقير' جو پوٽو هو. هيءُ حافظ قرآن هو. پنهنجي والد ميان جان محمد جي لاڏاڻي کان پوءِ مدرسي ۾ ناظره تعليم ڏيندو هو. لقمان فقط قرآن مجيد جو حافظ هو.

لقمان کان پوءِ محمد رمضان مدرسي ۾ ناظره تعليم ڏيندو رهيو. هن وقت لقمان جي پوٽن مان لقمان (ٽيون) ۽ جان محمد (ٻيو) ۽ الهيار جي پوين مان الهيار (ٻيو) ۽ غلام نبي قرآن مجيد جي ناظره تعليم ڏئي رهيا آهن. لقمان (ٽيون) قرآن مجيد جو حافظ آهي. ان ڪانسواءِ عربي ۽ فارسي تعليم سڪندر نامہ تائين حاصل ڪيل اٿس.

ميان صابر 'فقير'، ميان جان محمد ۽ الهيار خان جي لاڏاڻي کان پوءِ هن خاندان ۾ ڪتابت ڪرڻ جو ذوق ختم ٿي ويو ۽ هتان جو مدرسو، جتي اڳ علم و فن جي وڏي آبياري ٿيندي هئي، فقط ناظره تعليم تائين محدود رهجي ويو. ميان جان محمد جي ٽڙپوٽاڻ ٿيڻ هئڻ ۽ گهراڻي ۾ جانشين عالم نہ هئڻ ڪري پلوندا لاڪا جي ڪتبخاني ۾ رکيل ناياب تحريرن ۽ تصنيفن جي سنڀال نہ ٿي سگهي، جنهنڪري اهي سوڪڙيون آهستي آهستي ٻاهران ايندڙ زيارتي هڪ هڪ ڪري کڻي ويا ۽ هن وقت چند زبون ۽ شهيد ٿيل قلمي نسخا آثار طور وڃي بچيا آهن. اڄ کان ٽيهارو/چاليهارو سال اڳ ڳوٺ عبدالرحيم ڪلهوڙي جو وينل هڪ مولوي صاحب تقريباً هر مهيني ايندو هو ۽ ڪونہ ڪو قيمتي نسخو پاڻ سان گڏ کڻي ويندو هو. اهو مولوي صاحب راقم جي وڏي پاءُ لقمان جو استاد رهي چڪو آهي ۽ هن وقت هو نصيرآباد شهر (ضلعو قنبر) ۾ رهي ٿو. تازو راقم سندس فرزند جي معرفت رابطو ڪيو، تہ هن صاحب انهن نسخن کان لاتعلقيءَ جو اظهار ڪيو.

اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي اهلِ علم ۽ باذوق ماڻهن وٽ پلوندا لاڪا جي ڪلهوڙا گهراڻي سان لاڳاپيل ناياب ۽ قيمتي تحريرون پس پرده آهن، جن جي بازيابيءَ کان پوءِ ئي هن گهراڻي جي ڪيل علمي، ادبي خدمت جي دُرست ڪٿ ڪري سگهبي. پلوندا لاڪا جي ڪلهوڙا گهراڻي سان تعلق رکندڙ ڪتبخاني ۾ نہ رڳو ڪلهوڙا گهراڻي سان تعلق رکندڙ فردن جون تصنيفون ۽ تحريرون ڪتابت ڪيل ملن ٿيون، پر

ان سان گڏ بين لعتمن ۽ ڪتبن جون تحرير ڪيل تصنيفون ۽ خطي جا نمونا پڻ مليا آهن. خاص طور تي برطانوي دور جي دستاويزي لکپڙهه جا نمونا به مليا آهن. جن جو مختصر ذڪر هيٺ متفرقات ۾ ڪجي ٿو.

متفرقات

• 'روضة الاحباب': هن مخطوطي ۾ حضور اڪرم ﷺ ۽ صحابه اڪرام رضي الله عنهم جن جا حالات رقم ٿيل آهن. مخطوطو فارسيءَ ۾ تحرير ٿيل آهي. پر ان جا ابتدائي ڪلمات عربيءَ ۾ تحرير ٿيل آهن. هيءَ تصنيف علي شير نالي هڪ ڪاتب جي ڪتابت ٿيل آهي. هيءُ مخطوطو نهايت زبون ٿي ويو آهي. شروعاتي ۽ اندريان ورق ڪافي ضايع ٿي ويا آهن. هن تصنيف جو سنه وغيره به معلوم نه ٿو ٿئي.

• 'مطلع الانوار': هيءُ مخطوطو فارسيءَ ۾ ڪتابت ڪيل آهي. ورقن جا ٻاهريان ڪنارا ۽ سر ورق بچيا آهن، باقي ورق جو مرڪز (سڄي جو سڄو) اڏوهي کائي وئي آهي. پهرئين ورق جي سر تي هيٺيان لفظ تحرير ڪيل آهن:

"ڪتب 'مطلع الانوار' في التاريخ سيت چهارشنبه شوال سنه 1145هه(1732ع)."

هيءُ مخطوطو ضب تي لکيل آهي. هن مخطوطي جي ڪاتب يا مصنف جو پتو نه ٿو پوي.

• وجودالعاشقين: هيءُ مخطوطو شيخ المشائخ حسين قدسي جي مريد مولانا شريفيءَ جي فارسي بيتن تي مشتمل آهي. انهن بيتن ۾ مولانا شريفي حج جو ذڪر آندو آهي. مخطوطي جي سر ورق تي هن طرح لکيل آهي:

"اين ابيات تصنيف مولانا شريفي مريد شيخ المشائخ شيخ حسين قدسي. اين ابيات مولانا شريفي ڪه در وقت حج ڪرده، در ذڪر حج"

هي بيت محمد حسن نالي هڪ خطاط ڪتابت ڪيا آهن.

لکپڙهه جون تحريرون:

1. هڪ روزنامچي جا ابتدائي ورق مليا آهن. جنهن جي پهرئين ورق تي وقت ۽ ڏينهن جا نالا تحرير ٿيل آهن. انهن جي بلڪل مٿان فارسيءَ ۾ ڪجهه هن طرح لکيل آهي:

"يادداشت ڪردون موازنه ڪرون خرمن را موازنه داشت"

انهن لفظن جي هيٺان ڏينهن ۽ وقتن جو اندراج هن طرح ڪيل آهي:

جمع مجد (منجهند)
شرشر (ڇنڇر) صبوه (صبوح- صبح)
عاچر (آچر) عد رات (اڌ رات)
سومر- سومهري (سومهٽي)
اڪارو (اڱارو)- پويو پهر (پويون پهر)
اربعا- عصر
خميس- ڏيڍ پهر

مٿئين عبارت ۾ لفظن جي شڪل هاڻوڪي شڪل کان ڪافي ڦريل آهي. اڳ ڇنڇر کي 'شرشر' چيو ويندو هو انهيءَ 'شرشر' لفظ جو پسمنظر پاڻي آهي واهيءَ يا ڪنهن لاٽ مان پاڻيءَ 'شرشر' جو آواز ڪري وهندو آهي. حضرت موسيٰ عليه السلام جي ڏينهن ۾ يهودي منع هوندي به سبت (ڇنڇر) جي ڏينهن تي لڪل سان واهين ۽ اڏن مان مڇيءَ وارو پاڻي ڳنڍاري ڪنهن ڪڍ ۾ ڪٺو ڪري، ٻئي ڏينهن انهن اها مڇي ڦاسائيندا هئا سبت جي ڏينهن پاڻيءَ جي 'شرشر' وارو اهو آواز اڳتي هلي ڏينهن 'ڇنڇر' جو روپ اختيار ڪري ويو قرآن پاڪ جي 'الاعراف' جي آيت نمبر 163 ۾ ان قصي جو ذڪر آيل آهي ان آيت سڄوريءَ ۾ پاڻيءَ لاءِ لفظ 'شرعاً' استعمال ڪيل آهي لفظ آچر 'اڳ' عين سان لکيو ويندو هو لفظ 'اڱاري' جي 'ڱ' لاءِ 'ڪ' حرف جي مٿان هڪ نقطو (ڪ) ڏنو ويندو هو ۽ ان مان 'ڱ' جو آواز ڪڍيو ويندو هو. خاص ڪري برطانوي دور ۾ ميان صابر 'فقير' جي تحريرن ۾ اهڙي اکر سان ڪافي لفظ مليا تا لفظ 'مجد' هن وقت 'منجهند' ٿيو آهي منجهند معني 'وچ واري' (منجهه معني وچ) اهو وقت ڏينهن جي وچ وارو هوندو آهي. تنهنڪري ان تي 'منجهند' جو نالو پيو. هن لفظ جي پراڻي صورت 'مجد' هئي 'صبح' جي پراڻي شڪل 'صبوه' هئي، پوءِ صبوح ٿي هن وقت صبح لکجي ٿو. لفظ صبح مان صبحاڻي ٿيو هن لفظ ۾ 'ب' اکر جي اڳين 'ح' اکر هجڻ ڪري 'ب' اکر نهيو اهو 'ٻ' اکر علم لسان مطبق وسرگ' آهي. جنهن جو اثر ڪري 'ص' اکر 'س' ۾ بدليو ۽ 'صبحاڻي' لفظ تبديل ٿي 'سڀاڻي' ٿيو

"وجود العاشقين" جو پهريون صفحو

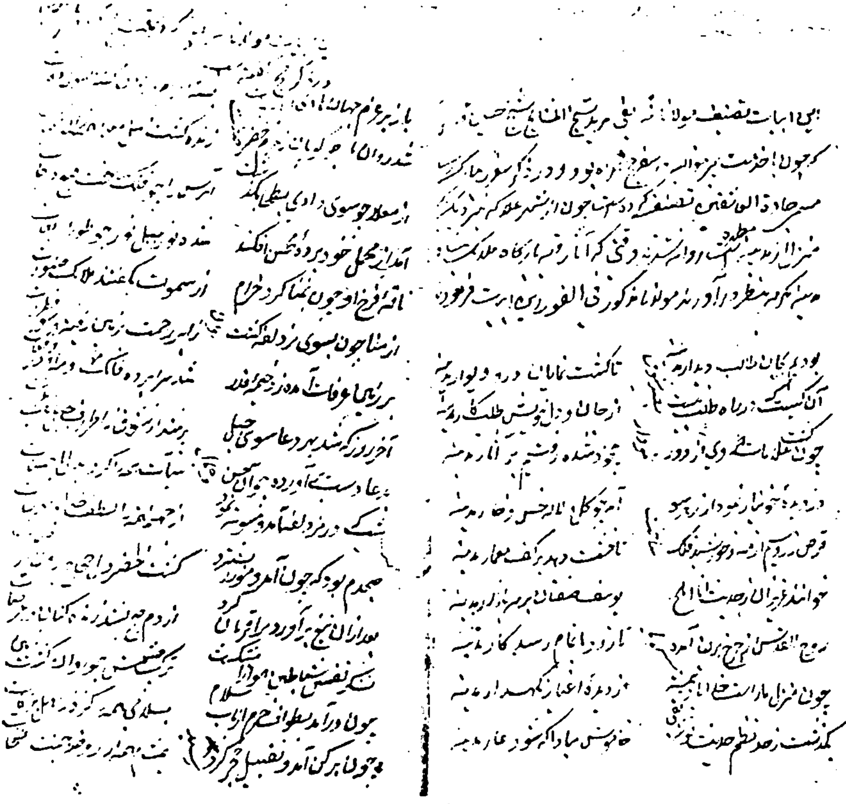

متفرقات:

فارسي ڪلام "وجود العاشقين" شاعر مولانا شريفي

خطاط محمد حسن غفي عنه

(هي: ڪلام شيخ المشائخ حسين قدسي جي مريد مولان شريفي، جو لکيل آهي نسخي تي سن وغيره ڄاڻايل نه آهي.)

لفظ 'سومر' پالڻجي ٿو، ته اصل 'سوم' يعني چنڊ (چندر) تان ڪنيل آهي. هن ولر جو پسمنظر 'ٻتمت' سان آهي. اڳ هن ڏينهن جي رات تي ٻوڏي چوڏهين تاريخ ولري چنڊ جي روشنيءَ ۾ سڄي رات پوڄا پاٺ ۽ ڳيڻ ڪندا هئا، تنهنڪري اهو نالو ۽ ولر اڳتي هلي 'سومر' بڻجي ويو ۽ لفظ 'سومهري' به اصل 'سوم' مان نڪتل آهي. 'سوم- هري' يعني چلنبوڪيءَ واري روشنيءَ واري رات جي سمي، جنهن وقت چنڊ لُپ تي چمڪڻ لڳي، لن 'وقت' کي 'سومهري' چيو ويندو هو. جو بگڙي سومهڻي (سوم- هڻي) يعني چنڊ ولري ٿيو آهي لفظ 'ڏيڍپهر' جي 'ڊال' لاءِ موجود 'ڍال' اکر لستعمال ڪيو ويو آهي، ڪٿي ته انهيءَ آواز لاءِ 'دال' جي مٿان ٽي نقطا 'ڌ' (ٻن نقطن جي مٿان هڪ نقطو) به لستعمال ڪيو ويو آهي. ميان صابر 'فقير' جي تحريرن ۾ انهيءَ اکر لاءِ اهي ٻئي صورتون ملن ٿيون. 'ڍال' جو آواز به اڳ 'ڍال' اکر سان ئي لکيو ويندو هو.

2. ڪتبخاني مان سرڪاري ۽ غيرسرڪاري لکپڙهه جا ڪاغذ به مليا آهن. به اهڙا ڪاغذ مليا آهن جن ۾ نڪاح جا حلفيه بيان فارسيءَ ۾ تحرير ٿيل آهن. ڪاغذ جي مٿان مهر لڳل آهي، جنهن ۾ "حافظ عبدالرحيم خادم الشرع قاضي" جا لفظ اُڪريل آهن. هڪ حلفيه بيان تي 1179هه (1765ع) ۽ ٻي تي 1176هه (1762ع) سنه جاٿايل آهن.

3. حلفيه بيانن ۾ اهڙا دستاويز به مليا آهن، جيڪي دنياداريءَ جي مسئلن تي لکيا ويا آهن. برطانوي دور سان تعلق رکندڙ اهڙن لکيل دستاويزن مان ميان صابر 'فقير' جي هٿ اکرن سان لکيل هڪ حلفيه بيان ملي ٿو، جيڪو اُن وقت جي اٺ آنن جي اسٽامپ پيپر تي 1292هجري سنه (1876ع) ۾ لکيو ويو آهي. ان حلفيه بيان جا بجسني لفظ هن طرح لکيل آهن.

باعث تحرير انڪ

اقرار ٿو ڪريان مان عبدالرحيم پٽر[1] علي جو ذات ڪلهو، وينل ڪوٽ پهجي[2] ساڻ رضا رغبت پانهنجي تي زور ۽ [3] مٽي هن ڪال[4] جو پئسا اندازاً سؤ ريين خرب ڪلدار اڏانيجو پنجاه ريپا ٽا ٽين جوُ لوهي پئسا مٺيان ده وچائٹ مل پٽر جيٺي مل[5] ذات هندو وينل ڪوٽ ڀهڻندي لاڪيجي وٽي هيٺ خرچ پهجي آندم جو انجام اني جو هن شرط اهي وقت تيڙ ڪي ٻارن اٺند سال فصلخريف جي سنه 1293هه وچائٹ مل مٽي ڪي پهچائي ڏيندس جيڪڏ[6] انجام مٽي جي نڏنم[7] ته درماهون وياج ٽڪي ريپو پري ڏيندس وڪن ۽ وٽن هٿ واني مٽي جي اهي اني واسطي هي اکر دستاويز جا لکي ڏنم جو حجت هجي.

بس فقط تاريخ ستاويهم مهيني ذوالقعد جي 1292هه (1876ع)

هٿ اکر[8] عبدالرحيم پٽر علي جي

شاهدي ميان چوڻ لاڪو
وينل ڪوٽ ڀهائندي لاڪيجي

شاهدي ملاجمعه ڪلهوڙه
وينل ڪوٽ ڀهائندي لاڪيجي
لکندڙ صابر فقير جو
ڪلهوڙيجو[9]

مُهرون:

پلوندا لاڪا جي ڪلهوڙا گهراڻي جي تحريرن ۾ مختلف ماڻهن جي نالن سان مُهرن جا عڪس به مليا آهن، جن ۾ سنڌ جي مشهور عارف ۽ سدا حيات بزرگ مخدوم لعل شهباز قلندر جي مُهر جو به عڪس ملي ٿو. مهر جي مٿئين حصي ڪان مسجد جي نيل وانگر هلڪي ڦبي آهي، باقي مهر گول آهي. مُهر جي اندر: 'لعل شهباز قلندر' جا لفظ اُڪريل آهن. هڪ ٻي مُهر جو عڪس ملي ٿو، جيڪا گول شڪل ۾ آهي، ان جي اندر ڪجهه عربي لفظ ڪيليگرافي ٿيل آهن، مُهر جي مرڪز تي لفظ 'حسن الله' لکيل آهي. هيءَ مُهر مخدوم حسن الله پاٽائي (وفات: 26 ربيع الاول 1339هه) جي آهي. مخدوم حسن الله پاٽائي، قاضي دين محمد سيوستاني جي پوٽاڻ مان هو. قاضي دين محمد سيوستاني ڪلهوڙن جي

پٽ
ڪلهوڙو وينل ڪوٽ (ڳوٺ)
ڏاڍ

ڳُلهه
جيٺي مل
جيڪڏهن
نه ڏنم
هٿ اکر
ڪلهوڙيجو

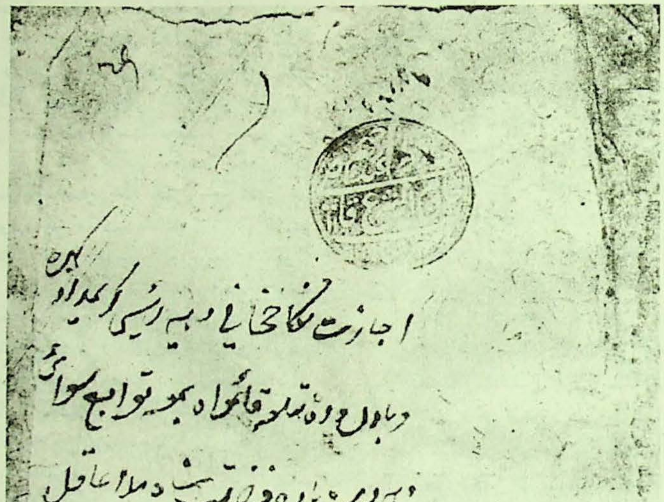

متفرقات:

(1762ع ۾ لکيل هڪ نڪاح نامي جو عڪس)

(نڪاح نامي جي سرورق تي مهر لڳل آهي، جنهن ۾ "حافظ عبدالرحيم خادم الشرع قاضي" لفظ اُڪريل آهن)

ايامڪاريءَ ۾ مذهبي امور جو وزير هو(22) هن بزرگ جو ذڪر "انساب مشائخ سيوستان" ۾ آيل آهي. جنهن ڪتاب جو مؤلف خود مخدوم حسن الله پاٽائي آهي. هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جنوري 2008ع ۾ ڇپيو آهي. اصل فارسيءَ ۾ آهي. سنڌي ترجمو سنڌس خاندان مان مخدوم علي گوهر پاٽائي صديقي ڪيو آهي ۽ ان تي مقدمو منهنجي همراه قلم دوست مخدوم سليم الله صديقي لکيو آهي. مون جڏهن مخدوم سليم الله صديقي صاحب کي حسن الله پاٽائيءَ جي مُهر جو عڪس ڏيکاريو، ته هن صاحب هڪدم 'انساب مشائخ سيوستان' ڪتاب ڪڍي منهنجي آڏو رکيو ۽ انهيءَ ساڳيءَ مُهر جو عڪس به ڏيکاريو، جيڪو انهيءَ ڪتاب ۾ ڇپيل هو. مخدوم حسن الله پاٽائيءَ جو اڪثر ڪري لاڙڪاڻي لڳ سوني جتوئيءَ ۾ اچڻ وڃڻ ٿيندو هو، هو اُتي ڪافي وقت مدرسي ۾ مدرس به ٿي رهيو. مخدوم صاحب جي وفات 15- ڊسمبر 1920ع ڌاري آيل آهي، جنهن مان يقين ٿئي ٿو، ته هيءُ بزرگ ميان صابر 'فقير' جو همعصر عالم ۽ صُحبتي هو.

مُهرون گول شڪل ۾ به آهن، ته بيضوي شڪل ۾ به. ڪيترين مُهرن ۾ اندر هيٺئين پاسي ڪان مهر ساز جو نالو به اُڪريل ملي ٿو. اهي مُهرون خاص ڪري نڪاح نامن جي حلفيه بيانن ۾ استعمال ٿيل ڏسڻ ۾ اچن ٿيون.

ڪتابت ۾ استعمال ٿيندڙ مس ۽ پنو:

قديم دور ۾ لکائيءَ لاءِ پني جو تصور نه هو. ڪاتب ۽ خطاط لکائيءَ جو ڪم وڻن ۽ جانورن جي چمڙيءَ تي ڪندا هئا. ڪل کي چلهي پني جهڙو لسو ۽ ترڪڻو ڪري اُن تي ڪتابت ۽ خطاطي ڪئي ويندي هئي. ان کان پوءِ ڪپڙي تي خطاطيءَ جو رواج پيو. عام سنڌي ماڻهو اوائل ۾ خاص ڪري وڻن جي پنن ۽ چوڏن کي لکت لاءِ ڪم آڻيندا هئا. خاص ڪري ڀوج وڻ جا پن ۽ چوڏا هن ڪم لاءِ ڪارآمد هئا. هن بابت 'قديم سنڌ' ۾ ڪاڪو ڀيرومل لکي ٿو ته:

"سنسڪرت ساهت مان به معلوم ٿئي ٿو ته، اڳي 'ڀوج وڻ' جا پن عام طرح لکڻ لاءِ ڪم آڻيندا هئا. اڄ تائين شريمد ڀڳوت، پران ۽ ٻيا ڪيترائي ڌرمي پستڪ براهمڻ وٽ ٿڌا رکيا آهن."(23)

ان مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ قديم دور کان ڪتابت ۽ خطاطيءَ جو هنر مروج هو. ڪاڪي ڀيرومل جي تحقيق مطابق پني تي لکڻ جو پهريون رواج چينين وڌو. ڪاڪو ڀيرومل مهرچند 'قديم سنڌ' ۾ لکي ٿو ته.

"751ع ۾ عربن سمرقند تي ڪاهيو، ته چين جو لشڪر سامهون ٿين. ان وقت عربن ڪي چينائي گرفتار ڪيا ۽ ڪين پاڻ وٽ نظربند رکيو. انهن گرفتار ٿيل چينائن، عربن کي چيو ته جيڪڏهن توهين اسان کي آزاد ڪندا ته انهيءَ مهربانيءَ جي عيوض اسين اوهان کي هڪ عمدو هنر سيکاريندا سين. عربن اها ڳالهه قبول ڪئي، انهيءَ تي چينائن کين ڪاغذ جوڙڻ جو هنر سيکاريو. اهو هنر پوءِ هندستان بلڪ يورپ جي ماڻهن کي سيکاريائون."(24)

پاوندا لاڪ جي ڪلهوڙا گهراڻي سان تعلق رکندڙ خوشنويس ۽ خطاط نهايت پرهيزگار ۽ متقي پارسا ۽ خداوارا نيڪ انسان هئا. هو نسخن ۾ استعمال ٿيندڙ مس ۽ پنو مارڪيٽ مان وٺڻ بجاءِ پاڻ ناهيندا هئا. مس لاءِ وڻن جو ڪوئر، لاڪ، اڳر ۽ مشڪ زعفران وغيره ڪتب آڻيندا هئا ۽ پنو مختلف جڙي ٻوٽين مان تيار ڪندا هئا. ميان سچڻ ڪان وٺي ميان صابر 'فقير' تائين جيڪي به قلمي نسخا مليا آهن، انهن نسخن ۾ گهڻي ڀاڱي پنو ساڳيوئي استعمال ٿيل آهي. هيءُ پنو عام پني جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ٿلهو، تهدار ۽ سخت آهي. هيءُ پنو هلڪي ڳاڙهاڻ رنگ تي مائل آهي. هن پني جي ڄمار موجوده تيار ٿيندڙ مشيني پني کان ٻيڻي آهي.

پانڄجي ٿو ته پني ناهڻ جو رواج به پهريان سنڌ کان شروع ٿيو آهي. پوءِ انهيءَ فن ۾ چينين وڌيڪ جدت ۽ نوان آندي هوندي. جو ته قديم دور جا ويد به سنڌ ۾ ئي سنڌوءَ جي ڪپ تي لکيا ويا ۽ سنڌ ۾ تيار ٿيل اوائلي پني جي ساخت سنڌ ۾ قديم دور کان نهندڙ پاپڙ جي شڪل ۽ ساخت جهڙي آهي. دراصل انگريزي

لفظ "پيپر" بہ سنڌي لفظ "پاپڙ" جي بگڙيل صورت معلوم ٿئي ٿو. تنهنڪري غالب گمان آهي تہ پني ٺهڻ جي ابتدا بہ سنڌ ۾ ٿي آهي.

پاوندا لاکا جي ڪلهوڙا گهراڻي جا اهلِ قلم ۽ اهلِ علم ماڻهو نہ فقط ڪاتب ۽ خوشنويس هئا، پر هو اعلي پايي جا جلدساز بہ هئا. سندن ڪيل جلدسازي ڪيترين صدين گذرڻ بعد بہ ختم نہ ٿي آهي. هو جلدسازيءَ ۾ استعمال ٿيندڙ پاڻي جي مٿان چمڙي جي شيٽ بہ چاڙهيندا هئا. اها شيٽ پاڻي کي پنن کان بچائيندي هئي، جنهن ڪري نسخن جي ڄمار موجوده ڪتابن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ آهي. قديم دور ۾ جڏهن جلدسازيءَ جي فن اڃا ترقي نہ ڪئي هئي، تڏهن پوچ وڻ جا چوڙا ورقن (پنن) جي هيٺان مٿان پاڻي طور استعمال ڪيا ويندا هئا، جن جي ڄمار اڄ جي ڪتابن کان بہ قدري گهڻي ٿيندي هئي. ان بابت ڪاڪو ڀيرومل مهرچند لکي ٿو تہ:

"پوچ وڻ جو چوڙو انهن پنن جي ٿهي مٿان (۽ هيٺان) رکي، پوءِ چوڙي ۽ پنن جي آرپار ٽنگ ڪندا هئا ۽ اُن ٽنگ مان ڌاڳو لنگهائي ڳنڍ ٻڌي ڇڏيندا هئا، ان کي سڏيندا هئا- 'گرنٿ'، جنهن جي هڪڙي معنيٰ آهي- ڪتاب ۽ ٻي معنيٰ آهي- ڳنڍ."(25)

هن وقت 'پاوندا لاکا' جي ڪلهوڙا گهراڻي ۾ خطاطيءَ ۽ ڪتابت جو ڪوبہ ڪم نہ ٿي رهيو آهي. هيءُ فن ڇاپخانن ۽ ڪمپيوٽر مشين جي ايجاد ٿيڻ کان پوءِ زوال طرف وڌي رهيو آهي. اڄڪلهہ ڪيليگرافيءَ جو ڪم بہ ڪمپيوٽر کان ورتو پيو وڃي، پر تنهن هوندي بہ هيءُ فن مئو نہ آهي. اڄ بہ سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ اهڙا ڪاتب ۽ خوشنويس وينا آهن، جيڪي ڪتابن جا ڪتاب پنهنجن سهڻن اکرن ۾ ڪتابت ڪندي هن فن کي زندهہ رکيو پيا اچن. هن وقت ضرورت انهيءَ ڳالهہ جي آهي تہ هن فن جي سرڪاري سطح تي قدرداني ڪئي وڃي. سرڪاري، نيم سرڪاري، علمي، ادبي ۽ ثقافتي ادارن ۾ هن فن کي ترجيحي بنيادن تي لاڳو ڪيو وڃي تہ جيئن هيءُ ثقافتي ورثو فنا ٿيڻ کان بچي سگهي.

حوالا

1. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي" (مهگ) ص 6.
2. ساڳيو حوالو، ص 17
الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: "سنڌ ۾ خوشنويسيءَ ۽ خطاطيءَ جي فن جي ابتدا ۽ اوسر" ٽماهي "مهراڻ" 2003/1ع ص 44-47.
4. حوالو ساڳيو
5. حوالو ساڳيو
6. پنهنجن وڏن کان ٻڌل
7. پنهنجن وڏن کان ٻڌل
8. ٻرڙو، رياضت (سهيڙيندڙ): 'قنبر: هڪ اڀياس' ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي قنبر 2006ع، ص 260
9. حوالو ساڳيو، ص 261
10. حوالو ساڳيو، ص 615
11. حوالو ساڳيو، ص 676
12. حوالو ساڳيو، ص 516
13. حوالو ساڳيو، ص 598
14. پنهنجن وڏن کان ٻڌل
15. ٻرڙو، رياضت (سهيڙيندڙ) "قنبر: هڪ اڀياس" ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي قنبر 2006ع، ص ص 276-277-679
16. ڳوٺ جيئڻ ابڙي (قنبر) جي پير مردن کان ٻڌل
17. حوالو نمبر8، ڏسو
18. حوالو نمبر8، ص 598
19. پنهنجي وڏن کان ٻڌل
20. حوالو نمبر6، ڏسو
21. حوالو نمبر 8، ص 683
22. حسن الله پاٽائي، مخدوم (مؤلف): "انساب مشائخ سيوستان" (مقدمو) سنڌي ادبي بورڊ. 2008ع
23. مهرچند، ڀيرومل، ڪاڪو: "قديم سنڌ" (ڇاپو ٽيون) 1992ع ص 339
24. حوالو 23، ص 340
25. حوالو 23، ص 340

تحقيق

استاد لغاري

شاهه لطيف جي سُر سسئيءَ ۾ "پاڻ"

شاهه لطيف جي رسالي ۾، ڪنهن به بيت يا لفظ جو تڪرار، سمنڊ ڇڇولڻ جي برابر آهي. عظيم آهن اُهي انسان، جن لطيف سرڪار جي پوري رسالي کي، پرکي، پروڙي، سينگاري، سهيڙي ۽ ترتيب ڏيئي، اسان لاءِ آسان بڻايو. هاڻوڪي دور ۾، جن محققن شاهه لطيف جو رسالو سمجهائيون ڏيئي، بامعنيٰ بڻائي، اسان کي پيش ڪيو آهي، انهن ۾ هوتچند مولچند گربخشاڻي، علامه آءِآءِ. قاضي، غلام محمد شاهواڻي، ڪلياڻ آڏواڻي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا نالا قابلِ ذڪر آهن.

اسان جي ڪيفيت ته اِها آهي ته جنهن لاءِ هندي جي ڪنهن شاعر چيو آهي:

"پڙهيا هئي، پُرجهيا نهين، مَتيا مَن ڪي موهه
پارس پاس جا پهنچيا، رهيا لوهه ڪا لوهه."

اسان جي گهر ۾ پنلئيءَ جو رسالو ته موجود آهي. پڙهي پڙهي اُن جا حافظ به ٿي ويا سين، پر سمجهي هڪ لفظ به نه سگهيا سين. بقول پنلئيءَ جي:

"جيئن مون سڀ ڄمار، ڄَر ۾ جهوتون ڏنيون."

اڄ اسين سُر سسئيءَ جي هڪ لفظ "پاڻ" تي سوچينداسين. سوچيون ٿا ته شايد ان لفظ جي معنيٰ اِها هجي؟ يا نه به هجي؟ پر پنلئيءَ وٽ اِن لفظ جي معنيٰ ڪهڙي آهي؟ اِها خبر فقط پنلئيءَ کي ئي آهي. بيت آهي:

هوت تنهنجي هنجهه ۾، پُڇين ڪوهه پريان،
"وَنحنُ اَقرَبُ اِلَيهِ مِن حَبلِ الوَرِيدِ"، تنهنجوئي توسان،
پنهنجو آهي پاڻ، آڏو آريچن کي.

"پاڻ" لفظ جون ظاهر ۾ بيشمار معنائون آهن. پر ٿورن لفظن ۾ "پاڻ" جي معنيٰ آهي- آءٌ، اسين، مَين، خودي، تڪبر، وڏائي، فخر، حُجت، هُٺ، ٻيائي، دوئي، دوکو، پردو، غير ۽ وهم وغيره. پنلئي فرمائي ٿو: "پنهنجي ۽ آريچن جي وچ ۾، جيڪا شيءِ پردو آهي، اُها آهي "پاڻ". پنهنجي ۽ عجيبن جي وچ ۾ جيڪا شيءِ آڏو آهي، اُها آهي "پاڻ".

- هي پلسي ٿئي نه "پاڻ" کان، پاڻان ٿئي نه پاڻ.
- پنهنجو آهين "پاڻ"، آڏو عجيبن کي.

پاڻ- سسئي ۽ پنهونءَ جي وچ ۾ فراق آهي.
پاڻ- عاشق ۽ معشوق جي وچ ۾ جدائي آهي.
پاڻ- پرواني ۽ آگ جي وچ ۾ وهم آهي.
پاڻ- بندي ۽ مالڪ جي وچ ۾ ديوار آهي.
پاڻ- خالق ۽ مخلوق جي وچ ۾ حجاب آهي.
پاڻ- انسان ۽ رحمٰن جي وچ ۾ دُوري آهي.
پاڻ- عابد ۽ معبود جي وچ ۾ وڇوٽي آهي.
پاڻ- وحدت ۽ ڪثرت جي وچ ۾ پردو آهي.

سسئي! تون انهيءَ "پاڻ" کان پلسي ٿيءُ. تون انهيءَ "جيئڻ" کي ڇڏي ڏي. تون انهيءَ "هٺ" کي حرام ڪر.

• هيڪر "هيڻ" وڃاءِ، تہ ويجهي ٿين وصال کي.
"وَاذکُر رَبَّکَ فِي نَفسِکَ" پڻهي اِيءَ پڃاءِ
لالن کي ليلاءِ، تہ پوي ٻاجهہ ٻروچ کي.

• هيڪر "هيڻ" ڇڏ، تہ اوڏي ٿين اُميد کي
"مَارَاَيتُ شَيئاً اِلاّوَرَاَيتُ الله" نيئي اجها اوڏاهين اڏ.
تہ هوت توکان هڏ، پرين پراهون نہ ٿئي

• ڪُبيليائي! ڪيچ ڏي، "خخ" ۾ هلائيج
• مهند! محتاجي ڪري، "خخ" وڃائي هَل

اِيءَ پلائي جو پَل، جيئن پاسي ٿينءِ "پلڻ" ڪان.

سسئي! تون اجا "دم" ڪٽين پئي. تون اجا "جيءَ" جيارين پئي. تنهنجو سگ "ساهہ" ڪٽڻ سان اجا آهي.

• تنهنجو سگ "ساهہ" ڪٽڻ سان، "جيئڻ" گوشي جاءِ
• پر ۾ پڇي پرين کي، مري نہ جلتوءِ.
"موتوا" منڌ! نہ سُنوءِ، ڪنڌ ڪجاڙيان ڪاٽيين؟
• پنهون ڪارڻ پٻ ۾، "مَر" متا ڏيئي،

سسئي! اجا تنهنجو اندر "لا" ناهي ٿيو. اجا تون "ٻوٽيون ٻوٽيون" ناهين ٿي توکي "ذرا پُرزا" ٿيڻ ۾ اجا دير آهي.

• ٻانيڻ! ٿي "ٻوٽيون" تہ ڪتا ڪيني ڪيچ جا
• تون وڃي ويني ڏي، ڪايا ڪيچ ڪُتن کي
• مٿي تنهن مارڪ، پئي "پُرزا" نہ ٿيين.

سسئي! تو اجا "ساهہ صدقي" ناهي ڪيو تون اجا "ڪيچ ڪُٺل" ناهين. تون اجا "مارڪ مئل" ناهين.

• وڏا طالع تن جا، جي مارگ منجهہ "مرن"
• جي هٿان هوت "مرن"، هوت تنين جي هنجهہ ۾

• منڌ! "مرتان" پوءِ، پهچنديس پنهون کي

سسئي! تون "لا" کي هٿ ڪر. تہ لحظي لڪ لنگهين.
تون "ڪين" کي قلبو رک. تہ هينئر هوت رسين.

• "لا" سان اُتي لڏ. "ڪين" رساني ڪيچ کي.
• ڪيچ تنين کي ڪونہ "ڪين" جنين جي ڪڇ ۾.
• ڪهي، جا "ڪين" ڪني، پرين پهتي سا.
سسئي! تو اجا "جيئڻ" ڪڙو نهي ڪيو. تو اجا "مرڻ" مِٺو ناهي ڪيو تون انهيءَ "جيئڻ" کي ڇڏي، "مرڻ" کي مضبوط ڪر.

• "مَر" تہ موچاري ٿيين، "جيئڻ" آڏو جٽ.
هلي! ڪر همت، تہ ڏيئي "دم" دوست لهين.

• "مَر" تہ موچاري ٿيين. "اجلان" اڳي اچ
• "اجلان" اڳي سسئي! منڌ! جيريلئي "مر".
• هونئين جان ڪِين تان "جيئري" منڌ! پنيوران پچ
پنهون سان پهچ، تہ "ملڪ الموت" ماتيين.

سسئي! تو اجا رُوحاني رڙهڻ نهي سکيو.
سسئي! تو اجا سر پر سِرڻ نهي سکيو.
سسئي! تو اجا هينئين سان هلڻ نهي سکيو.

• هل هينئين سين هوت ڏي، چير ڇُل ۾ تون.
• رائي پچ ۾ رند رڙهہ روحاني سسئي.
• پنهون اُتي پس، سر پر هلي سسئي.
• هل هينئين سين هوت ڏي. سسي ڪن ۾ سڻ.
جنين پنيو "پاڻ"، سي آريائين اوري رهيون

جنهن مانهو "پاڻ" ۾ پوي ٿو تہ پنهنجي آري ڪان اورتي رهجي وڃي ٿو.

جڏهن ماڻهو "ڇجت" ۾ پوي ٿو ته، هوت ان جي هنجهه مان کسڪي وڃي ٿو.
جڏهن ماڻهو "وهم" ۾ پوي ٿو ته، پنهنجي پنهونءَ کان پري ٿي وڃي ٿو.

"وهم" وِرسايس، نت پنهون آءُ پاڻ هئي.
پاڻ وڃايم پانهنجو، پئي پريان جي پاس.

سسئي! تون انهيءَ "پاڻ" کي ساڻ کنيو، "وهم" جي چادر ويڙهيو، جانب کي جبل ڳوليندي وتين.

پنهون چڏيو . پوءِ، جانب جبل ڳولين.
تيلاهين تنگون ڪرين، جيلاهين تون جوءِ.
ساڄن سڄ نهارين، ڏکي! ڏوهه ڪيوءِ.
هاڙهي هوت نه هوءِ، وري پُڇ وڻن کي.
پنهون ڇڏيو پوءِ.
تو پنهنجي پنهل کي پوئتي ڇڏيو.
تو پنهنجي دوست کي ديري ۾ ڇڏيو.
تو پنهنجي هوت کي هنجهه ۾ ڇڏيو.
تو پنهنجي محبوب کي ڇپر ۾ ڇڏيو.
تو پنهنجي گهوٽ کي گهر ۾ ڇڏيو.
تو پنهنجي سڄڻ کي سيراندي ڇڏيو.
جانب جبل ڳولين.
جانب کي جبل ۾ ڳولين پئي.
پرينءَ کي پهاڙن ۾ ڳولين پئي.
رندن ۾، راهن ۾، رائي ۾ ڳولين پئي.
گنجي ۾، گسن ۾، گام ۾ ڳولين پئي.
ڪاڙهي ۾، هاڙهي ۾، حب ۾ ڳولين پئي.
ڪيچ ۾، مڪران ۾، پب ۾ ڳولين پئي.
ڪشمير ۾، ڪنبول ۾، قنڌار ۾ ڳولين پئي
سنڌو ۾، گنگا ۾، گرنار ۾ ڳولين پئي
وايو ۾، زمين ۾، آسمان ۾ ڳولين پئي.
سج ۾، چنڊ ۾، ڪهڪشان ۾ ڳولين پئي.
پاڻيءَ ۾، پٿر ۾، باهه ۾ ڳولين پئي.
مسجد ۾، مندر ۾، گرجا ۾ ڳولين پئي.
ڪعبي ۾، ڪنڇي ۾، ڪرستان ۾ ڳولين پئي
مڙهي ۾، مقام ۾، شمشان ۾ ڳولين پئي
گهنڊ ۾، سنک ۾.. آذان ۾ ڳولين پئي
گيتا ۾، انجيل ۾، قرآن ۾ ڳولين پئي.
ناسوت ۾، ملڪوت ۾، جبروت ۾ ڳولين پئي
لاهوت ۾، هاهوت ۾، لامڪان ۾ ڳولين پئي.
تيلاهين تنگون ڪرين
جيلاهين تون جوءِ.
ان ڪري تون تنگ ٿي آهين.
ان ڪري تون ناڪام ٿي آهين.
ڇو جو تون عورت ذات آهين.
ڇو جو تون ڪمزور سوچ واري آهين.
ڇو جو تون ڪچي ارادي واري آهين.
ڇو جو تون بيبقينيءَ ۾ پيل آهين.
ڇو جو تون ٻُنتر ۾ پيل آهين.
ڇو جو تون طلاتم ۾ پيل آهين.
ڇو جو تون تذبذب ۾ پيل آهين.
ڇو جون تون ڪشمڪش ۾ پيل آهين.
ڇو جو تون ٻڌ ۾ سٽل آهين.
ڇو جو تون ٻيائيءَ ۾ ٻڌل آهين.
ڇو جو تون وهم و گمان ۾ پيل آهين.
ڇو جو تون غفلت ۽ نقصان ۾ پيل آهين.
ساڄن سڄ نهارين،
ڏکي! ڏوهه ڪيوءِ.
تون پنهنجي ساڄن لئي سڄ نهارين ٿي.
تون پنهنجي پنهل لئي خاڪ ڇاڻين ٿي
پنهنجي راڻل لئي رڪ قلهورين ٿي
پنهنجي ڪيچي لئي ڪڪ ڪچورين ٿي.
پنهنجي سڄڻ لئي سور ٻهارين ٿي
پنهنجي پرين لئي پانڌي پڇين ٿي
پنهنجي هوت لئي هاڙهي هلين ٿي.
پنهنجي گهوٽ لئي گهر گهر گهمين ٿي
پنهنجي ور لئي وڻڌر ووڙين ٿي

پنهنجي وارث لئي وٽڪار وجين ٿي
ڏکي! ڏوهه ڪيوءِ.
تون پنهنجو پاڻ سان ظلم ڪرين ٿي
تون پنهنجو پاڻ سان دوئي ۽ دوکو ڪرين ٿي
هاڙهي هوت نه هوءِ.
وري پيچ وٺن ڪي.

تنهنجو هوت هاڙهي ۾ ناهي تنهنجو جاني جبل ۾ ناهي-
تنهنجو آري اُٺن تي ناهي- تنهنجو گهوٽ گسن ۾ ناهي-
تنهنجو پنهل پنڌ ۾ ناهي- تنهنجو هادي ختن ۾ ناهي-
تنهنجو وارث وڻ ۾ ناهي- تنهنجو پارس پٻ ۾ ناهي-
تنهنجو ڪانڌ ڪڪر ۾ ناهي- تنهنجو جانب جر ۾ ناهي-
تنهنجو لالڻ لڪَ ۾ ناهي- تنهنجو ور وندر ۾ ناهي-
تنهنجو پريم پٽر ۾ ناهي- تنهنجو سنگ سڳر ۾ ناهي-
تون، وري پُچ وٺن ڪي.

وجي پُڇ انهن کان، جي "تن تسبيح، مَن مڻيو، دِل ڌنبورو" ٿي ويا.
وجي پُڇ انهن کان، جيڪي "فنا في الشيخ" ٿي ويا.
پُڇ انهن کان، جيڪي "فنا في الرّسُول" ٿي ويا.
پُڇ انهن کان، جيڪي "فنا في الله" ٿي ويا.
پُڇ انهن کان، جيڪي "انَا الحقُ" ٿي ويا.
پُڇ انهن کان، جيڪي "حَقُ مَوجُود" ٿي ويا.
پُڇ انهن کان، جيڪي "سُبحَاني مَا اعظَم شانِي" ٿي ويا.
پُڇ انهن کان، جيڪي "لامَقصُود" ٿي ويا.
پُڇ انهن کان، جيڪي "مُوتُوا قَبلَ الانتَ مُوتُوا" ٿي ويا.
پُڇ انهن کان، جيڪي "نيست وَ نابُود" ٿي ويا.
پُڇ انهن کان، جيڪي "ناسوت، ملڪوت، جبروت، لاهوت ۽ هاهوت" ٿي ويا.
پُڇ انهن کان، جيڪي "هُو" ۾ گڏجي "هُو" ٿي ويا.

- تون عبث اڳاهين. وڃيو ڪُوڪين ڪانڌ ڪي
- ڪونهي اُت ڪوهيار، جت تو پوري پاتيو.
- نڪو ڏونگر ڏيهه ۾. نڪا ڪيچين ڪاڻ
  پنهون ٿيس پاڻ. سسئي تان سور هئا.
  سسئي: هوت تنهنجي هنجهه ۾ آهي
- هوت تنهنجي هنجهه ۾، پڇين ڪوهه ٻين؟
  "وَ في انفُسِڪُم افلا تبصرُون" سوجهي ڪر سهي
  ڪنهن ڪانهه وهي. هوت ڳولڻ ڪا هڻ تي.
- ساجن، سڀ جمار. ڏکي! ڏورج ڏيل ۾.
- ڏکي! ڏورج ڏيل ۾، پنهون پاڻ ڳري
- آريائي اَمل، ڪايا ۾ ڪانڌ ٿيو.
- پنڌ مَ ڪر پهاڙ ڏي، وجود ئي وٽڪار.
- چو وڃيين وٽڪار، هت نه ڳولين هوت کي.
  لکو ناهه لطيف جي، ٻاروچو ٻي پار.

ٿي سَتي، ٻڌ سندرو، پرت پنهون سين پار.
نائي نيڻ نهار، تو ۾ ديرو دوست جو.

هوت، جڏهن "وَنحنُ اَقرَبُ اِليهِ مِن حَبلِ الوَرِيدِ" آهي ته:
تنهنجي رڳ رڳ منجهه آهي- تنهنجي نس نس منجهه آهي
تنهنجي لُونءِ لُونءِ منجهه آهي- تنهنجي رَت پِت، هَڏ ڱَڏ، مِک ماس منجهه آهي.
تنهنجي ننڍ سار، تند تار، سوچ ويچار ۽ آرپار منجهه آهي.
هوت، جڏهن "وَاللهُ بِڪُلِ شَيءٍ مُحِيطُ" آهي ته
هر شيءِ هن جي احاطي ۾ آهي- هر شيءِ هن جي ضابطي ۾ آهي-
هر شيءِ هن جي ڪنٽرول ۾ آهي- هر شيءِ هن جي گهيري ۾ آهي-
پڪڙ ۾، قدرت ۾، حڪم ۾، ۽ حفاظت ۾ آهي.

- ووڙيم سڀ وٿون، يار ڪارڻ جت جي.
  "وَاللهُ بِڪُلِ شَيءٍ مُحِيطُ" اِيءَ آريائي اُهجاڻ.
  سڀ ۾ پنهون پاڻ، ٻئو ناهه بروچ ري
- سو تان توئي سان، جنهن لئي جفائون ڪرين.
- منجهان پَهه پروڙ، تو ۾ آهيس تکيو.
- سوئي ڏورين سسئي! سوئي ڪئيو سان
- هوت تنهنجي هنجهه ۾، پڇين ڪوهه پريان؟
  "وَنحنُ اَقرَبُ اِليهِ مِن حَبلِ الوَرِيدِ" تنهنجوئي توسان
  پنهنجو آهي "پاڻ". آڏو آريچن ڪي

◙

سنڌي ادبي بورڊ پاران نوان شايع ٿيل ڪتاب

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر – تلڪ چاڙهي حيدرآباد (022-2633679)

سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتابن ۽ رسالن جي ملڻ جا هنڌ

1. سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي حيدرآباد
2. ڀٽائي بڪ هائوس، گاڏي کاتو، حيدرآباد
3. سنڌي ساهت گهر، گاڏي کاتو، حيدرآباد
4. قليچ ڪتاب گهر، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد
5. سنڌ ڪلچر ڪتاب گهر، نزد ايم.پي.اي هاسٽل، ڪراچي
6. المهراڻ ڪتاب گهر، ميرپورخاص
7. جوهر بروهي، فريد آباد، ضلعو دادو
8. ٿر ڪتاب گهر، مٺي
9. حافظ ڪتاب گهر، ڪپرو
10. سڪندري بڪ ڊيپو، ڪپرو
11. مهراڻ نيوز ايجنسي، حيدرآباد
12. اسٽئنبرڊ بُڪس، ڪراچي
13. علي گل ڪوسو، ميهڙ
14. شاهه لطيف ڪتاب گهر، ڀٽ شاهه
15. المهراڻ ادبي ڪتاب گهر، سانگهڙ
16. سليمان برادرس، نوابشاهه
17. مختيار احمد ڪٽي نيوز پيپر ايجنٽ بدين
18. رحمانيه ڪتب خانو، حيدر چوڪ، حيدرآباد
19. ممتاز بڪ ڊيپو، ريلوي لائين، دادو
20. عبدالرزاق ڀگهيو ڪتاب گهر، ميهڙ
21. رهبر بڪ اڪيڊمي، بندر روڊ، لاڙڪاڻو
22. عباسيه ڪتب خانو، جهونا مارڪيٽ، ڪراچي
23. رابيل ڪتاب گهر، لاڙڪاڻو
24. ضمير سُوهو ڪتاب گهر، ڏوڪري
25. مارئي ڪتاب گهر، بئراج روڊ سکر
26. مرتضيٰ ابڙو نيوز پيپر ايجنٽ، شڪارپور
27. هائوس آف ناولٽي، ميرپورماٿيلو
28. لال بخش ملاح نيوز پيپر ايجنٽ، ٺٽو
29. مڪتبه عزيزيه، کهڙا شريف، خيرپور ميرس
30. غلام مصطفيٰ ڀگهيو، نيوز پيپر ايجنٽ خيرپورناٿن شاهه
31. عزيز الله عزيز جوکيو، جوهي، دادو
32. روشن مَلڪ نيوز پيپر ايجنٽ، راڌڻپور
33. غلام مرتضيٰ ڀگهيو نيوز پيپر ايجنٽ، هگورجا
34. غلام محمد جوهر الوحيد لائبريري، ميرپوربٺورو
35. محمد عرس ٽالپر، C/o پيارل سنٽي، لطيف ڪتاب گهر، چتو مادراٽي، ٽنڊوغلام علي
36. روشن علي، روشن بڪ ڊيپو، شهدادپور
37. ديوان لالچند چَواڻو، سني ڪتاب گهر، پنوعاقل
38. پريُو لعل نيوز پيپر ايجنٽ، ڏگهڙي
39. عبيدالله سنڌي، ماڊل اسڪول مهيسرو، پنوعاقل
40. بلاول لغاري معرفت ڪليم الله لغاري، ڳوٺ علي خان لغاري، ٽنڊو غلام علي
41. عدنان اينڊ جاني نيوز پيپر ايجنٽ، تلهار
42. امين سومرو لاڪائي، پوسٽ ڏڙو ضلع ٺٽو

43. خلد نويد ملڪاڻي، گورنمينٽ هاءِ اسڪول پنگريو، بدين

44. عبدالوحيد جويو، سيتا روڊ، دادو

45. فتح محمد قائمخاني، نيوز پيپر ايجنٽ ٽنڊوالهيار

46. ڄام نظام الدين سمون گورنمينٽ هاءِ اسڪول يامين هگورجو، پوسٽ پٽ ياڻتي، ڪپرو

47. صديق رانوڙ، ڪتاب گهر، سڪرنڊ

48. جنيد بڪ ڊيپو، دادو

49. نعيم جلباڻي فتح پوري، لياقت پرنٽنگ پريس رتوديرو

50. اويس احمد پُنو، مبارڪ پور، شڪارپور

51. عزيز ڪتاب گهر، بنراج روڊ، سکر

52. ڪتاب مرڪز، فريئر روڊ، سکر

53. الفتح نيوز پيپر ايجنٽ، سکر

54. نعمت الله سومرو، ڳوٺ ساند، نارو شاهه

55. فضل الله مهيسر، پنوعاقل

56. شمس بڪ اسٽال، ٺٽو

57. گل ڪتاب گهر، شڪارپور

58. محمد عثمان عباسي، عثمانيه ڪتب خانو، چنهياڻي

59. عبدالڪريم سومرو، ٻنڍلي بڪ اسٽور عمر ٻَهو، گهوٽڪي

60. مشتاق ٽانوري، بوزدار وڏا، خيرپورميرس

61. ٻنڍلي ڪتاب گهر، سجاول

62. مڪتبه حنفيه قادريه بڪ اسٽور پڪا چانگ

63. آلِ زهره بُڪس اينڊ سي.ڊيز، حيدرآباد

64. وفادار نيوز پيپر ايجنٽ، قاضي احمد

65. مدينه بڪ ڊيپو مسجد روڊ، نوابشاهه

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجهه گذارشون

1. "مهراڻ" جي مواد ۾ ڇپيل رلين، تجزين، تنيجن ۽ علمي فڪري زاوين جي سموري ذميواري ماڻولن ليکڪن جي هوندي سندن رلين کي "سنڌي ادبي بورڊ" جي راءِ نه سمجهڻ کپي.
2. پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت "مهراڻ" جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ کپي ۽ اِها خاطري ڄاڻائڻ لازمي آهي ته اُهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ جي لاءِ ڪنهن به رسالي يا اخبار کي نه موڪليل آهن.
3. ترجمي جي صورت ۾، جتان مواد ترجمو ڪيو وڃي، اُن اصل لکت جي صاف فوٽو ڪاپي ساڻ موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح واضح حوالو پڻ ڄاڻائجي، جتان اهو مواد ترجمو ڪيو ويو آهي
4. فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ پهتل مواد ڪنهن به صورت ۾ قبول ڪونه ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانه ڪئي ويندي
5. ماڻولن شاعرن کي خاص اِستدعا آهي ته هڪ ئي صفحي تي هڪ کان وڌيڪ ڪلام لکي موڪلڻ بہ کان پرهيز ڪندي هر ڪلام لاءِ الڳ ڪاغذ استعمال ڪرڻ واري مهرباني کي هميشه قائم رکن.
6. مواد سمجهه ۾ ايندڙ صاف ۽ سُٺن اکرن ۾، مس سان، A-4 سائيز ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نه وسارجي. فون نمبر، موبائيل نمبر يا اي ميل هجي ته اُهو بہ لکجي. (ٺٺون نڪور فوٽو موڪلڻ نه وسارجي)
7. پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ کپي، ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ ٻَڌل نه رهندو.
8. ايڊيٽر کي مواد ۾ ضروري درستين ۽ گهربل ڦيرڦار ڪرڻ جو پورو اختيار آهي. البت ان ڳالهه جو خيال رکيو ويندو ته جيئن ليکڪ جو مخصوص اسلوب ۽ مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.
9. نظرثاني کان سواءِ ۽ ترّ تڪڙ ۾ زهڙي موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو ته ٻئي طرف درستين لاءِ ٻنهه گهڻو وقت سيڙائڻو پوي ٿو. جيتري قدر ٿي سگهي، پنهنجي طرفان آخري طرح پورو اطمينان ڪجي ته مواد صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي.
10. اهو ضروري ڪونهي ته ڪوبه مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. ڇوته ۽ اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نه ڇپجڻ جي حالت ۾، سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر ٻَڌل نه رهندو.

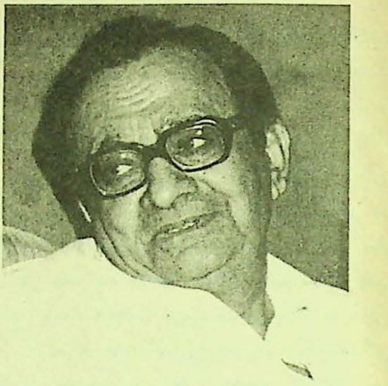

سان اصل جڪڙي ۽ سلهاڙي ڇڏيو هو، ادبي ويجھڙائپ سبب، سانس آءٌ ڪي سال اڳ ڪلوز ٿيس، تہ مون ڄاتو، هن جي ذات ۾ يڪ رنگي .... اصل ئي ڪانہ هئي، يعني پوري ست رنگي انڊلٺ هو، هو پنهنجي سڀاءَ ۾! بُردبار، داناءُ سنو منتظم، يار ويس، بهترين مهمان نواز ۽ نهايت خوش مزاج ۽ دعوا سان ٿو چوان، تہ آءٌ ڪٿي ڪيڏو بہ ويڳاڻو يا اداس وٽن چو نہ ويو هجان، سندن محفل مان سدائين گل و گلزار ئي ٿي اُٿيو هوندس ۽ هن ڀاڳوان انسان تي، ڏٺيءَ جي هيءَ بہ ڪا وڏي ئي مهر هئي، جو جڏهن، هُن سان منهنجي اجا ڪا روبرو ملاقات نہ ٿي هئي ۽ انهيءَ ڪان پوءِ، جڏهن هُن سان ويجھڙائپ

نصير مرزا

خاص مضمون

آگرو صاحب- جيئڻ مون ڏٺو

18 هين جنوري 2010ع تي حلال احمر اسپتال، لطيف آباد حيدرآباد جي هڪ بيڊ تي، ڪچڙي منجهند ڌاري، سنڌي ٻوليءَ جي هن دلفريب نثر نگار، ٿڌو شوڪارو ڀريو ۽ سدائين لاءِ چُپ ٿي ويو ۽ اِهو ڀلا ڪير؟ سائين غلام رباني آگرو!!

1953-54ع ڌاري، ٻاويهن ڪن ورهين جي ڄمار ۾ هن، ڪهاڻي لکڻ لاءِ قلم هٿ ۾ ڪنيو هو ۽ 17 هين جنوري 2010ع تائين، اهو قلم هُن جي هٿ ۾ باقاعده موجود رهيو. سندس قلم مان نڪتل ٻين صنفن ڪي تہ خير ڇڏيو، ڪهاڻي ۽ مشاهيرن جي 'خاڪن' لکڻ جي ڏس ۾ تہ، هن بس دنگ ئي ڇڏائي ڇڏيا. پير برادران ڪي جي ٿوري جهٽ لاءِ پاڻ نہ سوچون، تہ سموري سنڌي ادب ۾، رباني صاحب جهڙو محبوب نثر نگار اڄ ڳوليو نہ لبندو ۽ رڳو نثر لکڻ ئي ڇا، هُو تہ ڳالهائيندو بہ عاليشان هو. سندس اهڙي گُڻ ڪيس جتي سنگت سٿ جي ذاتي دائري ۾ هر دلعزيز ڳالهير بنائي ڇڏيو هو، تہ اُتي سندس نثر وري، اسان جهڙن نثر جي پياسي پڙهندڙن ڪي، پاڻ

ٿي، مون هر زماني ۾ ۽ سدائين... ڪا ادبي تقريب هجي يا ڪار... هُن ڪي فرنٽ سيٽ تي ئي مون ڏٺو. ۽ آءٌ ڀانئيان، تہ قدرت هُن ڪي پيدا ئي پهرين صف جي ماڻهوءَ طور ڪيو هو. عجب اتفاق، ڪيئي ورهيہ اڳ، مون ڪين پهريون ڀيرو جڏهن ڏٺو، پاڻ اُن وقت بہ ڪار جي فرنٽ سيٽ تي ويٺا هئا ۽ ٿورا هفتا ٿيا هوندا، جو اولڊ ڪئمپس ڏانهن پنهنجي آفيس ڏانهن پئي ويا، جو مون پويون ۽ آخري ڀيرو بہ جڏهن ڪين ڏٺو، پاڻ ان وقت بہ فرنٽ سيٽ تي ئي ويٺا ها. پهريون افسانو 'اُتر ڊاهي اُن جا..' 1953ع ڌاري لکيائون، تہ، سنڌي ادبي سنگت ان ڪي پهرئين نمبر جو افسانو قرار ڏنو، جڏهن سنڌي ادبي بورڊ کان اڪيڊمي ادبيات تائين پهتا، تہ هر هنڌ مکيہ حيثيت جا صاحب ٿي، پوءِ اتان ريٽائر ٿيا. يعني جيڪي ماڻهو پيدائشي صفحہ اول جا ٿي جنم وٺندا آهن، آءٌ ڀانئيان تہ رباني صاحب، پڪ سان تہ اهڙن خوش قسمت انسانن مان هڪ هو. (بارن گڊ لڪ چائلڊ) اصل ۾ رباني صاحب سان منهنجي جيڪا وڏيڪ ويجهڙائپ ٿي، اُها ان زماني ۾

ٿي. جڏهن پاڻ، اڪيڊمي ادبيات جا ڊائريڪٽر جنرل هئا. ناشاد صاحب ۽ پاڻ الطاف آگري کان فون نمبر معلوم ڪري، کين عرض ڪيم: "ڪهاڻيڪار شيخ حفيظ اوهان جو عزيز دوست هو. ان بابت ڪتاب پيو مرتب ڪيان، "اڄو پکي واءُ ۾"، مٿس ڪو مضمون ته لکي ڏيو. ۽ اُتندي ئي پڇائين، حفيظ!؟ ڇا اوهان جو مائٽ هو!؟ وراڻيم، مان رت کان وڌيڪ، قلمي رشتي ۾ ويساهه رکندو آهيان، ان ڪري حفيظ صاحب کي، منهنجو مائٽن کان وڌيڪ قريب ترين 'مائٽ' سمجهو... ۽ نهايت ئي جلد، رباني صاحب، هڪڙو شاندار مضمون، حفيظ صاحب بابت لکي موڪليو. مضمون ڇا هو، او جيئن نه، ڪنهن سهاڳڻ جي نڪ ۾ ڦلي پئي تجلا ڏيندي آهي، سندن اهو مضمون، اڄ به ڪتاب "اڄو پکي واءُ" جي فهرست ۾ ائين ئي پيو جهر جهر جرڪي. اصل ۾ ڪنهن به تحرير ۾، 'تاثير' پري ڏيکارڻ، رباني صاحب تي ئي بس ختم هو ختم! 'ڪهاڻي' هجي، 'خاڪو' يا 'سفرنامو'، سندس هر تحرير پڙهندي آءُ ته پاڻيندو هوس، جهڙوڪر ڪنهن شيخ عالم جو خطاب پيو ٻڌان. اول اول فضائل ۽ پوءِ جيئن جيئن، سندس تحرير پڄاڻيءَ ڏانهن پئي وڌندي، احساس جي اندران ئي اندران، سٽن جي سرنگهن ۾، گداز ۽ گريو ۽ مصائب جي لهر ڇڻ وڇائجڻ شروع ٿي ويندي هئي. دعوا سان ٿو چوان، ته سندس تحرير جي پڄاڻيءَ تي ڪو پڙهندڙ اوچنگار پري، ڪٿي نه ئي روئيندو هوندو، اکين مان نفيس ململ جهڙا اڇا شفاف لڙڪ لاڙڻ کان سواءِ، اصل ئي نه رهي سگهندو هوندو.

ٻئي پاسي سندن تحرير ۽ گفتگوءَ ۾، مزاح به ڦهر جو هوندو هو. ٿورا مهينا ٿيا، فون ڪيومانس: سائين! ريڊيو حيدرآباد بابت ڪتاب پيو مرتب ڪريان، هن اداري سان پنهنجي يادگيرين تي ٻڌل ڪو مضمون ته لکي ڏيو. خوش دليءَ سان وراڻيائين: حاضر!! پر سچي ڳالهه آهي، تنهنجي ريڊيو ۾ هاڻي رکيو ئي ڇا آهي؟ جنهن وقت ڪول، اهو ئي ٿو ٻڌڻ ۾ اچي:

ادا ڙي عمر، ڪٿي ويا ڪوهه تان!

پنهنجي نثر جي شاهڪار ڪتاب "جهڙا گل گلاب جا" ۾، صفحي 500 تي لکن ٿا، رشيد ڀٽيءَ سان گڏ گهاريل گهڙين جو احوال لکان، ته هوند هڪ بيمثال ڪتاب تيار ٿي پوي مون کي ياد آهي... مثلاً راڳ رنگ جي محفل، اوج تي ايندي هئي، ته مان لِکي لکي ڀٽيءَ کي ڀُٽيءَ تي زور سان مُڪ هڻي، پڇي اچي پنهنجي جاءِ تي آرام سان ويهي رهندو هوس، ڀٽي ٽيڏيءَ اک سان مون ڏي ڏسندو رهندو هو. رات جو ماني ٽِڪي کائي، بسترن ۾ ليٽندا هئاسين، ته ڀٽي شينهن وانگر ٽپو ڏيئي، اچي مٿان پوندو هو، ۽ دسي مُکن جو وسڪارو لائي ڏيندو هو. محمد ابراهيم جويو صاحب، اهو لقاءُ ڏسي چوندو هو: "گابا هوندا آهن نه گابا، اهي به ائينءَ پيا هڪ ٻئي کي ٿونا هڻندا آهن" اهو ٻڌي جمال ابڙو ٽهڪن ۾ اچي پوندو هو. ڀٽي ۽ مان ان ڳالهه تي جويي صاحب کي، 'گابن وارو ماڻهو' ڪوٺيندا هئاسين."

رباني صاحب جي خوش طبعي جو هڪڙو واقعو پيو به ٿو هتي لکان، حميد سنڌي صاحب جي ارشد اسٽريٽ، واڌو واهه واري رهائش گاهه تي، هڪ پُر تڪلف ضيافت هئي، ۽ غالباً رباني صاحب جي ئي فرمائش تي هئي. ٽيبلن تي رنگ رنگ جا طعام رکجي ويا. ڪُڪڙ، قورما، ڪوفته، پلا، پُلاءُ، شامي، ڪباب ۽ ٻيو به الائي ڇا ڇا. رباني صاحب اهڙين پُرتڪلف ضيافتن، جو، برابر ته شائق هوندو هو. پر کائڻ جو شوقين قطعي نه. ماني کائي پوري ڪئي سين، ته سويٽ ڊش اچي ويئي، ڏٺم، شير خورمي جهڙي ڪا شيءِ هئي، رباني صاحب، اُن ڏانهن هٿ وڌايو ۽ چمچي سان کير کي هيٺ مٿي ڪندي، ان ۾ ڪفگير گول گول ڦيرائيندي، مون ڏانهن ڏسي، اک پچي، شرارتي مُرڪ مُرڪي، حميد صاحب کي مخاطب ٿيندي چيائين. "مار! حميد!! هن ۾ ته طرحين طرحين جا مغزيات، ميوات ۽ ڪُشتات وجهايا ٿي اڙي يار! هيءَ ڊش ته... ڪائيي... ۽ باقاعده دل ڪولي... ڪولي

ڪاٿبي ۽ مون ڏنو، ايتري تعريف ڪرڻ جي باوجود، مغزيات ۽ ميوات سان ڀريل، شير خورمي مان رباني صاحب ڪنيو ڪو صرف هڪ اڌ ئي چمچو. ڇيومانس، تعريف توهان گهڻي ڪئي ۽ ڪنيو صفا ٿورو اٿوَ. زير لب مُرڪندي آهستگيءَ سان چيائين: 'ميزبان جي دل رکڻ ۽ وٺڻ لاءِ ائين ئي چنبو آهي يار!"

عام گفتگو هجي يا هُن جو نثر، اُن ۾ هُن جا لفظ ڏاڍا چٽا ۽ کرا هوندا هئا. سندس هڪ افساني جو نالو آهي. 'بدلو'، اُن ۾ گهوڙي جي هلڻ بابت لکن ٿا "ڀڪي (گهوڙو) رستي تي ائين هلندو هو، جو چئو ته، جڻ ڌرتيءَ جي سيني تي "ڏونڪا" هڻندو پيو اچي."

رباني صاحب ساهتي پرڳڻي جي مٽي هو. سندس والد صاحب: عبداللطيف آگرو، تر جو مشهور استاد هو. رباني صاحب تعليم سانگي والد صاحب سان بدلين سدلين ۾ ڪيئي ڳوٺ ڏسي چڪو هو. اهڙن ڳوٺن ۾، گهمندي ڦرندي هن جي تيز ترار ذهن، نندپڻ ۾ ئي، لانڍين، اوطاقن، گهٽن گهيڙن ۽ ميلن ٻيلن جا وڏا مشاهدا ماڻي ورتا هئا. جن کي بعد ۾، هن پنهنجي ڪهاڻين ۾، ڏاڍي ڪرائي سان استعمال ڪيو. ٿيويهن ورهين جي ڄمار ۾، لکيل سندس بهترين ڪهاڻي: 'ٻري هن ڀنڀور ۾' جو هيءَ اسلوب ڏسو: 'ٻيلي ۾ ڪٻر نانگ جي ڏنگ جو علاج... علاج وري ڪهڙو؟ ڇڪ واري جاءِ تي ڇهڪ ڏيئي، ڳاڙهو مرچ رکي، ٿنهنجي مٿان تماڪ جو پن رکي، هاريندس گاسليٽ! ڇڪي ڪٽي پٽي ٻڌندس. پٽاريون ٻيئيون هونديون هيون. ڪير جي لوٽي ڏهي، ڪوسي ڪري، وٽو وٽو پري ڏيندس. رات جو اک لڳي، صبح جو همراهه ٺوٺو!

ٻيلي ۾ مڇرن جي آواز بابت، رباني صاحب جي هيءَ تشبيهه ڏسو، "سانجهي ٿيندي ته مَکِ جيڏي مڇر جي ڀڻڪار ڪان، ٻيلي ۾ 'واڄو' ٿي ويندو." ڪهاڻي شيدو ڏاڙيل ۾ زيبيءَ جي حسن جي واکاڻ، هن ريت ڪئي اٿن. "ڪاريون ڪاريون اکيون، ڇهڙا ڀونئر، سنهڙا چپ، سنهڙو نڪ، ڪپهه جي ڦڙن جهڙا اڇا ڳل. ساوڻ جي درياءَ جيان اڀرندڙ ڇاتي، جنهن تي ڏگها ڏگها وار... ائين لڳندا جڻ ساوڻيءَ ۾ درياءَ شاهه!"

۽ ساوڻ ۾ تارُن تار وهندڙ جنهن درياءَ جي تشبيهه رباني صاحب پنهنجي هن ڪهاڻي "شيدو ڏاڙيل" ۾ ڏني آهي، اهو سنڌو درياءَ، برابر ته سُڪي واري واري ٿي چڪو، پر چاهتر سال غلام رباني آگري جي قلم ۾، جيڪو ڏات- حيات جو درياءُ، مس جي صورت ۾ موجزن هو، اُهو اڃا به تارُن تار وهيو پئي ۽ پوري طاقت سان موجون هڻي رهيو هو، سندس ايندڙ ڪتاب: "ماڻهو شهر- ڀنڀور جا" هُن جي ٽيبل تي هو ۽ مون ڏٺو هو، سندس هيءَ ڪتاب به، ٻين ڪتابن وانگر ڪنهن سرسبز باغ مثل هڳاون سان ڀريو پيو هو. صورت ۽ مورت ۾ به، رباني صاحب آخر تائين سَرهو ۽ خوبصورت نظر ايندو هو. سڀ چون ٿا، موت برحق آهي ۽ ڪو به ماڻهو سدائين، زنده، ڪونه رهي سگهندو آهي. پر هن تحرير ۾ آءٌ پيو چوان، ته، اهڙن انسانن ۾، ڪوئي نه جي خوشقسمتيءَ سان غلام رباني آگري جهڙو ليکڪ آهي، ته اُهو سدائين زنده رهي سگهي ٿو.

ياد اٿم. پوئين ڀيري گهر تي ڪا شيءِ "باءِ پوسٽ" موڪلڻ لاءِ ايڊريس گهري مانس، ته اُها پنهنجي هٿن سان مون کي لکي ڏني هئائين: "غلام رباني آگرو، بنگلا نمبر-107، نسيم نگر، فيز II، قاسم آباد، حيدرآباد. ۽ 19 هين جنوري 2010ع جي صبح جو، جڏهن پنهنجي انهيءَ رهائش گاهه وٽان، ايمبولنس ۾ سوار ٿي، هو هميشه هميشه لاءِ حيدرآباد کي ڇڏي رهيو هو، ته روانو ٿيندڙ VAN ڏانهن اکيون کڻي ادب سان پڇيومان: جيڏانهن ٻلا هاڻي ٻيا روانو ٿيو، اتان جو ڏس پتو، نه ڏيندا ويندؤ؟ ۽ جهٽ فضا مان سندن مٺو، مهربان ۽ چاڪ وچو بند آواز ٻڌم: "پوسٽ آفيس آگرو. مقام: محمد خان آگرهه. تعلقه ڪنڊيارو. ضلعو نوشهروفيروز.

■

مونکي جِياريو، پِرِيُن جي ڳالھ ڪري،
ڏِنو اَڄُ اَڏِيو، هِنئَڙو ڪوٽ بُرجَ جئَن.

(شاھ)

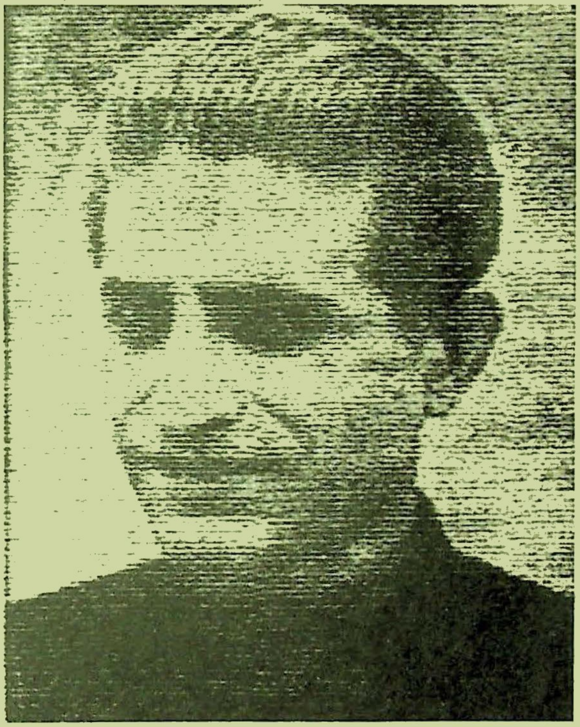

سنڌي ادب جي نامور نانءُ

حشو ڪيولراماڻي

جي هڪ ناياب تصوير

سنڌڙي تنهنجا رنگ

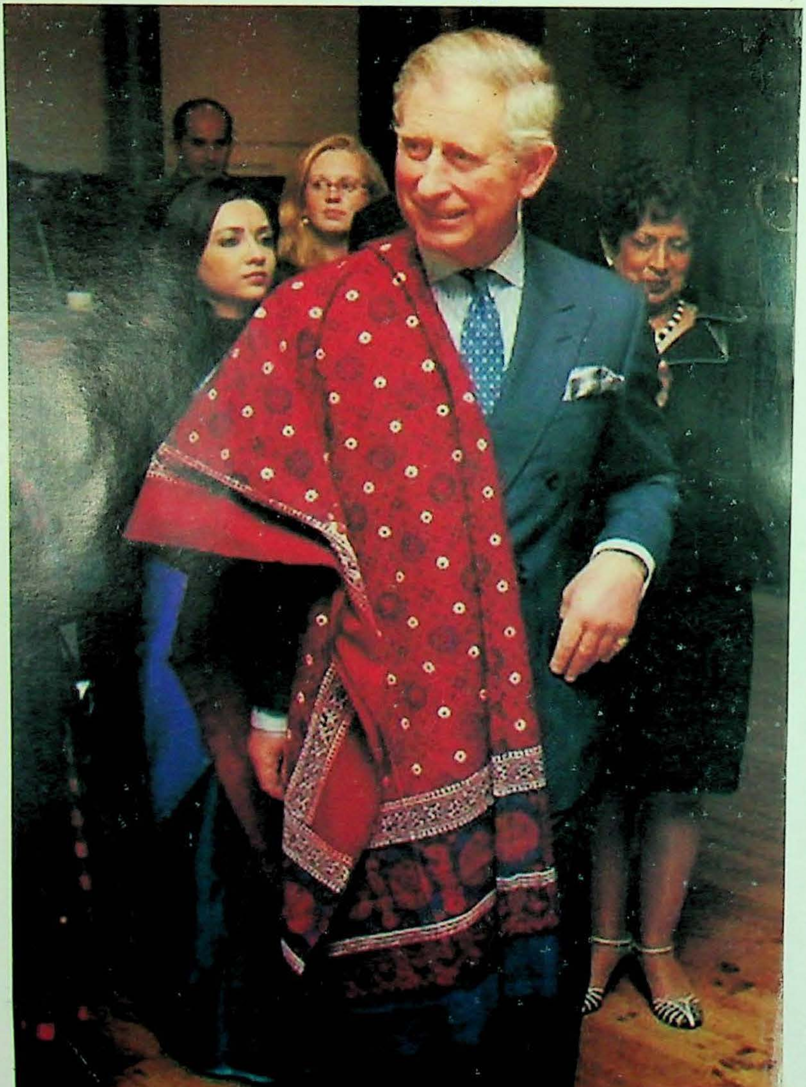

سنڌ جي ثقافتي ڏهاڙي جي، تقريب جي موقعي تي، شهزادو چارلس اجرڪ ۾

TASSCO SEEDS
TASSCO
The shining star of private seed sector in pakistan
The first research based seed company in pakistan
One of the biggest seed company in pakistan
The name of trust in pakistan
Tassco Seed Multiplication Farm
Tassco Seed Focused on a Common Goal of Reliable, Productive, High Quality, High Yielding Seeds of Cotton, Wheat, Onion, Okra, Cauliflower and Rice Crops.
COTTON SEED
NIAB-78
TASSCO SEED CORPORATION.
WHEAT SEED
KIRAN-95
TASSCO SEED CORPORATION.
TASSCO SEEDS ®
TASSCO SEED CORPORATION
Nasar Pur Road Tando Allahyar Sindh.
Ph: 022-3890422 Fax: 022-3891622 Email: tasscoseeds@yahoo.com Web: www.tasscoseeds.com